voortgang

Jaarboek voor de Neerlandistiek
VII, 1986

VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM
Faculteit der Letteren
studierichting Nederlands
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

Colophon

VOORTGANG, jaarboek voor de Neerlandistiek

VII, 1986

Voortgang is een uitgave van de studierichting Nederlands V.U.

Redactie:

Dr. G.R.W. Dibbets	(K.U.N.)
Dr. A.M. Duinhoven	(UvA)
Prof. K. Fens	(K.U.N.)
Prof. dr. Th.A.J.M. Janssen	(V.U.)
Prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld	(V.U.)
Dr. Johanna Stouten	(UvA)
Prof. dr. L. Strengholt	(V.U.)

Redactiesecretariaat: Drs. W.F.G. Breekveldt
Dr. J. Noordegraaf

Redactiesecretariaat: p/a studierichting Nederlands V.U.
Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam

Prijs van deze aflevering: f 25,- (studenten f 15,-)

Men bestelt door over te maken op postgiro 4578980 t.n.v. W.F.G. Breekveldt, studierichting Nederlands V.U., De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam.

Nog leverbaar zijn deel IV (1983) (f.15,-/f.10,-), deel V (1984)(18,-/f.11,-) en deel VI (1985) (f.20,-/f.15,-).

Abonnement op aanvrage mogelijk.

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of van (een) gedeelte(n) daaruit mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie, met inachtneming van de bepalingen uit de Auteurswet.

(c) Voortgang 1986.

Foto omslag: uit A. Verhuell, *Vier boeken in het leven*, Arnhem. D.A.Thieme,z.j.

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK

VII, 1986

INHOUD

Th.A.J.M. Janssen: D.M. Bakker, onderzoeker van taal en taalbeschrijving 5

Arie Verhagen: Betekenis en begrip in beeldspraak, alinea-opbouw en intonatie 25

Justine Pardoen: Werkwoordclustering in de voltooide tijd 49

Florentine Riem Vis: De werkelijkheid van *maar* 77

J. Noordegraaf en Saskia Bierling: Brugsma, Wurst en Becker. Taalkundige relaties in de negentiende eeuw 89

J.A. van Leuvensteijn: Genus en casus in het *Dagboek* van Wouter Jacobsz 113

G.R.W. Dibbets: Een Nederlandstalige selectie (anno 1552) uit Erasmus' *Parabolae, sive similia* 137

L. Strengholt: Marnix bij Vondel 171

B.P.M. Dongelmans: Boekhandelgeschiedenis en literatuurgeschiedenis: de *Gedichten* van H. Tollens bij J. Immerzeel jr. verschenen 189

Olf Praamstra: Conrad Busken Huet en Bilderdijk 239

Rob van de Schoor: "Zoo'n beetje niet te erg beschadigd wrakhout van de maatschappij": een onderzoek naar een aantal romanhelden uit de jaren negentig van de 19e eeuw 287

Bavo van den Idsert: De structuur van *De God Denkbaar Denkbaar de God*; een nieuw onderzoek naar de vertelt chniek 311

Dick Schram: De functie van de literatuur en de literatuurwetenschap vanuit een hermeneutisch en empirisch gezichtspunt 351

D.M. Bakker
1934 - 1985

D.M.Bakker, onderzoeker van taal en taalbeschrijving

Herdenkingsrede, uitgesproken in de Vrije Universiteit te Amsterdam op 4 juni 1986

Th.A.J.M.Janssen *

1. *Inleiding*

Dirk [Dick] Miente Bakker, geboren te 's-Gravenhage op 24 juni 1934 en overleden te Heemstede op 30 november 1985, heeft in zijn naar menselijke maatstaf te korte leven de Nederlandse taalkunde blijvend verrijkt met goed doordachte, vaak zeer verrassende en altijd zorgvuldige behandelingen van taalfeiten en opvattingen over taal, wel te karakteriseren, zoals ten aanzien van zijn proefschrift is gedaan, 'as a superior contribution to the study of Dutch grammar' (Sassen 1971: 147). Zijn diepgaande interesse in de relatie tussen de vorm en de betekenis van het taalteken bracht hem niet alleen tot gedetailleerde beschrijvingen van taalmateriaal, maar voerde hem steeds opnieuw ook tot fundamentele vragen over de beschrijvingswijze zelf: hij trachtte de plaats daarvan te bepalen zowel ten opzichte van nog immer belangwekkende descriptieve opvattingen uit het verleden als ten opzichte van invloedrijke contemporaine ontwikkelingen.

Het taalkundig werk van Bakker bevindt zich zo op het terrein van de taaldescriptie, de geschiedenis van de taaldescriptie en op het, mogelijk door hem meest geliefde, terrein van de filosofie van de taalwetenschap. Zijn wetenschapsbeoefening laat zich niet duiden zonder onderkenning van het metafysisch perspectief waarin hij haar geplaatst zag. Als hij in 1968 aan de Leidse universiteit bij C.F.P.Stutterheim promoveert op het proefschrift *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen*, is daarmee op elk van de genoemde gebieden een lijn uitgezet.

Eerst op het gebied van de taaldescriptie. Blijkens een achttal publikaties verspreid over de periode van 1969 tot 1984 (1969; 1972b; 1976; 1977d; 1982; 1983a; 1984a; 1984c) is er een voortgezette belangstelling voor samentrekking en nevenschikking. Zijn interesse in de volgorde van

Eerst op het gebied van de taaldescriptie. Blijkens een achttal publikaties verspreid over de periode van 1969 tot 1984 (1969; 1972b; 1976; 1977d; 1982; 1983a; 1984a; 1984c) is er een voortgezette belangstelling voor samentrekking en nevenschikking. Zijn interesse in de volgorde van zinsdelen heeft in zijn proefschrift een grondige aanzet gekregen in de door hem onderscheiden vaste groepen en permutatiegroepen (1968a: 56 vv.). Uit de volgordestudie komen vanaf 1968 tot aan 1984 (1968b; 1974a; 1974b; 1975b; 1975c; 1977c; 1978; 1983a; 1984a) negen publikaties voort. In de laatste twee wordt een integratie ondernomen van de beschrijving van samentrekkings- en volgorde- verschijnselen. De serie artikelen over volgorde preludeert op een brede omvattende publikatie die in latere artikelen wordt aangekondigd als *Volgorde in de Nederlandse zin*, maar die niet beschikbaar is gekomen in een finale redactie. Hiernaast, in een zestal overwegend semantisch gerichte beschrijvingen (1971a; 1972a; 1972c; 1975a; 1976; 1980), frappeert telkens opnieuw Bakkers scherp analytisch vermogen, waarvan het proefschrift getuigt tot in elk descriptief detail, zoals een recensent (De Vriendt 1971: 721-722; zie ook: Van den Berg 1969: 238, Van den Toorn 1969: 200) zegt, "door de bijzonder precieze en genuanceerde manier waarop de betekenisinhoud van de verschillende constructies onderzocht en beschreven wordt".

Bakkers werkzaamheid op het gebied van de geschiedenis van de taalbeschrijving, in het eerste hoofdstuk van zijn proefschrift krachtig ingezet met het onderzoek naar *De ontwikkeling van het begrip 'samentrekking'* vanaf de oudheid tot in de moderne tijd, krijgt een vervolg in een zevental publikaties (1972b; 1977a; 1977b; 1979; 1981; 1984b; 1986). Hieronder bevindt zich het zorgvuldig gecomponeerde naslagwerk *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, in 1977 tot stand gekomen met Bakker als een van de twee redacteuren.

Op het derde werkterrein, de filosofie van de taalwetenschap, bevindt zich het methodologische hoofdstuk van Bakkers dissertatie onder de markante "titel principia van onderzoek". Op een niet mis-te-verstane wijze is daarmee aangeduid welk gewicht de steller hecht aan de daarin ontvouwde gedachten over uitgangspunten van taalkundig onderzoek. In Bakkers inaugurele rede *Tekengeving en syntaxis*, uitgesproken in 1972, vormen de grondslagen van de taalwetenschap opnieuw het centrale thema. In veel van zijn descriptieve rapportages, in al zijn publikaties op het terrein van de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde en tevens in de boekbesprekingen van zijn hand (1969; 1974c; 1983b) wordt de fundering van de taalbeschrijving aan de orde gesteld, oorspronkelijk en vrijwel steeds indringend.

Intrinsiek verweven met de funderingsthematiek worden ook al weer vanaf zijn proefschrift (1968: 4) talig en taalkundig handelen metafysisch gethematiseerd. Als het eind van zijn taalkundig publiceren, naar achteraf gesteld kan worden, daar is, markeert het artikel onder de titel *De macht van het woord* (1984d) nog eens expliciet voor welke taak Bakker zich als mens en wetenschapper verantwoordelijk heeft geacht, in welke finaliteit hij zich geplaatst heeft gezien.

2. *Taalbeschrijving*

Van de onderwerpen op het terrein van de taalbeschrijving die Bakkers bijzondere belangstelling hebben gehad, als samentrekking en nevenschikking, woordvolgorde en voorts de relatie tussen taalteken en werkelijkheid, zullen nu enkele karakteristieke aspecten in zijn benaderingswijze geschetst worden, te beginnen bij de behandeling van samentrekking en nevenschikking.

In zijn proefschrift betoogt Bakker (1968a: 191) dat samentrekking geen syntactisch maar een syntactisch-contextueel verschijnsel vormt. Een woordgroep als *Franse en Amerikaanse afgevaardigden* kan opgevat worden als aanduiding van twee afzonderlijke naar nationaliteit onderscheiden groepen personen. Hoewel het woord *Franse* van het woord *afgevaardigden* gescheiden wordt door de woorden *en Amerikaanse*, zodat *Franse* dus niet direct syntactisch verbonden is met *afgevaardigden*, hoort het symbolisch-functioneel wel bij *afgevaardigden*. Bakkers karakterisering van *Franse* is hier dezelfde als voor dit woord in de groep *Amerikaanse afgevaardigden en Franse*. In beide gevallen analyseert Bakker (1968a: 82-89) de relatie tussen *Franse* en *afgevaardigden* als syntactisch-contextueel. Beide keren is een direct syntactisch verband afwezig. Een contextueel verband is er echter onmiskenbaar. Het wordt dan gekarakteriseerd als syntactisch-contextueel omdat het contextuele verband tussen *Franse* en *afgevaardigden* syntactisch te funderen is door de mogelijkheid van de woordgroep *Franse afgevaardigden*, waarin *Franse* wel in een direct syntactisch verband staat met het woord *afgevaardigden*. Géén samentrekking bevindt zich volgens deze benadering in een woordgroep als *grote en heilige waarheden*, zo opgevat dat de waarheden ieder zowel groot als heilig zijn. Want de groep *grote en heilige* is als geheel ondergeschikt aan *waarheden* (1986: 82-85). Bakker (1968a: 83) spreekt hier van enkapsis: de integratie van een nevenschikking in een onderschikking.

Een lijst van samentrekkingstypen behandeld in het proefschrift zou hier nu de revue kunnen passeren, waaronder de samentrekking op het niveau van de samenstelling zoals in *loon- en prijsvorming*, waar voor *loon-* een compositorisch-contextuele relatie met *vorming* wordt aangenomen (1968a: 137-138). Voor ons doel echter is het hier zeker niet minder relevant op te merken dat Bakkers grammaticale bezigheid steeds sterk georiënteerd is op het taalgebruik. Zo luidt het in de slotbeschouwing van zijn proefschrift (1968a: 198):

> dat de samentrekking evenals de accentuatie en de pronominale aanduiding, een conventioneel middel is ten dienste van de actieve taalgebruiker om een effectief gebruik te maken van de aandacht van de passieve taalgebruiker. Daarbij zit in het algemeen de doelstelling voor, de attentie uitsluitend te richten op wat afwijkend of nieuw, of op wat in het algemeen voor de spreker interessant is. [...] Vandaar, dat pronominale aanduiding en samentrekking, zo ze geen verwarring veroorzaken, de normale symboliseringsvormen zijn, waartegen herhaling van hetzelfde woord contrasteert als stilisticum.

In het nevenschikkingsartikel van 1982 behandelt Bakker een formeel regelschema waaraan nevenschikkende constructies syntactisch gebonden zijn (1982: 232). Ook hierbij blijkt Bakkers principiële oriëntatie op het taalgebruik als hij stelt dat een formeel regelschema onvermijdelijk vraagt om een functionele completering, sterker: om een functioneel uitgangspunt. Zo wordt nevenschikking in transformationeel-generatieve regelschema's beschreven als een betrekking tussen leden van dezelfde grammatische categorie, bijvoorbeeld tussen twee nomina of tussen twee NP's. Maar het is bekend dat ook tussen leden van ongelijksoortige grammatische categorieën nevenschikking voorkomt. Bakker (1982: 232) geeft een voorbeeld ontleend aan A.Roland Holst: *laat in de nacht en half dronken van een dorpsfeest naar huis lopend.* In de nevenschikking *laat in de nacht en half dronken* is *laat in de nacht* een bepaling van tijd in de vorm van een prepositieconstituent en *half dronken* een predikatieve bepaling in de vorm van een adjectiefconstituent. Als algemene karakteristiek van de nevenschikking neemt Bakker aan dat taalelementen in een nevenschikking gerealiseerd worden op een functioneel gelijksoortige wijze. De gepresenteerde formele regelschema's, die alleen betrekking hebben op grammatisch gelijksoortige categorieën van taalelementen, karakteriseren derhalve slechts een specifieke, zij het zeer belangrijke, klasse van nevenschikkingen.

Binnen het als tweede genoemde descriptieve thema, volgorde, domineert eveneens het functionaliteitsprincipe, zoals expliciet naar voren komt waar Bakker (1974a: 270) de wisselende interne volgorde behandelt van de volgende zinnen.

Ik kan die kinderen niet die boeken geven.
Die kinderen kan ik *die boeken* niet *geven*.
Geven kan ik *die kinderen die boeken* niet.

De mogelijkheid van permutatie in deze zinnen berust erop dat de permutabele elementen, in Bakkers bewoording, "reeds op een *functioneel*, d.i. boven-reeksmatig vlak verbindingen kunnen aangaan, die door kunnen werken in de reeksvorming" (1974a: 270), zodat "de reeksopbouw in bepaalde opzichten irrelevant is voor de semantisch-functionele structuur van de zin" (1974a: 277).
In het artikel van 1974 *Zinnen als reeksen: een vergelijkende standpuntbepaling* formuleert Bakker (1974a: 272) "restricties op permutaties". Daarmee legt hij de grondslag voor de notie die in zijn latere publikaties (vanaf 1977c) over de seriële structuur van zinnen als de "links-van-relatie" een centrale rol gaat vervullen. Welke beperkende werking de links-van-relatie op permuteerbaarheid heeft, kan geïllustreerd worden met behulp van de volgende zinsfragmenten (1974a: 272 e.v.).

Als het zou blijken te hebben gesneeuwd,...
Als het zou blijken gesneeuwd te hebben,...
Als het gesneeuwd zou blijken te hebben,...

In het eerste geval volgt *gesneeuwd* op de groep *zou blijken te hebben*: *Als het zou blijken te hebben gesneeuwd*. In het tweede geval dringt *gesneeuwd* door in de groep *zou blijken te hebben*: *Als het zou blijken gesneeuwd te hebben*. En in het laatste geval gaat *gesneeuwd* geheel vooraf aan de groep *zou blijken te hebben*: *Als het gesneeuwd zou blijken te hebben*. Deze volgordeverschijnselen kunnen aldus geïnterpreteerd worden. Alleen het deelwoord *gesneeuwd* is het element dat permuteert, en wel ten opzichte van de groep *zou blijken te hebben*. De interne ordening van *zou blijken te hebben* is constant, in die zin dat *zou* steeds links van *blijken* en *blijken* steeds links van *te hebben* staat. 'Links van' hoeft daarbij niet in te houden 'onmiddellijk links van'.
De Links-van-regels vormen in interactie met Plaatsingsregels, die aan bepaalde taalelementen een vaste plaats in de zin toewijzen (1977c; 1978), een samenstel van regels waarmee tal van volgordeverschijnselen in kaart

te brengen zijn. De beschrijving van de volgorde in werkwoordgroepen en de karakterisering van nevenschikking en samentrekking hebben in termen van Links-van-regels vorm gekregen in verscheidene publikaties. De beschrijving van een aanzienlijk aantal andere volgordeverschijnselen maakt een substantieel deel uit van het onvoltooid gebleven, als *Volgorde in de Nederlandse zin* aangekondigde boek. Hoewel dit ongepubliceerd gebleven werk alsmede de gepubliceerde voorstudies een sterk formaliserende inslag vertonen, heeft Bakker hiermee, zo meldt de inleiding van het manuscript, geenszins beoogd een fundament te leggen voor een formeel stelsel ter beschrijving van het Nederlandse taalsysteem in transformationeel-generatieve zin.

Als specimen van het derde descriptieve thema, de relatie tussen taalteken en werkelijkheid, moge dienen een schets van de wijze waarop Bakker (1972a) de betekenis van het wederkerig voornaamwoord *elkaar* karakteriseert. Het optreden van *elkaar* kan op nogal verschillende wijzen geïnterpreteerd worden. Bakker geeft om te beginnen het volgende voorbeeld.

Jan, Piet en Klaas schudden elkaar de hand.

In de situatie die met deze zin aangeduid kan zijn, is aannemelijk dat elk van de drie personen ieder ander de hand schudde. Dus een volstrekte wederkerigheid is hier denkbaar. De volgende zin laat echter een interpretatie toe waarin *elkaar* niet geïnterpreteerd wordt als ieder ander, maar als een ander.

Jan, Piet en Klaas speldden elkaar een briefje op de rug.

Met deze zin zou een situatie aangeduid kunnen zijn die slechts hierin bestond dat Jan bij Piet, Piet bij Klaas en Klaas bij Jan een briefje op de rug speldde.Het is dus mogelijk deze zin te gebruiken in een situatie waarin telkens X wel door Z een briefje kreeg opgespeld, maar omgekeerd Z niet door X. Strikte wederkerigheid is kennelijk niet vereist voor het gebruik van *elkaar*. Maar met een minder ingevuld netwerk van relaties tussen de participanten van een situatie kan volstaan worden voor het gebruik van *elkaar*, getuige de volgende zin.

Jan, Piet en Klaas liepen achter elkaar de trap op.

Het valt op dat niet uitgedrukt is wie voorop liep, wie in het midden en wie achteraan. Maar aangenomen dat er een situatie mee is aangeduid waarin Jan voorop liep gevolgd door Piet, die op zijn beurt door Klaas werd gevolgd, in dat geval is het, anders dan in de imaginaire wereld van Eschers gravures, moeilijk voorstelbaar dat Klaas op zijn beurt gevolgd werd door Jan, die als eerste de trap opliep. Dus Piet is dan de enige die én achter iemand aan liep én door iemand gevolgd werd. Bij andere zinnen met het woord *elkaar* is het echter ook mogelijk dat er geen enkele entiteit aan te wijzen is waarop zo'n tweezijdige betrekking van toepassing is, zoals Bakker vervolgens laat zien met het voorbeeld:

De beide schilderijtjes hangen boven elkaar.

Immers, bij het ene schilderijtje hangt er geen boven, bij het andere hangt er geen onder. Bakkers analyse voor de drie besproken zinnen luidt dan bondig als volgt (1972a: 44).

> van een verzameling zijn de elementen onderling [...] door middel van een relatie [...] zodanig geordend, dat geen der elementen die relatie tot zichzelf vertoont en dat geen uitspraak wordt gedaan over de vorm van het relatienetwerk en de plaats die de elementen daarin innemen.

Met deze descriptie confronteert Bakker tot slot de volgende zin.

Jan heeft zijn auto in elkaar gereden.

We volgen nu Bakkers beschrijving, waarin - maar dit ter zijde - zijn zin voor humor ongetwijfeld doorklinkt aan het slot van het citaat (1972a: 44).

> Hier is het merkwaardige, dat *elkaar* verwijst naar een singularis. Ik meen, dat niettemin wat wij *auto* noemen vatbaar is voor interpretatie als veelheid, namelijk van samenstellende delen. Voor elk van die delen geldt, dat het zit 'in' de andere samenstellende delen (als gevolg van de botsing). Hier hebben we dus te maken met een bijzonder geval van afbeelding op zichzelf, n.l. zo een, waarbij de elementen stuk voor stuk een relatie vertonen tot het geheel van de resterende elementen. Of, anders gezegd: ook hier zijn de delen onderling geordend.

Bakker geeft in zijn analyse van de verschillende zinnen met het woord *elkaar* aan dat zekere interpretatieve verschillen niet tot een benadering mogen voeren waarin aan de desbetreffende constructies dan ook maar even zo veel syntactische structuren met dito zo veel bijbehorende betekenissen worden gehecht. Allereerst verklaart zo'n benadering geenszins het optreden van het ene woord *elkaar* en voorts houdt ze een misvatting in van de wijze waarop taal functioneert. Hij verwoordt dit als volgt (1972a: 44).

> er [bestaat] weinig aanleiding (anders dan in de structuur van de betekende werkelijkheid) om reeksen onderliggende syntactische structuren of semantische eenheden aan te nemen als verklaring van de syntactisch-semantische structuur van beschreven zinnen; de gedachte dat zulks noodzakelijk zou zijn berust m.i. op een identificatie van syntaxis en/of semantisch aspect van bepaalde zinnen met de structuur van de door een individuele occurrence van die zinnen betekende werkelijkheid. Veeleer hebben we te maken met zinnen waarvan de syntactische structuur c.q. het verwijzingsmechanisme een semantisch aspect vertoont van een, vergeleken met het door hen aangeduide, globaal karakter, hetgeen tekenend is voor het aangelegd zijn van een taalbouwsel op gebruik in context en situatie: met behulp niet alleen van een globale aanduiding door middel van de occurrence van een zin, maar ook met behulp van gegevens uit de context, uit de situatie of van elders verkrijgt de lezer/hoorder meestal een voldoende duidelijk beeld van de beschreven werkelijkheid. Zo niet, dan kunnen 'instructies' [...], dan wel contexten worden toegevoegd.

Bakkers analyse van het woord *elkaar* geeft in kort bestek een scherp beeld van zijn taalopvatting en tevens van zijn ideeën over taaldescriptie. Een verdergaande bespreking van deze onderwerpen loopt evenwel vooruit op hetgeen straks nader gereleveerd wordt bij de behandeling van Bakkers fundering van de taalbeschrijving. Maar vooraf nog vraagt Bakkers geschiedbeoefening op het gebied van de taalbeschrijving om aandacht.

3. *Geschiedenis van de taalbeschrijving*

Bakkers linguïstisch-historiografische werkzaamheden zijn van drieërlei aard. Om te beginnen maakt hij in het kader van zijn dissertatie een grondige historische studie van het begrip en de term 'samentrekking'. Vervolgens schetst hij in 1977 de ontwikkelingsgang van *De grammatica in de negentiende eeuw* in het door hem meegeredigeerde naslagwerk

Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. En het derde historisch georiënteerde werk dat Bakker verricht heeft - hij publiceert hierover in de periode van 1979 tot 1984 - is een kritische interpretatie van De Saussures *Cours de linguistique générale*. Van Bakkers werkwijze en resultaten in de genoemde aangelegenheden zullen nu enkele karakteristieke facetten worden belicht.

Bakkers proefschrift opent met het royaal opgezette hoofdstuk "De ontwikkeling van het begrip 'samentrekking'", waarin begrip en term worden onderzocht bij retoren, taalmeesters en grammatici in "De oudheid", "De middeleeuwen", de periode "Van de XVde naar de XVIIIde eeuw" en vervolgens in "De XIXde eeuw", waarna "Enkele moderne opvattingen" beoordeeld worden. Vanaf Petrus Leupenius, die in 1653 wel als eerste over Nederlandse samentrekkingen geschreven heeft, en Arnold Moonen, aan wiens werk van 1706 "[e]en vergevorderde 'ellipsomanie'" (1968a: 19) wordt toegeschreven, bespreekt Bakker in het overzicht systematisch de Nederlandse opvattingen ter zake. Het overzicht vormt bepaald geen dorre opsomming van meer of minder geslaagde benaderingen, maar een boeiende *narratio* doordat de behandeling die samentrekkingsverschijnselen successievelijk te beurt valt, waar mogelijk geplaatst wordt tegen de achtergrond van de daaraan contemporaine taalbeschouwing. Opmerkelijk is dat Bakker, in scherp contrast tot wat het overgrote deel van de taalkundig descriptieve monografieën in de laatste decennia laat zien, een geheel hoofdstuk wijdt aan de terminografische geschiedenis van zijn onderzoeksobject, maar zeker even opmerkelijk is dat een motivering ervan geheel ontbreekt, waar hij toch zelden nalaat rekenschap af te leggen van opzet en handelwijze. De gedachte als zou de bestudering van de geschiedenis de natuurlijke ingang zijn tot de bestudering van het object, wordt scherp gelogenstraft als hij opmerkt (1968a: 3):

> Zo zien we in de loop der geschiedenis wat betreft term en begrip een bont en nauwelijks overzichtelijk beeld. De overzichtelijkheid neemt geenszins toe, als we merken, dat ons begrip geen zuiver wetenschappelijke stamboom heeft [...].

En met nadruk stelt Bakker een omlijning van het begrip 'samentrekking' ontwikkeld te hebben vooraleer de historische schets "zijn definitieve vorm" kreeg (1968a: 4):

> Ons eigen onderzoek heeft er namelijk toe geleid, een begrip 'samen trekking' te formuleren, dat naar onze mening recht doet aan de taalverschijnselen. Deze constante werd het uitgangspunt voor de

> beschrijving van de ontwikkeling van het begrip. Er is naar onze mening geen andere mogelijkheid, een coherent historisch overzicht van begrippen en termen te bieden. Een eigen definitie - wil men: een parti pris - is de norm die uitmaakt wat wél en wat niét behandeld wordt, en tenslotte de basis, van waaruit we kritiek leveren [...].

De vraag naar het waarom van de historische schets blijft mede gelet op zijn breedte en diepgang in het licht van deze uitspraak intrigeren. Hij dient niet strikt ter waardebepaling van de door Bakker zelf ontwikkelde opvatting over samentrekking, want die is dan nog niet in geëxpliciteerde vorm aan de orde geweest. De vanzelfsprekendheid en de gedegenheid van het overzicht mogen wel geïnterpreteerd worden als uitdrukking van Bakkers historisch besef dat de afbakening van het begrip 'samentrekking' dan weliswaar haar beslag heeft gekregen voorafgaand aan de presentatie van de schets, maar dat de afbakening daardoor nog niet los gedacht mag worden van de descriptieve feiten zoals die wel al - zij het maar matig en hoe dan ook onvoldoende geordend - in de loop van de geschiedenis zijn aangedragen en tot hem gekomen zijn. Zo merkt hij elders op (1977b: 114): "wat we verrichten, doen we onder gebruikmaking van, zelfs voor een groot deel bepaald door, wat in het verleden tot stand is gekomen." Besef van schatplichtigheid enerzijds en de wenselijkheid van een positiebepaling en van een rechtvaardiging van het onderzoek anderzijds moeten als vanzelfsprekend de achterliggende motieven gevormd hebben voor de diachrone terminografie van 'samentrekking'.

Door de uitgesproken historische oriëntatie in verscheidene taalkundige publikaties heeft Bakker zich ervoor gekwalificeerd de beschrijving te verzorgen van de *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, in het bijzonder de ontwikkelingsgang van *De grammatica in de negentiende eeuw*. Hij benadert het object langs twee wegen. Naast een taalfilosofische uiteenzetting "over de fundamentele probleemstelling, die de negentiende eeuw beheerst" geeft hij "een geïntegreerde schets van de ontwikkeling van het grammaticale denken en onderzoeken" in Nederland (1977b: 114). De bijdrage, gekenmerkt door een wellicht al te conciese en zeker zeer hoog reikende aanpak van de funderingsproblematiek van de negentiende-eeuwse taalbeschouwing (cf. Van der Wal 1979; Van Haeringen 1978: 475-6; Salverda 1986), getuigt volgens de recensent Van Haeringen (1978: 475) "van brede eruditie en van vermogen tot compositorische

synthese". Ze vormt een belangwekkende poging om een "voorlopig" beeld te geven "dat samenvat en waar mogelijk verbreedt en verdiept wat momenteel aan geschiedschrijving aanwezig is" (1977b: 113, 114).

Centraal in zijn verhandeling plaatst Bakker (1977b: 120) denkers als Herder, Hamann en Von Humboldt, die

> geen genoegen nemen met de beantwoording van de vraag, hoe men taalverschijnselen het beste kan groeperen of hoe men kan laten zien, dat ze in elkaar grijpen als de raderen van een uurwerk. Het gaat hun om *zin* en *doel* van de taal, om verklaring van de taal uit de laatste gronden. Geen uiterlijke classificatie, geen puur mechanistische verklaring kan ze tevreden stellen. Vandaar verklaringen van de taal als uiting van de goddelijke kracht in de mens [...] en ook [...] een voorkeur voor een visie op de taal als *organisme*, een term die op zijn minst inhoudt: bezield en zinvol mechanisme.

De mens werd ontdekt "als voortbrenger van taal krachtens een hem eigen, tegelijk bovennatuurlijk en natuurlijk principe", zo luidt Bakkers analyse verder (1977b: 117):

> Slechts uit een deels zich naar de rede voegend, deels daaraan ontsnappend beginsel, dat liefst zelf aan de rede ten grondslag ligt, kan en mag de taal verklaard worden: de "Geist". De wet is niet meer boven de mens - het goddelijk principe werkt "organisch" in hem door, en door hem heen.

"Als men wetten accepteert", oordeelt Bakker (1977b: 117), "dan alleen voorzover zij volgen uit of stroken met de menselijke natuur, die essentieel vrij is."

Maar de idee dat taal een organisme is, dat ontstaat, groeit, vervalt en afsterft, en aldus voorwerp is van taalevolutie, bleek evenwel onder invloed van de natuurwetenschappen in toenemende mate los te staan van de werkelijkheid (1977b: 147-149; 1984b: 5-6). De reconstructie van de oertaal werd gaandeweg onmogelijk geacht (1977b: 152). Hiermee "leek tevens de kans vervlogen langs historische weg de relatie tussen vorm en betekenis aan te wijzen" (1977b: 152). De woordvorm bleek geen directe uitdrukking van de betekenis, geen uitdrukking van het wezen van wat ermee benoemd wordt. De woordvorm kon daardoor niet anders dan als arbitrair worden opgevat. Aan een woord kon geen andere dan een onderscheidende functie worden toegekend. De tijd werd rijp voor de opvatting van De Saussure (1857-1913), die "de identiteit van de tekens

[zou] koppelen aan de oppositionele waarde van de eenheden van vorm en betekenis" zodat, voegt Bakker (1977b: 152) er hier zonder nader commentaar aan toe, "het menselijk spreken en verstaan door middel van de taal in laatste instantie "immotivé" is.

Bakkers derde, historische, sterk systematisch georiënteerde occupatie, zijn notities bij Ferdinand de Saussures *Cours de linguistique générale*, heeft zich daarmee aangediend (1979; 1981; 1984b). Zijn historisch-kritische aantekeningen bij dit werk plaatsen de sterk vernieuwende invloed van De Saussure in een gerelativeerd perspectief; invloed van de leermeester Stutterheim op Bakkers inzicht is direct aanwijsbaar (cf. 1984b: 1, verwijzing naar C.F.P.Stutterheim, *Inleiding tot de taal-philosophie*, Antwerpen/Nijmegen 1949; zie i.h.b. p.40 e.v.). Aangegeven wordt hoe voor een reeks begrippen in de *Cours de linguistique générale* die van belangwekkende aard gebleken zijn, kon worden voortgebouwd op wat al door anderen ontwikkeld was, terwijl in de receptie van de postuum uitgegeven collegestof "het geestelijk vaderschap wel aan De Saussure wordt toegeschreven" (1984b: 9). Zo was het idee "dat de relatie tussen woordvorm en woordbetekenis een arbitrair karakter heeft" (1984b: 8), te vinden bij Plato in diens *Kratylos*. Voor het onderscheid 'langue/parole' "had men al de beschikking over begrippen als 'usus' en 'individueel taalgebruik'" (1984b: 9). Het onderscheid 'diachronie/synchronie' was in de 18-de eeuw reeds een taaltheoretisch thema. Steinthal had "de gedachte van de autonomie van de taal" al in 1855 "expressis verbis tot uitdrukking gebracht" (1984b: 8). De opvatting dat "een taal alleen maar kan bestaan krachtens sociale 'conventie'" (1984b: 8) was al door Whitney verdedigd. De notie 'waarde' was "gangbaar met name in de economie, en in wijdere zin een sleutelbegrip in de toenmalige *Geisteswissenschaften*" (1984b: 8).

In de confrontatie met deze grondbegrippen zijn we na de beschouwing van Bakkers werkzaamheid op het terrein van de taaldescriptie en zijn werkzaamheid op het terrein van de geschiedbeoefening van de taalkunde aangekomen op het derde gebied van zijn wetenschappelijke interesse, de grondslagen van de taalbeschrijving.

4. *Fundering van de taalbeschrijving*

"Wat is de taak van de linguïst? Wat doet hij eigenlijk? Waar houdt hij zich mee bezig? Wat is zijn 'objet'?", centrale vragen van De Saussure aldus Bakker (1979: 195; 1984b: 7). Zijn ze niet tevens karakteristiek voor hemzelf? Is de funderingsproblematiek in Bakkers taalkundige werk al niet het verbindende thema, ze komt hoe dan ook voortdurend met klem aan

de orde. Kritische reflectie op het object van taalkundig onderzoek heeft voor Bakker ingehouden een poging tot doorschouwing van de relatie tussen taal en werkelijkheid en daarmee onverbrekelijk verweven de relatie tussen taal en mens. Zijn geïnvolveerdheid in de taalkundige ideeëngeschiedenis en zijn kritisch doordenken van het analytisch apparaat hebben hieraan zeker ten dienste gestaan. Fundamentele kwesties komen ter sprake ook - en veelal niet maar in de marge - in zijn ogenschijnlijk puur descriptieve werk, zoals in het voorafgaande wel gebleken is. Vanaf zijn eerste taalkundige publikatie, *Onderwerp en gezegde*, verschenen kort voor de verdediging van zijn proefschrift, heeft Bakker steeds en steeds breder en diepgaander een afweging trachten te formuleren inzake de problematiek: wat in aanmerking te nemen als het object, de methode en de zin van de taalbeschrijving. In het jaar voor zijn overlijden bereikt de poging haar culminatiepunt in de genoemde *Kritische notities*.

Bakkers immanente kritiek op de taalbeschouwing van Ferdinand de Saussure richt zich op diens denkbeeld dat de taalstructuur beschreven moet worden louter in termen van relaties tussen de taalelementen onderling, en wel als relaties binnen een autonoom systeem, zodat er geen plaats is voor verwijzing naar enig gegeven buiten het taalsysteem. Als hoofdbezwaar wijst Bakker (1984b: 4) aan "dat niet alleen alle feiten in één systeem moeten, maar dat bovendien dit systeem geacht wordt de individualiteit van de daarin opgenomen elementen *volledig* te verklaren." Hierin vindt hij als "grondgedachte" "het radicaal arbitraire van het signe", het taalteken (1984b: 9), waardoor "de differentie, de valeur" "de absolute macht" heeft (1984b:13-14). Zijn kritiek hierop wordt kernachtig verwoord in het volgende (1984b: 14):

> Voor deze stap, hoe begrijpelijk ook in het kader van een streven de linguïst een concreet object voor een autonome wetenschap te verschaffen, is onvoldoende grond aanwezig. Immers het volstaat de eigen existentie van signes eenvoudigweg te erkennen, met hun significante onderlinge overeenkomsten en verschillen, en met alles wat ze overigens moge kenmerken. Het is niet nodig om die existentie met behulp van het wetenschappelijk denken te funderen. Het is voldoende om te zeggen in hoeverre de taal systematische trekken heeft, het gaat te ver te zeggen dat zij een systeem *is*.

Bakkers afwijzing van de radicale arbitrariteit van het taalteken leidt direct en onontkoombaar tot verwerping van de structuralistische idee dat taal te beschouwen is als een in zichzelf besloten, "een omvattend

systeem", waarin "de samenhang van de taalverschijnselen volledig en expliciet te specificeren" is (1984b: 3). Hoe zou een notie verbonden aan een taalteken in de ene taal in zeker opzicht kunnen overeenkomen met een notie verbonden aan een naar vorm verschillend taalteken in een andere taal, als daarvoor geen aangrijpingspunt ligt in de werkelijkheid? Hoe kan een taalteken dan al "duiden op een entiteit uit de werkelijkheid" (1984b: 14), als het taalteken alleen betrokken kan zijn op andere taaltekens in dezelfde taal? Hoe kan er zelfs maar gedacht worden aan de geschiedenis van een taalteken, als de identiteit van het taalteken "gezocht wordt in de pure differentialiteit" (1984b: 15), die het immers slechts met andere taaltekens in hetzelfde taalstadium zou kunnen onderhouden? Hoe te ontkomen aan de aporie schuilend in de circulariteit dat een taalteken bepaald wordt door het geheel, en wel doordat het "van alle andere verschilt en eventueel met sommige overeenkomt", terwijl het taalteken "mede dat geheel", dus "mede zichzelf bepaalt, hetgeen door de these van de radicale arbitrariteit van het signe juist wordt ontkend" (1984b: 15)? Scherpe en klemmende vragen, waarop Bakker het antwoord zag in de systeem-onafhankelijke individualiteit van het taalteken, gefundeerd "puur en alleen in de erkenning door de taalgemeenschap" (1984b: 14, 19). "Neemt men [...] aan dat een signe een [systeem-]onafhankelijke individualiteit kan hebben, dan is er een basis voor de constitutie van een entiteit" waaraan "een continue fonetische en semantische ontwikkeling toegeschreven [kan] worden" (1984b: 15). "[A]lle entiteiten [hebben] een historisch karakter, ze hebben ook een *eigen* geschiedenis" waarin zij "op z'n minst een 'erkennings'geschiedenis hebben doorgemaakt" (1984b: 25). Zo kan een concept worden onderscheiden, vooraleer het als betekenis met een vorm tot een taalteken wordt geconstitueerd. In Bakkers ogen is "de gedachte van de pre-existentie van concepten" dan ook "een heel normale zaak". Zij "was De Saussure een gruwel: alsof 'betekenis' gegrond kon zijn in iets anders dan de langue alleen!" (1984b: 28). Bakker belijdt dan (1984b: 28):

> ik ontken niet dat taal iets eigens is. Maar ik weiger aan te nemen dat alles in de taal *restloos* uit het talige (wat dat dan ook moge zijn) verklaard moet worden. Daarin zie ik, behalve wellicht een overdreven accent op wat de 'autonomie' van de taal heet, tevens een overschatting van wat het wetenschappelijk denken kan.

Door de centrering van de funderingsproblematiek rond de historische figuur van De Saussure kan het erop lijken dat Bakker zich slechts *auseinandersetzt* met een gepasseerde visie op taal en taalbeschrijving.

Zou zo'n gedachte hier zijn opgeroepen, dan verdient zij een onmiddellijke correctie. Het begrippenkader van het Saussuriaanse structuralisme vigeert nog volop, nauwelijks meer gewijzigd soms dan in de van taal verwisselde termen; Bakker is dan ook veeleer op zoek geweest naar de oorsprong, de grondvesting. Zo is in de transformationeel-generatieve theorie het systeemdenken niet opgegeven. Syntagmatische en paradigmatische (associatieve) betrekkingen zijn nog immer schering en inslag van het descriptieve weefsel. Een geïntegreerde bestudering van *langue* en *parole*, zeg nu *competence* en *performance*, wordt inmiddels zelfs principieel uitgesloten geacht. De integratie van synchrone en diachrone taalstudie is verder weg dan ooit; taalvariatie maakt geen integraal deel uit van de aanpak, want daarvoor is in de taal van de geïdealizeerde taalgebruiker in een homogene taalgemeenschap geen plek. Het primaat van de vorm heerst over de betekenis; taal wordt gedacht als niet meer dan "een middel tot overdracht van conceptuele kennis" (1984b: 21; 1984d: 211), waar Bakker taal naar de essentie ziet als uitingsmogelijkheid voor "de *interpretatie* van een stukje van de werkelijkheid" (1984d: 211), voor "het present stellen van gebeurtenissen en toestanden met het doel [ten opzichte daarvan te komen] tot een bepaling van onze attitude" (1984b: 24).

Bakker heeft getracht door te dringen tot de essentie van de positie van de taal in de werkelijkheid waaraan de taalgebruikende mens zingevend deelneemt. Van een immer wijkende horizont op zijn wetenschappelijke speurtocht is hij zich scherp bewust geweest waar hij stelt (1984d: 210):

> De wetenschap kan ons nimmer 'het' portret van de werkelijkheid geven. De schepping blijft een mysterie. Niets spreekt vanzelf. Wetenschappelijke analyse en synthese leiden daarom nooit tot meer dan de verwoording van een bepaalde *visie* op (een deel van) de werkelijkheid. Deze visie is in laatste instantie niet te *motiveren* ten overstaan van enig forum; zij is dus ook niet motiveerbaar ten aanzien van de communis opinio. Zij betreft de *waarde* van het weten schappelijk beschreven geheel en zijn delen en zij geeft aan welke houding wij het beste daartegenover kunnen innemen. Een wetenschappelijk betoog verschilt in dezen [...] niet wezenlijk van andere vormen van taalgebruik. Het verschilt van ander taalgebruik door zijn *doelstelling*: binnen bepaalde grenzen volledig en ordelijk rekenschap geven van de betrekkingen tussen de dingen die behandeld worden. [...] Hoe volledig en hoe precies we ook mogen zijn, steeds wijkt het object van

beschrijving achter die beschrijving terug. Altijd blijft er iets over waarvan we wel weet hebben, maar dat zich niet laat formuleren.

5. *Slot*

Bakkers wetenschapsbeoefening laat zich niet duiden zonder onderkenning van het metafysisch perspectief waarin hij haar en zichzelf geplaatst zag, zoals nog beluisterd kan worden in de woorden die behoorden tot de laatste van zijn inspirerend taalkundig leven (1984b: 32):

> ... elke vorm van zinbepaling van de werkelijkheid [is] beperkt van gelding, evenals de wetmatigheid die geacht wordt eraan te beantwoorden. Dus is elk woord dat van de mens uitgaat onvolkomen, niet alleen het wetenschappelijke. Deze beperktheid kunnen we beter niet overschreeuwen, het is immers een kostbare uitwijzing naar de enige echte Soeverein.

* Verscheidene personen hebben aan de voorbereiding van de tekst bijgedragen. Dank gaat uit naar S.Daalder, L. van Driel, B.Dongelmans, A.Klijnsmit, J.Knol, L.Mackenzie, J.Noordegraaf, M.Onrust, A.Verhagen en M.Willemsen.

Bibliografie

Bakker, D.M.

1968a *Samentrekking in Nederland syntactische groepen*. Leiden: Universitaire Pers. Diss. Leiden. viii, 231 pp.

1968b 'Onderwerp en gezegde', in: *Reflexies. Opstellen aangeboden aan Prof.dr.J.F.A.Mekkes, ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. D.M.Bakker, J. den Boeft, J. van der Hoeven, G.Horsman, P.A.Meijer, J.W.Mojet, M.D.Stafleu (red.), Amsterdam: Buiten & Schipperheijn, p.9-41.

1969 'Transformationele en Functionele Grammatica', naar aanleiding van: Simon C.Dik, *Coordination, its implications for the theory of general linguistics*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company 1968, in: *Forum der Letteren* 10, p.203-233.

1971a 'Iets over het onderscheid tussen "bepaalde" en "onbepaalde" nominale constituenten', in: *De Nieuwe Taalgids* 64, p.338-345 [Stutterheim-nummer].

1971b D.M.Bakker, C. van Bree, A. van Santen (red.),*De Nieuwe Taalgids* 64 [Stutterheim-nummer].

1971c C.F.P.Stutterheim, *Uit de verstrooiïng. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen. Bundel aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse Taalkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden*. D.M.Bakker, C. van Bree, B.C. Damsteegt, J.Noordegraaf, A. van Santen (red.), Leiden: Universitaire Pers.

1972a 'Ieder, samen, respectievelijk, elkaar', in: S.C.Dik (red.) *Taalwetenschap in Nederland 1971*. Amsterdam, p.39-44.

1972b 'On Ellipsis' in Dutch Nominal Phrases',in: *Linguistics. An international Revieuw* 83, p.5-12.

1972c *Tekengeving en syntaxis. Over constructies met 'hebben' en 'zijn'*. Assen: Van Gorcum. Inaugurele rede, 35 pp.

1974a 'Zinnen als reeksen: een vergelijkende standpuntbepaling', in: *De Nieuwe Taalgids* 67, p.265-278.

1974b D.M.Bakker, M.Kemperink, L. van Noort, G.Sneep, 'Drie noties over de beschrijving van werkwoorden als woordgroepsdelen', in: *Tabu* 5 (1974-1975), p.1-8.

1974c Boekbespreking: W.Abraham (ed.). *Kasustheorie*. Frankfurt/M 1971, 213 pp., in: *Neophilologus* 58, p.100-101.

1974d F.L.Zwaan. *Zwaanzinnigheden. Opstellen over spraakkunst en tekstinterpretatie*. J.Malepaard, E.M.Tol-Verkuyl, D.M.Bakker, B.C.Damsteegt, G.R.W.Dibbets (red.). Amsterdam.

1975a 'Werkwoordstijden en taalbehandeling', in: *Handelingen van het drieëndertigste Nederlands filologencongres 1974.* Amsterdam, p.169-176.

1975b 'Aanloopmoeilijkheden', in: *De Nieuwe Taalgids* 68 (1975), p.180-185.

1975c 'Volgorde van taalelementen; enkele preliminaire opmerkingen, in: G.Kazemier, P.P.J. van Caspel (red.), *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof.dr.G.A. van Es*. Groningen, 1-10.

1976 'Bezeichnungsakt und Grammatik', in: *Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975*. Bern[enz.],p.189-192.

1977a D.M.Bakker en G.R.W.Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. 's-Hertogenbosch: Malmberg 413 pp., 10 illustraties en 2 kaartjes.

1977b 'De grammatica in de negentiende eeuw', in: Bakker en Dibbets (1977a), p.113-160.
1977c 'De links-van-relatie in werkwoordsgroepen', in: *Spektator* 6, p.378-380 [Squibnummer].
1977d 'Huygens' *Op de dood van Sterre*: analyse van interpretaties van de eerste regel',in: H.Heestermans (red.),*Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden aan Dr.C.H.A.Kruyskamp*. 's-Gravenhage, p.15-24.
1978 'Volgorde in werkwoordsgroepen', in: *De Nieuwe Taalgids* 7, p.479-483 [Van den Berg-nummer].
1979 'Naar aanleiding van De Saussure's *Cours*',in: *Handelingen van het vijfendertigste Nederlands filologencongres 1978*. Amsterdam, 193-205.
1980 'On *A*-generic sentences in Dutch', in: D.J.van Alkemade, A. Feitsma, W.Meys, P. van Reenen, J.J.Spa (red.), *Linguistic studies offered to Berthe Siertsema*. Amsterdam, p.11-24.
1981 'Naar aanleiding van De Saussure's *Cours* (II)', in: *Voortgang* 2, p.62-80.
1982 'Nevenschikking', in: *Voortgang* 3, p.228-243.
1983a 'Coördinatie en Major Constituents', in: *Glot* 6, p.183-227.
1983b Boekbespreking: T.Pollmann, *Woorden, klanken, zinnen, talen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1983,x,253 pp,in: *Forum der Letteren* 24, p.230-233.
1984a 'Major Constituents en Samentrekking', in: *Voortgang* 5,.207-229.
1984b 'Kritische notities bij Ferdinand de Saussure's *Cours*', in: *Philosophia Reformata* 49, p.1-34.
1984c P.Pit'ha, D.M.Bakker, 'Towards a Free and Close Coordination' in: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistic* 41, p.27- 33.
1984d 'De macht van het woord', in: *Radix* 10, p.209-217.
1986 Bespreking H.Klifman, *Studies op het gebied van de vroeg nieuwnederlandse triviumtraditie. (ca. 1550 - ca. 1650)*. Dordrecht/Cinnaminson 1983, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 102, p.139-143 [postuum verschenen].

Berg, B.van den
1969 Bespreking Bakker (1968a), in: *De Nieuwe Taalgids* 62, p.136-138.
1972 Bespreking Bakker (1972c), in: *De Nieuwe Taalgids* 65, p.228-229.

Eerdmans, K.M.G.
1978 Bespreking Bakker & Dibbets (1977a), in: *Annali - Studi Nederlandesi - Studi Nordici* 21, p.443-452.
Haeringen, C.B.van
1978 Bespreking Bakker & Dibbets (1977a), in: *Leuvense Bijdragen* 67, p.473-484.
Salverda, R.
1986 'Nederlandse grammatica in de negentiende eeuw', in: *Neerlandica Extra Muros* 46, p.11-25.
Sassen, A.
1971 Bespreking Bakker (1968a), in: *Foundations of Language* 7,p.143-147.
Shetter, W.Z.
1978 Bespreking Bakker & Dibbets (1977a), in: *Historiographia Linguistica* 5, p.307-313.
Toorn, M.C.van den
1969 Bespreking Bakker (1968a), in: *Lingua* 23, p.199-202.
Vriendt, S.de
1971 'Samentrekking en 'Samentrekking". Bespreking Bakker (1968a) in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 49,p.720-722.
Wal, M.J.van der
1979 Bespreking Bakker & Dibbets (1977a), in: *Glot* 2, p.91-101

Betekenis en begrip in beeldspraak, alinea-opbouw en intonatie

Arie Verhagen

Een voordracht als deze 1) begint nogal eens met een anekdote. De toehoorders begrijpen in zo'n geval direkt dat de anekdote een kapstok is, een voorbeeld voor iets van een algemenere strekking. We zijn hier tenslotte niet bij elkaar gekomen om anekdotes uit te wisselen: er zal een kwestie van een zeker *belang* worden aangesneden. En omdat we er ook niet van uit kunnen gaan dat onze dagelijkse levens veel konkreets gemeen hebben, zal die kwestie vast en zeker enige algemeenheid, een zekere abstraktie vertonen - niet iets, dus, dat vanzelf bijster interessant is, voor de toehoorders. Met een aardige anekdote brengt de spreker nu iets van het konkrete leven in zijn verhaal; hij laat onmiddellijk zien dat hij geen droogstoppel is *en* dat de nog te bespreken kwestie, ondanks de abstraktheid, eigenlijk zó uit het volle leven gegrepen is. Bovendien worden de toehoorders er misschien wel nieuwsgierig van, in de trant van: 'Hé, een aardige anekdote, wie weet komen er meer', of: 'Wat voor algemeen punt moet dit verhaaltje eigenlijk illustreren?'. In dat geval heeft de spreker, al dan niet met vooropgezette bedoelingen, een klassiek retorisch effekt bereikt: hij heeft de toehoorders welwillend gestemd en hen er toe gebracht *verder* te willen luisteren.

Een voor de hand liggende manier om tegen zoiets als een inleidende anekdote aan te kijken is het te zien als een *truc*, beleefder gezegd: een hulpmiddel - iets dat *bij* de eigenlijke boodschap komt, als extraatje, of bij wijze van verpakking, maar dat in ieder geval niet zelf wezenlijk uitmaakt voor de strekking van het betoog, en dat zal ongetwijfeld vaak een korrekte karakteristiek zijn van inleidende en andere anekdotes. Maar de truc-visie komt ook in een *algemene* gedaante voor; 2) hij houdt dan in dat middelen waarmee verhalen en betogen, i.h.a.: teksten, zijn opgebouwd *principieel* gezien worden als verpakking van iets dat ook

zonder die tekst bestaat, als iets extra's dat *bij* de "eigenlijke" inhoud komt, die dan dus onafhankelijk van de tekst gekend wordt. Zo is het bijvoorbeeld een oude gedachte dat het verschil tussen woorden een weerspiegeling is van onderscheidingen in de werkelijkheid, die wij ook buiten de taal om kennen, of dat zinnen weerspiegelingen of aanduidingen zijn van gebeurtenissen of toestanden in een echte of verzonnen werkelijkheid, maar in ieder geval ergens anders dan in de betreffende tekst. Maar het is evenzeer een oude gedachte - al weet ik niet welke het eerstgeboorterecht toekomt - dat de inhoud van een tekst niet zozeer in de tekst verpakt zit, als wel erdoor opgeroepen, *gekreëerd* wordt, en dus niet onafhankelijk van de tekst gekend kan worden. Nu kan ik mij voorstellen dat u op dit moment bij uzelf zegt 'Nou en?', maar daarmee heb ik dan onmiddellijk aangeduid waarover ik het nu verder met u wil hebben; dat is namelijk de vraag wat het nu uitmaakt voor welke gedachte je kiest. Ik wil dat bespreken aan de hand van een drietal onderwerpen; de meeste aandacht zal ik besteden aan zgn. overdrachtelijk taalgebruik, beeldspraak; daarna wil ik nog ingaan, zij het veel korter, op de onderwerpen "alinea-opbouw" en "aksent en intonatie". Deze onderwerpen hebben in ieder geval dit voor vandaag aardige voordeel dat ze althans enigszins gespreid zijn door de Neerlandistiek, zij het dat de aandelen taalkunde en taalbeheersing aanzienlijk groter zijn dan het aandeel letterkunde, maar daarvoor moet u de verklaring zoeken in het verschijnsel van de akademische specialisatie.

Ondertussen loop ik het risiko dat u mij een droogstoppel vindt, omdat ik nog steeds geen anekdote heb opgedist, die mijn in abstrakto geformuleerde vraag konkreet zou kunnen illustreren. Gelukkig zal het gebied van de beeldspraak volop gelegenheid bieden om dit goed te maken, maar ik begin bij een niet direkt anekdotisch gekleurde stellingname.

De auteur van een recent boekje over de schrijfadviezen die in de afgelopen 40 jaar in Nederland op de markt verschenen zijn, noemt als één van de oorzaken van problemen die zich bij het begrijpen van teksten voor kunnen doen dat de 'uitgedrukte letterlijke betekenis' van een zin niet de 'door de schrijver bedoelde betekenis' is (Maureau 1983: 76). Als voorbeeld van het verschijnsel dat 'de zinsbetekenis niet samenvalt met de door de spreker bedoelde betekenis' (Maureau 1983: 105), voert hij o.a. op: 'de metaforische uiting' *Jij bent een kei*, waarvan de door de spreker bedoelde betekenis letterlijk weergegeven wordt met: *Jij bent een geweldig persoon*. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dit voorbeeld

volgens Maureau niet behoort tot de probleemgevallen, maar daar is het mij nu ook niet onmiddellijk om te doen; waar het me wel om gaat, is de wijze van voorstellen die hier gebezigd wordt. Ik citeer nog even verder:

> Om de door de spreker bedoelde betekenis te kunnen achterhalen moeten er voor de luisteraar allereerst tekenen zijn dat de zinsbetekenis van de uiting niet samenvalt met de door de spreker bedoelde betekenis. Bij het horen van [*Jij bent een kei*] [...] krijgt hij wat dat betreft duidelijke signalen. Bij het horen van [die zin] zal hij niet denken dat de spreker echt van mening is dat de toegesprokene een stuk steen is. [...]
> Het is verre van gemakkelijk om aan te geven *hoe* de luisteraar, na geconstateerd te hebben dat [zulke zinnen] niet letterlijk moeten worden opgevat, tot de door de spreker bedoelde betekenis komt. [voetnoot weggelaten] Dat de luisteraar de bedoelde betekenissen [...] gemakkelijk kan achterhalen, lijkt echter evident.
> (Maureau 1983: 105/6)

Het is duidelijk dat Maureau hier een specifiek idee verwoordt over de verhouding tussen wat ik gemakshalve nu maar noem "de boodschap" van een tekst en de manier waarop de tekst in elkaar zit, nl.: de boodschap van een tekst is in beginsel onafhankelijk kenbaar van "de tekst zelf". Dat is de noodzakelijke vooronderstelling van het praten over een 'bedoelde betekenis' die een *andere* is dan de zinsbetekenis. Ik zal deze visie voortaan aanduiden als de "twee betekenissen theorie". 3) De tekst, en de elementen waaruit die bestaat, worden hier dus kennelijk gezien als hulpmiddelen om achter de bedoeling van de spreker te komen, en die wordt voorgesteld als iets dat op de een of andere manier onafhankelijk is van de tekst; soms drukt de tekst rechtstreeks de bedoeling van de spreker uit, maar soms is dat ook *niet* het geval, en dan moeten we ons extra inspannen om de "eigenlijke" betekenis te achterhalen. Soms korrespondeert de zinsbetekenis rechtstreeks met de werkelijkheid, en dan hebben we "gewoon" taalgebruik, soms is die onmiddellijke korrespondentie er niet, en dan hebben we "figuurlijk" of "indirekt" taalgebruik of zoiets, en staan we voor bijzondere interpretatie-problemen; de oplossing daarvan is maar moeilijk te formuleren, maar de alledaagse taalgebruiker komt ze toch maar schijnbaar moeiteloos te boven. In deze voorstelling van zaken is het eigenlijk maar een mysterieuze zaak dat taalgebruikers zo weinig moeite hebben met overdrachtelijk taalgebruik, en ontstaat gemakkelijk het beeld dat mensen wel over zeer bijzondere vermogens moeten

beschikken die hen tot deze prestatie in staat stellen; aan de wetenschap dan de taak het geheim van deze bijzondere vermogens te ontsluieren!

Voor velen is dit inderdaad een aantrekkelijke voorstelling van zaken, en Maureau kan zich ook beroepen op een hedendaagse Amerikaanse taalfilosoof die bepaald wel enig gezag heeft (Searle 1979; vgl. Maureau 1983: 105). Dat dit standpunt in zekere zin dus "modern" is wil echter nog niet zeggen dat het ook plausibel is, of zelfs plausibeler dan andere, oudere standpunten. In feite is het zelfs niet zo modern. Het wordt bijvoorbeeld beproken en, vooral, *tegen*gesproken in een leerboek over stijl dat in de eerste 6 decennia van deze eeuw in gebruik was in het middelbaar onderwijs in Nederland: *Stijlstudie en stijloefening* van Acket en Stutterheim. 4) Het hoofdstuk over beeldspraak, van de hand van Stutterheim, 5) begint als volgt:

> Eens passeerde mij in de winter een kar met hooi. Ik werd getroffen door de sterke hooilucht. Ik voelde opeens een vleug zomerweelde door mij heen en zag een groen landschap in zonneschijn onder een blauwe hemel. Toen zei ik: 'De *zomer* passeert me'. Toch was 't geen zomer maar een kar hooi, die voorbijging.
> Misschien had ik hiermee iets gezegd, dat nog nooit eerder door iemand gezegd was. De stijlvorm echter waarvan ik mij (overigens volkomen onbewust) bediende, was allesbehalve oorspronkelijk. Ik gebruikte *beeldspraak*, ik drukte me *figuurlijk*, *overdrachtelijk*, *oneigenlijk* uit. Het is niet toevallig dat er voor het bedoelde stijlverschijnsel zoveel verschillende termen in omloop zijn. Het is een gevolg van het feit dat dit verschijnsel verschillende kenmerken heeft en dat men het op verschillende manieren heeft trachten te typeren. De beeldspraak, of hoe men het ook noemen wil, is van alle stijlvormen het moeilijkst te begrijpen en te beschrijven.
> (Acket & Stutterheim 1960: 79)

Ook Stutterheim vindt beeldspraak, overdrachtelijk taalgebruik, iets moeilijks, en hij lijkt het wat dat betreft dus eens te zijn met de "twee betekenissen theorie" van Searle en van Maureau; overigens moet hier misschien wel bij verdiskonteerd worden dat Stutterheims bijzonder lijvige proefschrift handelt over 'het begrip metafoor'. Hoe dit zij, als we doorlezen blijkt de zaak toch iets anders te liggen. Stutterheim onderscheidt twee vaak optredende misverstanden in de "gewone" voorstelling

van zaken, als het om metaforen gaat; het eerste is dat het overdrachtelijk gebruik van een woord met zich mee zou brengen dat 'het woord in kwestie een geheel andere betekenis krijgt', dus dat bijvoorbeeld *vliegen*, gezegd van het galopperen van een paard, ook *betekent*: "galopperen" en niet "vliegen" (Acket & Stutterheim 1960: 79). Dat is echter niet plausibel, want het zou betekenen dat *vliegen* in dat gebruik plotseling een heel ander woord zou zijn dat toevallig net zo klinkt als het woord *vliegen* dat gewoon "vliegen" betekent. Er is meer over te zeggen, maar voor nu kan ik volstaan met vast te stellen dat Stutterheim het nog steeds eens is met de "twee betekenissen theorie" van het duo Searle-Maureau: juist het feit dat de woorden blijven betekenen wat ze betekenen is voor de laatsten immers aanleiding om te spreken van een diskrepantie tussen zinsbetekenis en bedoeling van de spreker. Maar nu houdt de overeenkomst op, want Stutterheim is het ook met *deze* voorstelling van zaken oneens:

> Een ander veel voorkomend misverstand naar aanleiding van de beeldspraak is het volgende. Men meent, dat hij die zich figuurlijk uitdrukt, iets anders zegt dan hij eigenlijk bedoelt. Dus: hij zégt wel *vliegen*, maar hij bedóélt *galopperen*; hij zégt wel *in brand staan*, maar hij bedóélt: *vuurrood zijn*; enz.
> (Acket & Stutterheim 1960: 80).

Het eerste argument dat hiertegen ingebracht wordt is er weer een uit het ongerijmde: zeggen wat je bedoelt is toch een kenmerk van goede stijl, en zou nu een van de belangrijkste stijlvormen er echt voor zijn om te zeggen wat je níét bedoelt? Het is duidelijk dat de auteur het gewoon niet kàn geloven. Maar hij gaat er daarna ook toe over een tegenvoorbeeld te leveren, in de vorm van de volgende anekdote.

> Het is jammer, maar een mens heeft zichzelf niet altijd in bedwang; hij wordt wel eens nijdig en dan zegt hij dingen die hij liever had moeten zwijgen. Hij zegt bijv. tegen een ander: 'ezel'! Soms krijgt hij een scheldwoord terug, soms een giftige blik, soms een pak slaag. Dat hangt van die ander af. Is die ander een politieagent die je bekeurt omdat je zonder licht hebt gereden, dan krijg je er nog een bekeuring bij 'wegens belediging van een ambtenaar in de rechtmatige uitoefening van zijn functie'.
> Dit heeft een eerzaam burger ondervonden, die in de zoëven geschetste situatie zich dat niet bijster originele scheldwoord liet ontvallen. Het gevolg was, dat hij enige tijd later als beklaagde

voor de rechtbank stond. Tegen de beschuldiging van de agent kon hij niets inbrengen. De president bracht hem het onjuiste en strafbare van zijn handelwijze onder 't oog; daarna werd hem een boete opgelegd. Hiermee scheen deze zaak afgedaan.
Onze burger echter had zich een geraffineerde wraak voorbehouden.
'Meneer de president,' vroeg hij ernstig, 'dus ik mag werkelijk nooit "ezel" zeggen tegen een agent?'
President: 'Ik meende dat dit voldoende duidelijk was geworden.'
Burger: 'Maar ik mag toch zeker wel "agent" zeggen tegen een ezel?'
President: 'Hiertegen zie ik geen enkel juridisch bezwaar'.
Burger (als in zichzelf, maar luid genoeg om door iedereen verstaan te worden): 'Zo, dus ik mag wel "agent" zeggen tegen een ezel'.
Daarna stapte hij op de gehate dienaar der wet af, bleef pal vóór hem staan, en zei met veel vriendelijke nadruk: 'Dag agent!' - hetgeen een homerisch gelach ten gevolge had, waarin slechts de toegesprokene niet deelde.

En hierop laat Stutterheim dan onmiddellijk het volgende kommentaar volgen:

Hij *hád* op die ongelukkige avond niet 'ezel' gezegd tegen een agent; het *was* (althans voor hem) een ezel!
En toen ik zei: 'De zomer passeert me', bedoelde ik niet eigenlijk te zeggen: 'Een kar met hooi gaat voorbij'. Neen, wat ik zei, dat bedoelde ik ook, - en wat ik bedoelde, dat heb ik ook gezegd.
Beeldspraak gebruiken we, omdat we zonder beeldspraak niet kunnen zeggen, wat we bedoelen.
Dit houdt tevens de onjuistheid in van de mening: het is mogelijk om op twee manieren, nl. een eigenlijke en een figuurlijke, een en hetzelfde uit te drukken.
Ja, in zeker opzicht doelen het letterlijk gebruikte *vuurrood zijn* en het overdrachtelijk gebruikte *in brand staan* op hetzelfde. Maar in een ander opzicht doelen ze op iets anders; en juist om dat andere is het te doen.
(Acket & Stutterheim 1960: 81)

U ziet: op dit punt staat de opinie van Stutterheim wel ongeveer diametraal tegenover wat hij een veel voorkomend misverstand noemt, maar

dat desondanks ook moderne varianten kent. 6) Gezien mijn presentatie zult u al wel begrepen hebben dat mijn sympathie geheel aan de kant van Stutterheim is. Het standpunt van de diskrepantie tussen bedoelde betekenis en letterlijke betekenis maakt het verschijnsel beeldspraak eigenlijk tot een mysterie; het is op z'n best versiering, en die kan dan nog lastig zijn ook, omdat de hoorder zich extra in moet spannen om de "echte" boodschap te achterhalen, en daarbij loopt hij uiteraard het risiko zich te vergissen. Deze voorstelling van zaken, die intuïtief al niet plausibel is, ontdoet beeldspraak ook nog eens van alle aardigheid: het gaat er bij goede beeldspraak, beeldspraak die ons treft, toch juist om dat *dat* bepaalde beeld opgeroepen wordt, terwijl het in de "twee betekenissen theorie" zo voorgesteld wordt dat het maar een *middel* is, een indirekte manier om een boodschap over te krijgen in plaats van een direkte. Zo beschouwd is dit meer een anti-beeldspraak-theorie.

Ondertussen brengt de aanvaarding van het Stutterheim-standpunt wel enige konsekwenties met zich mee. Volgens de "twee betekenissen theorie" is het zo dat de werkelijkheid het eigenlijk verbiedt om "zomer" te zeggen tegen een kar hooi, of "ezel" tegen een agent; zegt iemand dat toch, dan kent hij of zij de taal niet, òf er wordt iets anders bedoeld dan er gezegd wordt, maar in ieder geval is er "afwijkend" taalgebruik. Maar als "ezel" zeggen tegen een agent gewoon is wat het lijkt te zijn, dan is er kennelijk niets in de werkelijkheid dat ons verbiedt om zoiets te doen: er is geen sprake van dat een "objektieve" struktuur van de werkelijkheid waarin agenten geen ezels zouden zijn, iets ge- of verbiedt wat betreft ons taalgebruik, ook al betreft dat taalgebruik diezelfde werkelijkheid. Omgekeerd betekent het echter ook dat we ons niet achter een vermeende struktuur van de werkelijkheid kunnen verschuilen om de konsekwenties van wat we zeggen te ontlopen: heb je eenmaal "ezel" gezegd tegen een agent, dan kun je achteraf niet zeggen 'Ja, maar het was toch duidelijk dat ik niet kon bedoelen wat ik zei, want iedereen weet toch dat agenten geen ezels zijn?', zoals je ook niet kunt zeggen dat je niet aan je woord gehouden hoeft te worden omdat je je vingers achter je rug gekruist had. De "twee betekenissen theorie" zet de deur naar deze in zekere zin immorele houding eigenlijk wagenwijd open.

Ook in een meer beschrijvende zin maakt de standpuntbepaling nogal wat uit: in de Stutterheim-visie is er eigenlijk geen sprake van een mysterieus vermogen van mensen om iets anders te bedoelen en te begrijpen dan wat er gezegd wordt; dat is de konsekwentie van de stelling dat dit verschil niet bestaat. Bijgevolg kan er geen sprake van zijn dat de hoofdtaak, of

zelfs maar een neventaak, van de taalwetenschap zou bestaan in de ontsluiering van dit raadselachtige vermogen. In plaats daarvan komt de nadruk veel meer te liggen op de beschrijving van de betekenis van woorden en uitdrukkingen *zelf*: er is niet een of ander alchemistisch procédé waarmee luisteraars uit het lood van wat er gezegd wordt het goud maken van wat er bedoeld wordt, maar het gaat er om te formuleren hoe taalelementen in het maatschappelijk verkeer funktioneren, en dat op zo'n manier te doen dat uiteenlopende konkrete toepassingen, inklusief de "metaforische", met behulp van die betekenisformuleringen begrepen kunnen worden. 7)

Ik ben dus geneigd om bij zo'n passage als die van Stutterheim te zeggen dat het precies zo zit als het er staat, en dat er eigenlijk ook niet veel meer over te zeggen valt. Als het gaat om de standpuntbepaling is dat misschien ook wel zo, maar er kunnen toch nog onvermoede aspekten naar voren komen als we de blik over een een wat breder terrein laten gaan. Wat voor plaats neemt beeldspraak bijvoorbeeld in in de taalontwikkeling? Een generatiegenoot en inspiratiebron van Stutterheim, de onlangs overleden Reichling, had daar een uitgesproken mening over, in ieder geval in bepaalde passages in zijn boek *Het Woord*; op een gegeven moment verzoekt Reichling zijn lezer zich voor te stellen dat een jongetje, luisterend naar de - om het met Stutterheim te zeggen - 'niet bijster originele' naam *Jantje*, leert dat zijn middageten *pap* heet. Ik citeer, met enige aanpassingen:

> We veronderstellen nu b.v. dat de betekenis van dat jonge woord is: een zeker dik-vloeiend en eetbaar iets. Het woord *pap* is nu toepasselik op elke waargenomen, voorgestelde of gedachte **pap**, zolang die pap nog als **pap** gekend wordt. De **pap** kan allerlei kleur- en smaakveranderingen ondergaan: geen nood, *pap* is er op toepasselik. [...] Ondertussen krijgt de jongeman te doen met stroop. Hij ziet de bruine substantie van 'n lepel dalen, en vraagt om 'n beetje van die *pap*. Hij vergist zich volstrekt niet, hij gebruikt ook geen geniale metaphoor en hij is helemaal niet "leuk"; hij gebruikt alleen maar z'n woord *pap* op 'n wijze waarop volwassenen dat nu eenmaal niet gebruiken. [voetnoot weggelaten] Hij staat voor een moment van willekeur in de samenleving. 't Ligt niet aan zíjn woord *pap*, dat hij ongelijk heeft, maar híj heeft ongelijk omdat de volwassenen nu eenmaal voor sommige vormen van eetbare dik-vloeiendheid een ander **woord** gemaakt hebben: *stroop*. Waarom spreekt moeder niet van *bruine pap* of

> *blinkende pap*? Ligt dat aan 't feit dat stroop **stroop** is? We wensen het niet te geloven. In ieder geval: moeder leert onze jonge man, dat deze bruine eetbare dikvloeiendheid *stroop* heet, en de zaak is weer in orde.
> (Reichling 1967: 327).

Alvorens het pap-verhaal van Reichling verder te volgen, vestig ik even de aandacht op twee dingen: het eerste is dat Reichling uitdrukkelijk stelt dat het niet de struktuur van de werkelijkheid kan zijn die ten grondslag ligt aan het onderscheid tussen de woorden *pap* en *stroop* - dat lijkt mij in ieder geval een punt van overeenkomst tussen hem en Stutterheim; het tweede is dat het zeggen van *pap* tegen stroop door een jongetje volgens Reichling geen metafoor is, maar slechts wat je zou kunnen noemen 'inkonsistentie' tussen zijn woordgebruik en dat van de volwassenen. Gaan we dan nu verder met Reichlings verhaal.

Bij het groter worden leert de ten tonele gevoerde jongeman nog meer gebruikswijzen van het woord *pap*, bijvoorbeeld dat het toepasselijk kan zijn op behangerslijm. En het slot van de avonturen van Jantje beschrijft Reichling als volgt:

> Als 't zomer is, logeert hij tussen de bietenvelden van West-brabant. 't Is een natte zomer, en als hij, na 'n dag van stort-regen, 's avonds met z'n oom 'n eindje zal omlopen, zegt hij opeens lachend, terwijl ze voorzichtig over een grasrandje langs de diep-doorweekte modderweg stappen: *Ome, pap!* Jantje heeft een metaphoor gebruikt; hij lacht, omdat de onderscheiding der eetbaarheid, die hij in z'n hoofdje in *pap* denkt, nou net helemaal niet op deze dik-vloeiendheid slaat. Jantje is een gannef, die nog wel 'ns 'n goed opstel zal schrijven. Hij heeft z'n woord *pap* gebruikt zó, dat van zijn *pap*-betekenis, maar enkele onderscheidingen toepasselik zijn, en andere [...] niet. Jantje weet dat modder geen *pap* is, en daarom vindt-ie 't leuk 'm *pap* te noemen.
> (Reichling 1967: 328).

Volgens Reichling verschilt het laatste geval dus duidelijk van het eerste: *pap* zeggen tegen stroop was geen metafoor, omdat Jantje *alle* elementen van de betekenis van zijn woord *pap* - zoals die op dat moment bestond - korrekt toepaste op de substantie die van de lepel daalde: het was dik-vloeiend en eetbaar. Maar *pap* zeggen tegen modder was wèl een

metafoor, omdat Jantje slechts het element "dik-vloeiendheid" in de betekenis van *pap* kon toepassen op de zaak in kwestie, en niet het element "eetbaarheid". Ondanks het feit dat Reichling hier en elders er op hamert dat de werkelijkheid geen normen voor het taalgebruik verschaft, blijft beeldspaak bij hem zo toch wel een kwestie van in zekere zin *afwijkend* taalgebruik. Maar de vraag is op welke *grond* het ene gebruiksgeval *wel* en het andere *niet* metaforisch genoemd wordt. Zoals Reichling het formuleert lijkt het er van af te hangen of Jantje het woord *pap* al dan niet metaforisch *bedoelt*; maar hoe weet je wat iemand bedoelt onafhankelijk van wat hij zegt? Trappen we zo toch niet weer in de val van het losmaken van letterlijke en bedoelde betekenis? En is er eigenlijk wel sprake van wezenlijk verschillend gebruik van de *taal* in de twee beschreven situaties?

Laat ik voorop stellen dat ik niet wil bestrijden dat de twee situaties van elkaar verschillen op de manier die Reichling beschrijft. Maar het lijkt me de vraag in hoeverre we bereid zouden zijn hem er gelijk in te geven dat *pap* zeggen tegen stroop geen metafoor is, als hij de situatie niet zo konkreet beschreven had. Als hij alleen maar geschreven had: 'Iemand zegt *pap* tegen stroop: is dit nu een metafoor of niet?', zou het niet zo duidelijk zijn geweest wat het antwoord moest zijn. En evenzo vraag ik me af of we voetstoots aan zouden nemen dat er sprake was van een metafoor en niet van foutief taalgebruik, als we alleen maar de informatie kregen dat iemand *pap* zei tegen modder. Kortom: het is wel waar dat we het ene geval metaforisch noemen en het andere niet, maar dat is bepaald niet alleen een beoordeling van het taalgebruik in kwestie, maar vooral van de totale situatie - inklusief dat taalgebruik, maar zeker ook inklusief andere aspekten, zoals het feit dat Jantje zich in het eerste geval kennelijk nog erg in het beginstadium van taalverwerving bevindt. Waarnemers van die situatie, waarvan het gebruik van het woord *pap* een onderdeel is, komen tot de interpretatie die Reichling beschrijft, omdat die zin verleent aan de verschillende onderdelen van de situatie, inklusief het taalgebruik, met name in die zin dat Jantjes moeder een praktische konklusie kan trekken over wat haar nu te doen staat, namelijk haar zoon een nieuw woord leren. Maar als een volwassene *pap* zou zeggen tegen stroop, zouden we vermoedelijk tot een *andere* interpretatie komen, omdat de interpretatie "de spreker kan nog niet weten dat hier een apart woord voor is" in strijd is met de aanname dat de spreker geacht wordt een volwaardig lid van de taalgemeenschap te zijn - althans zolang het tegendeel niet is bewezen. En evenzeer geldt dat als Jantje *pap* had gezegd tegen modder toen hij nog heel klein was en voor het eerst na

een regenbui buiten speelde, de niet-metaforische interpretatie zeer wel verdedigbaar zou zijn. Eigenlijk zou ik het nog wel sterker willen zeggen: vanuit het perspektief van de waarnemende volwassen taalgebruiker is er eigenlijk niets tegen om, als dat voor hem/haar in de kontekst zinvol is, ook het gebruik van *pap* voor stroop als metaforisch te interpreteren, als we maar niet aan Jantje de bedoeling toedichten een metafoor te produceren; de neiging tot glimlachen die in zulke situaties optreedt hoeft echt niet onderdrukt te worden - behalve dan misschien uit pedagogische overwegingen: de ervaring leert dat het nogal lastig is om in zo'n geval een bevredigend antwoord te geven op de vraag van het kind: 'Waarom lach je nou?'.

Bij de kwalifikatie van taalgebruik als al dan niet metaforisch is de rol van degene die die kwalifikatie verstrekt - degene die voor de taak staat een konsistente interpretatie van een situatie te maken, waar praktische konklusies uit getrokken kunnen worden - dus niet weg te denken. Er is eigenlijk helemaal geen reden om bij taalgebruikers speciale psychische processen te veronderstellen die verschillend zouden zijn bij letterlijk versus figuurlijk taalgebruik. 8) Jantje heeft het woord *pap* ongetwijfeld geleerd in verband met een konkrete situatie, speciaal in verband met een specifieke, konkrete pap. Als hij vervolgens ditzelfde woord gebruikt voor andere konkrete pappen, die anders smaken, koud zijn in plaats van warm, en geel in plaats van wit, dan kun je zeggen dat hij de (voor hem) "oorspronkelijke" betekenis van *pap* telkens overdraagt op nieuwe gevallen, dus "overdrachtelijk" gebruikt. Het valt *ons* alleen niet op, noch als fout, noch als metaforisch, omdat deze betekenis-overdracht in overeenstemming is met de maatschappelijke praktijk van het woordgebruik; we zeggen dat Jantje kennelijk de betekenis van het woord geleerd heeft. Wat hij doet wanneer hij *pap* zegt tegen stroop is dus inderdaad heel gewoon, zoals Reichling stelt: hij probeert namelijk *telkens* het meest passende woord in een bepaalde situatie te vinden. Maar gezien de gewoonheid van dit proces van betekenis-overdracht is er ook geen reden om bij gevallen die ons wèl opvallen een afwijkend psychisch procédé bij de spreker of schrijver te veronderstellen. Evenmin is het nodig of zinvol om afwijkende, extra, psychische procédé's aan te nemen bij hoorders die beeldspraak begrijpen; het bijzondere van metaforisch taalgebruik zit 'm niet in procédé's waarmee we van de ene, zogenaamd letterlijke interpretatie zouden toeredeneren naar een andere, de bedoelde interpretatie, maar het zit 'm in de inhoud zelf van de ene interpretatie die gekonstrueerd wordt: het feit dat het zinvol is, voor de interpretator, om in een konkrete situatie bepaalde met het gebruiken van *pap* verbon-

den eerdere ervaringen op een andere manier tot gelding te brengen dan anders. In de "twee betekenissen theorie" komt dan pas een heel circus van redeneringen op gang, maar in de Stutterheim-visie, zoals ik die hier nu interpreteer, gaat het er om die konkrete interpretaties te formuleren, niet meer, maar vooral ook niet minder. 9) Zo zou je, zonder nu meteen een *universele* karakteristiek te willen geven van 'metaforische' versus 'niet-metaforische' interpretaties, kunnen zeggen dat je in de besproken gevallen bij de metaforische interpretaties iets *extra's* leert (soms meer, soms minder) over de situaties waarin de uitingen in kwestie optreden - méér dan zonder de metafoor het geval zou zijn, terwijl bij gebruik van *pap* voor stroop door een taalverwervend kind zo'n "meerwaarde-interpretatie" minder zinvol is, zeker als een andere interpretatie ('Jantje moet een nieuw woord leren') zinvoller is.

We zijn intussen wel ver verwijderd geraakt van het standpunt van waar we gestart zijn; dat was nl. dat beeldspraak gekarakteriseerd werd als een geval van diskrepantie tussen twee interpretaties, de bedoelde en de letterlijke, en als zodanig als taalgebruik dat afwijkt van een norm. Het zou op zichzelf zeker interessant zijn om nu door te gaan met een bespreking van de rol van betekenis-overdracht in andere sferen van taalgebruik, bijvoorbeeld de wetenschappelijke. Maar liever wil ik nog eens een paar algemene konklusies op een rijtje zetten en dan zien wat voor licht die kunnen werpen op geheel andere aspekten van taalgebruik. De konklusies waar het me vooral om gaat heb ik al eerder onder woorden gebracht: de inhoud van een stuk taalgebruik is niet een werkelijkheid buiten dat taalgebruik, maar je roept met taalgebruik een werkelijkheid op, je kreëert hem. Enige veronderstelde "objektieve" struktuur van de werkelijkheid stelt in feite helemaal geen normen (beperkingen of eisen) aan taalgebruik. Dat betekent dat je geen beroep kunt doen op de aard of de struktuur van de werkelijkheid waar je over praat, en ook niet op je "eigenlijke bedoelingen", om eventueel konsekwenties te ontlopen van wat je zegt of schrijft: je bent vrij om te spreken en te schrijven zoals je wilt, maar daar ben je dan ook verantwoordelijk voor. Een misschien iets minder morele kwestie, maar in feite precies hetzelfde, is dat je je ook niet op de struktuur van de werkelijkheid of zoiets kunt beroepen als je niet begrepen wordt. Dat valt aardig te illustreren aan de hand van het volgende verschijnsel. Bekijk deze serie zinnen eens.

In toenemende mate wordt behoefte gevoeld aan een uniforme

regeling voor het toelaten van honden in parken, waarop in bijgaande nota nader wordt ingegaan.

In de nota is het commentaar van de afdeling Natuurbeheer verwerkt met uitzondering van het door deze afdeling voorgestelde uitgangspunt.

De afdeling Recreatie is uitgegaan van de vrije toegankelijkheid - ook voor de hond - met uitzondering van nader aan te wijzen gebiedsdelen.

De afdeling Natuurbeheer is van oordeel dat de bewegingsvrijheid van de hond moet worden beperkt, met uitzondering van daartoe aangewezen zones.

Over deze lijnrecht tegenover elkaar staande uitgangspunten zal een uitspraak moeten worden gedaan.

De nota zal in de directievergadering van de Park- en Plantsoenendienst worden behandeld en worden vrijgegeven voor nader overleg met alle betrokkenen.

De uit dit overleg voortvloeiende opmerkingen en aanvullingen zullen in de nota verwerkt worden.

Tenslotte zal de nota weer aan de directie worden voorgelegd teneinde te worden vastgesteld.
(Bron: Renkema 1982, p.17/18)

Als het u ontgaat wat de strekking van dit geheel is, kan ik u geruststellen: dat is ook precies de bedoeling. Dit stukje is afkomstig uit de *Schrijfwijzer* van Renkema, en het is bedoeld als voorbeeld van hoe alinea's *niet* opgebouwd moeten worden. De fout die hier gemaakt wordt is ten eerste dat elke zin ook zelf een alinea is, en ten tweede dat er ook niet door middel van woorden is aangegeven hoe er verbanden tussen de zinnen gelegd moeten worden. Daardoor staan ze allemaal a.h.w. op hetzelfde nivo; het zijn vrijwel gelijkwaardige mededelingen naast elkaar, wat ook tot uitdrukking kwam bij het voorlezen, toen ik alle zinnen vrijwel hetzelfde simpele intonatie-patroon meegaf. Ik kom daar straks nog op terug.

Dit is weliswaar een extreem voorbeeld, maar het is wel een fout die bijzonder veelvuldig optreedt. En als je er nu met de auteur van de betreffende tekst over spreekt krijg je in eerste aanleg ook heel vaak een zelfde soort reaktie. De leraar, redakteur, of schrijfadviseur heeft nl. zijn (of haar) best gedaan om meer te begrijpen dan er staat, en met name om verbanden tussen de verschillende onderdelen van de tekst te zien, en op grond daarvan levert hij zijn kommentaar; hij zegt dan

bijvoorbeeld: 'Bedoel je soms dat er een tegenstelling bestaat tussen zin A en zin B? Zo ja, dan kun je dat maar beter ook aangeven'. Een vaak voorkomende reaktie van de skribenten is nu 'dat het er eigenlijk toch wel staat' en 'dat je zó ook wel begrijpt dat er sprake is van een tegenstelling', omdat de beschreven situaties als zodanig aan elkaar tegengesteld zouden zijn. Soms wordt de reaktie nog overgoten met het ideologische sausje dat het toch wel goed is als de lezer ook nog iets te doen heeft. Een reaktie van dit type is echter gebaseerd op een misverstand, en dat kan eigenlijk het best geïllustreerd worden aan de hand van een minimaal herschreven versie van deze tekst:

> In toenemende mate wordt behoefte gevoeld aan een uniforme regeling voor het toelaten van honden in parken, waarop in bijgaande nota nader wordt ingegaan.
>
> In de nota is het commentaar van de afdeling Natuurbeheer verwerkt met uitzondering van het door deze afdeling voorgestelde uitgangspunt. De afdeling Recreatie is namelijk uitgegaan van de vrije toegankelijkheid - ook voor de hond - met uitzondering van nader aan te wijzen gebiedsdelen. De afdeling Natuurbeheer daarentegen, is van oordeel dat de bewegingsvrijheid van de hond moet worden beperkt, met uitzondering van daartoe aangewezen zones. Over deze lijnrecht tegenover elkaar staande uitgangspunten zal een uitspraak moeten worden gedaan.
>
> De nota zal daartoe allereerst in de directievergadering van de Park- en Plantsoenendienst worden behandeld en worden vrijgegeven voor nader overleg met alle betrokkenen. De uit dit overleg voortvloeiende opmerkingen en aanvullingen zullen vervolgens in de nota verwerkt worden. Tenslotte zal de nota weer aan de directie worden voorgelegd teneinde te worden vastgesteld.

Ik wil niet zeggen dat er in woordkeus en zinsbouw niet meer te verbeteren zou zijn aan deze tekst. Desondanks is deze versie toch al veel begrijpelijker dan de eerste, en dat terwijl de verschillen minimaal zijn: er zijn zinnen bij elkaar gezet met een groepering in drie alinea's als resultaat, en er zijn in totaal vijf woorden toegevoegd, t.w.: *namelijk*, *daarentegen*, *daartoe*, *allereerst* en *vervolgens*. Het punt is nu dat deze woordjes eigenlijk niets toe of af doen aan de relatie tussen de zinnen waar ze in staan en een of andere buitentalige werkelijkheid waar ze op zouden moeten slaan, in ieder geval niet in die zin dat ze een andere werkelijkheid *weerspiegelen*: een weerspiegeld stukje werkelijkheid

verandert niet doordat je er van zegt dat het in tegenstelling gezien moet worden tot een ander stukje werkelijkheid. Wat wèl zinvol is om te zeggen, is dat deze tekst een andere werkelijkheid *oproept*, een werkelijkheid met meer struktuur namelijk, waarin de elementen opgenomen zijn in grotere gehelen, en waarin zinvolle verbanden bestaan tussen verschillende onderdelen. De konklusie kan geen andere zijn dan dat "begrijpen" kennelijk niet zoveel te maken heeft met de vraag of je ziet welk stukje werkelijkheid er weerspiegeld wordt, maar wel heel veel met de vraag of je zin en samenhang kunt verlenen aan de in de tekst opgeroepen werkelijkheid.

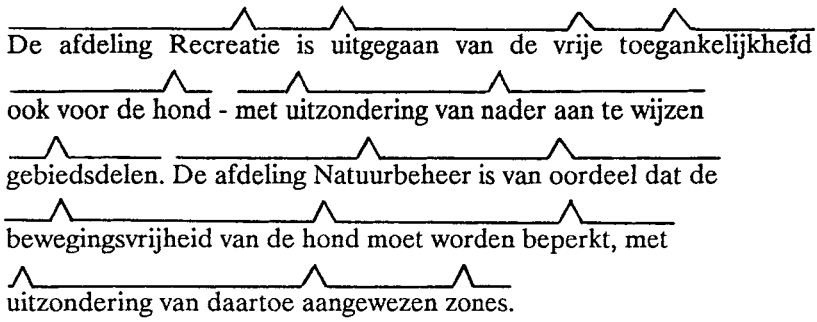
Natuurlijk is het zo dat een lezer er in konkrete gevallen met meer of minder inspanning in kan slagen om zin te geven aan een losse reeks gebeurtenissen die een schrijver hem presenteert, maar daarover zou ik dan twee opmerkingen willen maken, een praktische en een meer theoretische. De praktische opmerking is dat dat wel waar kan zijn, maar dat die zingeving dan niet of nauwelijks gebeurt naar aanleiding van de gebezigde *taal*. De producent van de tekst in kwestie kan zich dus nergens op beroepen wat de interpretatie van de tekst aangaat, en als hij met die tekst een bepaald zakelijk doel had, loopt hij grote kans niet te slagen. Omdat gebeurtenissen en toestanden niet van zichzelf een bepaalde zin hebben, heeft de schrijver dan in feite helemaal geen aanwijzingen verschaft omtrent zin en samenhang. Het misverstand waar ik het eerder over had komt er dus op neer dat de skribent in kwestie denkt dat de zin van gebeurtenissen die hij weergeeft op de een of andere manier in die gebeurtenissen zelf zit.

De meer theoretische opmerking hangt hier nauw mee samen. Het kan op zichzelf wel interessant zijn om te zien hoe mensen aan losse reeksen gebeurtenissen zin verlenen, maar vanuit de taalkunde gezien is eigenlijk alleen maar interessant wat de gebruikte taal er nu toe doet, wat *die* uitmaakt voor het begrip van een tekst. En dan zegt het bepaald veel dat zulke woorden als *namelijk* en *daarentegen* zo sterk van invloed zijn op de begrijpelijkheid van een tekst; kennelijk komt het er bij taalgebruik niet zozeer op aan dat je een stuk werkelijkheid korrekt weergeeft of ziet (als spreker, resp. hoorder), maar wel dat je in een konkrete situatie een bepaalde zin kunt verlenen aan wat er gezegd wordt. Daarmee is ook het verschil tussen de twee versies van de honden-tekst nader te omschrijven: in het tweede geval wordt de lezer veel meer in staat gesteld praktische konsekwenties te zien in de tekst: er is een keuze-probleem aan de orde in de tweede alinea, en er wordt een

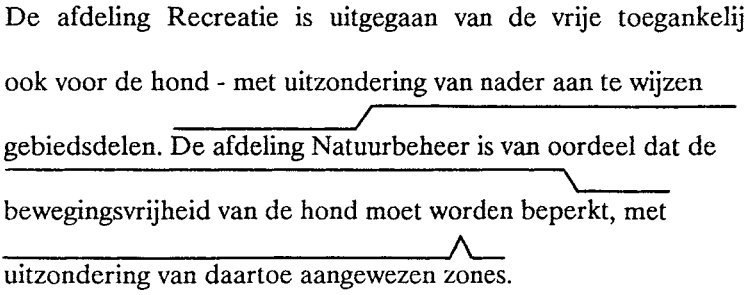
procedure aan de hand gedaan om dat op te lossen in de derde. Afhankelijk van het belang dat je als lezer hebt bij de zaak in kwestie - als voorzitter van een vereniging van hondenbezitters, of als lid van de kommissie voor de groenvoorzieningen in de gemeente - kun je nu een beslissing nemen over hoe je nu verder zult handelen. Het gevoel dat je de tekst begrepen hebt, komt voort uit de omstandigheid dat je in staat bent praktische konsekwenties te trekken, niet uit het feit dat je ziet welke gebeurtenissen er weergegeven worden. 10) Voor de taalkunde betekent dat dat uitspraken over de "waarheid" van zinnen volstrekt niet samen kunnen vallen met uitspraken over de betekenis van taaluitingen, maar daar op z'n best een bescheiden onderdeel van vormen; een zelfde gedachte, kortom, als ik eerder naar voren bracht in verband met beeldspraak.

Overigens worden woordjes als *namelijk* en *daarentegen* in de handboeken over schrijven i.h.a. 'struktuuraanduidingen' genoemd (vgl. Renkema 1982: 17); strikt genomen zouden ze dus beter 'struktuur*aanbrengers*' kunnen heten, omdat de betreffende struktuur er, taalkundig gesproken, gewoon niet *is* zonder dergelijke elementen. Iets dergelijks geldt voor intonatie en aksentuatie in gesproken taal, en daarmee kom ik op mijn laatste onderwerp.

Geschreven taal wordt in het algemeen gezien als de neerslag op papier of beeldscherm van gesproken taal; over deze visie is heel wat op te merken, maar het heeft in ieder geval vaak dit vervelende gevolg, dat aksent en intonatie gezien worden als extraatjes bij de "eigenlijke" inhoud van een zin; immers, zinnen op papier hebben in het algemeen geen aanduidingen van aksent en intonatie, en desalniettemin kun je ze over het algemeen best begrijpen en zelfs voorlezen. Toch is het niet zo dat de aksentuatie en intonatie echt eenduidig vastliggen voor een gegeven geschreven zin, zelfs niet in een specifieke kontekst. 11) Je kunt dan ook beter zeggen dat de aksentuatie en intonatie die je realiseert bij het voorlezen, indikaties verschaffen van je interpretatie van de tekst. M.a.w., met aksent en intonatie breng je ook een bepaalde struktuur aan in de inhoud van een tekst, net zoals woorden als *daarentegen* struktuur aanbrengen. In (1) staat een grafische weergave van de manier waarop ik de derde en vierde zin van de voorbeeldtekst voorlas:

(1)

Bij deze intonatie hebben de meeste van de zogenaamde inhoudswoorden een aksent en worden alle aksenten gerealiseerd door een stijging plus daling van de toon in dezelfde lettergreep. Deze intonatie heeft de naam al gauw 'saai' te zijn (Keijsper 1984: 26), en niet ten onrechte, geloof ik. Dat is verklaarbaar vanuit de funktie van aksent in het algemeen en deze aksenten, die vanwege de grafische weergave 'punthoedjes' heten, in het bijzonder. Van een aksent kun je zeggen dat het de inhoud van het geaksentueerde woord opvoert als een alternatief voor iets, d.w.z. dat er speciaal een *keuze* gemaakt wordt voor dit inhoudselement. 12) De aksentuatie van de tweede zin zegt nu niets anders dan dat de inhoudselementen *Natuurbeheer*, *oordeel*, *bewegingsvrijheid*, *hond*, *beperkt*, *uitzondering*, *aangewezen* en *zones* allemaal "gekozen" zijn, zonder dat er speciale verbanden bestaan en zonder dat er een "hiërarchie" in die keuzes zit. 13) Dat is heel anders in een andere mogelijke aksentuatie en intonatie van dezelfde geschreven zinnen die is weergegeven in (2) - waarbij de uitspraak van de eerste zin (ongeveer) hetzelfde is als in (1):

(2)

Kennelijk in verband met aksent en intonatie kan in de zo uitgeproken tekst gemakkelijk een idee van tegenstelling gezien worden, ook zonder dat het woord *daarentegen* er in staat. Het eerste belangrijke verschil

met (1) is dat in deze uitspraak er veel minder elementen geaksentueerd zijn: nu worden alleen de elementen *Natuurbeheer* en *beperkt* uitdrukkelijk opgevoerd als alternatieven voor iets, als gekozen. In dit geval leidt dat tot een sterkere integratie van de zinsinhoud in de tekst, omdat andere elementen, bijv. *bewegingsvrijheid*, nu niet gedacht hoeven te worden als nu speciaal uitgekozen; bijgevolg kan dat idee op één lijn gesteld worden met het idee van 'vrije toegankelijkheid' in de vorige zin. Die interpretatie levert duidelijk een koherenter geheel op dan wanneer je het idee van 'bewegingsvrijheid' opvat als nu weer apart uitgekozen. Met de intonatie van (2) is er daarom meer samenhang in de tekst. Een ander aspekt betreft het feit dat de aksenten hier geen punthoedjes zijn, maar dat het ene aksent stijgend is en het andere dalend - in de beeldspraak van de fonetici: we hebben hier te maken met een 'platte hoed' - en dat de toon tussen de twee aksenten in, hoog is. Dit laatste brengt een element van "spanning" in de uiting: de hoge toon, beginnend bij het stijgende aksent, geeft uitdrukkelijk te kennen dat er nog iets komt, dat de tot nu gekonstrueerde betekenis verbonden moet worden met iets dat nog komt. Die spanning wordt "opgelost" bij het dalende aksent: 14) daar hebben we het element waarmee het eerste kennelijk speciaal verbonden moet worden. Daardoor is het niet alleen zo dat de geaksentueerde elementen speciaal opgevat worden als alternatieven voor iets: "Natuurbeheer" voor "Recreatie" en "beperkt" voor "vrij toegankelijk", maar ook dat ze *in samenhang* een alternatief zijn. En in dit geval kun je inderdaad ook heel goed zeggen dat het gedeelte dat overspannen wordt door het stijgende aksent, de hoge toon, en het dalende aksent, als geheel een alternatief is voor iets, de tegenpool namelijk van het liberale standpunt van de afdeling Recreatie. Op die manier wordt duidelijk dat er sprake is van een konflikt, van een kwestie dus waarin gehandeld moet worden. Het geheel krijgt zin, en er is geen sprake meer van losse stukjes werkelijkheid. 15) Ook hier zie je dus weer dat aspekten van taalgebruik die van evident belang zijn voor ons begrip van dat taalgebruik, niet zozeer betrekking hebben op de vraag 'Wat is het stukje werkelijkheid waarop dit stukje taal slaat?' maar wel op de vraag: 'Wat is het praktische punt van dit stukje taalgebruik?', 'Wat moet iemand er mee?'.

Ik wil afronden door van dit laatste onderwerp terug te koppelen naar het eerste *en* naar de aankondiging voor deze bijeenkomst, 16) en wel met de volgende aansporing: g*ebruik* je moedertaal, daar is ze tenslotte voor. Leg daarbij de aksenten vooral waar je wilt, want er is niets dat je verplicht om ze hier in plaats van daar te leggen, niets dat je dwingt, om

het met een toepasselijke metafoor te zeggen, nadruk te leggen op het één en niet op het ander. Je bent slechts zelf verantwoordelijk voor wat je zegt en schrijft.

Noten

1. De inhoud van dit artikel is gepresenteerd als openingskollege van de studierichting Nederlands aan de VU op 1 september 1986. Het onderzoek ervoor is verricht in het kader van het voorwaardelijk gefinancierde onderzoekprogramma "Funktioneel taalonderzoek: grammatika en pragmatiek" van de Fakulteit der Letteren van de VU (LETT 83/9).

2. Zie bv. Van Ommen & Van Kuppenveld 1986 als extreem voorbeeld van deze visie. Een enkele maal wordt de term 'truc' zelfs uitdrukkelijk gehanteerd, zij het niet als negatieve kwalifikatie.

3. Met de term "twee betekenissen theorie" doel ik op iets anders dan een 'dualistische theorie' in de zin van Mooij 1973, 1976, voor zover die laatste notie overigens duidelijk is (vgl. Van Santen 1977).

4. Eerste druk 1908; achtste druk, bewerkt door C.F.P. Stutterheim 1943; elfde, voor zover ik weet laatste druk: 1960.

5. Vgl. 'Bij de achtste druk'; Acket & Stutterheim 1960: 13.

6. Dat wil niet zeggen dat het standpunt van Searle heden ten dage gemeengoed of zelfs maar dominant is; vgl. Ortony 1979. In de diversiteit van meningen die in de verschillende afdelingen van Ortony (ed.) 1979 voorkomt, lijkt Searle zelfs een minderheidspositie in te nemen. Het is daarom des te opvallender dat juist dit standpunt door Maureau gepresenteerd wordt alsof het algemeen geaksepteerd wordt.

7. Dat betekent dat het idee van een soort vaste, zogenaamd "letterlijke", betekenis eigenlijk evenmin zin heeft. Ook vanuit een ontwikkelingspsychologische optiek is er kritiek op de zinvolheid van dit begrip te leveren; zie bv. Rumelhart 1979.

8. Vgl. Rumelhart 1979 voor argumenten voor deze stellingname, evenals voor de andere verder in de tekst aangeduide konsekwenties, vanuit een psychologische, dus in zekere zin onverdachte, hoek.

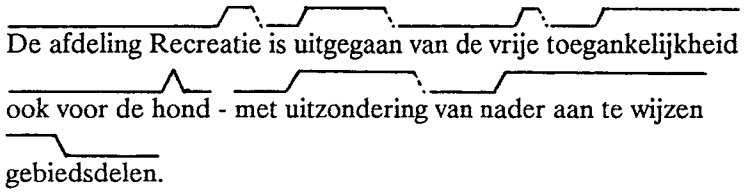
9. Ik laat in het midden hoeveel deze voorstelling van zaken nu ook afwijkt van die van Reichling, al vermoed ik dat de verschillen niet helemaal onbelangrijk zijn. Maar waar het me hier vooral om gaat is duidelijk te maken dat de rol van wat zich in Jantjes hoofd afspeelt er eigenlijk weinig toe doet, en te wijzen op de rol van de interpretator.

10. Dit inzicht heeft ook praktische konsekwenties in de sfeer van de zgn. mens-machine-interaktie: reakties van een komputer op menselijke fouten bestaan typisch uit weergaven van de interne toestand van de machine op het moment dat er iets fout ging - vanuit het perspektief van de systeemprogrammeur niet onbegrijpelijk. Iedere komputer-gebruiker staat dan ook regelmatig voor grote interpretatie-problemen: de vraag 'Wat moet ik doen?' is vaak niet makkelijk te beantwoorden, en het is dan ook typerend dat de handleidingen bij komputers en komputer-programma's instrukties bevatten die de gebruiker vertellen wat de mogelijke praktische akties zijn die na een foutmelding ondernomen kunnen worden. Menu-oplossingen zijn ook niet ideaal, vanwege de "domheid" ervan en overbodigheid van veel beperkingen na enige ervaring. Het daadwerkelijk inzetten van komputers voor onderwijsdoeleinden e.d. vraagt dan ook alleen al om deze reden heel wat van de systeem-ontwerpers en is bepaald gebaat bij een "pragmatische" visie op betekenis en tekst-begrip.

11. Vgl. Keijsper 1982 voor een uiteenzetting van de theoretische konsekwenties van deze stand van zaken.

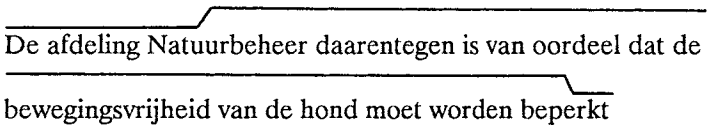
12. Deze formulering is afkomstig uit Verhagen 1986: 87, en overigens sterk geïnspireerd op het werk van Keijsper 1984.

13. Dit laatste gaat grotendeels ook op voor het intonatie-patroon dat 't Hart & Cohen (1973: 323) het 'emergency-contour' noemen: een type toonhoogte-contour dat lezers opvallend vaak produceren als ze de tijd niet krijgen de informatie van de voor te lezen tekst "tot zich door te laten dringen"; dat contour is kennelijk weinig specifiek en "past" dus in heel veel soorten situaties (vgl. Kruyt 1985: 123). Dit 'emergency contour' is wel iets minder 'saai', kennelijk omdat het niet uitsluitend uit een aaneenrijging van 'punthoedjes' bestaat:

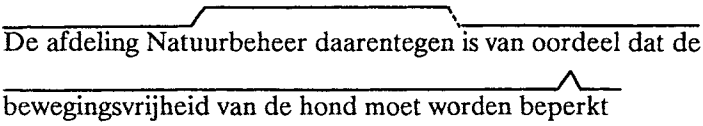
(i)
De afdeling Recreatie is uitgegaan van de vrije toegankelijkheid - ook voor de hond - met uitzondering van nader aan te wijzen gebiedsdelen.

14. Als dit dalende aksent niet komt, is de interpretatie van de zin in een of ander opzicht "onaf"; er kan dan sprake zijn van een vergissing (een nieuwslezer zegt in zo'n geval wel eens uitdrukkelijk, na het bemerken van de vergissing: 'Punt'), of ook wel van een zgn. vraaginterpretatie. Vgl. Keijsper 1984: 22, 24, 25.

15. Overigens is het duidelijk dat deze interpretatie uitstekend te verenigen is met het gebruik van het woord *daarentegen*, hetgeen bevestigd wordt door het feit dat dezelfde intonatie heel goed realiseerbaar is in zin (i):

(i)
De afdeling Natuurbeheer daarentegen is van oordeel dat de bewegingsvrijheid van de hond moet worden beperkt

Maar het is eveneens duidelijk dat deze specifieke intonatie nu a.h.w. minder hard nodig is om aanleiding te geven tot de tegenstellingsinterpretatie: de uitspraak (ii) is wellicht zelfs natuurlijker, omdat die minder "overspannen" is:

(ii)
De afdeling Natuurbeheer daarentegen is van oordeel dat de bewegingsvrijheid van de hond moet worden beperkt

16. De aangekondigde titel van het openingskollege was: 'Gebruik je moedertaal: waar ligt het aksent?'.

Bibliografie

Acket, J.M. & C.F.P. Stutterheim
1960 *Stijlstudie en stijloefening*. Bohn, Haarlem (elfde verbeterde druk, bewerkt door C.F.P. Stutterheim; eerste druk 1908).

't Hart, J. & A. Cohen
1973 'Intonation by rule: a perceptual quest'. *Journal of Phonetics* 1, p. 309-327.

Keijsper, C.E.
1982 'Over de relatie tussen context en accentuatie'. *Forum der Letteren* 23, p. 31-45.
1984 'Vorm en betekenis in Nederlandse toonhoogte-contouren'. *Forum der Letteren* 25, p. 20-37, p. 113-126.

Kruyt, J.G.
1985 *Accents from speakers to listeners. An experimental study in the production and perception of accent patterns in Dutch*. Diss. Leiden.

Maureau, J.H.
1983 *Goed en begrijpelijk schrijven: een analyse van 40 jaar schrijf-adviezen*. Coutinho, Muiderberg (tweede herziene druk; eerste druk 1979).

Mooij, J.J.A.
1973 'Metafoor en vergelijking in de literatuur'. *Forum der Letteren* 14, p. 121-157.
1976 *A Study of Metaphor: On the Nature of Metaphorical Expressions, with Special Reference to Their Reference*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, etc.

van Ommen, Henk, & Ellen van Kuppenveld
1986 *Professionele bedrijfscommunicatie*. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Ortony, Andrew (ed.)
1979 *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, etc.

Ortony, Andrew
1979 'Metaphor: A Multidimensional Problem'. In: Ortony (ed.) 1979, p. 1-16.

Reichling, Anton
1967 *Het Woord: Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*. Tjeenk Willink, Zwolle (Tweede, onveranderde uitgave; eerste uitgave 1935).

Renkema, J.
1982 *Schrijfwijzer: Handboek voor duidelijk taalgebruik*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage (zesde druk; eerste druk 1979).

Rumelhart, David E.
1979 'Some Problems with the Notion of Literal Meanings'. In: Ortony (ed.) 1979, p. 78-90.

van Santen, Ariane
1977 'Monistische en dualistische metafoortheorieën?'. *Forum der Letteren* 18, p. 270-283.

Searle, John R.
1979 'Metaphor'. In: Ortony (ed.) 1979, p. 92-123.

Verhagen, Arie
1986 *Linguistic Theory and the Function of Word Order in Dutch: A study on interpretive aspects of the order of adverbials and noun phrases*. Foris Publications, Dordrecht.

WERKWOORDCLUSTERING IN DE VOLTOOIDE TIJD *

Justine Pardoen

0. Samenvatting

Wanneer we het hebben over werkwoordclusters in de voltooide tijd zoals die in het Nederlands voorkomen, vallen enkele aspekten op. Ten eerste is er het verschijnsel van de 'Infinitivus Pro Participio' dat zich slechts voordoet in zo'n werkwoordcluster. De vorming van een infinitief waar we een voltooid deelwoord verwachten is beschouwd als een uitzondering, waar meestal niet meer over te zeggen bleek dan dat het een morfologisch gevolg was van de syntaktische omgeving.
Ten tweede is er het afwisselend gebruik van *te* in werkwoordclusters. Soms is *te* verplicht aanwezig, soms kan het wegblijven en in andere gevallen is *te* in een werkwoordcluster ongrammatikaal.
Tot slot valt op dat sommige werkwoorden verplicht geclusterd worden, terwijl andere werkwoorden die in een cluster kunnen voorkomen, ook gebruikt kunnen worden in een konstruktie met een beknopte bijzin.

In dit stuk besteed ik aandacht aan elk van deze aspekten afzonderlijk. Ik ga na in hoeverre ze in verband zijn te brengen met een gevoeld betekenisverschil tussen twee typen infinitiefkonstrukties in de voltooide tijd, in het ene geval een voltooid deelwoord met de 'aanvullende' infinitief in een beknopte bijzin en in het andere geval een werkwoordcluster met een 'Infinitivus Pro Participio'. Daartoe wordt geprobeerd op systematische wijze het gevoelde betekenisverschil te beschrijven. De konstrukties worden respektievelijk 'beknopte-bijzinkonstruktie' en 'clusterkonstruktie' genoemd.

1. Inleiding

Er is in de loop der tijd herhaaldelijk aandacht besteed aan het verschil tussen de zogenaamde 'lange' en 'korte' infinitief, resp. een infinitief met *te* ervoor en een infinitief zonder *te* (ook wel 'kale' infinitief), zonder dat een specifieke rol kon worden toegekend aan de aan- of afwezigheid van *te*. Zo de aan- of afwezigheid van *te* een funktie heeft, is deze blijkbaar niet makkelijk te doorgronden. Bovendien konstateerde men dat in het gebruik van *te* een ontwikkeling te bespeuren is - het gebruik van *te* is in de loop der tijd toegenomen - hetgeen de situatie niet duidelijker maakt.
Van Helten (1891:220) merkte op dat "het Dietsch ten opzichte van het gebruik eener afhankelijke onbep. wijs, zonder *te*, heel wat conservatiever [was] dan de hedendaagse taal". 1) Ook Overdiep (1949:382) konstateert een toenemend gebruik van de infinitief met *te*, waarbij hij opmerkt dat de infinitief met *te* door de betekenis van *te* een "sterker werkwoordelijk karakter" heeft dan de infinitief zonder *te*. Lambooy (1963:110) stelt in zijn artikel over de korte infinitief dat we bij de lange infinitief te maken hebben met "een andere werkwoordsvorm" dan bij de korte infinitief, "die niet alleen aan andere valentie heeft, maar dan zeer waarschijnlijk ook wel een andere betekenis, al is dat betekenisverschil stellig niet erg opvallend". Hij gaat op dat vermeende betekenisverschil niet nader in.
In de ANS (1984:571) wordt het optreden van *te* in infinitiefkonstrukties in verband gebracht met het al of niet "groepsvormend" gebruik van werkwoorden zonder verplicht *te*, en wel: de werkwoorden *helpen* en *leren*. "Met een infinitief zonder *te* zijn deze werkwoorden in de standaardtaal verplicht groepsvormend, met een infinitief met *te* zijn ze niet groepsvormend". Een werkwoord is groepsvormend volgens de ANS, wanneer het met andere werkwoordelijke delen een (ondoordringbare) werkwoordelijke eindgroep vormt in een bijzin (zin met "achter-pv", vgl. ANS blz.516). Wanneer sprake is van groepsvormend gebruik van een werkwoord, hebben we te maken met een konstruktie waarin een werkwoordcluster optreedt, terwijl bij niet groepsvormend gebruik een konstruktie ontstaat met mogelijk een beknopte bijzin met *te* + infinitief als werkwoordelijke kern. 2) De volgende zinnen geven de bedoelde oppositie weer (ANS blz. 571):

(1) Hij was blij dat ik hem de auto *hielp wassen*.
(2) Hij was blij dat ik hem *hielp* de auto *te wassen*.

(3) Ze was blij dat hij zijn huiswerk *leerde maken*.
(4) Ze was blij dat hij *leerde* zijn huiswerk *te maken*.

Vervolgens brengt de ANS het al dan niet groepsvormend gebruik van *helpen* en *leren* in verband met het vormen van voltooide tijden met een vervangende infinitief of met een voltooid deelwoord. Dit verband wordt voorgesteld als een maksimale oppositie: er is sprake van groepsvorming (werkwoordclustering), dan wordt in de voltooide tijd een vervangende infinitief gebruikt; is er geen sprake van groepsvorming, dat staat er een voltooid deelwoord, vgl. de volgende zinnen (ANS blz. 571): 3)

(5) Ik heb de cadeautjes helpen inpakken
(6) Ik heb geholpen de cadeautjes in te pakken.

(7) Ze heeft jong op eigen benen leren staan.
(8) Ze heeft jong geleerd op eigen benen te staan.

Heel direkt valt uit het bovenstaande af te leiden dat bij de werkwoorden *leren* en *helpen* het gebruik van *te* niet te verenigen is met het groepsvormend gebruik van die werkwoorden. In de werkwoordclusters in (1), (3), (5) en (7) is *te* afwezig. Het is bekend dat de vervangende infinitief ('Infinitivus Pro Participio', kortweg IPP) slechts voorkomt in een geclusterde werkwoordgroep. Indirekt valt nu uit het bovenstaande af te leiden dat het gebruik van *helpen* en *leren* als IPP niet te verenigen is met de aanwezigheid van *te*. Het afwezig zijn van *te* (of mogelijkheid daarvan) in infinitiefkonstrukties werd door Van Helten (1892) en Stoett (1923) reeds in verband gebracht met het mogelijk optreden van een 'Infinitivus Pro Participio' in de voltooide tijd. Beiden konstateren dat de mogelijkheid van het optreden van een IPP uitsluitend beperkt blijkt te zijn tot "de verba, welke steeds of regelmatig dien afhankelijke infin. zonder *te* bij zich hadden" (Van Helten blz. 175).
Op grond van het bovenstaande hebben we een beeld gekregen over de rol van *te* in infinitiefkonstrukties dat we als volgt kunnen samenvatten. Het al of niet (mogelijke) optreden van *te* wordt enerzijds in verband gebracht met werkwoordclustering en anderzijds met het optreden van een IPP in een werkwoordcluster: *te* blijft weg in werkwoordclusters, in het bijzonder wanneer er een IPP aanwezig is. Wanneer we dit beschouwen als een soort ideaal patroon - zeker daar waar sprake is van een keuzemogelijkheid in het gebruik van *te* - dan kunnen we ons afvragen wat hier

aan de hand is. Kunnen we stellen dat het optreden van *te* onverenigbaar is met het optreden van een IPP in het bijzonder, of kunnen we zeggen dat het optreden van *te* in strijd is met werkwoordclustering in het algemeen, zoals we zien bij *leren* en *helpen*? Het is niet vruchtbaar om het probleem op deze manier te formuleren. Daarvoor zouden we eerst meer inzicht moeten hebben in de rol van *te* in infinitiefkonstrukties in het algemeen, om nog maar te zwijgen over andere gevallen waarin *te* + infinitief verschijnt. 4) Bovendien kunnen we konstateren dat het ideale patroon waar we nu van uitgegaan zijn zich in de praktijk niet altijd zo manifesteert: het optreden van *te* in werkwoordclusters is niet uitzonderlijk, vgl. (10) en (11), zelfs niet wanneer in de voltooide tijd een IPP verschijnt, zoals in (12):

(9) Hij heeft het hele uur *zitten slapen*.
(10) Hij zal wel weer *zitten te slapen*.
(11) Hij zei dat hij de plantjes *probeerde te verzorgen*.
(12) Hij heeft de plantjes *proberen te verzorgen*.

Bovenstaande benadering vraagt een beantwoording van de volgende vragen: a) wat is de funktie van werkwoordclustering; b) wat is de funktie van het gebruik van een infinitief tegenover dat van een voltooid deelwoord en c) wat is de funktie van *te*. Ik wil me op deze plaats beperken tot de konstrukties in de voltooide tijd waarin sprake is van werkwoordclustering met een IPP, tegenover de beknopte-bijzinkonstruktie.

2. Werkwoordclustering in de voltooide tijd

2.1 Infinitief in plaats van voltooid deelwoord

In de ANS wordt een regel voor het optreden van een IPP geformuleerd zonder dat daar de rol van *te* bij wordt betrokken. Wel wordt het optreden van een IPP in verband gebracht met werkwoordclustering.

"Als een hulpwerkwoord dat een infinitief met of zonder *te* als verbaal complement heeft, in een voltooide tijd gezet wordt, heeft dat hulpwerkwoord in het algemeen niet de vorm van een voltooid deelwoord, maar van een infinitief. Anders gezegd: in de combinatie 'hulpwerkwoord van tijd + ander hulpwerkwoord (+*te*) + infinitief' komt het 'andere hulpwerkwoord' voor in de vorm van een infinitief [...]" (ANS blz.523)

Twee bladzijden verderop wordt in een 'opmerking' het volgende toegevoegd: "De vervangende infinitief in voltooide tijden komt alleen voor bij hulpwerkwoorden, die [...] altijd groepsvormend zijn". Met andere woorden: een IPP komt alleen voor in werkwoordclusters, terwijl het werkwoord waarvan een IPP is gevormd, op grond van het "groepsvormend" gebruik een hulpwerkwoordstatus krijgt toegekend. 5) Vervolgens wordt opgemerkt: "Aangezien veel werkwoorden zowel groepsvormend als niet-groepsvormend optreden, zijn vaak van hetzelfde werkwoord voltooide tijden met een vervangende infinitief zowel als met een voltooid deelwoord mogelijk". Blijkens de gegeven voorbeelden wordt bedoeld dat wanneer een werkwoord niet-groepsvormend wordt gebruikt en dan dus een zelfstandig werkwoord is, het als voltooid deelwoord voorkomt in een konstruktie met een beknopte bijzin. In deze voorstelling wordt de vorm van de infinitief in de plaats van een voltooid deelwoord gezien als onlosmakelijk verbonden met de clusterkonstruktie.

2.2. *Te*

Bij werkwoorden als *proberen*, *beginnen*, *menen* enz. is het optreden van *te* wanneer ze als IPP in een werkwoordcluster voorkomen geenszins storend te noemen. De situatie is niet zo simpel dat we kunnen stellen dat de afwezigheid van *te* onlosmakelijk verbonden is met werkwoordclustering of met IPP-vorming. Toch kunnen we konstateren dat van de werkwoorden die in de ANS "verplicht groepsvormend" worden genoemd en die in de voltooide tijd als IPP voorkomen, slechts een klein aantal altijd van *te* vergezeld wordt: *dienen te*, *weten te*, *plegen te*, *believen te*, *gelieven te*, *(be)horen te*, *vermogen te*. Vanwege de kombinatie van verplichte werkwoordclustering, verplicht *te* en verplicht IPP in de voltooide tijd, zijn ze problematisch in het licht van het hierboven geschetste ideale patroon. Bij een veel grotere groep werkwoorden blijft *te* altijd achterwege wanneer ze verplicht groepsvormend zijn. In de voltooide tijd treedt altijd een IPP op: *kunnen*, *willen*, *moeten*, *mogen*, *laten*, *vinden*, *horen*, *zien*, *voelen*, *komen*, *gaan*, *blijven*, *doen*, *wezen*, *staan*, *zitten*, *hangen*, *lopen*. Deze werkwoorden gedragen zich bij voorkeur volgens het ideale patroon: in het gevormde werkwoordcluster blijft *te* altijd weg en wordt een IPP gevormd.
De resterende werkwoorden, die altijd vergezeld worden door *te*, kennen zoals de ANS al aangaf, twee mogelijkheden: ze worden soms gebruikt in een clusterkonstruktie en soms niet. Strikt genomen geldt de regel voor het optreden van een IPP die in de ANS wordt geformuleerd (blz.523) niet

voor deze werkwoorden: het optreden van een IPP in de voltooide tijd is niet meer "in het algemeen" voorspelbaar, maar hangt af van het al of niet optreden van het betreffende werkwoord als onderdeel van een geclusterde werkwoordgroep, vgl. (13) tot en met (18): 6)

(13) dat hij het ijzeren tuig heeft proberen te stelen
(14) dat hij heeft geprobeerd het ijzeren tuig te stelen
(15)? dat hij het ijzeren tuig heeft geprobeerd te stelen
(16)* dat hij heeft proberen het ijzeren tuig te stelen
(17) dat hij geprobeerd heeft het ijzeren tuig te stelen
(18)* dat hij het ijzeren tuig proberen heeft te stelen

De werkwoorden *helpen* en *leren* krijgen in de ANS (terecht) een aparte behandeling. Ze zijn bijzonder vanwege het feit dat ze tegelijkertijd niet verplicht groepsvormend zijn en niet verplicht *te* bij zich hebben. Ze nemen hierdoor een positie in tussen aan de ene kant de *te*-loze werkwoorden, die verplicht groepsvormend zijn en aan de andere kant de niet verplicht groepsvormende werkwoorden die altijd van *te* vergezeld worden. Wellicht is het mogelijk aan de hand van een bestudering van juist deze werkwoorden iets meer te weten te komen over de eigen rol van *te*. Voordat we daartoe overgaan, wil ik echter proberen iets meer te zeggen over het verschil in betekenis tussen de twee mogelijke konstrukties in de voltooide tijd, bij werkwoorden die zowel in een clusterkonstruktie (als IPP) kunnen optreden als in een beknopte- bijzinkonstruktie. In eerste instantie beschouwen we de werkwoorden waarbij *te* altijd aanwezig is, zodat we de rol van *te* voorlopig even kunnen laten rusten.

3. Interpretatieverschillen

Met hetzelfde gemak waarmee Van den Toorn (1977:198) kan beweren dat er geen betekenisverschil is tussen de gevallen (19) en (20), kan Duinhoven (1975:93) konstateren "dat het gebruik van participium of infinitief correspondeert met verschillen in betekenis" in de zinsparen (21) en (22), en (23) en (24):

(19) dat mijn buurman heeft getracht zijn rozen te snoeien.
(20) dat mijn buurman zijn rozen heeft trachten te snoeien
(21) Ik heb (gisteren) geprobeerd hem (vandaag) te ontmoeten.
(22) Ik heb hem (gisteren resp. vandaag) proberen te ontmoeten.
(23) Ik heb gehoord dat hij kwam.
(24) Ik heb hem horen komen.

Om het betekenisverschil tussen (21) en (22) te typeren, wordt gezegd- aldus Duinhoven - "dat het participium grotere nadruk krijgt dan de infinitief, dat het werkwoord als deelwoord zelfstandig is, en in het andere geval als hulpwerkwoord dienst doet." Als bewijs kan men in (21) het deelwoord en de infinitief ieder een aparte (tijds)modifikatie geven, in tegenstelling tot de groep *proberen te ontmoeten* in (22), die in zijn geheel slechts één (tijds)modifikatie duldt. Naar aanleiding van het verschil tussen (23) en (24) signaleert Duinhoven in een voetnoot (blz. 93, noot 12) dat (23) dubbelzinnig is, in tegenstelling tot (24). 7) Hij veronderstelt dat de genoemde verschillen verband houden met de al of niet aanwezige "nauwere binding der twee werkwoorden", maar werkt die veronderstelling niet nader uit.

Ponten (1971) baseert zijn verklaring voor het ontstaan van de konstruktie met een IPP grotendeels op het verschil in betekenis dat er is of gevoeld wordt tussen de konstruktie met een IPP tegenover de konstruktie met een voltooid deelwoord. Ook hier wordt het gevoelde betekenisverschil verondersteld, maar niet verder beschreven.

Wanneer we proberen een gevoeld betekenisverschil onder woorden te brengen tussen de zinnen (19) en (20), (21) en (22), (23) en (24) en ermee verwante paren, grofweg het verschil tussen de beknopte-bijzin-konstruktie en de clusterkonstruktie in de voltooide tijd, dan begeven we ons (onbeslagen) op glad ijs. Het betreft telkens in meer of mindere mate subtiele verschillen, moeilijk te beschrijven, mede aangezien er geen eenduidige middelen bestaan. Toch denk ik dat het de moeite waard is na te gaan of het gevoelde verschil, dat bijvoorbeeld geduid is met behulp van de noties "hulpwerkwoord" versus "zelfstandig werkwoord", te beschrijven is als een systematisch verschil in interpretatief effekt dat door deze konstrukties wordt opgeroepen.

We hebben gezien dat er in de ANS van wordt uitgegaan dat een IPP in een werkwoordcluster een hulpwerkwoord is. De status van hulpwerkwoord wordt toegekend op grond van het feitelijk *syntaktisch* gebruik in een zin. Eerder hebben anderen er al op gewezen dat de IPP zich gedraagt als een hulpwerkwoord: het werkwoord als IPP verliest zijn zelfstandige waarde. Zowel Ponten (1971:235/236) als Duinhoven (1975:93) benadrukken vooral de *semantisch* ondergeschikte funktie van de IPP in een werkwoordcluster. Ponten wijst erop "dat het optreden van de IPP slechts mogelijk schijnt te zijn bij werkwoorden die, wanneer ze een hechtere eenheid met een begeleidende verbale inhoud vormen, daaraan een modificerende waarde verlenen". Zo vindt Duinhoven "de semantische

onderschikking van de 'infinitivus pro participio' aan de tweede infinitief van onmiskenbaar belang" voor het begrip van de konstruktie.
Eenmaal vastgesteld hebbend dat de IPP in een werkwoordcluster een hulpwerkwoord is, terwijl het voltooid deelwoord in een beknopte-bijzinkonstruktie een zelfstandige funktie heeft, kunnen we ons afvragen hoe we die verschillen in betekenis het beste kunnen duiden. Zowel Ponten als Duinhoven wijzen in verband met het ontstaan van de IPP op de "semantische verschuiving binnen het part.pret." (Ponten), oftewel "de ontwikkeling van voltooid deelwoord naar verleden deelwoord" (Duinhoven). Of deze ontwikkeling en hoe deze ontwikkeling van invloed is geweest op het ontstaan van de konstruktie met een IPP en het gebruik van een infinitief daarin, laat ik verder buiten beschouwing; wel wil ik de gedachte dat met de betekenis van een voltooid deelwoord kan worden 'geschoven' in verband brengen met het verschil in betekenis tussen de clusterkonstruktie en de konstruktie met een beknopte bijzin.

3.1. De kombinatie *hebben/zijn* + voltooid deelwoord

Wat de betekenis betreft is de ontwikkeling van het participium preteritum als volgt beknopt weer te geven. 8) Het participium van een werkwoord duidde oorspronkelijk de (andere) *toestand* aan waarin iemand of iets was gebracht of geraakt (of nog verkeerde). Nadat de omschreven vormen van het perfektum (met *hebben* en *zijn*) waren ontstaan, behield de konstruktie in eerste instantie dezelfde funktie. Vervolgens kreeg zij daarnaast de funktie aan te geven dat iets of iemand een *handeling* had verricht, zodat iets of iemand in een bepaalde toestand was geraakt, waarbij de nadruk of de handeling zelf kwam te liggen in plaats van op de daaruit voortgevloeide toestand. De nieuwe funktie van het perfektum ontwikkelde zich naast het ontstaan van de nauwere verbinding van het werkwoord *hebben* of *zijn* met het participium waarbij het (hulp)werkwoord zijn zelfstandige betekenis verloor.
Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad dat in het hedendaagse Nederlands een karakterisering van de voltooide tijd mogelijk is, waarbij, afhankelijk van de manier waarop die voltooide tijd gebruikt wordt, in het ene geval de nadruk komt te liggen op de toestand die weergegeven wordt en in het andere geval de nadruk legt op de totstandkoming ervan. 9) De eerste funktie van het perfektum is het meest oorspronkelijk: ze is direkt afgeleid van de oorspronkelijke perfektieve betekenis van het participium. Ik zal dit de *perfektische funktie van het perfektum* noemen. De tweede funktie is jonger en direkt verbonden met de plaats die het perfektum heeft in het huidige systeem van de werkwoordstijden. Deze

laatste funktie zal ik aanduiden met de *temporele funktie van het perfektum*.
Hoewel we het bestaan van deze beide funkties kunnen erkennen, is het in sommige gevallen niet goed mogelijk ze te onderscheiden. Vaak gaat het om in elkaar overlopende gebruikswijzen, vooral wanneer het participia betreft (met *hebben* en *zijn*) die niet éénduidig een nominale (adjektivische) waarde hebben. Vergelijk de volgende zinnen (afkomstig uit Janssen (1986)):

(25) Het zandkasteel is langzaam maar zeker door het water omringd.
(26) Een lijfwacht heeft de president omringd.
(27) De president is door een lijfwacht omringd.

In (25) heeft *is omringd* een "gebeurlezing" (Janssen), waarbij de gedachte wordt opgeroepen van een omringingsproces. Ook in (26) is er sprake van een voltooiing van een omringingsproces of -handeling. De "diversiteit van lezingen" die (27) kan hebben, wordt door Janssen als volgt weergegeven (Janssen (1986:66)):

"De eerste lezing kan kort worden weergegeven als: 'er staat een lijfwacht om de president heen'; de tweede als: 'er is een lijfwacht om de president heen gaan staan'; de derde als: 'er is voor gezorgd dat er een lijfwacht om de president heen staat'. [...] In de eerste lezing wordt de zin opgevat als de beschrijving van een toestand geldend voor een president die ten tijde van de uiting leeft; de toestand bestaat bij de gratie van een lijfwacht die ten opzichte van de president in een omringingsrelatie staat; hoe de toestand is ontstaan, doordat de lijfwacht zich rond de president heeft opgesteld, dan wel doordat de lijfwacht bijvoorbeeld op last van het ontvangende land om de president geplaatst is, doet er niet toe. In de tweede lezing wordt de zin opgevat als de beschrijving van een toestand waaraan voorafgegaan is de handeling waarin de lijfwacht zich rond de president opstelde, in de derde lezing als de beschrijving van een toestand waaraan voorafgegaan is de handeling waarin een instantie, anders dan de lijfwacht, rond de president de lijfwacht opstelde. Aan alle drie lezingen is gemeenschappelijk dat de omringing van de president bestaat in een lijfwacht. Ze verschillen in de constituerende oorzakelijkheid die in de omringing gedacht kan worden".

Zin (27) geeft zich geen drietal standen van zaken weer. Janssens benadering laat zien dat een zin als (27) gebruikt kan worden in ver-

schillende situaties, die - wanneer we ermee te maken hebben - ertoe kunnen leiden dat we die zin begrijpen als respektievelijk: 1. de lijfwacht staat rond de president, 2. de lijfwacht is om de president komen staan en 3. de lijfwacht is om de president komen te staan (vgl. Janssen blz 67).
Waar het hier nu om gaat is dat de kombinatie *hebben/zijn* + voltooid deelwoord een interpretatie krijgt waarbij nu eens de nadruk gelegd wordt op een toestand waarbij de voltooidheid als resultaat van een gebeuren of handeling *niet relevant* is, zie (28), en in andere gevallen op een door een handeling of gebeuren tot stand gekomen toestand, waarbij de totstandkoming wel degelijk relevant is zie (29).

(28) Walcheren is vrijwel geheel door water omgeven. (Janssen blz.71)
(29) Jan heeft gisteren om tien uur de auto verlaten.(Janssen blz.69)

Duidelijker te herkennen is het verschil in interpretatie van de kombinatie *hebben* + voltooid deelwoord in gevallen als het volgende: 10)

(30) Peter heeft zijn handen op zijn rug gebonden.

Deze zin heeft twee lezingen die korresponderen met de zinnen (31) en (32).

(31) Peter heeft zijn handen op de rug gebonden zitten.
(32) Peter heeft gisteren zijn handen op de rug gebonden.

Deze zinnen illustreren dat de kombinatie *heeft gebonden* in (30) zowel een perfektische funktie kan hebben, 11) korresponderend met de interpretatie van (31), waarbij de *toestand* 'iets gebonden hebben' wordt benadrukt en de handeling van het binden op de achtergrond wordt geschoven, als een temporele funktie, korresponderend met de interpretatie van (32). De kombinatie *heeft gebonden* in (32) geeft in eerste instantie aan dat er een binding*shandeling* heeft plaatsgevonden die een situatie 'iets hebben gebonden' tot gevolg heeft.
Vaak is het desbetreffende participium niet duidelijk als een predikatief attribuut op te vatten. Toch is aan de kombinatie *hebben/zijn* + participium als voltooide tijd in het algemeen een dubbele funktie toe te kennen, afhankelijk van enerzijds de situatie waarin de kombinatie gebruikt wordt en mogelijk anderzijds van de volgorde van de werkwoordelijke elementen onderling. 12)

De twee funkties van de kombinatie *hebben/zijn* + voltooid deelwoord kunnen als volgt worden beschreven: a) nadruk op het aangeven van een *toestand* (of resultaat) die het gevolg is van een daarmee korrelerende gebeurtenis (of handeling), aan te duiden als 'de perfektische funktie'; b) nadruk op het aangeven van een *handeling* (of gebeurtenis) die na realisatie een daarmee korrelerende toestand tot gevolg heeft, aan te duiden als 'de temporele funktie'.

3.2. De clusterkonstruktie versus de beknopte-bijzinkonstruktie

De hierboven geschetste in elkaar overlopende gebruikswijzen van de voltooide tijd zijn ook aan de orde bij de konstruktie waar de konstruktie *hebben/zijn* + voltooid deelwoord 'aangevuld' wordt met één (of meer) andere infinitief (of infinitieven). De twee mogelijke konstrukties hebben we eerder gekarakteriseerd als de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzinkonstruktie.
Ik wil laten zien dat het formele aspekt, de aard van de konstruktie waarin een zin in de voltooide tijd zich manifesteert, invloed heeft op de interpretatie die met de verschillende typen zinnen wordt opgeroepen. Beschouw de volgende zinnen: 13)

(33)a.Hij is een roman beginnen te schrijven
b.Men wist te vertellen dat hij een roman is beginnen te schrijven.
(34)a.Hij is begonnen een roman te schrijven.
b.Men wist te vertellen dat hij begonnen is een roman te schrijven.

Het verschil in de opgeroepen voorkeursinterpretatie tussen de zinnen in (33) en (34) laat zich als volgt beschrijven. In de beknopte-bijzin-konstruktie (34) overheerst de 'toestandlezing' van de gehele zin: hier manifesteert zich de perfektische funktie van het perfektum. Het proces en de daaruit voortgevloeide *toestand* die aangegeven wordt door de werkwoordelijke inhoud van de hoofdzin kan geïnterpreteerd worden als een zelfstandig geheel, als een resultaat van een bepaalde handeling, dat vervolgens nader bepaald wordt door de handeling die uitgedrukt wordt door de infinitief in de beknopte bijzin. Ze staan in verhouding tot elkaar als bepaalde en bepaling. Zo kan de situatie in (34) als volgt geïnterpreteerd worden: *hij is begonnen* geeft aan dat er met een bepaalde reeks handelingen een begin gemaakt is. Het gemaakte begin wordt nader omschreven met de handeling 'een roman schrijven'. Of er daarna nog één of meer andere handelingen gevolgd zijn, wordt in het midden gelaten. Bovendien kan niet worden uitgemaakt of het proces van het schrijven

nog bezig is. De nadruk in deze 'perfektische' interpretatie ligt op het feit dat er een toestand is die beschreven kan worden als: 'er is in het verleden een begin gemaakt met iets dat nader omschreven wordt als 'een roman schrijven", vgl. (35):

(35)Hij is begonnen een roman te schrijven; daarna heeft hij zich beperkt tot het schrijven van korte verhalen.

In (33) is het mijns inziens door de aanwezigheid van de geclusterde werkwoordgroep onmogelijk dat deze interpretatie wordt opgeroepen. Het cluster *beginnen te schrijven* vormt zowel een syntaktische als een semantische eenheid. Er is hier geen sprake van eenzelfde verhouding tussen bepaalde en bepaling als in (34). De konstruktie waarin een dergelijke werkwoordclustering optreedt, brengt met zich mee dat de handeling die uitgedrukt wordt door de tweede infinitief (*schrijven*) geïntegreerd wordt met de in het perfektum uitgedrukte handeling (de IPP). Het gevolg hiervan is dat er grote nadruk komt te liggen op de verleden handeling zelf. De door de beide werkwoorden uitgedrukte handelingen vormen zo een semantische eenheid die noodzakelijkerwijs - in de voltooide tijd - de interpretatie van de temporele funktie afdwingt. De groep vormt ook een syntaktische eenheid en als er al sprake is van een verhouding tussen bepaalde en bepaling, dan is die vergelijkbaar met de verhouding tussen een zelfstandig werkwoord en een hulpwerkwoord: het 'oorspronkelijke' voltooid deelwoord (als IPP) 'bepaalt' de betekeniskern van het geheel, die uitgemaakt wordt door de tweede infinitief. Men heeft de neiging om op de tweede infinitief de grootste nadruk te leggen en niet op de IPP.
In (33) is dan de interpretatie als volgt. *Is beginnen te schrijven* kan slechts 'temporeel' worden begrepen. Er wordt een *handeling* 'beginnen te schrijven' verondersteld, waarvan gezegd wordt dat het in het verleden plaatsvond. Het proces 'een roman schrijven' is in gang gezet. Tegelijkertijd wordt geïmpliceerd dat het nog aan de gang is, of in ieder geval nog niet voltooid is, vgl. (36):

(36)# Hij is een roman beginnen te schrijven; daarna heeft hij zich beperkt tot het schrijven van korte verhalen.

Deze 'temporele' interpretatie is overigens niet uitgesloten voor (34), terwijl (33) geen perfektische interpretatie kent. 14)
Ook in het volgende paar zinnen zien we een dergelijk kontrast.

(37) Hij heeft het tuinhek proberen te schilderen.
(38) Hij heeft geprobeerd het tuinhek te schilderen.

Wederom zien we dat een geclusterde werkwoordgroep als in (37) een eigen, specifieke funktie heeft: doordat in (37) het 'proberen' niet op te vatten is als een zelfstandig proces, is het onmogelijk dat in de interpretatie van deze zin sprake is van 'proberen' zonder 'schilderen' en andersom (de temporele funktie). De situatie zoals die in (38) wordt weergegeven, laat die interpretatie echter wel toe: door de wijze van presentatie wordt in het midden gelaten of 'hij' wel tot het verrichten van enig schilderwerk is gekomen. Het 'proberen' in (38) kan als een zelfstandig proces worden gezien, waarbij de handeling 'schilderen' een bepaling is. Beide handelingen zijn niet direkt met elkaar verbonden, hetgeen in (37) wel het geval is, vgl. (39), (40) en (41):

(39) #Zij heeft hem de hele middag proberen te bellen, maar zij kon nergens een telefooncel vinden.
(40) Zij heeft hem de hele middag proberen te bellen, maar hij nam niet op.
(41) Zij heeft de hele middag geprobeerd hem te bellen, maar zij kon nergens een telefooncel vinden.

Een voor de hand liggende veronderstelling is nu dat de mogelijkheid van het voorkomen in een clusterkonstruktie zowel als in een beknopte-bijzinkonstruktie in de voltooide tijd alleen zinvol is wanneer er een onderscheid in funktie mee uitgedrukt kan worden. Deze mogelijkheid komt alleen voor bij werkwoorden die soms niet en soms wel begrepen worden als hulpwerkwoord: geïntegreerd met een andere handeling tot één geheel, één proces. Het zij opgemerkt dat we met de notie 'hulpwerkwoord' geen aparte syntaktische kategorie aanduiden, maar dat er een bepaald syntaktisch gebruik van een werkwoord mee wordt benoemd, dat op zich gevolgen heeft voor de interpretatie. De werkwoorden die in beide konstrukties voor kunnen komen, kennen noodzakelijkerwijs tevens de mogelijkheid om gevolgd te worden door *te* + infinitief. Alle traditionele hulpwerkwoorden kennen deze mogelijkheid niet. Ze zijn "verplicht groepsvormend", zodat ze in de voltooide tijd, gevolgd door een infinitief zonder *te*, ook nooit een perfektische interpretatie kunnen oproepen.
De werkwoorden die (al of niet direkt) gevolgd kunnen worden door *te* + infinitief zouden dus in hun mogelijkheid van twee konstrukties in de voltooide tijd het verschil moeten vertonen tussen de uniek temporele

lezing in de clusterkonstruktie en een voorkeur voor de perfektische lezing in de beknopte-bijzinkonstruktie.
Bij de werkwoorden *denken* en *menen* blijkt dit verschil zich inderdaad ook voor te doen.

(42) Hij had een speelfilm denken te zien.
(43) Hij had gedacht een speelfilm te zien.

Door de konstruktie met een werkwoordcluster in (42) is een mogelijke omschrijving van de interpretatie dat het proces van het 'zien' reeds in gang gezet is als 'hij' er plotseling achter komt dat hij iets anders ziet dan wat hij verwachtte: hij ziet bijvoorbeeld een documentaire in plaats van een speelfilm. Het 'denken' en het 'zien' worden niet anders dan als een semantische eenheid opgevat.
In (43) wordt in het midden gelaten of 'hij' wel aan het 'zien' van wat voor film dan ook is toegekomen. Hij kan van gedachten zijn veranderd voordat hij aan het 'zien' is toegekomen. Het 'gedacht hebben' duidt dan een zelfstandige situatie aan, waardoor een interpretatie van (43) kan zijn: 'hij had het plan opgevat een speelfilm te gaan zien', waarbij het duidelijk is dat 'denken' en 'zien' twee afzonderlijke pro-cessen zijn, vgl. (44), (45) en (46):

(44) #Hij had zijn vriendin denken te verrassen met een ring, maar hij kocht een armband.
(45) Hij had zijn vriendin denken te verrassen met een ring, maar zij vond er niets aan.
(46) Hij had gedacht zijn vriendin te verrassen met een ring, maar hij kocht een armband.

Ook *menen* kan in de voltooide tijd zowel in een clusterkonstruktie als in een beknopte-bijzinkonstruktie voorkomen. *Menen* kan naast de betekenis 'het voornemen hebben' en 'van mening zijn' een zwakkere betekenis krijgen: 'denken, vermoeden, in de waan verkeren'. Te voorspellen is dat *menen* in een clusterkonstruktie slechts de laatste betekenis oproept, terwijl de meer zelfstandige betekenis slechts opgeroepen kan worden wanneer het werkwoord in een beknopte-bijzinkonstruktie voorkomt, vgl. (47) en (48):

(47) Hij had een nieuwe auto menen te kopen.
(48) Hij had gemeend een nieuwe auto te kopen.

Het gebruik van *menen* in de betekenis 'het voornemen hebben' is enigszins ongewoon. In de konstruktie met *menen* wordt vaak een tijdsmodifikatie toegevoegd, of één van de werkwoorden *kunnen*, *moeten*, *zullen*, *mogen* enz., waardoor de betekenis 'het voornemen hebben' minder voor de hand ligt:

(49) Hij had zijn buurvrouw menen te kunnen herkennen.
(50) Hij had gemeend zijn buurvrouw te kunnen herkennen.

Toch blijft er een verschil in interpretatie waar te nemen. *Menen* als onderdeel van een cluster als in (47) en (49) heeft altijd de zwakkere betekenis 'in de veronderstelling/waan verkeren'. *Menen* in een beknopte-bijzinkonstruktie daarentegen kan betekenen 'een mening zijn toegedaan'. Deze subtiele verschillen in interpretatie worden opgeroepen door de konstruktie. Zo wordt in (49) gesuggereerd dat er daadwerkelijk een konfrontatie tussen de 'hij' en een vrouw heeft plaatsgevonden, die hij op dat moment aanzag voor zijn buurvrouw. De aanwezigheid van *kunnen* geeft ekstra kracht aan de mogelijkheid dat hij het bij het rechte eind had haar te herkennen als zijn buurvrouw. Bij de voorstelling van zaken in (50) is het echter denkbaar dat een dergelijke konfrontatie nooit heeft plaatsgevonden. De zin krijgt dan de interpretatie dat 'hij' denkt dat hij in staat is zijn buurvrouw te herkennen als hij haar tegen zou komen. Het 'menen' en het 'iets kunnen doen' wordt los van elkaar gedacht, waardoor *menen* hier betekent: 'van mening zijn, een opinie hebben'. Vergelijk de volgende zinnen:

(51) #Hij had een aantal konklusies menen te kunnen trekken, maar hij heeft zijn onderzoek nooit helemaal afgerond.
(52) Hij had een aantal konklusies menen te kunnen trekken, maar hij moest ze later herzien.
(53) Hij had gemeend een aantal konklusies te kunnen trekken, maar hij heeft zijn onderzoek nooit helemaal afgerond.

Een andere groep werkwoorden die de IPP kennen in een clusterkonstruktie in de voltooide tijd, wordt gevormd door de zogenaamde waarnemingswerkwoorden, vgl. (23) en (24), hier herhaald:

(54) Ik heb hem horen komen.
(55) Ik heb gehoord dat hij kwam.
(56) *Ik heb hem horen te komen.

We hebben al eerder gekonstateerd dat (55) dubbelzinnig is en (54) niet. We zien dat de onmogelijkheid van *te* binnen het cluster *horen komen* overeenkomt met de onmogelijkheid van de beknopte-bijzinkonstruk-tie. Toch manifesteert het verschil tussen de clusterkonstruktie (met IPP) en de konstruktie met een voltooid deelwoord zich ook bij deze werkwoorden.
De Geest (1970:53) observeert dat wanneer deze werkwoorden een zuiver zintuiglijk waarnemen weergeven, er altijd sprake is van "simultaneïteit" in de hoofdzin en de bijzin. Met andere woorden: wanneer *horen* niet betekent 'iets vernemen', maar de zintuiglijke waarneming aanduidt, kan de kombinatie *horen komen* slechts zo opgevat worden dat het 'horen' gelijktijdig met het 'komen' plaatsvindt.
We hebben inmiddels gezien dat de clusterkonstruktie bij uitstek geschikt is om deze 'gelijktijdigheid' uit te drukken. De betekenis van *horen* als 'iets vernemen' kan alleen opgeroepen worden in een konstruktie zonder clustervorming.

4. De rol van *te* bij *helpen* en *leren*

In de vorige paragraaf heb ik geprobeerd aannemelijk te maken dat er sprake is van een systematisch verschil in betekenis, oftewel mogelijke interpretaties tussen de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzinkonstruktie in de voltooide tijd. Het verschil tussen de beide konstrukties wat betreft de uiterlijke vorm wordt bepaald door de volgorde van de werkwoordelijke elementen ten opzichte van andere elementen en door het verschil tussen een voltooid deelwoord en een infinitief (IPP). 15)
We hebben tot nu toe geen aandacht besteed aan de rol van *te*, aangezien de besproken werkwoorden ofwel altijd door een lange, ofwel altijd door een korte infinitief werden gevolgd. Wel hebben we gekonstateerd dat de werkwoorden slechts dan de mogelijkheid hebben zowel in een clusterkonstruktie als in een beknopte-bijzinkonstruktie te verschijnen, wanneer ze gevolgd kunnen worden door *te* + infinitief.
We zouden nu kunnen opperen dat de perfektische funktie van de beknopte-bijzinkonstruktie in de voltooide tijd de aanwezigheid van *te* vereist. We hebben reeds gezien dat de temporele funktie - de enige mogelijkheid voor de clusterkonstruktie - niet onverenigbaar is met de aanwezigheid van *te*, zodat in principe niets het binnendringen van *te* in een werkwoordcluster in de weg staat. We zien dit dan ook regelmatig gebeuren. 16) Hiermee is niet gezegd dat het voorkomen van *te* in een clusterko-

nstruktie geen speciaal effekt met zich mee kan brengen, juist daar waar de aanwezigheid van *te* niet verplicht is.
Een duidelijk voorbeeld van een niet verplicht gebruik van *te* vinden we bij de werkwoorden *helpen* en *leren*. We zullen deze werkwoorden nader beschouwen in de hoop iets te ontdekken over de mogelijke funktie van *te*, waarvan het gevolg in een clusterkonstruktie te zien zou zijn.
Het werkwoord *helpen* vraagt in sterke mate de aanwezigheid van een direkt objekt (degene die geholpen wordt), zie (58) en (59):

(58) Mijn moeder heeft mij geholpen het huis te onderhouden.
(59) Mijn moeder heeft mij het huis helpen onderhouden.

Zin (58) heeft twee mogelijke interpretaties, in tegenstelling tot (59). Het bedoelde betekenisverschil is vergelijkbaar met de verschillen tussen de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzinkonstruktie zoals die zijn geïllustreerd in par. 3.2 en is een direkt gevolg van wat ik genoemd heb het verschil tussen perfektische en temporele funktie in de voltooide tijd. Zin (59) kan slechts betekenen dat het subjekt van *helpen* (*mijn moeder*) daadwerkelijk haar handen uit de mouwen heeft gestoken bij één of andere onderhoudsbeurt. Daarentegen kan (58) zo worden geïnterpreteerd dat de aard van de hulp niet gelegen is in het (mede)uitvoeren van een handeling '(het huis) onderhouden' in dezelfde zin. De hulp van moeder kan daaruit hebben bestaan dat zij 'mij' financieel heeft ondersteund.
De konstrukties met *helpen* verschillen niet alleen van elkaar in clustervorming, waaronder het gebruik van een IPP, maar tevens zien we dat de clusterkonstruktie *te*-loos is. Volgens mij kunnen we toch niet konkluderen dat het "al of niet optreden van *te* een puur arbitraire lexicale aangelegenheid is, en geen enkele semantische significantie heeft" (Seuren (1986:116)). Verschijnselen in konstrukties met *helpen* in andere dan de voltooide tijd wijzen er wel degelijk op dat het gebruik van *te* niet zonder funktie is. Zo is er sprake van een mogelijk verschillende interpretatie voor zinnen als (60) en (61): 17)

(60) Ik help jou wel even de bal te pakken.
(61) Ik help jou wel even de bal pakken.

Zin (60) kunnen we zo begrijpen dat we de hulp van het subjekt zien als een 'in staat stellen' voorafgaand aan de handeling van het pakken: 'Ik geef jou wel even een pootje, zodat jij de bal kunt pakken'. Door de afwezigheid van *te* zijn we geneigd om in (61) het 'helpen' en het 'pakken' op te vatten als gelijktijdige akties. De hulp van het subjekt

bestaat in dat geval uit het (mede)uitvoeren van de pakhandeling, hetgeen niet voor de hand ligt, zodat we de neiging hebben om aan (60) de voorkeur te geven.
Het verschil dat hier aan de orde is, is verwant aan het verschil dat we zien in de voltooide tijd tussen de beknopte-bijzinkonstruktie en de clusterkonstruktie. Het volgende voorbeeld laat zien dat het verschil niet te karakteriseren is als een verschil in de interpretatie van de uitvoerdersrol: het subjekt van *helpen* is hier namelijk niet te zien als (mede)-uitvoerder van de 'aanvullende' handeling. Toch is er weer sprake van een verschil in interpretatie tussen (62) en (63): 18)

(62) Ik help hem op te staan.
(63) Ik help hem opstaan.

In (62) is de aard van de hulp zodanig te begrijpen dat het subjekt één of andere handeling uitvoert ('stoel achteruit schuiven', 'hem 's ochtends opbellen') die het de ander mogelijk maakt op te staan. Zin (63) kunnen we - in mijn ogen - slechts zodanig opvatten dat het subjekt van *helpen* behulpzaam is *tijdens* het opstaan van de ander en niet ervoor. Met andere woorden: in de konstruktie met *te* wordt de hulp voorgesteld als onafhankelijk te percipiëren van de handeling die er op volgt.
De invloed van *te* in de totstandkoming van deze verschillende interpretaties, zien we ook in de voltooide tijd, waar een enkele keer *te* in een clusterkonstruktie verschijnt. Vergelijk:

(64) Het geld van de erfenis heeft ons geholpen het hoofd boven water te houden.
(65) Het geld van de erfenis heeft ons het hoofd boven water helpen houden.
(66) Het geld van de erfenis heeft ons het hoofd boven water helpen te houden.

Terwijl zin (64) zonder problemen een plausibele interpretatie oproept, maakt de voorstelling van zaken in (65) een vreemde indruk, als zou *het geld van de erfenis* daadwerkelijk (mede)uitvoerder zijn van een handeling 'het hoofd boven water houden'. Gegeven de betekenis van *geld* kunnen we de aard van de hulp ervan niet voorstellen als plaatsvindend tijdens een gebeuren waarbij het hoofd boven water gehouden wordt. Wanneer we echter *te* in het cluster *helpen houden* invoegen, vermijden we deze ongewilde voorstelling van zaken. In mijn ogen is aan (66) de voorkeur te

geven boven (65), in tegenstelling tot wat de ANS voorspelt, hoewel het duidelijk is dat (64) een beter alternatief is. 19)
De aanwezigheid van *te* speelt onder andere in het geval van *helpen* een relatief grote rol, aangezien we met de keuze voor het gebruik van *te* een ekstra middel hebben om de interpretatie te beïnvloeden. De aanwezigheid van *te* in een clusterkonstruktie met *helpen* doet iets te-niet van het effekt dat een zuivere clusterkonstruktie normaal gesproken tot gevolg heeft: integratie van de werkwoordinhouden tot één geheel, waarbij *helpen* de funktie van hulpwerkwoord heeft. De aanwezigheid van *te* roept namelijk weer iets op van een geleedheid in het cluster, zoals die optimaal tot uitdrukking komt wanneer de beknopte-bijzinkonstruktie gebruikt wordt. Dit wil ik tot slot illustreren met de volgende zinnen:

(66) Hij heeft zijn broertje helpen wassen.
(67) Hij heeft zijn broertje helpen te wassen.

Ondanks het feit dat we (67) wat minder gelukkig vinden dan (66), kunnen we toch waarnemen dat er een verschil in interpretatie is tussen de beide zinnen. Zin (66) is dubbelzinnig in objektkeuze: *zijn broertje* kan zowel opgevat worden als direkt objekt bij *wassen* als bij *helpen*. In de praktijk zal dat geen problemen opleveren: in ieder geval wordt *hij* opgevat als (mede)uitvoerder van het wassen. Dat komt doordat de konstruktie ons dwingt de hulphandeling te situeren tijdens de handeling van het wassen. In die zin (de temporele funktie) is zin (66) niet ambigu. 20) Zin (67) is ondubbelzinnig in de keuze van het objekt: *zijn broertje* is slechts op te vatten als direkt objekt van *helpen*. Zin (67) kan echter zowel temporeel als perfektisch worden opgevat: de aard van de hulp is verschillend te interpreteren. Door de aanwezigheid van *te* kan (67) een interpretatie oproepen waarbij *hij* slechts de uitvoerder aanduidt van enige vorm van 'helpen' zonder dat de 'hij' gezien hoeft te worden als (mede)uitvoerder van het wassen.
Vergelijk het volgende voorbeeld, waaruit blijkt dat de aanwezigheid van *te* een onmiskenbaar effekt voor de interpretatie heeft

(68) Ik ben naast hem komen zitten.
(69) Ik ben naast hem komen te zitten.

Terwijl (68) uitdrukt dat het op mijn eigen initiatief was dat ik naast hem zat, kan (69) geuit worden om uit te drukken dat het helemaal niet mijn bedoeling was. Ook hier zien we dat het cluster zonder *te* meer als een eenheid fungeert dan het cluster met *te*.

Bij *leren* is de situatie ingewikkelder, aangezien *leren* gebruikt kan worden in de betekenis 'doceren' - met een direkt objekt en een indirekt objekt - en in de betekenis 'kennis/vaardigheid verwerven', met alleen een direkt objekt. De oppositie die zich hierdoor manifesteert laat zich illustreren aan de hand van de enige twee mogelijkheden die zonder meer akseptabel zijn: de clusterkonstruktie zonder *te* (één objekt) en de beknopte-bijzinkonstruktie met *te*.

(70) Hij heeft zijn mond leren houden.
(71) Hij heeft zijn zoon leren lezen.
(72) Hij heeft zijn zoon geleerd zijn mond te houden.
(73) Hij heeft geleerd zijn mond te houden.

Het is overigens niet afhankelijk van de konstruktie of *leren* geïnterpreteerd moet worden als 'doceren' of als 'kennis/vaardigheid verwerven', maar afhankelijk van de inhoud van de andere in de zin aanwezige elementen.
Wanneer we ook bij *leren* te maken hebben met een mogelijk interpretatieverschil tussen de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzinkonstruktie in de voltooide tijd, betreft het niet een mogelijke dubbelzinnigheid die veroorzaakt wordt door de twee verschillende betekenissen van *leren*. Het verschil tussen de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzin-konstruktie is als volgt. In een clusterkonstruktie met *leren* + infinitief (zonder *te*) wordt in de voltooide tijd altijd een interpretatie opgeroepen waarbij geïmpliceerd wordt dat de kennis of vaardigheid die omschreven wordt in de 'aanvullende' infinitief ook daadwerkelijk geleerd of verworven is. Wanneer *leren* in de voltooide tijd met een beknopte bijzin wordt gebruikt, hoeft dit niet het geval te zijn, vgl. (74) en (75):

(74) #Hij heeft op tijd zijn mond leren houden, maar je hoort hem altijd praten op het verkeerde moment.
(75) Hij heeft geleerd op tijd zijn mond te houden, maar je hoort hem altijd praten op het verkeerde moment.

Ook in konstrukties met *leren* is de invloed van *te* te herkennen. Er is reeds vaker opgemerkt dat er in het algemeen een verschil in betekenis is tussen *leren* + *te* + infinitief, en *leren* + infinitief, dat zich overigens in beide betekenissen van *leren* manifesteert. 21)
Vergelijk:

(76) Ik leer hem zijn sokken wassen. ('Ik leer hem *hoe* hij dat moet doen.')
(77) Ik leer hem zijn sokken te wassen ('Ik leer hem *dat* hij dat moet doen.')

In de ANS (blz.571/572) wordt het volgende opgemerkt ten aanzien van de betekenis van *leren* en de aanwezigheid van *te*: "Als de met *leren* verbonden infinitief een activiteit aanduidt die geacht kan worden tot een 'onderwijspakket' te behoren (op school of in een vergelijkbare situatie), wordt die infinitief niet voorafgegaan door *te*". Ook hieruit blijkt dat er sprake is van een zelfstandige funktie van *te*. In de voorbeelden die gegeven worden staat onder andere het volgende zinspaar:

(78) Die sportleraar heeft me leren roeien.
(79) Die sportleraar heeft me geleerd te roeien.

Uit het geciteerde leid ik het volgende af: zin (78) betekent dat de man in zijn hoedanigheid van sportleraar zich goed van zijn taak gekweten heeft: de leerling kan inmiddels roeien. Voor zin (79) is deze betekenis "uitgesloten" volgens de ANS. Wat de zin wel kan uitdrukken is dat het feit dat de 'ik' zou kunnen roeien, niet voortvloeit uit een leersituatie waarin de betreffende sportleraar de 'ik' het roeien heeft bijgebracht. Wat de sportleraar de 'ik' wel heeft bijgebracht, is dat er op bepaalde momenten geroeid moet worden. De 'ik' kan roeien als dat nodig is. Zin (80) kan daardoor vreemd gevonden worden: 'roeien met riemen die je hebt' wordt je meestal niet door sportleraren - als hun taak - bijgebracht.

(80) Die sportleraar heeft me leren roeien met de riemen die ik heb.
(81) Die sportleraar heeft me geleerd te roeien met de riemen die ik heb.

Volgens de ANS komt *te* in een clusterkonstruktie met *leren* niet voor. Toch kunnen we konstateren dat de aanwezigheid van *te* in een clusterkonstruktie met *leren* een speciaal effekt met zich meebrengt. De aanwezigheid van *te* in (82) maakt het moeilijker de zin te interpreteren. De konstruktie is niet alleen wat betreft de vorm, maar ook wat betreft de mogelijke interpretaties een 'mengvorm' van (83) en (84):

(82) Ik heb mijn werkgever leren te chanteren.
(83) Ik heb mijn werkgever leren chanteren.
(84) Ik heb mijn werkgever geleerd te chanteren.

Zin (83) kan betekenen dat ik mijn werkgever iets geleerd heb, nader te omschrijven met: hoe hij iemand moet chanteren, of dat ik geleerd heb hoe ik mijn werkgever moet chanteren. In (82) wordt vooral de betekenis van *leren* als 'doceren' opgeroepen: ik heb mijn werkgever geleerd dat/hoe hij moet chanteren'. De konstruktie is bijgevolg onnodig kompleks. Ook hier zien we dat de in het cluster aanwezige woordje *te* een geleedheid in het werkwoordcluster oproept, waardoor aan *leren* een meer zelfstandige funktie wordt toegekend. In het geval van (82) heeft dat tot gevolg dat *mijn werkgever* met grotere moeite als objekt van *chanteren* kan worden opgevat.

5. De funktie van *te*

De tot nu toe gedane observatie leiden tot de veronderstelling dat de aan- of afwezigheid van *te* een specifieke funktie kan hebben in de totstandkoming van de interpretatie. Ik ben geneigd om die funktie negatief te formuleren: daar waar aanwezigheid van *te* de lezer/hoorder niet kan sturen, speelt het geen rol. In algemene bewoordingen lijkt de sturende funktie van *te* in infinitiefkonstrukties op wat Blom (1984) opmerkt over *te* en *om*, naar aanleiding van de "affektieve" infinitiefkonstrukties. Ze formuleert het verschil tussen deze konstrukties met *te* en hun *te*-loze pendanten als volgt:

> "De absolute infinitief zonder *te* werpt situaties op die ergens mee in verband gebracht moeten worden, deel uitmaken van een meeromvattende gedachtengang, terwijl absolute infinitieven met *te* situaties 'in vacuo' oproepen, ter interne beleving, zonder duidelijke verbindingsmogelijkheden met iets anders in de spreeksituatie". (blz.173)

Met andere woorden: je kunt door het gebruik van *te* in bepaalde gevallen een uitspraak over een situatie 'veralgemeniseren'; je kunt hem los plaatsen van de direkte spreeksituatie, terwijl de *te*-loze infinitieven een groter verband, een kader eisen.
Over de infinitieven in een beknopte-bijzinkonstruktie, door haar "extrapositie-infinitieven" genoemd, zegt Blom het volgende:

"[...] ze behouden goeddeels het karakter dat ze hebben in absoluut gebruik. Zo blijven ze ook hier enigszins op zichzelf staan, ze gaan niet vloeiend op in het grotere geheel, maar hangen er, vaak door komma's van de rest gescheiden, een beetje los bij. [...] De infinitiefconstructies komen hier als het ware 'niet verder dan' algemene aanduidingen van de desbetreffende situaties, stereotiepen daarvan [...]. Extrapositie-infinitieven met *te* behouden hun autonome, op zichzelf staande karakter, zijn niet werkelijk geïncorporeerd in het syntactisch verband". (blz.173)

In het algemeen staan de infinitieven waar *te* voor staat volgens Blom dus meer op zichzelf, ze zijn *zelfstandiger.* Zowel syntaktisch als semantisch gezien. De infinitieven waar *te* voor staat in een beknopte-bijzinkonstruktie zijn zelfstandiger in die zin dat de situatie die ze oproepen los staat van het gebeuren en de toestand die wordt weergegeven in de hoofdzin: ze fungeren als een soort bepaling bij dat gebeuren of die toestand, ze zijn daar niet in geïntegreerd. Voor de konstruktie in de voltooide tijd heb ik het gevolg daarvan voor de interpretatie aangeduid met de perfektische funktie. Het ging om een interpretatie die de voorkeur heeft in die konstruktie.
Dat er wel degelijk sprake is van een effekt dat mede aan *te* toegeschreven kan worden en niet slechts aan de konstruktie zelf, heb ik proberen te laten zien met een bespreking van de rol van *te* bij de werkwoorden *helpen* en *leren*. Wanneer *te* aanwezig is in een clusterkonstruktie kan de lezer gestuurd worden naar een interpretatie die niet alleen aan het werkwoord waar het voor staat, maar ook aan het werkwoord waar het achter staat een meer zelfstandige funktie geeft. 23)

6. Tot slot

De verschillen tussen de beknopte-bijzinkonstruktie (voltooid deelwoord; + *te*) en de clusterkonstruktie (IPP; - *te*) roepen systematisch een verschil in interpretatie op. Samenvattend kunnen we stellen dat de clusterkonstruktie met zich meebrengt dat de betreffende geclusterde werkwoorden (infinitieven) hun zelfstandigheid verliezen. Deze situatie wordt in principe gekenmerkt door de afwezigheid van *te*. Het is de vraag in hoeverre de afzonderlijk te onderscheiden aspekten verantwoordelijk zijn voor de mogelijke interpretatieverschillen. We kunnen in ieder geval niet konkluderen dat één van de aspekten daar in z'n eentje verantwoordelijk voor is.

In de praktijk van het taalgebruik staat niet onomstotelijk vast welke zinnen, welke kombinaties van eigenschappen grammatikaal of ongrammatikaal zijn. Op zich is het niet nodig dat te bepalen. Elke afzonderlijke realisatie van een bepaalde kombinatie van eigenschappen roept een interpretatie op waar die bepaalde kombinatie verantwoordelijk voor is. Het totale effekt kan soms een ongewenste interpretatie opleveren en soms de totstandkoming van de interpretatie bemoeilijken.
De observaties zijn in eerste instantie gebaseerd op de effekten die te zien zijn in konstrukties in de voltooide tijd. Ze hebben geleid tot de veronderstelling dat enkele eigenschappen van de besproken konstrukties elk hun invloed hebben op de mogelijke interpretatie van de zinsinhoud. Het gaat weliswaar om subtiele verschillen in betekenis, maar de verschijnselen lijken een bepaalde systematiek te vertonen. Dit leidde tot de poging om de funktie van werkwoordclustering apart te formuleren. De mogelijke funktie van de IPP is enigszins buiten de aandacht gebleven, hoewel misschien zal blijken dat de funktie ervan in een clusterkonstruktie apart geformuleerd kan worden. Aandacht voor de rol van *te* heeft geleid tot een voorlopig idee over de funktie van *te* in werkwoordclusters. Het gebruik van *te* in een cluster levert in bepaalde gevallen een bijzondere situatie op, waarin de door *te* gescheiden werkwoorden (infinitieven) weer iets van hun zelfstandigheid 'terugkrijgen'. In de meeste gevallen echter (bij werkwoorden waar *te* altijd aanwezig is) heeft de aanwezigheid van *te* in een cluster ad hoc geen speciale funktie. Wel zegt de verplichte aanwezigheid van *te* iets over de mogelijke zelfstandigheid van het betreffende werkwoord, zowel syntaktisch als semantisch.
Er zal onderzocht moeten worden of de voor elk aspekt afzonderlijk veronderstelde funktie op zodanige wijze te beschrijven is dat ze in andere gebruikswijzen, naast de hier besproken konstrukties in de voltooide tijd, ook te herkennen is.

NOTEN

* Dit stuk komt voort uit een studie voor, tijdens en na mijn scriptie 'De 'infinitivus pro participio' in het Nederlands: een regelmatige uitzondering', VU, Amsterdam 1985 en loopt vooruit op een projekt 'Werkwoorden en volgorde' dat van start zal gaan in 1987, ondergebracht in het VWF-programma Funktioneel Taalonderzoek: grammatika en pragmatiek, VU LETT 83/9. Zonder de motiverende gesprekken met Arie Verhagen en Theo Janssen was dat wat ik te zeggen had niet op deze wijze op papier gekomen. Ik dank hen en andere lezers voor suggesties en serieuze kritiek op eerdere versies.

1. Voor het Mhd. konstateerde I. Dal (1952) een zelfde ontwikkeling, zie par. 79-94.
2. Zie Evers (1975) waarin de konstrukties afgeleid worden uit één dieptestruktuur, via respektievelijk de transformaties V-Raising en Extrapositie.
3. In de ANS staat in de zinnen (6) en (8) na het voltooid deelwoord het woordje *om* tussen haakjes toegevoegd. Aangezien de mogelijkheid van het plaatsen van *om* niet ter sprake komt, heb ik het weg-gelaten.
4. Vergelijk Blom (1984).
5. In de ANS wordt overigens een "ruimere definitie van het begrip 'hulpwerkwoord'" gehanteerd, waardoor de status van 'hulpwerkwoord' terecht niet gekoppeld wordt aan de inherente eigenschappen van een werkwoord, maar aan het feitelijk gebruik (syntaktische funktie) ervan in een zin. Zie ANS blz.412.
6. De zinnen zijn afkomstig uit Nieuwenhuijsen (1974). Tinbergen (1965), blz.89 en 94, zowel als Overdiep (1949), blz.324 signaleren ook dat wanneer een werkwoord *te* bij zich heeft *tevens* de deelwoord mogelijk is.
7. Vergelijk Van Bart/Kerstens (1986), blz.101.
8. Volgens Kern (1912), par.8-46.
9. Vergelijk Duinhoven (1985).
10. Voorbeelden afkomstig uit Janssen (1985), blz.61.
11. 'Perfektische funktie' hier tegenover 'temporele funktie', dus niet bedoeld tegenover 'presentisch'.
12. Zoals gesuggereerd wordt in o.a. Duinhoven (1972), blz. 12-13; Janssen (1986) noot 27.
13. Het lijkt me in deze benadering niet nodig een scherpe grens te trekken tussen goede en minder goede zinnen. Ook in dat grensgebied kan door een verschil in de konstruktie een verschil in interpretatie worden opgeroepen.
14. Vergelijk Nieuwenhuijsen (1976) en Cremers (1983).
15. Vooralsnog is niet duidelijk dat en hoe de vorm van een infinitief een rol speelt in de betekenisoppositie tussen de clusterkonstruktie en de beknopte-bijzinkonstruktie. De enige opmerking die ik hier wil maken is dat de vorm van een voltooid deelwoord de aanwezigheid van *te* vereist in het hedendaagse Nederlands. De funktie van *te* druist echter in tegen de funktie van werkwoordclustering in het algemeen.
16. Een duidelijk geval van het binnendringen van *te* in een werkwoord-cluster vinden we bij de werkwoorden *staan*, *zitten*, *liggen*, *hangen* en *lopen*. Deze werkwoorden kenden vroeger niet de mogelijkheid te worden aangevuld met een ander werkwoord in de vorm van een

infinitief. Ze waren volgens Kern (1912, par.37) 'niet-mutatieve intransitieve werkwoorden' die oorspronkelijk geen participium kenden. De zou wel eens kunnen samenhangen met het feit dat er geen (beknopte) bijzinkonstruktie bestaat bij deze werkwoorden. Ze werden eventueel nevenschikkend verbonden met een ander werkwoord ('hij sat ende las'). Wanneer in het hedendaagse Nederlands een finiete vorm van één van deze werkwoorden gevolgd wordt door een ander werkwoord in de infinitief, is *te* aanwezig. In andere gevallen lijkt er een keuzemogelijkheid te bestaan. Deze werkwoorden waren en zijn door hun betekenis - "werkwoorden van beweging ter uitdrukking van de gelijktijdige handeling" Weijnen (1971:111) uitermate gevoelig om in de voltooide tijd in een clusterkonstruktie te verschijnen. M.i. is de konstruktie met een IPP *te*-loos, hoewel door velen de aanwezigheid van *te* daar niet slecht gevonden wordt, getuige Ponten (1971:232) en de ANS (blz.537).

17. Voor de observaties die konstrukties betreffen in de onvoltooide tijd ben ik dank verschuldigd aan Theo Janssen. Hij droeg voorbeelden aan die ik gebruikt heb: (60) en (61) en de zinnen in noot 19.

18. Recent heeft Seuren (1986) het verschil besproken tussen zinnen met *helpen* in verschillende konstrukties in de voltooide tijd. Hij gaat ervan uit dat *te* geen funktie heeft. Hij stelt dat er betekenisverschil is tussen de volgende zinnen:

a. Ik heb Karel helpen failliet gaan.

b. Ik heb Karel geholpen failliet te gaan.

Om twijfel omtrent de aanvaardbaarheid van a. weg te nemen, zou ik liever a'. willen vergelijken met b.

a'. Ik heb Karel failliet helpen gaan.

Volgens Seuren is a. ambigu en b. niet. Zin b. heeft de betekenis 'Ik heb Karel geassisteerd bij het bewerken van zijn faillissement' (ditransitief), terwijl a. naast deze betekenis ook een "eenvoudig transitieve" interpretatie kan krijgen: 'Ik heb ertoe bijgedragen dat Karel failliet ging'. Het soort transitiviteitsverschil dat ten grondslag ligt aan dit betekenisverschil tussen a. en b. heeft volgens mij niet zozeer te maken met het verschil in konstruktie, maar wordt veroorzaakt door de verschillende gebruikswijzen van *helpen*, die afhankelijk van de inhoud van andere in de zin aanwezige elementen het door Seuren gekonstateerde verschil in betekenis kunnen oproepen. De suggestie die gewekt wordt dat we te maken hebben met twee verschillende werkwoorden *helpen* maakt de situatie niet inzichtelijker, in tegendeel. Wel een direkt gevolg van de verschillen in de konstruktie (volgorde; *te*; IPP) is het verschil in betekenis (tussen a'. en b.) zoals dat in algemene zin door mij onder de aandacht is gebracht,

waardoor we moeten konstateren dat niet a' maar juist b. ambigu is, terwijl er voor a' slechts één mogelijkheid is. Zo kan in zin b. de aard van de hulp zodanig begrepen worden dat deze onafhankelijk van het failliet gaan van Karel te percipiëren is. De hoorder krijgt er op voorhand geen uitsluitsel over of daadwerkelijk een faillissement bewerkstelligd is. In dit opzicht is a' echter ondubbelzinnig: a' roept de interpretatie op waarbij Karels faillissement daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Als gevolg hiervan is het mogelijk te impliceren dat dat ook wel gebeurd zou zijn zonder de hulp van het subjekt van *helpen*, of zoals Seuren zegt, dat "één of meer anderen betrokken waren bij het tot stand komen van Karels faillissement" (blz.112).

19. Vergelijkbaar is het volgende geval in de onvoltooide tijd:
    a. Het truukje hielp ons de som op te lossen.
    b. ?Het truukje hielp ons de som oplossen.
20. Seuren (1986) volgend, zou het niet te verklaren zijn dat we aan a. niet de interpretatie van b. kunnen geven:
    a. Ik heb hem jarenlang failliet helpen gaan.
    'Hij is telkens weer failliet gegaan en ik heb hem steeds maar weer daarmee geholpen/ en ik heb steeds maar weer daar mijn steentje toe bijgedragen'.
    b. Ik heb hem jarenlang geholpen failliet te gaan.
    'Ik ben jarenlang (eventueel met tussenpauzen) bezig geweest om voor elkaar te krijgen dat hij failliet zou gaan, wat hij zelf om één of andere reden kennelijk wilde...'
21. Vergelijk ook Pollmann (1975) blz. 93.
22. Vergelijk Duinhoven (1972), noot 8, blz. 15-18.

LITERATUUR

ANS (1984), *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, onder redactie van G. Geerts, W.Hasereyn, J.de Rooij, M.C.van den Toorn, Groningen.

Bart, P.van, en J.Kerstens (1986), 'Over betekenis, waarheid en natuurlijke taal', in: *Forum der Letteren* 27, 2, 93-110.

Blom, A. (1984), 'Enkele opmerkingen over *te* en *om*', in: *Spektator* 14, 170-176.

Cremers, C. (1983), 'On two types of infinitival complementation' in: F.Heny en B.Richards (1983), *Linguistic categories: auxiliaries and related puzzles*, I, Dordrecht.

Dal, I. (1952), *Kurze Deutsche Syntax*, Tübingen.

Duinhoven, A.M. (1972), 'Filologie en studie der Middelnederlandse syntaxis', in: *NTg* 65, 1, 1/21.

Duinhoven, A.M. (1975), "Nobel die coninc hadde ghedaen sijn hof crayeren over al' - de ontwikkeling van participium + infinitief tot infinitief + infinitief', in: *Spel van Zinnen*, Album A. van Loey, Brussel, 89-99.
Duinhoven, A.M. (1985), 'De deelwoorden vroeger en nu', in: *Voortgang* VI, 97-139.
Evers, A. (1975), *The transformational cycle in Dutch and German*, diss. Utrecht.
Geest, W.de (1970), 'Infinitiefconstructies bij verba sentiendi', in: *Stud.Neerl.* 3, 33-59.
Helten, W.L.van (1891), 'Bijdragen tot de Dietsche grammatika', in: *TNTL* X, 203-240.
Helten, W.L.van (1892), 'Bijdragen tot de Dietsche grammatika', in: *TNTL* XI, 163-197.
Janssen, Th.A.J.M. (1985), 'De constructie *hebben/zijn* + (')voltooid deelwoord(')', in: *Voortgang* VI, 49-84.
Janssen, Th.A.J.M. (1986), 'Het voltooid deelwoord', in: *GLOT* 9, 1/2, 57-78.
Kern, J.H. (1912), *De met het Participium Praeteriti omschreven werkwoordsvormen in het Nederlands*, Amsterdam.
Lambooy, J.H.Th. (1963), 'De korte infinitief', in: *Studies op het gebied van het hedendaagse Nederlands*, Den Haag, 107-158.
Nieuwenhuijsen, P. (1974), 'Infinitief in plaats van deelwoord', in: *Spektator* 3, 6, 477-479.
Nieuwenhuijsen, P. (1976), 'Evers' V-Raising', in: *Spektator* 5, 9, 589-602.
Overdiep, G.S. (1949), *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*, Zwolle, 2e dr., verz. door G.A.van Es.
Pollmann, T. (1975), *Oorzaak en handelende persoon, de beschrijving van passieve zinnen in de Nederlandse grammatica*, diss. Nijmegen.
Ponten, J.P. (1971), 'De 'Infinitivus pro Participio' - Een verschijnsel uit de Duitse Syntaxis, belicht vanuit het Nederlands', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XXV, 229-243.
Seuren, P.A.M. (1986), 'Helpen en helpen is twee', in: *GLOT* 9, 1/2, 110-117.
Stoett, Dr.F.A. (1923), *Middelnederlandsche Spraakkunst*, Syntaxis, 3e herz.druk, 's-Gravenhage.
Tinbergen, D.C. (1965), *Nederlandse Spraakkunst*, 14e dr., bew. door Dr.F.Lulofs en Drs. W.W.F. Voskuilen, Zwolle.
Toorn, Dr.M.C.van den (1977), *Nederlandse Grammatica*, 5e dr., Groningen.
Weijnen, A.A.(1971), *Schets van de geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis*, Assen.

DE WERKELIJKHEID VAN MAAR

Florentine Riem Vis

Maar is een veelzijdig woord. Het kan in vier verschillende syntactische situaties voorkomen. We gebruiken het als 1) voegwoord, 2) bijwoord,3) modaal partikel en 4) substantief. Hier volgt van elk een voorbeeld:

(1) Dat licht is niet rood, maar oranje

Het *maar* uit deze zin is een tegenstellend voegwoord.

(2) De slager had nog maar drie tartaartjes

Maar is hier een bijwoord. Het geeft een beperking aan. We hebben te doen met het restrictieve *maar*, het equivalent van *slechts*.

(3) Kom maar hier

Ook dit *maar* kan een bijwoord worden genoemd; meer dan in (2) is het een bijwoord van modaliteit. Het is niet of nauwelijks vervangbaar door *slechts*. We zullen het hier steeds, terwille van het onderscheid, over het *modale partikel* hebben.

(4) Je kan het huis huren, er is echter één maar bij

Het tegenstellend voegwoord *maar* is in deze zin als zelfstandig naamwoord gebruikt.

In dit artikel zal op de eerste drie "maren" worden ingegaan met de nadruk op hun semantische aspecten. In alle gevallen van gebruik zijn er gemeenschappelijke kenmerken aan te wijzen hetgeen op één grondbetekenis wijst. Zoals De Vriendt en Van de Craen (1984) voor het modaal partikel *maar* komen tot een "einheitliche funktionale Charakterisierung" probeer ik hier te komen tot een beschrijving van de "Einheitlichkeit" van alle voorkomens van *maar*. In dit artikel zal juist de etymologie van doorslaggevend belang blijken voor de vaststelling van één grondbetekenis.

1.Het voegwoord *maar*

Het is gebruikelijk de bespreking van *maar* te beginnen met het voegwoord. Men sla de woordenboeken, grammatica's, taalkundige artikelen er maar op na. Ik zal niet afwijken van deze gewoonte, hoewel ik me ervan bewust ben dat deze volgorde niet de meest voor de hand liggende is, gezien de algemene opvatting dat voegwoorden van bijwoorden afstammen.

1.1. De vorm

Naar algemeen wordt aangenomen, is *maar* een verkorte vorm van *newaer*. De *w* is door assimilatie aan de voorafgaande *n* langzamerhand in *m* overgegaan; de volgende ontwikkeling dus: *newear nemaer maer*. De eigenlijke vorm is tweeledig; hij is opgebouwd uit *en* (resp. *ne*) en uit *waer(e)* (resp*maer(e)*). 1)

1.2. De betekenis

Volgens het *WNT* is de oorspronkelijke betekenis van het voegwoord *maar* 'tenzij'. Dit wordt verklaard uit de afzonderlijke betekenissen van deoorspronkelijke vorm. Het eerste lid is het negatiepartikel 'niet' en het tweede de conjunctivus van 'zijn', tezamen: *ware (het) niet*. Het *WNT* breidt dit uit tot *indien het niet ware dat* en komt zo tot de gelijkstelling met 'tenzij'. 2)

Bevreemdend is het feit dat *ware het niet* omschreven wordt met *in dien niet* en *tenzij*. Zinnen met de laatste twee conjuncties zijn toch van hypothetische aard. Zij geven geen beschrijving van wat reeds werkelijk gebeurt. Een zin ingeleid door *ware het niet (dat)* doet een feitelijke, met de realiteit overeenkomende mededeling. Het *MNW* (4, 998)onderkent dit verschil:

> "De oorspronkelijke opvatting van *neware (maer)* moet eene soortgelijke geweest zijn als ndl. *ten ware* of*ten zij*, die wat hunne vorming betreft met *maar* zijn te vergelijken. Doch terwijl een zin ingeleid door *tenzij* of *ten ware* tot de onderstellende of niet-werkelijkheids zinnen behooren (waarom zij zelfs nogheden een conjunctief regeeren), wordt de met *neware beginnende zin als werkelijk voorgesteld*".

Maar is de oorsprong van maar werkelijk *ware het niet*? Zijn deze twee conjuncties wel op één lijn te stellen?

Wij kunnen ons nog steeds van de woordgroep *ware het niet* bedienen en *maar* gebruiken we volop. In deze twee gevallen brengen we echter verschillende betekenissen tot uitdrukking. Een vormverschil (en betekenisverschil) ligt daarin, dat zinnen ingeleid door *maar* nevengeschikt zijn en zinnen ingeleid door *ware het niet (dat)* ondergeschikt. 3) In

geval van nevenschikking komt na de komma een nieuwe mededeling, *maar* leidt nieuwe informatie in. In geval van onderschikking volgt een *zinsdeel*, niet een nieuwe op zichzelf staande mededeling. Het is onder meer hierom niet bevredigend *ware (het) niet* als oorsprong en betekenis van ons *maar* aan te nemen. Misschien brengt de tegenstellende aard van het woord ons dichter bij een oplossing.

1.3. De functie

'Tegenstelling' lijkt de belangrijkste functie van *maar* als voegwoord te zijn. Het begrip tegenstelling vereist een nadere explicatie. In een zin als: *hij is klein, maar dapper* zijn de begrippen *klein* en *dapper* niet zuiver elkaars tegengestelde. Toch is in deze zin sprake van een oppositie, zij het niet van een binaire oppositie. De Vriendt & Van de Craen formuleren het aldus:

> "Dit wil niet per se zeggen dat, in p maar q, q het tegenovergestelde betekent van p, maar wel - over het algemeen - dat: anders dan wat de hoorder uit p zou kunnen afleiden (de implicatie van p), anders dan hij op grond van p zou kunnen denken, vermoeden, verwachten, hopen:q." (p.51)

Tegenstelling, en wel tegenstelling met de verwachting is de belangrijkste functie van het voegwoord *maar* en zoals uit de volgende paragraaf zal blijken geldt dit niet minder voor het gelijkluidende bijwoord.

2. Het bijwoord *maar*

Ook dit *maar* wordt in het Middelnederlands afgewisseld door *neware* of *enware* 4) en men vindt het in zinnen als:

(4) Ghine hebt der live maer een (*Lsp.* III, 3, 391)

(5) Tallen dien dat si nochtan so mager was, sone hadsi
an ne waer enen roc (*Rose*, 215)

en daarnaast twee voorbeelden uit het hedendaagse taalgebruik:

(6) Het is maar voor de helft echte zijde

(2) De slager had nog maar drie tartaartjes

Om te kunnen beoordelen wat het bijwoord *maar* "teweegbrengt" in een zin als bijvoorbeeld (2), bekijken we dezelfde zin ook eens zonder dit bijwoord:

(2') De slager had nog drie tartaartjes

Zin 2' is een feitelijke constatering, een objectieve mededeling in tegenstelling tot zin 2. Zin 2 is niet objectief; hij verraadt de houding van

de spreker ten opzichte van de hoeveelheid. De spreker is blijkbaar teleurgesteld, verbaasd; hoe dan ook, het aantal tartaartjes valt tegen, het is lager dan verwacht.

2.1. Het bereik

Het bereik van het bijwoord *maar* is klein. Het heeft betrekking op een woord of woordgroep. Het voegwoord echter leidt een geheel nieuwe mededeling - die weliswaar ook uit één woord kan bestaan - in. In

(1) Dat licht is niet rood, maar oranje

heeft *maar* niet alleen betrekking op *oranje*. Zin 1 is inhoudelijk vergelijkbaar met de volgende zin:

(1') Dat licht is niet rood, maar het is oranje

De gehele zin na de komma valt onder het bereik van *maar*. *Rood* en *oranje* staan dan ook niet als twee elkaar uitsluitende kleuren tegenover elkaar, maar de veronderstelling, de verwachting dat het licht rood is, staat tegenover de vaststelling, het feit, (de werkelijkheid) dat het licht oranje is.

Het restrictieve bijwoord *maar* echter heeft slechts betrekking op het direct eropvolgende woord, het functioneert dan ook als een bepaling. In zin 2 slaat *maar* enkel en alleen op *drie*. Het zegt niets over de tartaartjes als zodanig.

2.2 Het gebruik

We hebben geconstateerd dat het voegwoord *maar* een ruimer bereik heeft dan het bijwoord. We hebben het verschil in betekenis alleen nog maar aangestipt: het "feitelijke" voegwoord tegenover het "waarderende" bijwoord.

We bekijken nu nog een aantal zinnen waarin *maar* als restrictief bijwoord voorkomt:

(7) Guus is maar zeven dagen weggeweest

(8) Hij is maar een pennelikker 5)

In beide zinnen is sprake van de implicatie *niet meer dan*. Door *maar* wordt het aantal of de eigenschap gering geschat. *Maar* heeft een geringschattende betekenis.

Er zijn meer woorden die een vergelijkbaar betekenisaspect hebben ontwikkeld: *matig* bijvoorbeeld en *minder*. Op zichzelf kan men met dit laatste woord geheel objectieve mededelingen doen: "dit boek kost minder dan dat". Maar zowel voor *minder* (zonder vergelijkende bepaling) als voor *matig* geldt dat het meestal niet om een neutrale vaststelling van een

maat gaat, maar om het aangeven van een inferieure kwaliteit of een teleurstellende situatie: "Staken de spoorwegen? Dat is minder mooi" en: "De resultaten waren dit jaar matig".

Zo ook is ten aanzien van *maar* de stap van *niet meer dan* naar *niet zo belangrijk* begrijpelijk. 6) Blijft de vraag hoe *maar* aan de betekenis van *niet meer dan* is gekomen. Op dit probleem zal in paragraaf 4.7 worden ingegaan.

2.3. Vergelijking met het voegwoord

We gebruiken het voegwoord *maar* als we willen aangeven dat iets niet aan onze verwachting, welke geëxpliceerd is in de voorzin, voldoet. We gebruiken het bijwoord *maar* als we willen aangeven dat iets niet voldoet aan onze verwachting, die we hebben op grond van bestaande normen.

Het bijwoord *maar* behoeft geen voorzin, de verwachting is altijd geïmpliceerd. In beide gevallen is echter sprake van een verwachting; deze wordt bij het voegwoord uitgedrukt in de vorm van een feitelijke tegenstelling. Bij het bijwoord wordt hetgeen men verwacht niet tot uitdrukking gebracht, omdat dit bekend wordt verondersteld op grond van de algemeen heersende normen. Vergelijk de zinnen 9 en 9':

(9) Dit is geen zijde, maar kunststof
(9') Dit is maar kunststof.

3. Het partikel *maar*

Maar leidt dus een zin, woordgroep of woord in, dat tegengesteld is aan de verwachting: dit geldt ook voor het partikel *maar*, dat door de in dit artikel al vaker genoemde auteurs De Vriendt & Van de Craen een afgezwakte vorm van het restrictief bijwoord wordt genoemd. 7) Zij geven een grondige beschrijving van het modale partikel *maar* en gaan met name in op de betekenis van dit woord. Zij komen tot de conclusie dat dit *maar* zou worden gekenmerkt door het feature 'banaliteit', en laten dat zien aan onder andere de volgende zinnen (10) We gaan maar weer naar Spanje

(11)We gaan dit jaar weer naar Spanje
"In het eerste geval is er sprake van iets gewoons,
niets origineels, terwijl in het tweede geval een
nieuw feit uitgesloten schijnt". (p.59)

Nu spreekt er mijns inziens uit het *maar* van zin 10 eerder teleurstelling,

iets van "we leggen ons er maar bij neer" dan "banaliteit": we gaan maar weer naar Spanje, hoewel we best ergens anders heen hadden gewild. Ze gaan dus wel, maar het lijkt erop dat het tegengesteld is aan hun wensen. Door de context of de uitdrukking/houding van de spreker kan de uitspraak een banaal karakter krijgen, echter niet door toedoen van *maar*. Het partikel *maar* heeft, ook in zin 10, net als het voegwoord en het bijwoord een tegenstellende functie. Die tegenstellende functie komt voort uit de oorspronkelijke betekenis, die naar ik meen, geen banale trekken vertoont.

4. De grondbetekenis van *maar*

Zoals in 1.1 is beschreven, luidde de vorm *maar* oorspronkelijk anders. Naast de vormen *nemaer* en *newaer* kwam ook *enwaer(e)* voor; soms aan elkaar, soms van elkaar geschreven. Of het nu twee woorden zijn of één samengesteld woord, er is sprake van twee betekenisdragende elementen: *en* en *waere*.

Elk van beide woorden heeft meer dan één betekenis. Vermeld is reeds dat *en* 'niet' betekende en *waere* de conjunctief van *zijn* kon vormen.

Maar het *MNW* en het *WNT* schrijven aan *en* ook de functie toe van de prepositie *in* en aan *waere* die van het bijvoeglijk naamwoord/bijwoord *waar* of van het zelfstandig naamwoord *waarheid*.

4.1. en = in

Verdam (*MNW* 2, 632) vermeldt bij het voorzetsel *en*:

"I. Als voorzetsel met de derden of vierden naamval
In, op.
en trouwen, hetzelfde als ons *in trouwe*. Werkelijk, wezenlijk, inderdaad, als bevestigende formule gebruikt.

II. In samenstellingen
a) met znw: enwaerheit
b) met bijwoorden ... enboven, enbinnen, enbuten, entusscen."

De bijwoorden onder IIb gebruiken wij alleen zonder het voorvoegsel *en*: *boven*, *binnen*, *buiten*. Slechts *intussen* is een levend voorbeeld van de oude samenstelling, en we kennen bovendien nog: *daarenboven*, *daarentegen*.

Onder IIa staat de samenstelling *enwaerheit*. Ook deze treffen wij in onze huidige taal niet meer aan. De samenstelling *enwaerheit* verdween, we kennen alleen nog *in waarheid*.

4.2. waer = waar(heid)

Verdam (*MNW* 9, 1531) begint zijn behandeling van *waer* met het bijwoord:

"1) waar, zijnde overeenkomstig de waarheid, zeker, juist, betrouwbaar.
2) van personen ... a) wettig, echt ...
b) betrouwbaar, oprecht ...".

Waer was, anders dan nu, ook een zelfstandig naamwoord en betekende:

"1) De waarheid, *Dat waer* (*dwaer*, *twaer*), *dat ware* (*dware*, *tware*), soms ook zonder lidwoord", onder meer
"2) In de uitdr. *waer seggen*, de waarheid zeggen". (*MNW* 9, 1533)

4.3. maar = in waarheid

De oorspronkelijke vorm van *maar*, het samengestelde *enwaere* betekende dus 'in waarheid'! *Maar* benadrukte het waarheidsgehalte van een uitspraak en doet dat nog steeds; ik zal dat in 4.5 en 4.6. aan de hand van voorbeeldzinnen laten zien. Niet alleen in onze taal komt *maar* van *waar*. Als we naar een verwante taal, het Latijn, kijken, zien we eenzelfde ontwikkeling: *vero*, dat zowel een bijwoord is, met de betekenis van *:in waarheid*, *inderdaad*, *in werkelijkheid*, *eigenlijk*, als een voegwoord, met de betekenis van: *maar*, *doch*, *echter*, *evenwel!* 8)

4.4. Waarheid/werkelijkheid

In 1.1. heb ik het *MNW* geciteerd betreffende het verschil tussen *tenzij* en *tenware* aan de ene kant en *enwaere* aan de andere kant. Op *tenzij* volgt een irrealis en op *enwaere* een realis. *Enwaere* leidde dus een zin in waarvan de inhoud als een werkelijkheid wordt gepresenteerd.

Waarom zou men onderstrepen dat iets werkelijkheid of waarheid is? Dan moet er toch tenminste twijfel bestaan, anders is de toevoeging 'in waarheid' overbodig.

4.5. Het voegwoord

Een zin ingeleid door *maar* houdt dus een tegenstelling in: tegenoverwat

waar is, staat iets dat niet waar is, of anders lijkt te zijn. Met andere woorden: de werkelijkheid is niet *vanzelfsprekend*, gaat tegen de verwachting in. Men dacht, hoopte, vermoedde dat het een of ander dit was, of zus lag, maar het is dat, of het ligt zo:

(1') Dat licht is niet rood, maar het is oranje

(7) De buurman lijkt aardig, maar is het niet

Vervang in bovenstaande zinnen *maar* door *in waarheid* en de mededeling krijgt méér zin.

We gebruiken het voegwoord *maar* vanwege zijn tegenstellende functie. Die functie heeft zozeer de overhand gekregen, dat de lexicale betekenis op de achtergrond is geraakt. Net als alle andere woorden in de taal moet echter ook *maar* oorspronkelijk een eenheid zijn geweest van vorm en betekenis. Op grond van de oorspronkelijke woordbetekenis kan een vorm een bepaalde functie gaan vervullen. *Maar* heeft door zijn betekenis van 'in waarheid', die benadrukt dat iets anders is dan verondersteld wordt, een tegenstellende functie gekregen.

4.6. Het bijwoord

(2) De slager had nog maar drie tartaartjes

(6) Het is maar voor de helft echte zijde

Van zinnen als (2) en (6) is al aangegeven (onder 2, p.3 en 4) dat ze van net zo'n tegenstellend karakter zijn als zinnen met het voegwoord *maar*. De tegenstelling in (2) en (6) is alleen impliciet. Maar is de betekenis van dit restrictieve bijwoord wel helemaal te rijmen met die van het voegwoord?

Als we uitgaan van het principe van Von Humboldt, de 1 op 1 - relatie van vorm en betekenis, dan zou ook dit *maar* 'in waarheid, waarlijk, werkelijk, moeten betekenen en zouden we moeten parafraseren:

(2') De slager had nog waarlijk drie tartaartjes

(6') Het is in werkelijkheid voor de helft echte zijde

Maar is echter slechts een woord ter overtuiging, ter acceptatie van de werkelijkheid. Het bijwoord *maar* heeft de betekenis van 'slechts' gekregen en heeft daarmee een negatieve connotatie. Blijkbaar valt de werkelijkheid eerder tegen dan mee. Niet aan de verwachtingen voldoen wordt bijna hetzelfde als onder de verwachtingen blijven. Tegenstelling wordt teleurstelling.

4.7. Van beperking naar diskwalificatie

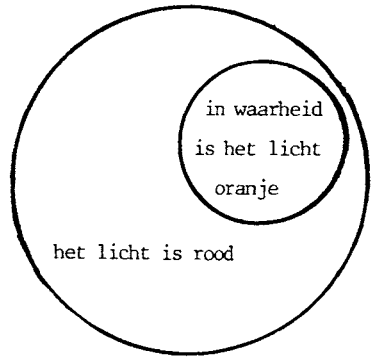
Het bijwoord *maar* houdt een (impliciete) tegenstelling in en duidt op een

teleurstelling. Dit laatste betekenisaspect kan worden verklaard vanuit de beperkende functie die *maar* als bijwoordelijke bepaling heeft en beperking is in de meeste gevallen niet iets positiefs. We zien liever meer dan minder: hoe meer zielen hoe meer vreugd: hoe meer hoe beter.

Het bijwoord *maar* is een restrictief bijwoord met in oorsprong de betekenis van 'in waarheid'. Ook het voegwoord *maar* gaat op dit beperkende bijwoord terug. In een zin als

(1) Dat licht is niet rood, maar oranje

is sprake van een 'kwantitatieve', 'lokale' restrictie: binnen het gebied van de schijnbare of gewenste werkelijkheid wordt de wérkelijke stand van zaken aangegeven:

Er was reden voor de veronderstelling dat het licht rood zou zijn, in waarheid echter is het oranje. De beperkende tegestelling is niet van kwalitatieve doch van 'kwantitatieve' aard. Het gaat niet om een subjectieve waardering, maar om een objectieve beperking van het gebied waarvoor de uitspraak geldig is. In vele gevallen echter valt de werkelijkheid tegen, en leidt *maar* een het aantal of de kwaliteit beperkende bepaling in:

(2) De slager had nog maar drie tartaartjes (minder dan verwacht of gewenst)
(8) Hij is maar een pennelikker

Het op zichzelf neutrale, een beperking inleidende *maar* wordt gevolgd door een zinsdeel dat geringschatting inhoudt: in (2) het tegenvallende aantal *drie*, in (8) het denigrerende *een pennelikker*. En deze frequente verbinding van [*maar* + diskwalificatie] is geherinterpreteerd.
Het geringschattende aspect dat in de bepaling ligt besloten, is gehecht

aan het neutrale, doch beperkende *maar*, dat slechts aangaf dat het om de waarheid ging. Dat verklaart de nu bestaande oppositie tussen het voegwoord en het bijwoord, waarbij het voegwoord een neutrale tegenstelling inleidt en het bijwoord een kwalitatieve connotatie heeft. Ook in het partikel, als in:

(3) Kom maar hier

(12) Geef mij dat werk maar

klinkt door, dat het om een oplossing bij gebrek aan beter gaat. 9)

Noten

*Dit artikel vloeit voort uit het facultaire onderzoeksproject (UvA)'De samengestelde zin: de ontwikkeling van Nederlandse voegwoorden'o.l.v. A.M.Duinhoven. Ik dank hem voor zijn hulp.

1.Vgl. *MNW* 4, 997-998 en *WNT* 9, 40-41.

2.*WNT* 9, 41.

3.Opgemerkt zij, dat er in het Middelnederlands (*MNW* 4, 998) en Vroegnieuwnederlands (vgl. *WNT* 9, 41) ook een onderschikkend *maar* (uit *ne ware*) bestond, gevolgd door *dat*. We moeten voor *maar* dan ook twee ontwikkelingen aannemen: één waarin het de betekenis had van *ware het niet* en één waarin het een andere betekenis heeft. Alleen met deze nog te behandelen betekenis houd ik me in dit artikel bezig.

4.*MNW* 4, 997.

5.Vgl. Van den Toorn (1977).

6.Vgl. De Vriendt en Van de Craen (1984) p.53.

7.idem p.61-62.

8.Van Wageningen (1921) p.992.

9.Eenzelfde overgang van de neutrale, objectieve inhoud naar een (dis)kwalificerende subjectieve betekenis kunnen we waarnemen bij het in oorsprong locale voorzetsel *te*, dat in het Middelnederlands een hoge graad ('zeer') en nu tenslotte een overmaat ('te zeer') aangeeft.

Bibliografie

W.Abraham (1975) 'Deutsch aber, sondern und dafür und ihre Äquivalenten im Niederländischen und Englischen'. In: I.Batori e.a. (red.): *Syntaktische Studien zur Koordination*. Tübingen. p.105-136.

F.Balk-Smit Duyzentkunst (1980) 'Semantics of *but*'. In: *Linguisticsin the Netherlands* 1977-1979, p.244-253.

A.M.Duinhoven (1985) 'Dubbele negatie + *of*'. In: *Leuvense Bijdragen* 74,

p.289-322.
A.M.Duinhoven & F.A.M.Riem Vis (1986) '*Of* terug naar *af*. Over het heden en verleden van een voegwoord'. In: *NTG* 79, p.114-133.
MNW (1885-1952): *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage. 11 dln.
J.de Rooij (1977) 'Maar en alleen (maar)'. In: *Spektator* 6, p.461-463.
W.van den Toorn (1977) "t Is maar een pennelikker'. In: *Gramma* 1, p.33.
W.Vandeweghe (1978) 'Een reaktie op het pennelikkerhangijzer van Van den Toorn'. In: *Gramma* 2, p.80-101.
S.de Vriendt & P.van de Craen (1984) '*Maar* als modaal partikel'. In: *Antwerp Papers in Linguistics* 35, p.49-63.
WNT (1882-....): *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage-Leiden.
J.van Wageningen (1921) *Latijnsch Woordenboek*. Groningen-Den Haag.

BRUGSMA, WURST EN BECKER. TAALKUNDIGE RELATIES IN DE NEGENTIENDE EEUW

J. Noordegraaf en Saskia Bierling

1. *Inleiding*

De Groningse onderwijzer Berend Brugsma publiceerde in 1840 zijn *Nederduitsche taalkunde*, een boekje voor het onderwijs in het redekundig ontleden. Door de geschiedschrijvers van de Nederlandse taalkunde en van het moedertaalonderwijs is er tot nu toe weinig aandacht besteed aan dit werk van Brugsma. 1) Alleen Boersma (1960) wijdt er enkele pagina's aan. Zij oordeelt betrekkelijk positief over de *Nederduitsche taalkunde*, dit in tegenstelling tot Brugsma's tijdgenoot A.de Jager, die het boekje bestempelde als onbruikbaar en als in vele opzichten "afwijkend". Dit "anders zijn" van Brugsma's werk bracht De Jager in verband met de invloed van Duitse tijdgenoten, te weten K.F.Becker en R.J.Wurst. In dit artikel willen we nagaan in welke mate er van een dergelijke invloed op Brugsma gesproken kan worden en of die invloed een meer dan incidenteel karakter had. Daarbij komt dan tevens de vraag aan de orde welke rol Brugsma's werk heeft gespeeld in de ontwikkeling van de schoolgrammatica in Nederland.

De vraag naar de relatie tussen het werk van Brugsma en dat van Wurst staat centraal in deze bijdrage. Aan de terminologie, het ontleedsysteem en de feitelijke inhoud van de *Nederduitsche taalkunde* zullen we grotendeels voorbijgaan. Na Brugsma en zijn *Nederduitsche taalkunde* geïntroduceerd te hebben gaan we eerst na wat Brugsma precies bedoelde toen hij opmerkte dat hij in zijn boekje hoofdzakelijk Wursts *Sprachdenklehre* gevolgd had. Vervolgens laten we zien dat Brugsma ook in ander werk sterk op Duitse bronnen heeft gesteund. In paragraaf vijf komt de relatie aan de orde tussen het wetenschappelijk werk van Becker

en de schoolboeken van Wurst en Brugsma; tenslotte bespreken we daar de vraag in hoeverre Brugsma school heeft gemaakt. Het artikel wordt besloten met enkele opmerkingen van algemene aard.

2. *Berend Brugsma*

Berend Brugsma werd in 1797 te Groningen geboren. Vroeg wees geworden aanvaardde hij om financiële redenen een betrekking als klerk op een notariskantoor. Op instigatie van de Groningse hoogleraar en schoolopziener Th.van Swinderen, die Brugsma's pedagogische kwaliteiten al vroegtijdig had ontdekt, koos hij alsnog voor het onderwijs. Hij maakte er snel carrière. Na de akten voor de derde en vierde onderwijsrang te hebben behaald werd hij schoolhoofd te Euvelgunne (Gr.). In 1816 vinden we hem als schoolhoofd te Groningen; die functie combineerde hij gedurende vele jaren met het hoofdonderwijzersschap van de Groningse kweekschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In de jaren daarna behaalde hij de tweede en spoedig ook de eerste onderwijzersrang, de hoogste die de toenmalige onderwijzerswereld kende. Onder leiding van Brugsma kreeg de Groningse kweekschool een uitstekende reputatie. In 1861 werd de school Rijkskweekschool, met Brugsma als directeur (cf. Turksma 1961:23,92). Tien jaar eerder al was hij tot schoolopziener benoemd.

Naar het getuigenis van z'n medewerkers was Brugsma een plichtsgetrouw en aimabel man, een harde werker bovendien: voor hem eindigde een werkdag pas om één uur 's nachts. Qua professie zag Brugsma zich vooral als pedagoog - de "Pestalozzi van Nederland" noemden zijn vereerders hem , maar zoals meer onderwijzers uit die tijd beschikte hij over een bredekennis op velerlei gebied, waardoor hij in staat was handleidingen te schrijven voor verschillende vakken van het lager onderwijs. 2) Hij was redacteur van het *Tijdschrift voor onderwijzers* en werkte mee aan de bekende *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, later *Nieuwe bijdragen* geheten. 3) Brugsma overleed in 1868 in zijn geboorteplaats. 4)

Inzake het onderwijs oriënteerde Brugsma zich ook door middel van buitenlandse studiereizen. In de jaren dertig bijvoorbeeld bezocht hij enkele malen verschillende plaatsen en streken in Duitsland. In zijn reisverslagen komen kwesties van didactische aard uitvoerig aan de orde. De anonieme recensent die in de *Nieuwe Bijdragen* van 1840 een bespreking wijdde aan Brugsma's *Opvoedkundige en onderwijskundige opmerkingen gemaakt op eene reize in de Pruisische Rijnprovincie, het hertogdom*

Nassau en de vrije stad Frankfort (1839) constateert dan ook, dat Brugsma daarin bijzondere aandacht schenkt aan het taalonderwijs, met name aan het onder wijs dat gegeven wordt in de geest van de Duitse taalkundige K.F.Becker (1775-1849). Daarbij brengt Brugsma ook de inzichten van de taalpedagoog R.J.Wurst (1800-1845) herhaaldelijk ter sprake. De recensent merkt op, dat het stelsel van Becker "bestemd schijnt om zeer grooten invloed uit te oefenen op de taalstudie in 't algemeen, ook zelfs der klassieke oudheid, maar met name reeds voor de Hoogduitse taal". Hij hoopt dan ook, dat Brugsma nog nader zal publiceren over het onderwijs volgens de methode Becker-Wurst, iets "waartoe naar zijn [=Brugsma's] zeggen de bouwstoffen gereed liggen". Het gerucht heeft hem al bereikt "dat werkelijk aan deze belofte zou zijn gevolg geven. Ons is zoo iets op dit oogenblik nog niet onder de oogen gekomen (...)" (*NB* 1840: 387); met grote belangstelling ziet hij een en ander tegemoet.

Wat betreft Beckers invloed op het taalonderwijs heeft de scribent in de *Nieuwe Bijdragen* de zaken goed ingeschat. 5) En wat de publicaties van Brugsma betreft: erg lang heeft hij niet meer hoeven wachten.

3. De *Nederduitsche taalkunde*

Als "bekend Onderwijzer van meer dan gewone bekwaamheid" genoot Brugsma, door de Rotterdamse onderwijzer en taalkundige A.de Jager als een "veelzins verdienstelijk" man gekenschetst, in brede kring gezag (cf. De Jager 1842: 141). Het verbaast dan ook niet, dat het Brugsma was die in 1839 van de Commissie van Onderwijs in de provincie Groningen de opdracht ontving "zoo mogelijk, eenige overeenstemming te brengen in de onderscheidene zienswijzen der onderwijzers" inzake het zogeheten "redekundig ontleden". Deze opdracht was voor Brugsma aanleiding tot het vervaardigen van zijn *Nederduitsche taalkunde*. Dit boek verscheen in 1840 voor de eerste maal en was bedoeld voor de onderwijzer (in opleiding) en voor de leerlingen van de hoogste klas van de lagere school. Het materiaal ervoor had hij al eerder verzameld en voor een gedeelte in het onderwijs getoetst. In 1848 kwam een enigszins verkorte en gewijzigde tweede druk van de pers. De derde en laatste druk verscheen in 1863. Ook daarin heeft Brugsma een aantal wijzigingen, voornamelijk van terminologische aard, aangebracht. 6) We zullen hier verder uitgaan van de eerste druk.

De *Nederduitsche taalkunde* (xiv + 111 pp.) is geen complete grammatica van het Nederlands, maar biedt "voor schoolgebruik en huiselijke oefening" "aanvankelijk onderwijs in het redekundig ontleden en in het

vormen van voorstellen en volzinnen", zoals de ondertitel luidt. De opbouw is als volgt. Na een inleidend gedeelte komen achtereenvolgens "het zuiver enkelvoudig voorstel" (p.4-17), "het uitgebreid enkelvoudig voorstel" (p. 17-44), "het zamengetrokkene of veelvoudige voorstel" (p.44-55) en het "zamengestelde voorstel" (p. 56-103) aan de orde; in een aanhangsel wordt de periodenleer besproken. De stof van de zojuist genoemde vier "afdeelingen" is verdeeld over een aantal lessen, in totaal 38. Elke afdeling wordt afgesloten met een herhalingsles. De lessen zelf bestaan uit drie onderdelen : eerst wordt een aantal voorbeeldzinnen gegeven; daarover wordt vervolgens in bescheiden mate gereflecteerd; dan volgen oefenopgaven. Brugsma blijkt in het algemeen veel belang te hechten aan de aanwezigheid van oefeningen in leerboeken; de trits aanschouwing - beschouwing - oefening is gebaseerd op zijn didactische en pedagogische principes. 7)

In het voorbericht vinden we "een duidelijke poging om het taalonderwijs theoretisch-wijsgerig te funderen" (Boersma 1960: 68). Dat Brugsma het taalonderwijs laat beginnen "niet met het *woord*, maar met het *voorstel*, of, wil men liever, met den *volzin*", zoals hij later schrijft (*NB* 1841: 808), wordt door hem in het voorbericht nader gemotiveerd (cf. Boersma 1960: 68 69). Dat Brugsma de enkelvoudige zin als uitgangspunt kiest, is op zich niets nieuws. Hij sluit hiermee aan bij hetgeen toen in de Nederlandse schoolgrammatica steeds meer gebruikelijk werd: de zinsleer als basis te kiezen voor de woordleer, aandacht aan de functie van woorden te schenken voor en boven die van de vorm ervan (cf. Van der Woude 1982: 153). Zo past Brugsma's boekje zonder meer in de toentertijd in Nederland nog niet zo erg lang bestaande traditie van het redekundig ontleden. In de lagere-schoolwet van 1803 had de wetgever de beginselen der Nederlandse taal als leervak toegevoegd aan de drie in de schoolwet van 1801 vermelde vakken lezen, schrijven en rekenen. Naast de schoolwetgeving in het algemeen heeft ongetwijfeld juist dit feit de vraag naar schoolspraakkunsten gestimuleerd en onderwijzers ertoe gebracht nieuwe wegen te zoeken, teneinde het taalonderwijs te verbeteren en het, in plaats van "dor geheugenwerk", te maken "tot eene oefening voor het verstand" (Anslijn 1814: iv; Brugsma 1838: 171; cf. Van der Woude 1982: 153).

De introductie van het redekundig ontleden in Nederland vond plaats, zoals bekend, in de eerste decennia van de negentiende eeuw, toen onderwijzers als S.J.M.van Moock, N.Anslijn Nzn. en J.van Driel als eersten "de aandacht hunner ambtsgenooten" op dit onderwerp vestigden (cf. De Jager 1842: 137). Volgens Brugsma was het vooral Anslijn geweest die met zijn *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden* uit 1814

aan de beoefening der taal op de scholen, door de redekundige ontleding der voorstellen, eene nieuwe vruchtbare zijde" had gegeven (Brugsma 1838: 170). Op sommige scholen werd het redekundig ontleden ingevoerd en het werd tot onderwerp van bespreking gemaakt in talrijke "Onderwijzers-Gezelschappen". Maar het ontleden ging niet iedereen even gemakkelijk af. Er waren veel onderwijzers "die bij de ontleding van eenigermate ingewikkelde zamengestelde en uitgebreide voorstellen verlegen staan, en de hulp en teregtwijzingen van hunne in dit vak meer kundige ambt genooten moeten inroepen", wordt in 1833 in een vaktijdschrift opgemerkt. 8) De *Korte handleiding tot het rede kundig ontleden van voorstellen en volzinnen* (1832^{1},1865^{5}) van J.van Schreven - "de beste,die wij in hare soort kennen" (A.de Jager in *ANT* 2 (1849 50), p.107) - dankt haar ontstaan aan een lezing die de auteur voor een gezelschap van onderwijzers hield over dit onderwerp. Op aandrang van anderen werkte hij zijn lezing uit tot een boekje, dat voor meer dan de helft uit voorbeelden bestaat. Van Schrevens werk werd snel populair, maar zoals De Jager (1842: 139) stelt, aan "verdere handleiding, bij het onderrigt in het redekundig ontleden, bleef het den aankomenden onderwijzeren in vervolg van tijd niet ontbreken". Anslijns uitvoerige verhandelingen "Over de logische ontleding der voorstellen, als aanleiding en grondslag tot een verstandsontwikkelend onderwijs in de Nederduitsche taal" werden opgenomen in zijn verzamelbundel *Voor schoolonderwijzers* (1832-1834). In 1835 publiceerde G.van der Meulen een *Korte behandeling van het voorstel*, terwijl de *Inleiding tot de taal- en redeneerkunde* van G.van Zeel uit 1837 in dit verband ook vermelding verdient. Brugsma's Haarlemse collega P.J.Prinsen liet in 1844 ten behoeve van "aankomende onderwijzers" zijn *Beginselen van de voorstellenleer der Nederduitsche taal* verschijnen, dat waarschijnlijk net als het boekje van Brugsma mede bedoeld was om op de eigen kweekschool gebruikt te worden. 9) In de nieuwe wet op het Lager Onderwijs van 1857 werd de zinsontleding als "taal- en verstandsoefeningen" onder de leervakken opgenomen (cf. De Vos 1939: 97).

Tussen de zojuist genoemde en ook andere contemporaine handleidingen zijn op een aantal punten verschillen te constateren, ten aanzien van de wijze van behandeling bijvoorbeeld en de terminologie. Maar die verschillen zijn niet wezenlijk, vindt A.de Jager (1842: 140). Brugsma's werk neemt evenwel een geheel eigen positie in en onderscheidt zich opvallend van de andere handleidingen: in vele opzichten wijkt de *Nederduitsche taalkunde* "van den gewonen weg" af. De Jager (1842:142) bedoelt dat allerminst als compliment: het werkje van Brugsma onderscheidt zich vooral "door omslagtigheid, afgetrokkenheid en te ver gedrevene stel-

selmatigheid". De Jager weet ook hoe dat komt en wijst erop, dat het boekje voornamelijk is opgezet volgens de ideeën van de Duitsers Becker en Wurst. K.F.Becker was een prominent vertegenwoordiger van de zogeheten algemene of filosofische grammatica in Duitsland. R.J.Wurst wist Beckers systeem in een zodanige vorm te presenteren, dat het toegankelijk werd ook voor de doorsnee onderwijzers. Zijn *Praktische Sprachdenklehre für Volksschulen und die Elementarklassen der Gymnasial- und Realanstalten. Nach Dr.K.F.Becker's Ansichten über die Behandlung des Unterrichtes in der Muttersprache bearbeitet* (1836-1838) had een buitengewoon succes: negentien drukken in de periode 1836-1848, met een oplage van in totaal 150.000 exemplaren; het werd tot ver in de negentiende eeuw herdrukt. We zullen nu nagaan hoe Brugsma's *Nederduitsche taalkunde* zich verhoudt tot de *Sprachdenklehre* van Wurst. 10)

4. *Brugsma en Wurst*

4.1. Wursts *Sprachdenklehre*

In het voorbericht van *NT* wordt te kennen gegeven, aldus Boersma (1960:68), "dat de schrijver geschriften van Duitse auteurs heeft geraadpleegd, nl. van de taalgeleerde BECKER en de onderwijskundige WURST". Uit deze opmerking van Boersma kan men nauwelijks opmaken, dat er een bijzondere relatie bestaat tussen *NT* en de *Sprachdenklehre* van Wurst. Brugsma zelf zegt er in z'n voorbericht dit over:

> Op het voetspoor van den Duitschen taalgeleerde BECKER, wiens alom hooggeschatte werken door mij geraadpleegd zijn, en van den praktischen onderwijskundige WURST,wiens spraakdenkleer (...) hoofdzakelijk door mij gevolgd is, heb ik het *enkelvoudig voorstel* tot grondslag genomen der beschouwing van den geheelen bouw der voorstellen of volzinnen (*NT*:vii)

Brugsma geeft hier zijn inspiratiebronnen duidelijk aan. Maar wat moeten we nu precies verstaan onder de woorden: "hoofdzakelijk (...) gevolgd"? Vergelijking van *NT* en *SDL* wijst uit, dat Brugsma niet alleen naar de geest, maar ook naar de letter Wurst "gevolgd is". We zullen nu enig materiaal aandragen om deze bewering te onderbouwen.

Wursts *Sprachdenklehre* bestaat uit drie delen: zinsleer, woordleer, woordvorming, en heeft als appendix een uiteenzetting "Von der Schriftsprache". Gelet op zijn instructie was voor Brugsma alleen het eerste gedeelte relevant, de "Satzlehre" (p.1-138). In zijn voorwoord kondigt hij

overigens aan, dat hij wellicht later een tweede deeltje zal schrijven,

INHOUD.

INLEIDING.

Eerste les. Denken, spreken, schrijven.
Tweede les. Voorstellingen (begrippen), begripswoorden.

EERSTE AFDEELING.

Het zuiver enkelvoudige voorstel.

Derde les. Het zuiver enkelvoudige voorstel in het algemeen.
Vierde les. Over het getal van het onderwerp.
Vijfde les. Het onderwerp, als persoon beschouwd.
Zesde les. Over de tijden van het gezegde.
Zevende les. Over de wijzen van het gezegde.
Achtste les. Over den klemtoon en de woordschikking in het zuiver enkelvoudige voorstel.
Herhalingsles.

TWEEDE AFDEELING.

Het uitgebreid enkelvoudige voorstel.

Negende les. De nadere bepaling der *dingen*, of de bijvoeging.
Tiende les. Over de aanvulling bij werkwoorden en bijvoegelijke naamwoorden.
Elfde les. Twee of meer aanvullingen bij eene werking.
Twaalfde les. De lijdende en wederkeerige vorm van het werkwoord.
Dertiende les. Bepaling van de plaats eener werking.
Veertiende les. Bepaling van den tijd eener werking.
Vijftiende les. Bepaling van de wijze eener werking.
Zestiende les. Bepaling van den grond bij eene werking.
Zeventiende les. Onderscheidene bepalingen bij eene werking.
Achttiende les. Verbinding van de onderscheidene leden van het uitgebreid enkelvoudige voorstel.
Negentiende les. Over de schikking der woorden in het uitgebreid enkelvoudige voorstel.
Herhalingsles.

DERDE AFDEELING.

Het zamengetrokkene of veelvoudige voorstel.

Twintigste les. Over het zamengetrokkene of veelvoudige voorstel in het algemeen.
Een en twintigste les. Over de wijze der verbinding van gelijksoortige leden in het zamengetrokkene voorstel.
Twee en twintigste les. Over de woordschikking van het zamengetrokkene voorstel.
Drie en twintigste les. Zamengetrokkene voorstellen met onderscheidene soorten van verbondene leden.
Vier en twintigste les. Over de vergelijking en vergrooting van de eigenschappen der dingen.
Herhalingsles.

VIERDE AFDEELING.

Het zamengestelde voorstel.

Vijf en twintigste les. De zamengestelde voorstellen in het algemeen.
Zes en twintigste les. Onderscheidene soorten van zamengesteide voorstellen, uit verbondene hoofdvoorstellen bestaande.

Brugsma

Uebersicht des Inhalts.

Erste Abtheilung. Satzlehre.

Seite

Einleitung §. 1. Denken und Sprechen 1
Uebungsaufgaben 1—3.
§. 2. Vorstellungen. Begriffe. Begriffswörter . . 2
Uebungsaufgaben 4—9.

I. Abschnitt. Der reine einfache Satz.

§. 3. Der reine einfache Satz überhaupt 7
Uebungsaufgaben 10—14.
§. 4. Zahlverhältniß des Subjektes 12
Uebungsaufgaben 19—21.
§. 5. Personenverhältniß des Subjektes 15
Uebungsaufgaben 23 und 24.
§. 6. Zeitverhältniß des Prädikates 17
Uebungsaufgaben 25 und 26.
§. 7. Verhältniß der Aussagenweise des Prädikates . . 19
Uebungsaufgaben 27—34.
§. 8. Betonung und Wortfolge 21
Uebungsaufgaben 35—39.

II. Abschnitt. Der erweiterte einfache Satz.

§. 9. Genauere Bestimmung eines Dinges, oder Beifügung (Attributio) 26
Uebungsaufgaben 40—47.
§. 10. Ergänzung der Thätigkeiten 30
Uebungsaufgaben 48—53.
§. 11. Personen- und Sachbezeichnung 35
Uebungsaufgaben 54—55.
§. 12. Die Leideform und tätbezügliche Form des Zeitwortes 37
Uebungsaufgaben 56—58.
§. 13. Umstände des Ortes bei der Thätigkeit . . . 40
Uebungsaufgaben 59—62.
§. 14. Umstände der Zeit bei der Thätigkeit 43
Uebungsaufgaben 63—66.
§. 15. Umstände der Weise bei der Thätigkeit . . . 45
Uebungsaufgaben 66—67.
§. 16. Umstände des Grundes bei der Thätigkeit . . 47
Uebungsaufgaben 68—72.

Seite

§. 17. Mehrfache Umstände bei der Thätigkeit . . . 51
Uebungsaufgaben 73—74.
§. 18. Zusammenstellung sämmtlicher Satzglieder ꝛc. . 53
Uebungsaufgaben 75.
§. 19. Wortfolge des erweiterten Satzes 66
Uebungsaufgaben 76—80.

III. Abschnitt. Der zusammengezogene Satz.

§. 20. Der zusammengezogene Satz überhaupt . . . 60
Uebungsaufgaben 81—85.
§. 21. Arten der Verbindung zusammengezogener Satzglieder 61
Uebungsaufgaben 86—89.
§. 22. Wortfolge des zusammengezogenen Satzes . . 65
Uebungsaufgaben 90—91.
§. 23. Zusammengezogene Sätze mit mehreren Arten verbundener Satzglieder 66
Uebungsaufgaben 92—93.
§. 24. Vergleichung oder Steigerung der Eigenschaftswörter 68
Uebungsaufgaben 94—96.

IV. Abschnitt. Der zusammengesetzte Satz.

§. 25. Zusammengesetzte Sätze überhaupt 71
Uebungsaufgaben 97.
§. 26. Beigeordnet zusammengesetzte Sätze oder Satzverbindungen überhaupt . . 75

Wurst

Zeven en twintigste les. (Vervolg van de voorgaande).

Acht en twintigste les. Zamengestelde voorstellen met hoofd- en nevenvoorstellen in het algemeen.

Negen en twintigste les. Zamengestelde voorstellen met nevenvoorstellen, welke als onderwerpelijke en aanvullende voorstellen voorkomen.

Dertigste les. Zamengestelde voorstellen met aangehaalde voorstellen.

Een en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bijgevoegde voorstellen.

Twee en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bepalende voorstellen in het algemeen.

Drie en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bepalende voorstellen ter aanduiding van de plaats.

Vier en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bepalende voorstellen ter aanduiding van den tijd.

Vijf en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bepalende voorstellen ter uitdrukking van de wijze.

Zes en dertigste les. Zamengestelde voorstellen met bepalende voorstellen ter aanduiding van den grond.

Zeven en dertigste les. Verkorte nevenvoorstellen.

Herhalingsles. Overzigt van de soorten der zamengestelde voorstellen.

Acht en dertigste les. Zamengestelde voorstellen, uit meer dan twee enkelvoudige voorst. bestaande.

AANHANGSEL.

Over de perioden.

BIJLAGE.

✲

§. 27. Zusammengestellte Hauptsätze 77
Uebungsaufgaben 98—99.
§. 28. Entgegengestellte Hauptsätze 80
Uebungsaufgaben 100—102.
§. 29. Begründend verbundene Hauptsätze 83
Uebungsaufgaben 103—104.
§. 30. Untergeordnet zusammengesetzte Sätze oder Satzgefüge überhaupt 85
§. 31. Satzgefüge mit Subjektiv- und Ergänzungssätzen 88
Uebungsaufgaben 105—108.
§. 32. Anführungssätze 94
Uebungsaufgaben 109—110.
§. 33. Satzgefüge mit Beifügesätzen 96
Uebungsaufgaben 111—114.
§. 34. Satzgefüge mit Umstandssätzen überhaupt . . . 101

Seite
§. 35. Umstandssätze des Ortes insbesondere 103
Uebungsaufgaben 115.
§. 36. Umstandssätze der Zeit insbesondere 104
Uebungsaufgaben 116—118.
§. 37. Umstandssätze der Weise insbesondere 107
Uebungsaufgaben 119—123.
§. 38. Umstandssätze des Grundes insbesondere . . . 114
Uebungsaufgaben 124—132.
§. 39. Verkürzung der Nebensätze 118
Uebungsaufgaben 133—137.
§. 40. Wiederholende Zusammenstellung sämmtlicher Arten des zusammengesetzten Satzes 124
Uebungsaufgaben 138.
Anhang zu der Eintheilung der Nebensätze 125
§. 41. Mehrfach zusammengesetzte Sätze 126
Uebungsaufgaben 139—141.
§. 42. Gliedersätze oder Perioden 131
Uebungsaufgaben 142—144.

Zweite Abtheilung. Wortlehre.

§. 43. Die Wortarten und ihre Biegung überhaupt . 139
Betrachtung der Begriffswörter.
§. 44—59. Das Zeitwort und seine Beziehungen . . 140
§. 59—63. Das Dingwort und seine Beziehungen . . 161
§. 64—66. Das Eigenschaftswort ꝛc. 168
§. 67. Betrachtung der Formwörter.
§. 68. Hülfszeitwörter 173
§. 69—73. Betrachtung der Fürwörter 176
§. 74—75. Zahlwörter 184
§. 76—77. Vorwörter oder Richtungswörter 187
§. 78. Umstandswörter 190
§. 79. Bindewörter 192
§. 80. Empfindungswörter 194
Anhang zu der Wortlehre 194

Dritte Abtheilung. Wortbildung.

Einleitende Vorkenntnisse.
§. 81. Auflösung der Rede in ihre Bestandtheile . . 201
§. 82. Sprachlaute und ihre Arten 202
§. 83. Silben. Anlaut und Auslaut 204
Uebungsaufgaben 145—155.
§. 84. Von der Wortbildung überhaupt . . . 208

overigens aan, dat hij wellicht later een tweede deeltje zal schrijven, waarin woordsoorten en spelling worden behandeld (*NT*:vi). Voorzover we weten, is het daar nooit van gekomen.

Wanneer we de inhoudsopgave van *NT* vergelijken met die van het "Satzlehre" gedeelte van *SDL*, valt de overeenkomst direct op. De indeling van de "Satzlehre" in vier afdelingen is door Brugsma zonder meer overgenomen:

Der reine einfache Satz	Het zuiver enkelvoudig voorstel
Der erweiterte einfache Satz	Het uitgebreid enkelvoudig voorstel
Der zusammengezogen Satz	Het zamengetrokken of veelvoudige voorstel
Der zusammengesetzte Satz	Het zamengestelde voorstel

Terwijl Wurst 42 paragrafen aan de zinsleer wijdt, is de stof bij Brugsma over 38 lessen verdeeld. Dat heeft te maken met het feit dat Brugsma in les 27 een drietal paragrafen van Wurst gecomprimeerd heeft (27,28 en 29), zodoende correspondeert les 28 met paragraaf 30 van Wurst. Verder presenteert Brugsma paragraaf 40 als een (niet afzonderlijk genummerde) herhalingsles, en tenslotte verwerkt hij Wursts 42e paragraaf in de vorm van een aanhangsel.

Niet alleen qua indeling en opbouw is *NT* congruent met *SDL*, ook qua tekst volgt Brugsma zijn Duitse voorbeeld zeer trouw. Een viertal vrij willekeurig gekozen voorbeelden daarvan laten we hier volgen.

(1)

Wurst, paragraaf 1, p.3

> Der Mensch kann d e n k e n, daß heißt, er kann von sich selbst oder von irgend einem anderen Dinge Etwas behaupten oder aussagen

Brugsma, 1e les, p.1

> De mensch kan *denken*, dat is: hij kan overzich zelven of over eenig ander ding iets *oordeelen*

(2)

Wurst, paragraaf 10, p.27

Die Zeitwörter drücken aus, daß ein Ding Etwast h u e. Die Thätigkeit eines Dinges kann oftnicht gedacht werden ohne ein D i n g, das auf die Thätigkeit Bezug hat

Brugsma, 10e les, p.20

De werkwoorden drukken veeltijds uit, dat een ding iets doet. De werking van een ding kan dikwijls niet gedacht worden zonder een ander ding, dat op die werking betrekking heeft

(3)

Wurst, paragraaf 20, p.51

Man kann von Einem und dem nämlichen Subjekte V e r s c h i e d e n e s aussagen [volgt verwijzingnaar voorbeelden op p.50]. In diesem Falle beziehen sich zwei oder mehre verschiedene P r ä d i k a t e auf ein gemeinsames Subjekt

Brugsma, 20e les, p.45

Men kan van een en hetzelfde onderwerp iets verschillends zeggen; b.v. de timmerman *zaagt* en *schaaft*. In dit geval hebben twee of meer gezegden op een gemeenschappelijk onderwerp betrekking

(4)

Wurst, paragraaf 30, p.74

Ein Satzgefüge ist ein zusammengesetzter Satz, deraus einem Hauptsatze und Nebensatze besteht, wovonder letztere durch u n t e r o r d n e n d e Binde wörter mit dem erstem verbunden ist

Brugsma, 28e les, p.65

In zulk een zamengesteld voorstel, 't welk uit een hoofd- en neven-voorstel bestaat, is het laatste doorgaans door*onderschikkende* voeg-woorden of betrekkelijkevoornaamwoorden met het eerste verbonden

Bij nadere beschouwing blijkt verder, dat de drieledige opbouw van de lessen die we bij Brugsma aantreffen, geheel gelijk is aan die van de

paragrafen in de "Satzlehre". Na een reeks van voorbeeldzinnen volgt een beschouwing ("Betrachtung") van die voorbeelden, terwijl het derde gedeelte uit oefeningen bestaat ("Übungsaufgaben").

Op grond van de hierboven naar voren gebrachte gegevens stellen we, dat *NT* een welhaast plagiërende navolging is van Wursts "Satzlehre"-gedeelte, een enigszins verkorte en op enkele plaatsen - naar 's lands gelegenheid - aangepaste vertaling van het eerste gedeelte van *SDL*. 11)

Niet alles in *NT* echter blijkt op *SDL* terug te gaan. Brugsma sluit zijn voorbericht af met een "Voorbeeld van behandeling der Eerste Les" (*NT* xii-xvi). Hij zegt ook daarbij Wurst te volgen, maar in *SDL* treffen we een dergelijk lesmodel niet aan. Nu is het een bekend feit, dat Wurst naast *SDL* een handboek publiceerde waarin hij aan wijzingen gaf omtrent het gebruik van *SDL*, te weten de *Theoretisch-praktische Anleitung zum Gebrauche der Sprachdenklehre. Ein Handbuch für Elementarlehrer* (1836-1838). Dit boek was volgens een recensent zo grondig en uitvoerig, "daß füglich Bileams Esel danach unterrichten könnte" (cf. Glinz 1947: 56) 12) Gelet op wat we weten van Brugsma is het niet verrassend, dat we kunnen vaststellen, dat hij zijn "Voorbeeld van behandeling" heeft ontleend aan het eerste deel van deze *Anleitung*, de *Elementarische Satzlehre*. Brugsma's eerste les gaat over "Denken, spreken, schrijven" en heeft als doel het bijbrengen van enig begrip van denken, spreken, schrijven en voorstel. De les heeft de vorm van een dialoog tussen de onderwijzer en een ideale leerling. Eén voorbeeld van ontlening moet hier volstaan.

NT, p.xii

> *Onderwijzer.* Hendrik! Gij hebt dezen morgen reeds een en ander gesproken; kunt gij ook het een of ander herinneren, wat gij heden gezegd hebt? (het antwoord kan verschillend uitvallen; doch altijd zal de leerling of van zich zelven, of van eene of andere zaak iets hebben gezegd)

Anleitung, p.24

> L e h r e r : Eduard! Du hast gewiss heute auch schon irgend Etwas gesprochen. Nicht war? - Kannst du dich wohl noch auf Etwas besinnen, was du heute schon gesagt hast? (Die Antwort kann natürlich sehr verschieden ausfallen; doch so verschieden sie auch immer sein mag, so

hat der befragte Schüler entweder von sich selbst, oder von irgend einer andern Person oder Sache Etwas ausgesagt [...])

Het gegeven nu, dat Brugsma ook de *Anleitung* als bron heeft gebruikt, werpt ook licht op een andere, nog niet opgehelderde kwestie.

4.2. Wursts *Anleitung*

In het voorwoord van *NT* deelt Brugsma mee, dat hij van plan is bij een gunstig onthaal van zijn boek "eenige ophelderende opstellen" over de in het boek behandelde stof en de praktische behandeling ervan "in een of ander opv. tijdschrift" te publiceren. De vraag die zich nu voordoet, is of Brugsma inderdaad de toegezegde opstellen heeft gepubliceerd. In de bestaande literatuur over Brugsma vonden we daarover geen gegevens.

In de *Nieuwe Bijdragen* van 1840 verschenen in de rubriek 'Mengelwerk' twee anonieme artikelen die voor de beantwoording van deze vraag relevant leken. Het eerste artikel heeft als titel "Over het gewigt van het onderwijs in de Moedertaal op de lagere scholen" (*NB* 1840: 589-605) en bevat de tekst van een referaat voor een onderwijzersvereniging. In aansluiting daarop begint dezelfde auteur (cf. p. 917n) met een zeer uitvoerige verhandeling "Over het doel en de inrigting van het onderwijs in de Moedertaal op de lagere scholen". Dit artikel is in zes gedeelten gepubliceerd; die zijn te vinden in de jaargangen 1840, 1841 en 1842. In deze omvangrijke verhandeling meer dan honderd bladzijden bespreekt de auteur de doelstelling van het moedertaal-onderwijs en de methode die in het spraakkunstonderwijs het beste gevolgd kan worden. Uitvoerig wordt ingegaan op de praktische behandeling van de leerstof. Volgens de auteur moet het onderwijs beginnen met de beschouwing van de volzin, en wel van het 'enkelvoudig voorstel'. Als leiddraad bij dit "opzettelijk spraakkunstig onderwijs" neemt hij "een door ons in den smaak van WURST's *Sprachdenklehre* zamengesteld boekje - getiteld *Nederduitsche Taalkunde*" (*NB* 1841 : 148). Onder meer op grond van deze uitspraak - er zijn meer aanwijzingen, maar deze is wel de meest expliciete - concluderen we, dat Brugsma de auteur van beide genoemde artikelen is.

In "Over het doel [...]" vinden we uitvoerige praktische voorbeelden van lessen over bepaalde onderwerpen volgens de catechetische methode. Uitgaande van de ideale leerling, die op elke vraag het juiste antwoord kan geven, wordt de stof doorlopen. Gezien het feit dat Brugsma's in *NT* gegeven lesvoorbeeld aan Wursts *Anleitung* was ontleend, ligt de vraag voor de hand of Brugsma ook hier dat boek als bron heeft gebruikt. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. We geven een tweetal voorbeelden.

In *NB* 1841: 814 e.v. geeft Brugsma een "practisch voorbeeld" van de manier waarop men de leerlingen kan uitleggen wat een 'zuiver enkelvoudig voorstel' is. Als uitgangspunt dient de derde les van *NT*. Na een vijftal voorbeeldzinnen te hebben gegeven gaat Brugsma als volgt verder:

De leerlingen slaan hun boekje op en lezen het eerste voorstel: "De hond is een huisdier".
O. Van wien hebt gij hier gelezen?
L. Van den hond.
O. Wat hebt gij van den hond gelezen?
L. Dat hij een huisdier is.
O. Zegt mij eens, wat is een huisdier? Noemt nog meer huisdieren.
L. Katten, koeijen, bokken, schapen, hoenders, enz. (...)
O. Welke voorstellingen worden in dit voorstel uitgedrukt?
L. De voorstellingen van *hond* en *huisdier*.

Nadat de andere voorbeelden op dezelfde wijze besproken zijn, vraagt de onderwijzer hoeveel voorstellingen er in elk voorbeeld aan te wijzen waren.

L. Twee.
O. Van wie hebt gij in het eerste, tweede, derde enz. voorstel iets gezegd?
L. Van den hond, den leeuwerik, het huis, den schoenmaker, den schilder.
O. Wat zijn *hond, leeuwerik, huis, schoenmaker, schilder*, als men dezelve met een enkel woord benoemen wil?
L. Dingen
O. Welke voorstellingen kunt gij nu in ieder voorstel onderscheiden?
L. De voorstelling van een ding.
O. In ieder voorstel wordt er iets van een *ding* gezegd. Let nu op : *Het ding, waarvan men iets zegt, wordt het onderwerp genoemd*.

Na de constatering dat in ieder voorstel een onderwerp aanwezig is, wordt op soortgelijke wijze het gezegde aangewezen. Voor het voorbeeld 'De leeuwerik is een zingvogel' wordt opgemerkt, dat 'een zingvogel' samen met het 'bijgevoegde woordje *is*' iets zegt van het eerstgenoemde 'ding' *leeuwerik*; daarom is 'is een zingvogel' het gezegde. Wat kan men dan nu in ieder voorstel onderscheiden, vraagt de onderwijzer.

L. Onderwerp en gezegde.

O. Onderwerp en gezegde zijn de leden van het voorstel. Beiden *te zamen* maken eerst een voorstel uit.

We geven nu de corresponderende passages uit de *Anleitung*, waar Wurst een "Beispiel des Lehrverfahren"geeft, wanneer "Der reine einfache Satz überhaupt" ter sprake komt (*Anleitung* p.42 44).

Die Schüler schlagen ihre Sprachbüchlein auf und lesen den Ersten Satz [*sc.* Der Hund ist ein Hausthier].
L. : Von was habet ihr da gelesen?
Sch.: Von dem Hunde.
L. : Was habet ihr von dem Hunde gelesen?
Sch.: Das er ein Hausthier sei.
L. : Wisset ihr auch, was ein Hausthier ist? Nennet mir noch mehrer Hausthier!
Sch.: Die Katze, der Ochs, die Kuh, die Ziege, die Schafe, das Schwein, der Hahn, die Gans u.dgl. [...]
L. : Wie viele Vorstellungen könnet ihr überhaupt in dem gelesenen Satze unterscheiden? welche?
Sch.: Die Vorstellung von 'Hund' und die Vorstellung von 'Hausthier'.

Na de constatering dat er in iedere voorbeeldzin twee 'Vorstellungen' te onderscheiden zijn en dat er in iedere zin iets van "Dinge" wordt gezegd, wordt de dialoog als volgt voortgezet:

L. : Was für eine Vorstellung könnet ihr j e d e m Satze unterscheiden? Sch.: Die Vorstellungen von einem Dinge.
L. : In jedem Satze sagt man also von einem D i n g e Etwas aus
Merket euch nun: D a s D i n g, v o n d e m m a n E t w a s a u s s a g t, n e n n t m a n S u b j e k t
[...]

Vervolgens wordt ook 'ist ein Hausthier' als 'Prädikat' aangewezen. "Was kann man also in jedem Satze unterscheiden?", vraagt de onderwijzer.

Sch.: Subjekt und Prädikat.
L. : Merket euch nun:"S u b j e k t u n d P r ä d i k a t s i n d d i e G l i e d e r d e s S a t z e. Beide z u s a m m e n machen erst den Satz aus

Een tweede voorbeeld. In *NB* 1842: 315 e.v. stelt Brugsma het "uitgebreid enkelvoudig voorstel" aan de orde, in aansluiting bij de negende les van *NT*. We citeren een gedeelte uit de bespreking van de zin: 'De paauw is een schoone vogel". (*NB* 1842: 316)

O.: Waarvan wordt hier iets gezegd? - Wat wordt er gezegd? - Zegt men slechts, dat de paauw een vogel is?
L.: Neen, ook nog, dat hij een *schoone* vogel is.
O.: Wanneer men u slechts zeide: de paauw is een vogel, zo zoudet gij wel kunnen voorstellen, *wat* de pauw is. Maar daar er velerlei soorten van vogels zijn, wist gij toch nog niet, of gij U eenen gewonen vogel of eenen zeldzamen, eenen schoonen vogel moest voorstellen.

De bespreking van deze en andere zinnen leidt tot de invoering van de "bijvoeging", die omschreven wordt als "iedere nadere bepaling van een ding" (NB 1842: 317); zo ook is *schoone* uit het voorbeeldzinnetje de "bijvoeging".

Nu de overeenkomstige tekst uit de *Anleitung*, p.87:

L. : [...] Von wem sagt man da Etwas aus? - Was sagt man aus? - Saget ihr bloß, daß er ein Vogel sei?
Sch.: Nein, daß er ein s c h ö n e r Vogel sei.
L. : Wenn man euch bloß sagte: "der Pfau ist ein Vogel" so würdet ihr euch allerdings auch vorstellen können, w a s der Pfau ist. Aber da es vielerlei Vögel gibt, so wüstet ihr doch nicht, ob ihr euch einen gewöhnlichen gemeinen Vogel oder einen seltenen, schönen Vogel vorstellen solltet [...]

Na enkele andere voorbeelden besproken te hebben introduceert Wurst de "Beifügung": "Jedes Wort, durch welches man ein Ding näher bestimmt". 13)

Naar aanleiding van deze en andere voorbeelden van direkte ontlening lijkt de conclusie gewettigd, dat Brugsma bij het schrijven van zijn verhandeling "over het doel en de inrigting van het onderwijs in de Moedertaal op de lagere scholen" veelvuldig geput heeft uit (het eerste deel van) Wursts *Theoretisch-praktische Anleitung zum Gebrauche der Sprachdenklehre*. In ieder geval bij de praktische uitwerking van de lessen kan men spreken van een vrij direkte navolging. In welke mate de overige

gedeelten van Brugsma's artikel overeenstemmen met of rechtstreeks ontleend zijn aan Wurst *Anleitung* hebben we niet nader onderzocht.

Wanneer Brugsma in *NT* het verschijnen van de hiervoor gereleveerde artikelen aankondigt, formuleert hij voorzichtig, dat de "verzameling dier onderscheidene stukken [...] misschien een geheel [zou] kunnen uitmaken, 't welk als eene Handleiding voor den Onderwijzer, bij het gebruik van dit taalkundige werkje, zoude kunne worden aangemerkt" (*NT* xi-xii). Hoopte hij, net als Wurst een afzonderlijke *Handleiding* bij de *Nederduitsche taalkunde* te kunnen maken, door bundeling van zijn artikelen? Tot publicatie in boekvorm is het echter nooit gekomen.

4.3. *Afsluitende opmerkingen*

In het tweede hoofdstuk van haar dissertatie over *De syntaxis is het moedertaalonderwijs op de lagere school* (1960) geeft Boersma "een genuanceerd beeld van het ontstaan van de zinsleer en de wijze waarop die in de schoolboekjes werd toegepast" (Van Dort-Slijper 1984: 90). Over Brugsma's *Nederduitsche taalkunde* laat zij zich daar vrij positief uit. Zonder in te gaan op de relatie tussen het werk van Brugsma en dat van Wurst stelt ze, met enige nadruk: "Dit werkje lijdt nog wel aan het euvel dat het teveel en te uitgebreid wil analyseren, maar methodisch is hier toch van een zekere vernieuwing sprake: de hier gegeven indeling is tot een vaste basis voor de schoolgrammatica geworden" (1960: 70). Als we letten op Brugsma's afhankelijkheid van Wurst, dan komt het vernieuwende van de Groningse pedagoog toch in een wat ander licht staan. Het is jammer, dat Boersma deze "Duitse connectie" niet in haar beschouwing heeft betrokken. Ze mist daardoor een voor haar overzicht niet oninteressant moment: een vroege poging de ideeën van Becker ook in ons land vaste voet te doen krijgen. De lijn die bij Brugsma begint, zal pas aan het eind van de eeuw in het werk van C.H. den Hertog haar eindpunt vinden (cf. Hulshof 1985: 180 e.v.).

5. *Algemene grammatica en redekundige ontleding*

Naast Jacob Grimm was Becker de bekendste Duitse grammaticus van zijn tijd. Als zijn hoofdwerk kan gelden zijn *Organism der Sprache als Einleitung zur deutschen Grammatik* uit 1827, dat "in 1841 opnieuw bewerkt uitgegeven, des S. beste werk blijft" (De Jager 1849-1850: 287). Beckers verdienste ligt hierin, zegt een tijdgenoot, "daß er die deutsche Syntax organisiert hat, indem er sie nicht nach alter Weise atomistisch nach den Rede teilen und deren Formen durchgeht, sondern sie zur

Satzlehre macht" (cf. Noordegraaf 1982: 101). Het lijkt ons niet noodzakelijk de taalkundige opvattingen van Becker nog eens uitvoerig uiteen te zetten. Na geruime tijd door de linguïstische historiografie verwaarloosd te zijn heeft Becker in de recente literatuur weer de nodige aandacht gekregen. We verwijzen daarom naar het werk van Vesper en Forsgren; te onzent heeft Hulshof in zijn studie over C.H. den Hertog als grammaticus de nodige bladzijden aan Becker gewijd. We volstaan hier met op te merken dat het karakteristieke van Beckers systeem is, dat taal beschouwd wordt als een systeem van relaties waardoor woorden in zinnen verbonden kunnen zijn. De grammatica's van Becker en andere aan hem verwante of door hem beïnvloede taalkundigen uit die tijd zijn principieel *zins*grammatica's, geen woordsoortengrammatica's.

Zoals veel andere grammatici meende Becker voor de school te kunnen volstaan met een beknopte en vereenvoudigde versie van zijn wetenschappelijke, op algemeen filosofische principes gebouwde grammatica. Uit zijn *Deutsche Sprachlehre* (1827-1829), waarvan het *Organism* het eerste deel uitmaakte, extraheerde hij een *Schulgrammatik der deutschen Sprache* (1831^1, 1863^8), die op een klassieke manier is opgebouwd: eerst komt de woordleer aan de orde, daarna de zinsleer. Dit boek bleek toch te gecompliceerd en te omvangrijk. Een hernieuwde bewerking resulteerde in een compactere *Leitfaden für den ersten Unterricht in der deutschen Sprachlehre* (1833); ditmaal is de zinsleer tot uitgangspunt genomen. De theoretische uiteenzettingen zijn beknopt gehouden, maar ze blijven als vertrekpunt dienen, hoewel er nu veel meer voorbeelden worden gegeven. In de marge wordt telkens verwezen naar de *Schulgrammatik*.

Is deze *Leitfaden* al een wonder van eenvoud vergeleken met de oorspronkelijke grammatica, in de *Sprachdenklehre* van Wurst, die zich tot taak had gesteld het systeem van Becker voor de Duitse 'Volksschule' te bewerken, herkent men de hand van de ware didacticus. In zijn boek is de theorie tot een minimum beperkt. De tegenstelling "Thätigkeit" - "Sein" bijvoorbeeld, zo prominent in de filosofie van Becker, wordt niet aan de orde gesteld, net zo min als Beckers befaamde drie "Satzverhältnisse". Het subject is niet de "Ausdruck eines Seins" (*Schulgrammatik* 152), maar "die Person oder Sache, von welcher man Etwas aussagt" (*SDL* 7). En in plaats van te beginnen over de "Prädikatives Satzverhältnis" (*Schulgrammatik* 152) spreekt Wurst van de "reine einfache Satz "(*SDL* 6), die uit subject en predicaat bestaat.

Het boek van Wurst is van begin tot eind buitengewoon systematisch opgezet. Elke paragraaf opent met zorgvuldig gegroepeerde reeksen van voorbeelden (A); daarna volgt een theoretisch gedeelte (B); tenslotte volgen soms zeer uitgebreide oefeningen (C). In de woorden van Glinz

(1947: 56): "Von Abschnitt zu Abschnitt folgen sich Beispiele, Betrachtungen zu diesen Beispielen und Übungen. Es ist ein methodisches Musterstück". Wurst kiest de voorbeelden als vertrekpunt en wil vooral praktisch zijn: hij kiest voor hoofdlijnen en hoeft daarom niet alle uitzonderingen te verklaren en op elk detail in te gaan. Beckers zinsleer wordt zeer methodisch, volgens een strak patroon, versneden tot didactisch hanteerbare stukken zinsontleding.

Het werk van Wurst en van zijn Nederlandse navolger Brugsma is zo een duidelijke ondersteuning van de uitspraak van Boersma (1960: 62), dat "[g]eneraties van onderwijzers en kostschoolhouders (...) zich onledig (hebben) gehouden met het opnieuw uitgeven en bewerken van de rationalistische grammatica". Met andere woorden: het laat zien "dat de redekundige ontleding een in allerlei graden toegepaste algemene of filosofische grammatica is" (Van Driel en Noordegraaf 1982: 6). Brugsma immers afficheert zich ondubbelzinnig als een aanhanger van de algemene grammatica, wanneer hij de hoop uitspreekt "door het overplanten van eenige denkbeelden van een van Duitschlands grootste taalkenners (sc. Becker) op onzen bodem, iets te hebben bijgedragen tot eene meer juiste beschouwing van de taal, die, welke afwijkingen daarin bij verschillende volken ook mogen voorkomen, toch als uitdrukking of tekennengeving van het menschelijk verstand, overal aan zekere algemeene wetten onderworpen blijft" (*NT*:viii-ix).

Een interessante vraag die zich hierbij voordoet, is in welke mate praktisch didactische overwegingen een beslissende rol hebben gespeeld bij het beantwoorden van bepaalde taalkundige vragen. Leidt het proces van didactisering ook tot inhoudelijke aanpassing van de theorie? Zo nee, wat is dan het principiële verschil tussen de algemene grammatica en de "schoolse" redekundige ontleding? Het is een vraag die ook linguïstisch historiografisch van belang lijkt te zijn; gezien het beperkte kader van deze bijdrage zullen we daar nu niet op ingaan. 14).

Hoe dit ook zij, in elk geval is Brugsma's tweeledige navolging van Wurst een krachtige poging geweest om de ideeën van Becker en Wurst in Nederland te verbreiden. Ten onrechte waren, aldus Brugsma, in het begin van de jaren veertig Beckers inzichten "in ons Vaderland nog weinig bekend" (*NB* 1841: 151). 15) Beckers "beschouwing der spraak" immers had dat grote voordeel "dat alles steunt op zekere grondstellingen en grondbetrekkingen, welke in het enkelvoudig voorstel aanwezig zijn" (*NT*: viii). En het zinsprimaat én het feit dat Becker zijn systeem zo inricht, dat de relaties in de enkelvoudige zin aanwezig op andere niveaus telkens terugkeren, maakten zijn werk voor moedertaalpedagogen als Brugsma

aantrekkelijker dan op "dressuur" gerichte werkjes uit de school van Siegenbeek en Weiland (cf. Brugsma 1838: 168-169).

Gelet op het beperkte aantal herdrukken (1842[2], 1863[3]) zal de invloed van Brugsma's *Nederduitsche taalkunde* bij het verbreiden van Beckers leer in de Nederlanden bescheiden geweest zijn. 16) In de jaren zestig echter vervaardigde Brugsma's medewerker Dirk de Groot (1825-1895), leraar aan de Groningse kweekschool, een *Nederlandsche spraakleer*, die in 1868 verscheen; enkele jaren later volgde een *Nederlandsche spraakkunst* (1872). Vooral dat laatste boek zou nogal populair worden; in 1888 verscheen een negende druk. 17) Voor beide werken geldt de constatering van Le Loux-Schuringa (1985: 88): "De opvattingen van De Groot over de grammatica zijn in belangrijke mate beinvloed door het werk van K.F.Becker". In het voorbericht van de *Spraakleer* maakt De Groot duidelijk, dat het oorspronkelijk de bedoeling was geweest, dat hij een nieuwe editie van de *Nederlandsche spraakleer* (1852) van de Nijmeegse hoofdonderwijzer G.C.Mulder zou bezorgen. 18) In dat boek waren al enkele ideeën van Becker verwerkt: het syntaxisgedeelte was "gedeeltelijk gevolgd naar de leerwijze van Becker". Mulder beoogde daarmee "de voortreffelijke leerwijze van dien grooten taalgeleerde langzamerhand ook bij ons veld te doen winnen" (Mulder 1852: iii). Maar De Groot gaf na ampele overweging de omwerking op 19) en ging z'n eigen weg, "waardoor hij vrijer stond in de keuze van de leerstof en in de toepassing van de leergang". 20) In het voorbericht haalt hij Becker met instemming aan: "Het onderwijs in de taal moet bovenal aanschouwelijk zijn. De elementen der syntaxis en de beschouwing der zinsbetrekkingen moeten het begin en den grondslag van al het grammatisch onderwijs uitmaken". 21) De Groots *Spraakleer* is opgedragen aan Berend Brugsma, en we nemen aan dat de bejaarde pedagoog deze regels toen, niet lang voor z'n dood, met instemming zal hebben gelezen.

6. *Slotopmerkingen*

Onze bronnenstudie heeft geleid tot een genuanceerder visie op Brugsma, in die zin dat het vernieuwende van zijn taalkundig werk in een juister perspectief is geplaatst en daarmee enigszins is gerelativeerd. Bestudering van een spraakkunstige bron blijkt, zoals vaker, het leggen van onjuiste verbanden te kunnen voorkomen. Een gang ad fontes had bijvoorbeeld Boersma (1960:69) ervan weerhouden om zich af te vragen of er in de *Nederduitsche taalkunde* soms van invloed van Bilderdijk sprake is.

Brugsma's keuze voor Wurst kan niet los gezien worden van zijn inzichten inzake andere taalkundige kwesties. Ook de pedagoog Brugsma

zag in, dat aanschouwelijk onderwijs in de zin van Pestalozzi zich uitstekend liet combineren met Beckers door Wurst gedidactiseerde systeem, een feit dat in Duitsland in niet onaanzienlijke mate had bijgedragen tot de populariteit ervan (cf. Erlinger & Feilke 1983: 91). Voor een juist beeld van de taalkundige Brugsma moeten we niet alleen de *Nederduitsche taalkunde* raadplegen. Bakker (1977: 127) meent, dat uit Brugsma's ontleedboekje een verengd mensbeeld oprijst - de mens als producent van logische oordelen - en dat het er ontbreekt aan "openheid voor de geheimen en de wonderen van de taal als openbaring van de (menselijke) geest". Wie echter Brugsma's *Kort overzigt der leer van de opvoeding door het onderwijs in de lagere scholen* bestudeert, merkt dat Brugsma wel degelijk gevoelig is voor dergelijke problematiek. 22) Hij stelt ze evenwel in een andere context aan de orde.

In het vanouds op Duitsland georiënteerde Groningen speelde Brugsma een leidende en stimulerende rol in een kring van docenten, voor een deel oudleerlingen van hem, die publicistisch zeer actief waren op het gebied van het onderwijs in het algemeen en op dat van de pedagogiek en de taal- en letterkunde in het bijzonder - zoveel blijkt wel uit hetgeen naar aanleiding van Brugsma's overlijden gezegd en geschreven is. 23) De publicaties van D.de Groot zijn een exponent van deze "Groninger richting". Niet voor niets draagt hij zijn *Spraakleer* op aan "[z]ijn vriend Berend Brugsma". Zijn grammatica's, waarin de invloed van Becker (en Wurst) aantoonbaar is 24), vormen de schakel tussen de *Nederduitsche taalkunde* van Brugsma en Mulders *Nederlandsche spraakleer* enerzijds en het werk van C.H.den Hertog anderzijds. 25)

Noten

1. Zo komt Brugsma's naam niet voor in het register van De Vos' *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden* (1939). Ook recentere studies waarin de ontwikkeling van de redekundige ontleding nader wordt onderzocht, zoals Le Loux-Schuringa 1985 en Hulshof 1985, gaan niet in op Brugsma's werk. Wat in Noordegraaf 1985: 36-38 over Brugsma wordt gezegd, is gebaseerd op een eerdere versie van dit artikel.
2. Hij publiceerde onder meer over zangoefeningen, aardrijkskunde, rekenen en geschiedenis. Zijn *Kort overzigt van de leer der opvoeding* (1835) werd enkele malen herdrukt. Een opsomming van zijn belangrijkste geschriften is te vinden in *Pestalozzi* 2 (1868), 287- 288.
3. Verder afgekort als *NB*. Brugsma staat ook genoteerd als medewerker

aan het door L.A.te Winkel geredigeerde *Nieuw Nederlandsch taalmagazijn* (1853-57).

4. Naar aanleiding van Brugsma's overlijden werden zijn leven en werken uitvoerig gememoreerd in *Pestalozzi. Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* 2 (1868),241-300. Dit tijdschrift, waarvan drie jaargangen verschenen, werd uitgegeven door P.Noordhoff te Groningen. De redactie bestond uit D.de Groot, L.Leopold, R.R.Rijkens, Dr.W.Gleuns jr. en T.Hofkamp, die allen in nauwe relatie tot Brugsma stonden. Enkelen van hen (Hofkamp, Leopold en Rijkens) vinden we terug als medewerkers aan *De Schoolbode. Tijdschrift voor volksopvoeding en volksonderwijs*. Dit blad, dat in 1869 begon te verschijnen, was een uitgave van J. B.Wolters te Groningen en werd geredigeerd door H.Bouman en Dr.M.Salverda.

5. Cf. Glinz 1947: 54 e.v.; Hiersche 1979: 237-238.

6. De tweede druk verscheen net als de eerste bij de uitgever W.Zuidema te Groningen en had een omvang van 80 pagina's; de derde druk, die ook 80 pagina's telt,verscheen bij A.L.Scholten te Groningen. In de tweede druk is een aantal lessen uit afdeling vier weg gelaten; het aanhangsel over de perioden is verdwenen. Naast wat administratieve wijzigingen voert Brugsma wijzigingen door in de terminologie. Zo wordt naast "aanvulling" nu de term "voorwerp" gebruikt. Dat betekent dat "voorwerp" een veel ruimere inhoud kreeg, vergelijkbaar met die bij Den Hertog, dan bij auteurs als Anslijn en Van Schreven gebruikelijk was: bij hen betekent "voorwerp" alleen het (huidige) lijdend voorwerp. Opvallend is verder, dat Brugsma naast de term "voorstel" ook "volzin" gaat gebruiken; ze zijn volkomen equivalent. In de derde druk is de indeling gelijk gebleven. Wel zijn de terminologische wijzigingen verder doorgevoerd. Nieuw is de invoering van de "gezegdelijke zin": een "afhankelijke zin" die het gezegde vervangt (Hij is niet, *wat hij meent te zijn*).

7. Voor Brugsma moest het onderwijs zoveel mogelijk aanschouwelijk zijn, dit waarschijnlijk op voorgang van de Zwitserse pedagoog J.H.Pestalozzi (1746-1827),wiens hoofdbeginsel dat der aanschouwelijkheid was. Cf. Erlinger & Feilke 1983: 66-71 over de invloed van Pestalozzi's concepties op het taalonderwijs. Zie ook Hulshof 1985: passim.

8. Zie het *Tijdschrift voor onderwijzers, en ter bevordering der huiselijke opvoeding* 1833, I, p.67. Over de belangrijke rol van de onderwijzersgezelschappen, zie Turksma 1961: 54.

9. Het boek is een vervolg op zijn *Beginnend onderwijs in de Nederlandsche taal* (Haarlem 1838; 34 lessen met vragen en oefeningen). Dat werk is niet op het redekundig ontleden gericht, maar bevat wel een (bescheiden) behandeling van het voorstel (p.35 e.v.).

In het licht van het voorgaande valt de uitspraak van Te Winkel op, "dat onze schoolliteratuur ten opzichte van dit vak (*sc.* de zinsontleding) arm genoemd moet worden". In 1852 blijkt hij slechts "drie werkjes" te kennen, die van Anslijn, Brugsma en Van Schreven (Te Winkel 1852: 5). Blijkbaar was Te Win kel op dit gebied gewoonweg minder goed geïnformeerd.

10. Over Wurst zie Glinz 1947: 56-57 en Erlinger & Feilke 1983, m.n. p.71-78. Forsgren (1985: 18) merkt op, dat Wurst van betekenis is geweest "für die Durchsetzung der traditionelle Syntax nach BECKER so wohl in pädagogischer als auch in kategorialer Hinsicht". Terecht voegt hij eraan toe: "es wäre begrüssenswert gewesen, wenn auch WURSTs Arbeiten in VESPERs verdienstvollen Studie (*sc.* Vesper 1980) besondere Aufmerksamkeit gewidmet worden wären".

11. In 1982 wees Van Driel erop, dat Brugsma's werk feitelijk een navolging was van werk van Wurst, naar hij vermoedde van de *Sprachdenklehre* (cf. Van Driel 1982: 134 n.26).

12. Voor Bileam en zijn lastdier zie Numeri 22.

13. Zie Erlinger & Feilke (1983: 73-75) voor meer voorbeelden uit Wurst.

14. Le Loux-Schuringa (1985: 82-83) is van mening, dat bij de ontwikkeling van de zinsanalyse, bij het vaststellen van de criteria waaraan de grammatische functies moeten beantwoorden "overwegingen van on derwijskundige aard een belangrijke rol (spelen)". Zie terzake ook Elffers & De Haan 1980: 422.

15. In *De Recensent, ook der recensenten* 31 (1838),p.241-253, 313-327 was een aantal excerpten uit Beckers *Deutsche Grammatik* gepubliceerd onder de titel "Gedachten over taal en taalkunde", maar dat had blijkbaar niet veel effect gehad.

16. In 1849 constateert De Jager dat de Duitse methode "bij Nederlandsche onderwijzers niet veel opgang heeft gemaakt" (1849:602). Anderzijds moet hij naar aanleiding van het overlijden van Becker toegeven dat diens werken grote invloed hebben uitgeoefend op het taalonderwijs in de Duitse scholen, "en ook bij ons is die invloed niet geheel te miskennen" (De Jager 1849 1850: 287).

17. D.de Groot, onderwijzer en schoolhoofd te Groningen, werd in 1861 als leraar aan de Rijkskweekschool aldaar verbonden. In 1877 werd hij directeur van de Rijkskweekschool te Deventer. Over zijn *Spraakleer*, die in 1882 een vierde en laatste druk beleefde, zie Boersma 1960: 72-74; Le Loux-Schuringa 1985: 88-95. Over zijn *Spraakkunst* zie Hulshof 1985: 163-171, 174-178. De Vos (1939: 109) merkt op, dat in de leerboeken van De Groot "het meeste uit de tweede of derde hand" is. Zoals vaker verzuimt hij aan te geven, waarop zijn uitspraak berust.

18. Gerrit Christiaan Mulder (1810-1859) had in 1847 een *Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik* in het licht gegeven. In 1852 verscheen van zijn hand een *Nederlandsche spraakleer; een vervolg op de Nederlandsche spraakunst voor schoolgebruik*, die een nadere toelichting biedt op verschillende punten uit het eerdere werk. Terecht merkt De Jager op, dat het hier niet gaat om een tweede gedeelte of een voort zetting van de *Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik*; het boek van 1852 is een geheel op zichzelf staand geheel en bestemd voor hen die hun taalstudie verder willen uitbreiden (cf. De Jager 1852: 631).
19. Van Mulders *Nederlandsche spraakleer* verscheen in 1864 een nieuwe titeluitgave. De Leidse onderwijzer J.A.van Dijk, redacteur van *De Taalgids*, ver zorgde in de jaren zestig herdrukken van de *Spraakkunst voor schoolgebruik*. Merk op, dat in de vijfde druk van dit boek, verschenen in 1854, het hoofdstuk over syntaxis, door Mulder drastisch herzien is en volledig op Beckeriaanse leest is geschoeid. Deze *Syntaxis* werd ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld.
20. Cf. Boersma (1960: 72): De Groot "kon zich niet meer verenigen met de oude opeenvolging van klank, woord,zin. Hij wil uitgaan van de *zin* als organisch geheel. Daarin staat hij dus veel dichter bij de didacticus Brugsma, aan wie deze editie is opgedragen".
21. Het Beckercitaat komt uit de *Schulgrammatik* en wordt door De Groot in het voorwoord bij zijn *Nederlandsche spraakkunst* opnieuw gebruikt.
22. Men zie zijn beschouwingen over de moedertaal, een "Goddelijk geschenk" in Brugsma 1838: 130 e.v.
23. Cf. noot 3. L.Leopold (1839-1916), oud leerling van Brugsma en later directeur aan dezelfde kweekschool, publiceerde met De Groot en R.R.Rijkens de bloemlezing *Nederlandsche letterkunde. De voornaamste schrijvers der vier laatste eeuwen* (1866). In *Pestalozzi* publiceerde De Groot over opvoedkundige zaken.
24. In de voorberichten van zijn grammatica's legt hij de nadruk op de zin als *aanschouwelijke* grammatische eenheid. Zijn "adverbiale relatie" (cf. Hulshof 1985: 167 e.v.) kan aan Wurst ontleend zijn.
25. Dit artikel is in eerste instantie geschreven in het verlengde van het werkcollege "Geschiedenis van de Nederlandse schoolgrammatica" in het cursusjaar 1982-1983. Verder hebben we gebruik kunnen maken van een aantal nota's vervaardigd voor een soortgelijk werkcollege in de cursus 1984-1985. Deze publicatie is mede tot stand gekomen in het kader van het voorwaardelijk gefinancieerde programma Geschiedenis van de Vroegmoderne Taalkunde van de Faculteit der Letteren aan de V.U. (LETT 82/10).

Literatuur

Anslijn Nz., N. 1814. *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden*. Leiden.
Bakker, D.M. 1977. "De grammatica in de negentiende eeuw". In: Bakker & Dibbets (eds.) 1977, 113-160.
Bakker, D.M. & G.R.W.Dibbets (eds.) 1977. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Den Bosch 1977.
Becker, K.F. 1832. *Schulgrammatik der deutschen Sprache*. Zweite durchgesehene Auflage. Frankfurt a.M. 1832.
Becker, K.F. 1833. *Leitfaden für den ersten Unterricht in der deutschen Sprachlehre*. Frankfurt a.M. 1833.
Boersma, U.J. 1960. *De syntaxis in het moedertaalonderwijs op de lagere school*. Groningen 1960.
Brugsma, B. 1838. *Kort overzigt van de leer der opvoeding, door het onderwijs in de lagere scholen*. Tweede, zeer vermeerderde druk. Groningen 1838.
Brugsma, B. 1840. *Nederduitsche taalkunde*. Groningen 1840.
Dort-Slijper, M.K. van 1984. *Grammatica in het basisonderwijs*. Leiden 1984.
Driel, L.F. van 1982. "Tussen attributief en predikatief. Iets over de bepaling van gesteldheid in de 19e eeuw". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 110-136.
Driel, L.F. van & J.Noordegraaf,(eds.), *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*. Kloosterzande 1982.
Elffers, E. & S.de Haan 1980. "Traditionele en moderne grammatica, een historisch methodologische beschouwing". In: *Spektator* 9 (1979-1980), 405-432.
Erlinger, Hans Dieter & Helmut Feilke 1983. "Was haben wir von Karl Ferdinand Becker?". In: *Linguistische Berichte* 87 (1983), 64-98.
Forsgren, Kjell-Ake 1985. *Die Deutsche Satzgliedlehre 1780-1830*. Göteborg 1985.
Glinz, H. 1947. *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in den deutschen Grammatik*. Bern 1947.
Hiersche, Rolf 1979. "Zur deutschen Satzgliedlehre". In: *Sprachwissenschaft* 4 (1979), 233-253.
Hulshof, H. 1985. *C.H.den Hertog als grammaticus*. Muiderberg 1985.
Jager, A.de 1842. "Iets over het redekundig ontleden". In: *De Unie*. Eerste deel, tweede stuk (1842), 136-151.

Jager, A.de 1849. Recensie van J.van Schreven, Korte handleiding... 1848/4. In: *Algemeen letterkundig maandschrift* 1849, 602-604.
Jager, A.de 1849-50. "Werken van K.F.Becker". In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 3 (1849 50),287-288.
Jager, A.de 1852. Recensie van C.G.Mulder, Nederlandsche spraakleer, een vervolg op de Nederlandsche spraakkunst voor schoolgebruik ... 1852. In: *De Gids* 16 (1852), tweede deel, 631-635.
Jäger, Ludwig 1979. "Wortart und Satzteil. Problemgeschichtliche Anmerkungen zum Satzbegriff der Syntax des Deutschen in ihrer neueren Geschichte von K.F. Becker bis H.J.Heringer". In: *Germanistische Linguistik* 1979, 5/6, 41-70.
Le Loux-Schuringa, J.A. 1985. *Samenhangrelaties in de negentiende eeuwse zinsgrammatica in Nederland*. Dordrecht 1985.
Mulder, C.G. 1852. *Nederlandsche spraakleer*. Nijmegen 1852.
Naumann, Bernd 1983. "'Allgemeine Grammatik' vor und nach 1800 in Deutschland". In: Dietmar Peschel (ed.), *Germanistik in Erlangen. Hundert Jahre nach der Gründung des Deutschen Seminars*. Erlangen 1983, 489-531.
Naumann, Bernd 1986. *Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856*. Berlin 1986.
Noordegraaf, J. 1982. "Traditie en vernieuwing in de taalwetenschap. Twee 'problemen'". In: Van Driel en Noordegraaf (eds.) 1982, 81-109.
Noordegraaf, J. 1985. *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in negentiende eeuw*. Dordrecht 1985.
Turksma, R. 1961. *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder neutrale instellingen*. Groningen 1961.
Vesper, W. 1980. *Deutsche Schulgrammatik im 19. Jahrhundert*. Tübingen 1980.
Vos, H.J.de 1939. *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden*. Turnhout 1939.
Winkel, L.A. te 1858. *De logische analyse*. I. Zutphen 1858.
Woude, P.van der 1982. "Meester Anslijn leert ontleden. Iets over N.Anslijn Nzn. en zijn taalonderwijs". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 146-156.
Wurst, R.J. 1836 1838. *Theoretisch-praktische Anleitung zum Gebrauche der Sprachdenklehre*. Reutlingen 1836-38.Wurst, R.J. 1838. *Praktische Sprachdenklehre*. Reutlingen 1838 (1836^1).

GENUS EN CASUS IN HET DAGBOEK VAN WOUTER JACOBSZ

J.A.van Leuvensteijn

1. *Inleiding*

Wouter Jacobsz werd in 1521 of '22 waarschijnlijk te Gouda geboren. Vanaf 1550 was hij prior van het klooster Emaus dat in 1551 van het land van Stein buiten Gouda naar het gebouw van de Brigittinessen binnen Gouda verplaatst werd. Toen Gouda in 1572 de zijde van de prins koos, vluchtte Wouter Jacobsz eerst naar Amsterdam en na de alternatie in 1578 vervolgens naar Montfoort. In de jaren 1572-'79 hield hij een dagboek bij. In 1595 overleed Wouter Jacobsz in Gouda. Het taalgebruik van Wouter Jacobsz mag dus gekenschetst worden als Gouds taalgebruik. Deze studie is gebaseerd op het fragment uit het *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz* dat de periode januari-mei 1575 beschrijft. 1)

Ten aanzien van het genus is Geerts in zijn standaardwerk *Genus en geslacht in de Gouden Eeeuw* voor het gebied tussen Amsterdam en Rotterdam in de periode tussen ca.1550 en ca.1700 tot de conclusie gekomen, dat hier twee adnominale genera onderscheiden kunnen worden. De oorspronkelijke masculina en feminina dienen zijns inziens dus als één categorie naast de neutra te worden beschouwd. Hermkens daarentegen is de mening toegedaan, dat nog in het Zuidhollands van de zeventiende eeuw drie adnominale genera functioneren. 2) Hij onderscheidt naast de neutra dus masculina en feminina. Er is, gelet op deze contraire meningen, reden om te bezien hoeveel genera de Goudse prior Wouter Jacobsz rond 1575 systematisch onderscheidt.

Aan het voornaamwoordelijk gebruik mag geen bewijskracht worden ontleend voor het vaststellen van het genus van substantieven. Hoogstens kan men in een aantal gevallen besluiten tot coreferentieel verband tussen een pronomen en een substantief. Er is geen directe relatie tussen pronomen en substantief bewijsbaar. 3) Het voornaamwoordelijk gebruik laat ik bij een besprekeing van het genus derhalve geheel buiten beschouwing. Alleen de vormen van attributieve woorden, die immers in directe grammaticale relatie staan tot het substantief, kunnen informatie over het genus van het verbonden enkelvoudige

substantief bevatten. 4)

Substantiefgroepen met een eigennaam als kern, die archaïstisch kunnen zijn, laat ik evenals de gesubstantiveerde adjectieven en de gesubstantiveerde infinitieven voor wat betreft de tellingen buiten beschouwing. Bij de attributief gebruikte bijvoeglijke naamwoorden tel ik de gevallen met mogelijk enclitisch *een* (*so grooten* (uit *een*) *man*) niet mee. De vindplaatscode bij de citaten bestaat uit zes cijfers: 1ste, 2de en 3de cijfer geeft de pagina aan, 4de, 5de en 6de cijfer de regel op de pagina.

Een classificatie van substantieven op basis van het attributief genus is alleen zinvol, als onder gelijke omstandigheden een systematisch verschil tussen de vormen van attributieve woorden blijkt te bestaan. We zullen dit nagaan in

2.1. enkelvoudige substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid
2.2. enkelvoudige substantiefgroepen in genitiefomstandigheid
2.3. enkelvoudige substantiefgroepen in datiefomstandigheid
2.4. enkelvoudige substantiefgroepen in accusatiefomstandigheid
2.5. enkelvoudige substantiefgroepen in voorzetselgroepen in datief- of accusatiefomstandigheid.

2.1. *Enkelvoudige substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid*

De volgende attributieve woorden komen bij enkelvoudig substantief met onderwerpsfunctie, de nominatiefomstandigheid par excellence, in genoemde aantallen voor.

Overzicht 1

die	111	bez.vnw.uitg.-0		11
de/d-	4	bijv.nw.uitg.-0	st.	11
den	1		zw.	2
het	9	uitg.-e	st.	22
een	26		zw.	11
dese	21	uitg.-en	st.	1
desen	1		zw.	0

Bij de lidwoorden van bepaaldheid is de frequentie van *d-*, *de* en *den* laag in vergelijking tot de frequentie van *die*.

Het procliticum *d-* verschijnt alleen voor vocaal: *deersaeme suster mater* (...) (471023), *dongenade* (470034). 5)

Het enige *de*-substantief is *schuytvoerder* (473011), dat ook in combinatie met het bep.lidw. *die* voorkomt (473007). Het enige substantief met *den* is *coninck* (485021): (...) *die religie, diewelck den coninck voeral begeerde* (...). Hier heeft de auteur zich naar alle waarschijnlijkheid vergist, want hij gebruikt in alle andere gevallen met *coninck* als onderwerp het bep.lidw. *die* (466039, 469009, 474018, 478009, 479020, 482007, 485003, 485013, 487041). Mogelijk heeft hij *den coninck* als een datief aangevoeld. Ik laat dit ene geval met *den* verder buiten beschouwing.

Ten aanzien van het bepaald lidwoord geldt: *die* is regel, *de* en *d-* zijn uitzondering. Hierbij treedt geen systematisch verschil tussen een masculiene en een feminiene vorm aan het licht.

Bij de lidwoorden van onbepaaldheid verschijnt slechts één vorm, namelijk *een*. Deze vorm van het onb.lidw. komt zowel bij *die/de/d-*substantieven als bij *het*-substantieven voor, zoals uit de volgende opsomming blijkt: *die priester* (478005), *een ander priester* (...) (471014), *die schuytvoerder* (473007), *de voers. schuytvoerder* (473011), *een schuytvoerder* (480019), *Die arme vrou* (488031), *een vrou* (469012), *die saecke* (485020), *een saeke* (484001), *deersaeme suster* (...) (488013), *een religiose suster* (484031), *het rumoer* (469001), *een groet rumoer* (468034).

De onbepaalde lidwoorden ondersteunen een onderscheiding in genera dus niet.

Er zijn bij de enkelvoudige substantieven met onderwerpsfunctie 22 keer aanwijzende voornaamwoorden gebruikt. Eenmaal verschijnt *desen*, namelijk in *desen brief* (166043). Gelet op de wisseling van adjectief met *-e* en met *-en* bij hetzelfde substantief met onderwerpfunctie, waarover later, neem ik aan, dat *desen* en *dese* tot één groep behoren. De vorm *dese* blijkt bij substantieven in gebruik te zijn die ook met *die* verbonden worden, zoals uit de onderstaande woordgroepen blijkt. 6)

die fame (470003, 477043, 479003, etc.)
dese faeme (473039, 476031, 478042, etc.)
die heer(e) (471033, 481002, 481024, etc.)
dese goede heere (483004)
die tijdinge (...) (470023, 466022, 472038, etc.)
dese tijdinge (467015)

De bezittelijke voornaamwoorden die bij enkelvoudige substantieven in onderwerpspositie gebruikt zijn, hebben geen uitgang. Deze vormen van het bez.vnw. zijn in gebruik bij *die-* en bij *het*-substantieven:

die hope (474025, 475024, 478037, etc.)
haer hope (...) (478025)
die saecke (485020)
haer saeke (480039)
het coern (488006)
haer coern (471030)

Ook de voorhanden vormen van het bez.vnw. leveren dus geen bijdrage tot het onderscheiden van genera bij substantieven.

Bij de bijvoeglijke naamwoorden maakt Edith Raidt in haar hoofdstuk over de bijvoeglijke verbuiging in de zestiende eeuw een verdeling in sterke en zwakke buiging. Zwakke buiging treedt op na een bep.lidw., een aanw.vnw. of een bez.vnw., sterke buiging in de overige gevallen. 7) Bij handhaving van deze onderscheiding, zou de genusclassificatie in de sterke buiging bij de bijv.nw. zichtbaar moeten zijn, evenals in de zwakke buiging.

Er komen drie vormen van het bijv.nw. voor onder de omstandigheden voor sterke flexie: bijv.nw. zonder uitgang, met uitgang *-e* en met uitgang *-en*. De uitgangloze vorm verschijnt bij niet-neutrale substantieven als *vrees* (488004) en *swaerigheyt* (481030) en bij neutrale substantieven als *lyedeken* (490027). De uitgangloze vorm is dus niet exclusief voor enig genus. De bijv.nw. op *-e* komen voor bij substantieven als *droufheyt* (490015) en *dochter* (488027), niet bij *het*-substantieven. Het bijv.nw. op-*e* blijkt hier kenmerkend voor *die*-substantieven. Slechts eenmaal komt een bijv.nw. op *-en* in het bestand voor, namelijk *groeten brant* (388009). Deze vorm op *-en* is echter niet verplicht, zoals blijkt uit *een groete brant* (486010). De conclusie is derhalve gerechtvaardigd dat bijv.nw. met uitgang *-e* en met uitgang *-en* tot één groep mogen worden gerekend, een groep die uitsluitend verbinding met *die*-substantieven toestaat. Hierbij is het opvallend dat bij *die*-substantieven vormen zonder uitgang en met uitgang voorkomen, zoals in *beter hope* (490023), *gemeen hope* (480027), *vaste hope* (469024) en *groete hope* (471036, 474023, 485031).

Zwakke buiging zonder uitgang treffen we alleen aan in *die gemeen sprake* (470016, 482023). Bijv.nw. waarvan de stam op *-(e)n* eindigt, krijgen gewoonlijk geen buigingsuitgang. Op grond van deze gevallen kunnen dus geen uitspraken gedaan worden over het systematisch gebruik van geen uitgang bij niet-neutra. Gegevens over neutra ontbreken. De vorm op *-e* vinden we bij niet-neutrale substantieven als *troost* (481030), *vrou* (488031), *coninck* (466039), *man* (469019, 476012). Het overzicht van Edith Raidt toonde adjectieven met zwakke buigingsuitgang *-e* bij de drie

door haar onderscheiden genera. Verbindbaarheid met neutra mag dus niet op voorhand worden uitgesloten. Na de behandeling van de voorzetselgroepen in 2.5. kom ik in breder verband hierop terug.

Overzicht 2 (Bijv.nw.)

	die-subst.	*het*-subst.
st.uitgang-0	+	+
st.uitgang -e/en	+	-
zw.uitgang-0	(+)	?
zw.uitgang-e	+	?

Ten aanzien van de bijv.nw. moet de conclusie luiden, dat in de omstandigheid voor sterke buiging alleen de vorm met uitgang bewijst, dat het verbonden substantief geen neutrum is. Van de bijv.nw. met zwakke buiging mag niet worden aangenomen dat ze een onderscheiding in genera tonen. Bij de enkelvoudige substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid kunnen twee genera, te weten commuun en neutraal genus, worden onderscheiden. Commuun genus blijkt uit verbinding met de vormen, *die*, *de*, *d'*, *dese*, bijv.nw. (bij sterke buiging) met uitgang *-e/en*. Neutraal genus blijkt uit verbinding met *het*, *t-*.

2.2. *Enkelvoudige substantiefgroepen in genitiefomstandigheid*

Overzicht 3

des	19
der	1
deser	3
(bez.vnw. uitg. -0	1)
(bijv.nw.zw.b. uitg. -0	1)
bijv.nw.zw.b. uitg. -er	1

Het databestand bevat geen substantiefgroepen in de genitief als tweede lid in een voorzetselgroep.

Onder de substantiefgroepen in de genitief bevinden zich zowel bijvoeglijke als bijwoordelijke bepalingen, bijv. *des conincks* (*handen*) (478031) en *des morgens* (483029).

De substantieven die met *des* voorkomen, zijn verbindbaar met de onderwerpsvorm *die* of met de onderwerpsvorm *het*. Enkele voorbeelden: *des conyncks (volck)* (469034, etc.), *die coninck* (469009 etc.), *des*

prinschen (handen) (480044), *die prinsch(e)* (467085, 474042, etc.), *des convents (mindelick antwoort)* (488035), *het convent (...)* (483018). De vorm *des* verschijnt ook bij woorden met een vrouwelijke referent, getuige *des gesturven vrouwe (haer man)* (169149). Bij het als bijv.nw. gebruikte deelwoord in laatstgenoemde woordgroep ontbreekt de uitgang van de genitief. Dit geval staat in overzicht 3 tussen haakjes.

Het enige geval met een bijv.nw. zwakke buiging met uitgang *-er* betreft perseveratie van de voorafgaande attributieve vorm *der heiliger misse* (470022).

In *Die Heere ontferme haer ziele* (488015) is *haer ziele* oorzakelijk voorwerp. Aangezien genitiefkenmerken ontbreken, heb ik het bez.vnw. zonder uitgang in overzicht 3 tussen haakjes geplaatst.

Van de vormen *der* en *deser* en de bijv.nw. met de uitgang *-er* mag worden aangenomen, dat ze verbonden zijn met oorspronkelijke femina. Het betreft hier de substantieven *accusatie*, *maent*, *misse* en *werlt*. 8)

Ten aanzien van de enkelvoudige substantiefgroepen in genitiefomstandigheid mag worden geconcludeerd, dat alleen de attributieve woordvormen met de uitgang *-(e)r* het oorspronkelijk feminien genus van het verbonden enkelvoudige substantief aangeven. De vorm *des* levert geen bijdrage tot de genusclassificatie.

2.3. *Enkelvoudige substantiefgroepen in datiefomstandigheid*

Overzicht 4

den	14
denselfden	1
die	3
bez.vnw. uitg.-0	4
bijv.nw.st.b. uitg.-e	2
bijv.nw.zw.b. uitg.-e	3

De meest gangbare meewerkend voorwerpsvorm is *den*. De substantieven die met *den* verbonden zijn, corresponderen met *die* als onderwerpsvorm, terwijl op grond van de grammaticale literatuur verbinding met *het* niet mag worden uitgesloten. Na de behandeling van de voorzetselgroepen in 2.5. kom ik hierop terug. Enkele voorbeelden voor de relatie *den* (meew.-vw.-vorm) en *die* (ond.-vorm):

den gemeent(e) (479035, 468007, 470029, etc.)
die gemeent(e) (468015, 475019)

den grave (...) (486005)
die grave (467046)
den prinsch (488021)
die prinsch (474016, etc.)

De vorm *die* kan, in tegenstelling tot de vormen *dien/den* en *dier/der*, niet gelden als een buigingsvorm in de eigenlijke zin van het woord. Als *die* genoteerd is, maakt de auteur in een omstandigheid die de datiefvorm toestaat, gebruik van de niet-verbogen vorm. Dit doet zich voor bij *capiteyn* en *coninck* en bij de eigennamen *God* en *Heere*. Het is opvallend dat naast de *die*-vormen ook *den*-vormen in meewerkend voorwerpspositie gebruikt zijn:

die capiteyn (477030)
den capiteyn (...) (491001, mogelijk lijd.vw.)
die coninck (481009)
den coninck (490031)

De vormen *haer* en *sijn* tonen naamval noch genus. Andere bezittelijke voornaamwoorden komen niet in het bestand voor als onderdeel van een meewerkend voorwerp.

De bijvoeglijke naamwoorden op *-e* komen in omstandigheden voor de zwakke flexie voor, uitsluitend na *die*, *den* of *dese*. Gegevens over zwakke buiging bij neutra ontbreken. Op grond van deze omstandigheid is differentiatie naar genus niet mogelijk.

De absolute datieven zijn alle verbindingen met het substantief *tijt*: *den tijt* (*van drie maenden*) (370025), *den tijt* (*van seven ofte acht jaeren*) (471009). Daarnaast staat het vergelijkbare geval *die tijt* (*van veertien daegen*) (480016), dat geen buigingsvorm bevat. In *lange tijt* (487004, 489045) treffen we een bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e* aan, een vorm die historisch taalkundig gezien niet kenmerkend voor enig genus kan worden genoemd.

Bij de enkelvoudige substantiefgroepen in datiefomstandigheid blijkt alleen de vorm *die* een bijdrage te leveren tot het onderscheiden van genera. Deze vorm bestempelt het enkelvoudige substantief tot een substantief met commuun genus.

2.4. *Enkelvoudige substantiefgroepen in accustatiefomstandigheid*

Overzicht 5

die	15
dieselfde	1

den		14
het		8
een		20
dese		1
dat		1
bez.vnw. uitg. -0		29
bez.vnw. + selfs		2
bijv.nw. uitg. -0	st.	17
	zw.	1
uitg. -e	st.	14
	zw.	7
uitg. -en	st.	2
	zw.	0

De attributieve woorden die in bovenstaand overzicht zijn vermeld, zijn voorbepalingen bij enkelvoudige substantieven die de kern vormen van woordgroepen met de functie van lijdend voorwerp.

Naast *die* komt bij hetzelfde substantief *den* voor: *die gemeent* (469022), *den gemeente (...)* (472023, 472040). Substantieven met *den* in lijdend-voorwerpspositie zijn verbindbaar met *die* in onderwerpspositie:

den dijck (488029)
die dijck (487026)
den pays (478014)
die pays (470012, 471026)
den prior (472010)
die prior (...) (468021, 468023)
den Turck (471043)
die Turck (474019, 491012)

De *het-* en *dat*-substantieven met lijdend-voorwerpsfunctie zijn niet in combinatie met *die*, *den* en *dese* gebruikt.

Het gebruik van *dese* in lijdend-voorwerpspositie is combineerbaar met het gebruik van *die* in onderwerpspositie, getuige *Dese sprake* (487045) en *die (...) sprake* (470016, 482023).

Het onbepaald lidwoord toont geen vormvariatie: *een* komt voor bij substantieven die met *het* en bij substantieven die met *die* verbindbaar zijn, zoals blijkt uit *een (...) hart* (480034), *een schip* (468013), *een lantman (...)* (476003), *een missive (...)* (480019). Hetzelfde geldt voor de onverbogen vormen van het bezittelijk voornaamwoord:

tgelt (476011)
sijn gelt (476009)
die hope (476026)

sijn hope (472014)
die religie (469010)
haer (...) religie (487040, 476044)

De onbepaalde lidwoorden en de bezittelijke voornaamwoorden leveren dus geen bijdrage tot het onderscheiden van genera.

Onder de omstandigheden voor sterke flexie komen drie vormen van het bijvoeglijk naamwoord voor: bijv.nw. zonder uitgang, met uitgang *-e* en met uitgang *-en*. Het ene geval met *-en* betreft *grooten hoope* (483027). Daarnaast staat *groete hope* (472013) en *gheen groete hope* (485018), eveneens als lijd.vw. Er is dus alle reden om, zoals bij de behandeling van de substantiefgroepen met onderwerpsfunctie, bijv.nw. zonder uitgang naast bijv.nw. met de uitgang *-e/en* te plaatsen. De bijv.nw. zonder uitgang kunnen zowel met *het*-substantieven als met *die*-substantieven verbonden zijn: *een vleyschelick hart* (480034), *treffelik volck* (484043), *volcomen kennisse* (481027), *meenich eewich vreemdelinck* (475034). De bijv.nw. met *-e/en* zijn alleen verbindbaar met *die*-substantieven: *groete hope* (472013), *nieuwe tijdinge* (485028).

Onder de omstandigheden voor de zwakke buiging verschijnt het bijv.nw. zonder uitgang of met de uitgang *-e*. Het eerste betreft een geval waarbij het adjectief op *-n* eindigt: *haer gemeen leven* (483020). De afwezigheid van een uitgang moet aan deze auslaut toegeschreven worden. Het laatste, de uitgang *-e*, doet zich zowel bij *die-* als bij *het*-substantieven voor: *den goede man* (476012), *die oude religie* (481008), *tgeheele lant* (472018).

Overzicht 6 (Bijv.nw.)

	die-subst.	*het*-subst.
st.b. uitgang -0	+	+
st.b. uitgang -e/en	+	-
zw.b. uitgang -e	+	-

Ten aanzien van de bijv.nw. moet dus worden gezegd, dat bij sterke buiging de uitgang *-e/en* aanduidt, dat het verbonden enkelvoudige substantief een *die*-substantief is.

Bij de enkelvoudige substantiefgroepen met de functie van lijdend voorwerp kunnen twee genera worden onderscheiden. Commuun genus blijkt uit verbinding met *die*, *den*, *dese*, bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e/en*. Neutraal genus blijkt uit verbinding met *het* en *dat*.

2.5. *Enkelvoudige substantiefgroepen in voorzetselgropen in datief- of accusatiefomstandigheid*

Overzicht 7

die	34	bez.vnw. uitg. -0		44
de	29	uitg. -en		2
deselfde	1	bijv.nw. uitg. -0	st.b.	20
d'	2		zw.b.	6
den	58	uitg. -e	st.b.	21
denselfde	1		zw.b.	20
dien	1	uitg. -en	st.b.	0
der	3		zw.b.	3
het	36			
hetselfde	5			
een	22			
dese	21			
desen	20			
denselfden	2			
deser	1			
dit	1			
dat	2			

De meeste voorzetsels regeren de datief of de accusatief en enkele soms de genitief. Aangezien zich onder de aangetroffen vormen geen ondubbelzinnige genitiefvormen, te weten vormen met de uitgang *-(e)s*, bevinden, neem ik aan, dat alle attributieve woordvormen met de uitgang *-(e)r* datieven zijn.

Op grond van de grammaticale studies over het Middelnederlands en het 16de-eeuws mag men concluderen dat tussen de datief en de accusatief masc. geen verschil is bij de attributieve woorden: *den*, *dien*, *eenen*, etc. Wel is er verschil mogelijk tussen de datief en de accusatief bij het feminiene en het neutrale genus: resp. *der*, *dier*, etc. en *de*, *die*, etc. tegenover *den*, *dien*, *eenen*,etc. en *het*, *dat*, *dit*, *een*, etc. Bij onzekerheid over het genus en over het gebruik van de derde of de vierde naamval enkelvoud, blijken de attributieve woorden met uitgang *-(e)r* kenmerkend voor de datief, en wel de datief fem. De vormen *het*, *dit*, *dat* zijn kenmerkend voor het gebruik van de accusatief, te weten de acc.neutr. Alle overige vormen van attributieve woorden kunnen bij een drie-generasysteem of een twee-generasysteem met resten van een drie-

generasysteem zowel in de derde als in de vierde naamval bij enig genus verschijnen.

Overzicht 8

voorzetsel	attributieve woorden uitgang *-(e)r*	*het, dit, dat* (accusatiefvormen)	niet-distinctieve vormen van attributieve woorden
an			8
angaende			3
bij		1	5
binnen		2	6
boven			1
buyten			1
doer			17
in	2	12	49
met			28
mids		1	4
nae			5
om		2	2
onder		1	11
op		3	47
over		3	3
overmids		1	2
tegen(s)		2	8
tot/t-	2		34
van		14	57
voer			17
wuyt		2	9

Bij de voorzetsels *in* en *tot/t-* blijkt een datiefvorm mogelijk te zijn, maar bij *in* evenzeer een accusatiefvorm. De datiefvormen staan in de

volgende voorzetselgroepen:
in der kercken (486019)
in deser vougen (490024)
ter weder (deel van *ter weder stellen*, 486017)
ter plaetse (491001)

Naast *in der kercken* komt *den heylige kercke* (meew.vw., 489036) voor. In het ene geval zou *kercke* een femininum, in het andere geval een masculinum zijn.9) Hier zien we de genera door elkaar lopen. De voorzetselgroep *in deser vougen* mag als een stereotiepe groep worden aangemerkt. Hetzelfde geldt voor *ter weder stellen*. In deze groep en in *ter plaetse* treedt een onlosmakelijke verbinding van voorzetsel en lidwoord op. In alle vier de gevallen kan naar mijn mening de mogelijkheid niet worden uitgesloten, dat toekenning van de datief enkelvoud bij feminien genus honorering van archaïsch taalgebruik is. Dit te meer als we de eigennamen, die buiten de tellingen zijn gehouden, in beschouwing nemen: *binnen der Goude* (4x), *doer der Goude* (1x), *ter Goude* (3x), *van der Goude* (9x), *wuyt der Goude* (4x), *ter Lelie/Lely(e)* (3x).

Van voorzetsels die in het corpus met *het*, *dit* en *dat* voorkomen, mag men aannemen dat ze de accusatief regeren, al is mogelijke verbinding met de datief nooit uitgesloten. Naast *binnen tconvent* (488013) en *wuyt het lant* (477003) staat respectievelijk *binnen den convent* (490014) en *wuyt den lande* (484023). Ook *tot dien eynde* (474031), *van den gasthuyse* (485026), *op den requeste* (485002) en *tot hoeren vordel* (491007) bevatten datieven van neutra, naar men mag aannemen.

Ten aanzien van de voorzetselgroepen kan als samenvatting gelden, dat de voorzetsels een derde of een vierde naamval regeren, zonder dat in de grote meerderheid van de gevallen (86,8%) op grond van de attributieve woordvorm kan worden beslist welke van de twee naamvallen gebruikt is. De voorzetselgroepen met attributieve woordvormen op uitgang *-(e)r* (dat.sg.fem.) kunnen nooit als vrij van archaïsch taalgebruik worden beschouwd. Dit te meer, aangezien de meewerkend voorwerpen in het geheel geen datiefvormen op *-(e)r* tonen. Alleen neutra met attributieve woordvormen op uitgang *-(e)n* zijn dan nog (mogelijk archaïsche) datieven. Deze vormen zijn bovendien niet exclusief voor neutra, maar komen in een drie-generasysteem ook bij masculina voor. Zelfs bij een twee-generasysteem helpen deze vormen niet bij het onderscheiden van het commuun en het neutraal genus. Mijn conclusie luidt derhalve: in het levende taalgebruik van Wouter Jacobsz regeren de voorzetsels de vierde naamval; verschijnt na een voorzetsel een derde naamval, dan is er reden dit taalgebruik als archaïsch te beschouwen.

In een drie-generasysteem en in een twee-generasysteem met resten van

een drie-generasysteem is bij de accusatief singularis een systematisch, resp. niet-systematisch onderscheid aanwezig tussen masculiene en feminiene vormen. Komt in een voorzet-selgroep een enkelvoudig substantief met de oorspronkelijk acc. sg.fem. vormen *die*, *de*, *d'*, *dese* als tweede lid voor, dan zou datzelfde substantief in voorzetselgroepen niet verbindbaar moeten zijn met *dien*, *den*, *desen*, vormen die de acc.sg.masc. of de mogelijk archaische dat.sg.neutr. aanduiden. Deze tweedeling nu blijkt niet systhematisch te zijn. Het betreft de volgende gevallen:

an dese pays (484044)
van de pays (480001, 484017, 485031, 478030, 483027)
van dese pays (487007)
tot den pays (480010)
van den pays (470023)
van (...) die catholike religie (466038)
van de (...) religie (486020)
tot den religie (467004)
binnen die (...) tijt (490020, 475030)
in dese tijt (472004)
op dese tijt (472033, 474009, 480011, 484022, 487019, 489001, 490005, 480028)
tegens die toecomende tijt (468019)
tot dese tijt (489001, 481015)
voer dese tijt (467006)
binnen den tijt (484021)
doer den lastigen dueren tijt (475015)
tot desen tijt (467008)

Verder zijn er gevallen voorhanden van voorzetselgroepen met *de* + enkelvoudig substantief en *den* + hetzelfde enkelvoudige substantief als meew.vw. of lijd.vw.:

Van de grave van Boshuy (473023)
met die grave van Swartsenburch (474031)
den grave van Boshuy (486005, meew.vw.)
van de pays (480001, etc.)
den pays (478014, lijd.vw.)

Uit het bovenstaande blijkt in voldoende mate, dat er op basis van het gebruik van *die*, *de* etc. en *dien*, *den* etc. in voorzetsel-groepen niet kan worden besloten tot een systematisch onderscheid van masculiene en femininiene substantieven.

Het onbepaalde lidwoord toont geen vormverschil dat met genus verband houdt: *in een toorne* (= toren, 467034), *wuyt den toorn* (467040), *tot een dorp* (469011), *van tselfde dorp* (483015).

De bezittelijke voornaamwoorden met de buigingsuitgang *-en* zijn zowel met niet-*het*-substantieven als met *het*-substantieven verbindbaar: *in dese sijnen reys* (486044), *tot hoeren vordel* (491007). Hetzelfde geldt voor de uitgangloze bezittelijke voornaamwoorden. Enkele voorbeelden: *in haer convent* (476048), *in haer huys* (475035), *na sijn lande* (491014), *in sijn lichaem* (483012), *wuyt haer mondt* (475032), *op haer plaets* (468037), *in haer stadt* (475013, 477013). De bezittelijke voornaamwoorden leveren dus evenmin een bijdrage tot het classificeren van substantieven naar genus.

Ten slotte de bijvoeglijke naamwoorden. Onder de omstandigheden voor sterke flexie komen twee vormen voor: de uitgangsloze vorm en de vorm met uitgang *-e*. De uitgangsloze vorm verschijnt bij *die*-substantieven en bij *het*-substantieven: *doer continueel fame* (482016), *tot gheen laeger marckt* (481041), *tot sonderling verwonderinge* (468007), *met Engels bier* (476036).

De adjectieven op *-e* komen bij sterke buiging alleen bij *die-* substantieven voor: *groete benautheyt* (475008), *voer nieuwe maer* (487003), *op laege prijs* (471030).

Onder de omstandigheden voor zwakke flexie kunnen drie vormen verschijnen: de uitgangloze vorm, de vorm met uitgang *-e* en die met de uitgang *-en*. Deze laatste twee vormen moeten als één categorie worden beschouwd, getuige *tegens die toecomende tijt* (468019) en *doer den lastigen dueren tijt* (475015). De uitgangloze vorm komt voor bij *het*-substantieven en bij *die*-substantieven. Het is opvallend, dat bijna al deze bijvoeglijke naamwoorden op een *-n* eindigen. Aan deze gevallen kan dus geen argument worden ontleend voor het gebruik van de uitgangsloze vorm. Het betreft de volgende gevallen: *overmids tgeheel bederf (...)* (474028), *in haer verlaeten besit* (481035), *met den nieu gecoren ende gehulde coninck* (466036), *bij haer opgenomen religie* (489020). Het voorbeeld met *coninck* bevat een adjectief op *-n* zonder uitgang en een adjectief met uitgang. Naast bovengenoemd citaat met *religie* staat *van de verdruckte ende verwurpe catholike religie* 10) (486020), *die oude religie-* (481008), etc. Ook *het*-substantieven kunnen echter met adjectieven met uitgang *-e* verbonden zijn: *in haer wuyterste verdriet* (488034). De conclusie lijkt me gerechtvaardigd, dat de ene vindplaats met een neutrum vooraf-gegaan door een adjectief zonder buigingsuitgang, waarvan de stam niet op *-n* eindigt, als een uitzondering bij de beschrijving van het taalsysteem buiten beschouwing mag worden gelaten. Dit ook, omdat een uitgangloze vorm bij zwakke flexie niet oorspronkelijk kan zijn.

Overzicht 9 (bijv.nw.)

	die-subst.	*het*-subst.
st.b. uitgang -0	+	+
st.b. uitgang -e	+	-
zw.b. uitgang -0 11)	-	-
zw.b. uitgang -e/en	+	+

2.6. *Samenvatting*

Enkelvoudige substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid
De volgende attributieve woordvormen leveren geen bijdrage tot het onderscheiden van genera: *een*, bez.vnw. met uitgang -0, bijv.nw. sterke buiging met uitgang -0, bijv.nw. zwakke buiging. De resterende vormen constitueren een tweedeling: *het* enerzijds en anderzijds *die*, *de*, *d*, *dese(n)*, bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e(n)*. Het is niet mogelijk binnen de laatste groep een verdere verdeling aan te brengen. Uit vergelijking met substantiefgroepen in omstandigheden voor tweede, derde en vierde naamval enkelvoud moet blijken of al dan niet een onderscheiding in masculiene en feminiene vormen gerechtvaardigd is.

Enkelvoudige substantiefgroepen in genitiefomstandigheid
De vorm *des* komt voor bij *het*-substantieven en bij niet-*het*-substantieven en kan derhalve niet distinctief worden genoemd voor één genus. Dit geldt zowel voor een twee- als voor een drie-generasysteem met naamvalsonderscheidingen. Daarentegen geven de attributieve vormen met de uitgang *-(e)r* aan, dat het verbonden enkelvoudige substantieffeminien genus heeft, waarbij moet worden aangetekend, dat dit een wellicht of soms waarschijnlijk archaïsch gebruik van deze genus-naamvalsvorm is.

Enkelvoudige substantiefgroepen in datiefomstandigheid
De attributieve woordvorm *die* is uitsluitend verbonden met niet-*het*-substantieven. Deze vorm is niet kenmerkend voor de derde naamval enkel-

voud, ook ondersteunt deze vorm geen onderscheid tussen masculien en feminien genus. Dit duidt dus op een generasysteem zonder naamvals-onderscheidingen. De bez.vnw. zonder uitgang komen bij *het*-substantieven en bij niet-*het*-substantieven voor. *Den* en de bijv.nw. zwakke buiging met uitgang *-e* zijn verbonden met niet-*het*-substantieven, maar kunnen blijkens de grammaticale literatuur ook gebruikt zijn ter aanduiding van de dat.sg.neutrum. Deze vormen kunnen dus ook geen bijdrage leveren tot het onderscheiden van twee of drie genera. Wel maakt het gebruik van *den* het voorkomen van casus en een mogelijke onderscheiding van masculien en feminien genus waarschijnlijk. In tegenstelling tot *die* en *dese* duidt *den* dusop een drie-generasysteem met naamvalsonderscheiding.

Enkelvoudige substantiefgroepen in accusatiefomstandigheid
De vormen *die, den, desen* en bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e/en* zijn verbonden met niet-*het*-substantieven; *het* en *dat* met *het*-substantieven. De overige vormen, te weten *een*, bez.vnw. zonder uitgang, bijv.-nw. sterke buiging zonder uitgang en bijv.nw. zwakke buiging met uitgang *-e*, komen bij *het*-substantieven en bij niet-*het*-substantieven voor. Deze attributieve woord-vormen leveren dus geen bijdrage tot het onderscheiden van twee of drie genera.

Het gebruik van *den* duidt op een naamvalssysteem in enigerlei vorm en mogelijk op het onderscheiden van masculina en femina.

Enkelvoudige substantiefgroepen in voorzetselgroepen in datief of accusatiefomstandigheid
De vormen *het, dit, dat* zijn verbonden met neutra. De vormen *die, de, d'*, die bijv.nw. sterke buiging met de uitgang *-e* en de attributieve woordvormen met de uitgang *-(e)r* komen alleen bij niet-*het* substantieven voor. Het gebruik van de uitgang *-(e)r* wijst op onderscheiding naar naamval en een mate van onderscheiding van masculina en feminina. Ook de vormen *den, dien*, bez.vnw. met uitgang *-en* duiden op het gebruik van naamval en het mogelijk onderscheiden van drie genera, aangezien deze vormen niet met feminina verbonden zouden mogen zijn. Deze laatste drie vormen, *een*, bez.vnw. zonder uitgang, bijv.nw. sterke buiging zonder uit-gang en bijv.nw. zwakke buiging met uitgang *-e(n)* komen zowel bij *het*-substantieven als bij niet-*het*-substantieven voor. Bij een twee- en bij een drie-generasysteem duiden zij dus niet een genus aan.

2.7. *Slotbeschouwing*
2.7.1. *Genus*
Uit de voorafgaande samenvattingen blijkt, dat de neutra gekenmerkt

worden door hun verbinding met *het*, *dit*, *dat*. Ten aanzien van de vormen *die*, *de*, *d-*, *dese(n)*, bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e(n)* in substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid werd reeds vastgesteld, dat er geen mogelijkheid is hier masculiene en feminiene vormen te onderscheiden. Het is echter niet op voorhand uitgesloten, dat *die*, *de*, *dese* in omstandigheden voor de derde of vierde naamval, evenals de attributieve genitief- en datiefvormen op *-(e)r* feminiene vormen zijn. Dit zou moeten impliceren, dat substantieven die met deze attributieve woordvormen verbonden zijn, niet voorkomen met apert niet-feminiene vormen als *den*, *desen* en andere attributieve woordvormen met uitgang *-(e)n* in datief- of accusatiefomstandigheid. De onderstaande gevallen bewijzen echter de vervlochtenheid van de beide groepen attributieve vormen.

in der kercken (486019)
den heylige kercke (489036, m.v.)
deser werlt (468022, gen.obj.)
nae den werlt (zie noot 8)
die gemeent (469022, l.v.)
onder die gemeent(e) (473034, 474003, 482010, 482030, 474022, 476034)
van (....) die gemeente (484023)
den gemeente (472023, 472040, l.v.; 479035, 468007, 470029,75002, m.v.)
onder den gemeent (487032)
Van de grave (...) (473023)
met die grave (...) (474021)
den grave (...) (486005, m.v.)
(...) die hope (...) (473039, 476026, l.v.)
grooten hoope (483027, l.v.)
die capiteyn (477030, m.v.)
den capiteyn (491001, object)
die coninck (481009, m.v.)
den coninck (490031, m.v.)
met/nae/onder/tegens/tot/van/voer den coninck (466036, 484029,484035, 479021, 489030, 490010, 477044)
deze (...) man (476010, m.v.)
den (...) man (476012, l.v.)
an/van dese pays (484044, 487007)
van de pays (484017, 485031, 478030)
den pays (478015, l.v.)
van/tot den pays (470023, 480010)
met die prinsch (479005)
den prinsch(e) (478038, 488021, 479022, m.v.)

an/doer/op/tegen/van den prinsch (482018, 482021, 490027, 474044, 473035, etc.)
die (...) religie (469010, 481008, l.v.)
van (...) die/de (...) religie (466036, 486020)
tot den religie (467004)
in/van die stadt (469029, 479014)
buyten/in/om den stadt/stede (471015, 469010, 468035)
binnen die tijt (490020)
in/op/tot/voer dese tijt (472004, 472033, etc., 489001, 467006)
binnen den tijt (484021)
tot dezen tijt (467008)
den tijt (van drie maenden) (470025, abs.datief, vgl.471009)

Wouter Jacobsz' taalgebruik toont dus een twee-generasysteem:commuun genus en neutraal genus. De gegevens zijn in overzicht 10 samengebracht, zie hierna.

Het aantal keren dat een neutrale attributieve vorm verschijnt is 62, dat is 8% van het totaal aantal attributieve vormen. Het commuun genus blijkt uit 328 attributieve vormen, dat is 42,3% van het totale aantal. De grootste groep wordt echter gevormd door de niet-differentiërende vormen: 49,4%.

2.7.2. *Casus*

Naast genus kan casus een rol spelen in het taalgebruik van Wouter Jacobsz. De genitiefvorm *des* wijkt altijd af van de nominatiefvorm. Hetzelfde geldt voor de genitief- en datiefvorm met uitgang - *(e)r*. Als in nominatiefomstandigheid en in datief- of accusatiefomstandigheid dezelfde attributieve woordvormen in gebruik zijn, leveren deze geen bijdrage tot het formeel onderscheiden van naamvallen. Dit doet zich voor bij de volgende niet-genusdifferentiërende attributieven: *een*, bez.vnw. met uitgang *-0*, bijv.nw. sterke buiging met uitgang -0, bijv.nw. zwakke buiging met uitgang -0 of *-e*. Bij de genusdifferentiërende attri-butieven tonen de volgende vormen geen casusverschil: *die*, *de*, *d-/d'*, *dese*, bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-e*, *het* en *dat*. De vormen *desen* en bijv.nw. sterke buiging met uitgang *-en* in substantiefgroepen in nominatiefomstandigheid mogen op grond van de zeer geringe frequentie voor de systematiek als te verwaarlozen afwijkingen worden beschouwd.

Als enige naamvalsvormen voor de datief en accusatief blijven over: *den*, *dien*, bez.vnw. uitgang *-en*, bijv.nw. sterke en zwakke buiging

uitgang *-en*, waarbij derde en vierde naamval niet systematisch zijn onderscheiden. Hier kan dus hoogstens van een objectsvorm gesproken worden.

In overzicht 11 (zie hierna) zijn onder 'niet-casusdifferentiërende attributieven'de buigingsvormen bijeengebracht die in de nominatief en ook in de datief of accusatief kunnen verschijnen. De 'differentiërende attributieven' bevatten de genitiefvormen, de datiefvormen en de accusatiefvormen voor zover ze van de nominatiefvormen afwijken. Hierbij zijn de datief- en accusatiefvormen als één groep behandeld, omdat de voorzetselgroepen soms wel een buigingsvorm tonen, zonder dat bepaald kan worden, of dit een datief- of een accusatiefvorm is. Het mogelijk genusonderscheid bij *den*, *dien*, bez.vnw. uitgang *-en* en bijv.nw. sterke buiging uitgang *-en* (dat sg.N. of dat./acc.sg. commuun genus) is voor het vaststellen van de vorm als niet-nominatief immers irrelevant.

Het aantal keren dat in genitiefomstandigheid een niet-nominatiefvorm verschijnt, bedraagt 24. Daarnaast staan slechts twee gevallen met een nominatiefvorm in genitiefomstandigheid. In percentages uitgedrukt is de verhouding genitiefvorm:nominatiefvorm = 92,3 : 7,7. De genitief staat dus sterk.

Het aantal keren dat in datief/accusatiefomstandigheid een niet-nominatiefvormgebruikt is, bedraagt 122, terwijl daarnaast 391 keer een vorm gebruikt is die met die van de nominatief over-een komt. De verhouding in percentages luidt datief/accusatiefvorm: nominatiefvorm = 23,8 : 76,2. In datief/accusatiefomstandigheid staat het gebruik van de buigingsvorm dus zwak. In 2.3, 2.4 en 2.5 werd aangetoond dat resp. in datiefomstandigheid en in accusatiefomstandigheid en bij voorzetselgroepen in datief/accusatiefomstandigheid bij dezelfde substantieven een buigingsvorm en een niet-buigingsvorm voorkwamen. Wouter Jacobsz gebruikt dus - afgezien van de genitief - overwegend een genussysteem.

Wanneer het aantal keren dat casusdifferentiërende attributieve vormen verschijnen, vergeleken wordt met het aantal keren dat niet-casusdifferentiërende attributieve vormen voorkomen (inclusief de gevallen van nominatiefomstandigheid), dan is de verhouding in absolute getallen 146 : 624, dat is resp. 19% : 81%.

2.7.3. *Besluit*

Het onderzoek van het Goudse dagboekfragment van ca 1575 leidt tot de volgende conclusie:

Wouter Jacobsz gebruikte in zijn geschreven taal in 81% van de gevallen een twee-generasysteem. De resterende 19% toont een vast

gebruik van genitiefvormen in genitiefomstandigheid (92,3%) en een facultatief en gering gebruik van een objectsvorm die van de nominatiefvorm verschilt, in datief of accusatiefomstandigheid (23,8%).

Overzicht 10 (Genusclassificatie)

naam-val-omstan-digheid	I	niet-genusdifferentierende attributieven	
nom.		een	26
		bez.vnw. uitg. -0	11
		bijv.nw. st. buiging uitg. -0	11
		zw. buiging uitg. -0	2
		zw. buiging uitg. -e	11
gen.		des	19
		bez.vnw. uitg. -0	1
		bijv.nw. zw. buiging uitg. -0	1
dat.		den, denselfden	15
		bez.vnw. uitg. -0	4
		bijv.nw. st. buiging uitg. -e	2
		zw. buiging uitg. -e	3
acc.		een	20
		bez.vnw. uitg. -0 (ev. + selfs)	31
		bijv.nw. st. buiging uitg. -0	17
		zw. buiging uitg. -e	7
dat./		den, denselfden	59
acc.		desen, desenselfden	22
		dien	1
		een	22
		bez.vnw. uitg. -0	44
		uitg. -en	2
		bijv.nw. st. buiging uitg. -0	20
		zw. buiging uitg. -0	6
		uitg. -e	20
		uitg. -en	3
		totaal	380

II genusdifferentierende attributieven

	kenmerkend voor commuun genus		kenmerkend voor neutraal genus	
nom.	die	111	het	9
	de, d-	4		
	dese(n)	23		
	bijv.nw. st.b. uitg. -e(n)	23		
gen.	attributief uitg. -er	5		
dat.	die	3		
acc.	die, dieselfde	14	het	8
	den	14	dat	1
	dese	1		
	bijv.nw. st. b. uitg. -e	14		
	st. b. uitg. -en	2		
dat./	die	34	het,hetselfde	41
acc.	de, deselfde	30	dit	1
	d'	2	dat	2
	dese	21		
	bijv.nw. st. b. uitg. -e	21		
	attributief uitg. -(e)r	4		
	totaal	328	totaal	62

Overzicht 11 Casusdifferentiatie

I.niet-casusdifferentierende attributieven	naamval			totaal
	nom.	gen.	dat./ acc.	
die, dieselfde	111		53	164
de, deselfde, d-/d'	4		32	36
dese	23		22	45
het, hetselfde	9		49	58
dit			1	1
dat			3	3
een	26		42	68
bez.vnw. uitg. -0				
(ev. + selfs)	11	1	79	91
bijv.nw. st. b. uitg. -0	11		37	48
uitg. -e	23		37	60
zw. b. uitg. -0	2	1	6	9
uitg. -e	11		30	41
totaal	231	2	391	624

II. casusdifferentierende attributieven	naamval		totaal
	gen.	dat./ acc.	
des	19		19
attributief uitg. -(er)r	5	4	9
den, denselfden		88	88
dien		1	1
desen		22	22
bez.vnw. uitg. -en		2	2
bijv.nw. st. b. uitg. -en		2	2
zw. b. uitg. -en		3	3

totaal	24	122	146

Noten

1. Wouter Jacobsz: *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), Prior van Stein, Amsterdam 1572-1578, en Montfoort 1578-1579*, uitgegeven door I.H.van Eeghen. Groningen, 1959, 1960. 2 dln. (Hieruit pp. 466-500 regel 14a uit deel 2.) Graag bedank ik Janny Nijhof en Ruurd Hielkema voor hun bijdrage aan de computerbewerking van dit corpus, evenals Marcel Dekker, die de programmatuur heeft geschreven.
2. G.Geerts: *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw, Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*, z.p., 1956, met name pp.144-181 en pp.211-221; H.M.Hermkens: 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw'. In: *Studies voor Damsteegt.* Leiden, 1981, p.65-77.
3. Voor deze problematiek verwijs ik naar *De kluchten van Gerrit Hendericxsz van Breughel, Tekstuitgave met inleiding, taalkundige studies en tekstverklaringen*. Door J.A.van Leuvensteijn. Amsterdam, 1985. 3 dln. (uitgave in eigen beheer), pp.79-99. Wat ik daar zeg over het taalgebruik in Breughels kluchten, geldt evenzeer voor het taalgebruik van andere, en niet alleen zeventiende-eeuwse, schrijvers.
4. In A.van Loey: *Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands*, Zutphen, z.j. 8ste dr., par.94 staat vermeld, dat de nominale classificatie met drie genera zich weerspiegelt "in de vormen van het substantief zelf of in die van de bijbehorende woorden (artikel, adjectief, pronomen)". Deze formulering is ontleend aan Gerlach Royen: "Onder nominale klassifikatie verstaat men de groepering der substantieven die formeel gereflekteerd wordt, hetzij in het substantief zelf, hetzij in bijbehorende woorden. Vooreerst kan het substantief zelf de drager zijn van de groeperings-eksponent, en wel in de woordvorm of in een buigingsvorm. De groepering der nomina kan echter ook z'n formele uitdrukking vinden in andere woorden die op het substantief betrekking hebben: artiekel, pronomen, adjektief, numerale, verbum. Elke taal volgt hierin een eigen systeem (...) In het Indogermaans (...) is de kongruentie bijna uitsluitend beperkt tot de artiekels, de pronomina en de bijvoeglike woorden". (G.Royen: 'De nominale klassifikatie inhet Nederlands'. *NTg* 19 (1925), p.161-169, citaat p.161). Royen doelde in het eerste deel van het citaat niet op het Nederlands, zelfs niet alleen op de indogermaanse talen.

Terecht gaat Van Loey voorbij aan de woordvorm van het substantief als drager van de groeperings-exponent. De buigingsvormen van het substantief kunnen echter evenmin als groeperings-exponent dienst doen. Dit laatste laat zich hieruit verklaren, dat in het indogermaans en het oergermaans de indeling in stammen primair is en de onderscheiding naar genus daaraan ondergeschikt. De combinatie van stamvormend suffix en casusuitgang levert bij gelijk genus in de verschillende stammen geen uitgangen op die voor elk van de drie genera kenmerkend zijn, ook al werken de 'auslautwetten in zekere mate nivellerend op het vocalisme.

5. De vorm *die* blijft voor vocaal gehandhaafd, getuige bijvoorbeeld *Die arme vrou* (488031), *die ofroupinge* (487007).

6. Ogenschijnlijk verstoort *dese accordt* (484002) de hier voorgestelde samenhang tussen *dese* en *die*, doordat *het accort* (479019, 485021) in het data-bestand voorkomt. Hierin bevindt zich echter ook *dieselfde accort* (484029), dat coreferentieel verbonden is met het zelfstandig gebruikte *deselfde* (484030). Een nader onderzoek van pp.449-465 en 500-566 bracht geen verdere gevallen aan het licht van substantieven die met *het* en met *dese* verbonden werden. Derhalve neem ik aan dat *accort* niet alleen *het*-genus, maar ook *die*-genus heeft.

7. Edith H.Raidt: *Geskiedenis van die bijvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*. z.p., 1968, p.15-38, met name p.33, 34 (overzicht).

8. Vergelijk echter *nae den werlt* (501004, buiten corpus).

9. Ik ga er van uit, dat *kercke* niet als neutrum gebruikt is.

10. In *verwurpe* is *-n* apocope opgetreden, waarbij de slot-*e* nu de suggestie van een buigingsuitgang wekt.

11. Hierbij zie ik af van bijv.nw. waarvan de stam op *-n* eindigt, aangezien deze zowel in verbinding met een commuun als een neutraal substantief onder de omstandigheden voor zwakke buiging geen uitgang krijgen. Ook *tgeheel bederf*, hierboven besproken, laat ik hier onvermeld.

EEN NEDERLANDSTALIGE SELECTIE (ANNO 1552) UIT ERASMUS' PARABOLAE, SIVE SIMILIA

G.R.W. Dibbets

1. Inleiding*

In december 1514 verscheen in Straatsburg bij Matthias Schürer de eerste druk van Desiderius Erasmus' *Parabolarum, sive Similium liber,* opgedragen aan de Antwerpse stadsgriffier Pieter Gillis (Petrus Aegilius), die in 1517 door Quentin Metsys op één schilderij met zijn vriend Erasmus zou worden vereeuwigd (zie Nauwelaerts 1967). Vanaf 1508 had Erasmus vanuit zijn lectuur van Aristoteles, Demosthenes, Lucianus, Plinius, Plutarchus, Seneca, Theophrastes en Xenophon (Margolin 1975: 78) 'parabolae' en 'similia' verzameld, tot een collectie juwelen ("gemmae") voor wie de jeugd in grammatica en rhetorica onderrichtten (Margolin 1975: 6). De verzameling beleefde verschillende herdrukken, o.a. in de Nederlanden (Margolin 1975: 12-54) en liet duidelijke sporen na (zie Margolin 1975: 54-75 waar invloed in Engeland is aangewezen).

In De Vreese 1936-1937 noch in Bijl 1978 wordt gewag gemaakt van een Nederlandse vertaling van *Parabolae, sive Similia.* In de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent berust onder sign. Res 524 een exemplaar van *Gemeene Duytsche Spreckwoorden: Adagia oft Proverbiag ghenoemt,* dat in 1550 te Kampen door Peter Warnersen (zie Krans 1936-1937) was gedrukt, en dat beter bekend is als 'De Kamper spreekwoorden' (zie Kloeke 1959). Achter dit Gentse exemplaar van deze spreekwoordenverzameling zijn 102 bladzijdes bijgebonden, bijna alle beschreven. Ze werden gevuld door Reijer Gheurts, wiens zinspreuk luidde "Tgheloof muet wercken", met een viertal teksten, die hij ieder van een bovenschrift voorzag: 1. "Adagia ofte spreeckwoorden ghecopieert van Reijer Gheurtz tAmsterdam"; 2. "Hier volghen sommighe ghelijckenissen ofte epitheta tot een exempel om meer

die ghelijcken te vöghen"; 3. "Tgheluijt der dieren"; 4. "Parabolen ofte ghelijckenissen dewelcke wel gheappliceert een reden vercieren, ende ick steller hier hondert tot een vörschrift uijt Erasmus ghetooghen om daer meer nae te maecken". Hoe interessant met name de verzameling van 1932 spreekwoorden (Harrebomée dl 1 1980: xxxiii = dl 3: xxxvi) ook is -een bewerking ervan die rond 1960 plaats heeft gevonden (Kloeke 1959: xxxvi), leidde niet tot een uitgave, maar de tekst is thans opnieuw in studie genomen-, we beperken ons hier tot Gheurts' vierde tekst: de Nederlandse weergave van een honderdtal kostbaarheden uit Erasmus' *Parabolae, sive Similia.* Opgemerkt moet worden dat Gheurts' bovenschrift niet expliciet vermeldt dat deze selectie op het zojuist vermelde werk van Erasmus is gebaseerd. De overeenkomst tussen de titel van Erasmus' werk en het begin van Gheurts' bovenschrift is echter wel zeer opvallend; en ook de woorden die Gheurts na zijn honderdste fragment neerschreef, 19 bladzijdes verderop in het handschrift, wijzen naar juist dit werk van Erasmus: "Eijnde der hondert ghelijckenissen ghenoomen ex similibus Erasmi om andere nae te maecken. Tgheloof muet wercken. Anno 1552".

2. De (af)schrijver

Het wordt niet geheel duidelijk of Reijer Gheurts beschouwd moet worden als de vervaardiger of als de copiist van een 'vertaling' van de honderd uitspraken die zo van rhetoricaal nut kunnen zijn (vgl. "een reden vercieren" in het bovenschrift). Wees "ghecopieert" boven de als eerste in het zojuist vermelde handschrift opgenomen tekst echter sterk op Gheurts' werkzaamheid als afschrijver, zijn woorden "ick steller" boven de 4de tekst lijken te wijzen op groter creativiteit dan die van afschrijver. Of moeten we er misschien uit concluderen dat Gheurts uit een grotere (thans onbekende) verzameling een keuze heeft gedaan?

Aangaande Reijer Gheurts (Ghuertz of Görts) is slechts weinig bekend. We beschikken over een vijftiental toneelstukken, afkomstig van of gespeeld door rederijkers uit Amsterdam, Antwerpen, Den Briel, Leiden en Thoolen (zie Hummelen 1968: 29-36), die door hem zijn afgeschreven in de jaren 1551-1553 (vgl. het jaartal 1552 onder de *Parabolen*), en die bewaard worden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (sign. 21648-21655; 21659), de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent (sign. II 367-369) en in de

Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (sign. 71 N 27). Voorts is bekend dat hij in de vijftiger jaren van de 16de eeuw lid was van de rederijkerskamer In Liefde Bloeyende te Amsterdam (Hummelen-Schmidt z.j.: 5), in welke stad hij ca. 1550 als boekbinder werkzaam was. Aangenomen mag derhalve worden dat ook zijn *Parabolae*-tekst in Amsterdam tot stand is gekomen. Gheurts' taalgebruik in één van diens afgeschreven toneelstukken bracht Meertens tot de veronderstelling dat hij "in Oost-Nederland bekend geweest" is (Meertens 1967: 78).

3. Spelling

Met als uitgangspunt het geschreven huidige Algemeen Nederlands (verder AN) volgt hier ten behoeve van de lezer van de hierachter aangeboden tekstuitgave een beschrijving van de belangrijkste taaleigenaardigheden in Gheurts' *Parabolen,* met name in het vocalisme, aangezien juist dit bij lezing problemen zal veroorzaken die nu niet steeds via aantekeningen hoeven worden opgelost. Aan het slot van het overzicht zal, om via deze informatie de tekst nog toegankelijker te maken, worden aangegeven welke tekens in het AN beantwoorden aan Gheurts' grafemen. Via de getallen tussen haakjes is verwezen naar de Nederlandstalige teksten zoals die in paragraaf 6 van deze bijdrage zijn uitgegeven.

1. Aan geschreven *a* van het AN beantwoordt bij Gheurts in gesloten lettergreep meestal *a.* Als uitzonderingen moeten worden vermeld: 1. barmhertich (100), hertich (70 2x), herd(en) (76, 79), volherdende (54), herpslaegher (42), vercken (56), waar *e* steeds staat vóór *r* + consonant; overigens bezigt Gheurts in die positie niet steeds *e:* harde (6 2x), harpenist (6), archeijt (98), arm (75, 100), armen (22), warm (73). 2. ghebrocht (71). In open syllabe beantwoordt aan AN *a* meestal *ae.* Als uitzonderingen moeten worden vermeld: 1. de leenwoorden ageert (68), Alexander(s) (10, 69, 75), Bucephalus (10, 75), esbatement (68), diamant (73), Dyanams (40), fabulen (57), manieren (2), materie (31, 54 2x), natuer(e)(n) (48, 63, 72, 78, 84), oraci (53, 79), Parabolen (bovenschrift), personage (68). 2. de woorden glasen (100), onghehavent (74), salighe (71), tater (42), (zee)water (21, 37, 61), en soms aan het woordeinde: na (6x, t.o. nae 2x), scha (81, 85, 98). 3. aijren (59) voor aren.

2. Aan geschreven *aa* uit AN beantwoordt bij Gheurts meestal *ae.* Uitzonderingen zijn: 1. met *ee,* nagenoeg steeds vóór *r* + consonant: eerden (71), gheerne (22, 39 2x, 64), keers (78), leech (59), lichtveerdighe (54), peerd(en-) (11x), weerdeert (97). 2. met korte vocaal *a,* steeds vóór *m:* ghehoorsamheit (17), l(i)jcham (3, 51, 58), meedsam (75), selsam (50). 3. met *ö:* dör (30) i.p.v. het gebruikelijke daer, en hör (8x).

3. Wanneer in AN *e* wordt gebruikt, schrijft Gheurts in gesloten lettergreep eveneens *e* waar *e* in AN een sjwa aanduidt, behalve in de leenwoorden discipulen (17), fabulen (57) en Parabolen (bovenschrift). Verder gebruikt Gheurts *e* in gesloten lettergreep als in AN. In open syllaben schrijft Gheurts gewoonlijk *ee.* Uitzonderingen op deze regel zijn: 1. met *e:* a) de leenwoorden Bucephalus (10, 75), Ephesen (40), Erasmus/i (boven- en onderschrift), devangelien (77), ghegenereert (76), materie (31, 54 2x), medecijn (82), regiment (5, 21). b) een groep woorden waarin, m.u.v. lelijck(e) (3, 57, 74), een gerekte *e* voorkomt: bekere (71), beter (11, 12 2x, 67, 96, 99), beteren (52), verbetert (52), besicht (15), ghebesicht (19), esel (67), ezelen (88), ledich (100), lelijck(e) (3, 57, 74), lenich (57), uijtlevert (36), reden (bovenschrift, 6, 26, 68), ongherghelt (74), teghen (73), weder (80, 85 2x t.o. weeder (47)), weghe (49). 2. met *ie:* de leenwoorden regieren (5), corrigieren (9, t.o. corrigeeren (6, 82), ordineere (27)). 3. met korte vocaal: ennich (69). 4. met *a:* iewars (65).

4. Wanneer in AN *ee* wordt geschreven, vinden we bij Gheurts meestal eveneens *ee.* Uitzonderingen zijn: 1. met *eij:* enkele woorden met scherplange *e:* vleijschlijcken (30), tghemeijne (3, 12), ghemeijnte (2, 12) naast tghemeen (90), ghemeene (75). 2. met korte vocaal: brect (9), vremden (30, 87).

5. Aan geschreven *i* in AN beantwoordt bij Gheurts gewoonlijk *i.* Uitzonderingen zijn: 1. met *ij:* lijcham (51 t.o. licham (3, 58) en lichaemen (22)), perijckel (98); 2. met *e:* nemmermeer (19, 64), medecijn (82).

6. Aan geschreven *ie* uit AN beantwoordt meestal *ie.* Uitzonderingen zijn: 1. de, dat 59 maal als betrekkelijk voornaamwoord verschijnt naast 4 maal die. 2. enkele leenwoorden waar in het woordeinde *i* is geschreven: composici (52), invenci (52), oraci (53, 79) t.o. historie (56), incisie (82), materie (31, 54 2x), etc. 3. worpe (44), welke conjunctief, gevormd van de meervoudige verleden tijd, nog de *o* behouden heeft. 4. inghegriffijt (94), verlijst (4).

7. Aan geschreven *o* uit AN beantwoordt bij Gheurts in gesloten syllabe meestal *o.* Uitzonderingen zijn: buck(en) (56, 73), dul(le) (13, 71 t.o. dollen (20)), up (10x). In open lettergreep vinden we meestal *oo.* Uitzonderingen zijn: 1. met korte vocaal: (up)commen (1, 7, 10, 23, 33). 2. met *o:* a) de leenwoorden autoriteit (5), composici (52), historie (56),

oliphanten (49, 85), oraci (53, 79), parabolen (bovenschrift), personage (68), profijt (95), onprofijtighe (87), properheit (53), Pijrgoteles (69), Scotum (77), sophistighe (98); b) de woorden also (94x), so (10x), boven (88, 92), tcoper (69), honich (57), oorloghe (85), over(-) (passim), vrolijck (20, 47 2x). 3. met *ö:* köninck (75, 89), översten (3, 27), vöghelen (2), vöre (30). 4. met *ee:* ontsteecken (16 2x) waarin de vocaal van de 5de klasse van de sterke werkwoorden bewaard gebleven is. 5. met *e:* als reductievorm: onversiens (1).

8. Aan geschreven *oo* beantwoordt bij Gheurts gewoonlijk *oo.* Uitzonderingen zijn: de palataliseringsvormen dör (20, 49, 66, 94), vör(-) (passim).

9. Aan geschreven *u* beantwoordt in gesloten lettergreep meestal *u.* Uitzonderingen zijn met *o:* bemorwen (73), borgheren (82), connen (62, 73), conste(n) (53, 59, 70), constelijcke (24), constenaer (65), constighe (69). In open syllabe vinden we meestal *ue,* doch instrument (51, 52).

10. Aan geschreven *uu* beantwoordt bij Gheurts meestal *ue.* Als uitzondering valt te vermelden: tvier (16, 18, 31, 41).

11. Aan geschreven *ij* beantwoordt meestal *ij;* als uitzonderingen worden vermeld: met *ije:* bije (57), heerscappije (58).

12. Aan *ei* beantwoordt bij Gheurts meestal *eij,* behalve in het leenwoord authoriteit (5), en in het achtervoegsel -heit (b.v. 17, 18, 89). Echter: archeijt (98).

13. Aan *eu* beantwoordt bij Gheurts gewoonlijk *ö,* zoals in döchden (53, 69), vlöghelen (89), maar ook een enkele keer *ue:* duechheit (40), vercluemt (66).

14. Aan *oe* beantwoordt meestal *ue;* als uitzonderingen moeten worden vermeld: rumoors (12 2x), smoders (55), ongheöffent (15), muster (75).

15. Aan *oei* beantwoordt Gheurts' *uij,* zoals in bluijt (93), besnuijense (25), kuijen (56), muijte (16).

16. Aan *ui* beantwoordt steeds *uij.*

In het nu volgende overzicht is uitgegaan van de spelling van het vocalisme in *Parabolen ofte ghelijckenissen* van Gheurts (kolom 1). In de tweede kolom zijn de spellingen geplaatst die hieraan in het AN meestal beantwoorden; daarna volgen in kolom 3 de minder frequent corresponderende schrijfwijzen uit het AN, waarbij m.n. eenmalige gevallen buiten beschouwing gelaten zijn. De getallen tussen haakjes verwijzen steeds naar de verschillende punten uit deze paragraaf 'Spelling'.

Gheurts	Algemeen Nederlands	
a	a (1)	aa (2)
ae	a (1), aa (2)	
e	e (3)	a (1), ee (4), i (5), ie (6)
ee	e (3), ee (4)	aa (2), o (7)
eij	ei (12)	ee (4)
i	i (5)	ie (6)
ie	ie (6)	e (3)
ij(e)	ij (11)	i (5), ie (6)
o	o (7)	u (9)
oo	o (7), oo (8)	oe (14)
ö	eu (13), o (7), oo (8)	aa (2)
u	u (9)	o (7)
ue	u (9), uu (10), oe (14)	eu (13)
uij	oei (12), ui (16)	

Het hierboven gepresenteerde overzicht van Gheurts' spelling van het vocalisme laat zien dat deze geenszins eenduidig was. Datzelfde blijkt wanneer we de spelling van de consonanten bezien. Op enkele aspecten daarvan wordt in het volgende gewezen.

Aan het einde van een woord spelt Gheurts meestal *t;* maar naast arbeijt (10) vinden we arbeijd (72, 76), naast (t)bluet (22, 73) blued (85), naast gout (72) goud (47), naast ghehoord (36) ghehoordt (4) en ghecleedt (97). Dergelijke onregelmatigheden zijn er meer: palfeniers (17) staat naast palpheniers (74, 75), (huijs)vrou(we(n)) (38, 46, 50, 58) naast huijsfrou(we) (47, 48, 49), dickwijls (59) naast dicwijls (85). In leenwoorden vinden we *sc* voor *sch,* zoals in discipulen (17), scriftuer (77); maar deze zelfde lettercombinatie vinden we in heerscappije (46), sculdenaers (40), scaede (78) naast scha (81, 85, 98) en schaede (85). Al even onregelmatig is het voorkomen van safte (6) naast sacht(-) (6, 9), en van princen (64 2x, 74) naast princhе (3) en prins (8, 9, 27, 89). Verschillende malen zien we *d* gesyncopeerd, zoals in arbeijen (24), gouwen (71), ouwe (96), ouwen (20, 96), ouwerdom (20) naast oude (10) en ouden (21).

4. De 'vertaling'

Het is niet duidelijk waar Gheurts zich door heeft laten leiden bij het selecteren van 100 uitspraken uit de duizenden van Erasmus. Wel blijkt dat hij tamelijk nauwgezet heeft vastgehouden aan de volgorde waarin zijn keuze voorkwam in de eerste druk van Erasmus' *Parabolae, sive Similia* -heruitgegeven in Margolin 1975: 87-320 (zie Margolin 1975: 12)- waarvan latere drukken niet lijken af te wijken. Slechts de hieronder als 17, 58, 70, 97, 98 en 99 opgenomen teksten doorbreken Erasmus' volgorde. Voor wat de laatste drie betreft: men kan zich voorstellen dat de vertaler, vóór zijn honderdste weergave bijna aan het einde van Erasmus' Latijn gekomen, even terug heeft gebladerd om nog enkele, tot dan toe opgespaarde kernachtige uitspraken te noteren, voordat hij het ronde getal honderd bereikte.

Vergelijking van de Latijnse teksten van Erasmus met de Nederlandse equivalenten van Gheurts laat zien dat in zo'n 75 % het begin van de Nederlandse vertaling overeenstemt met dat van Erasmus' tekst. In deze laatste vinden we 57 maal een opening met *quemadmodum, sicut(i)* of *ut.* 45 van de hieraan te relateren Nederlandse vertalingen openen met *ghelijck* (80 %).

Deze aantallen wijzen, behalve op overeenkomsten, ook op verschillen tussen de Nederlandse en de Latijnse tekst. En verschillen zijn er vele, want in de Nederlandse tekst is het Latijnse voorbeeld niet steeds zeer nauwkeurig nagevolgd. Soms stemt de weergave nagenoeg overeen met Erasmus' tekst. Goede voorbeelden daarvan zijn 34, 43, 51, 68 en 89, in welke laatste tekst het Latijnse "fabula" (o.a. 'toneelstuk, treur- of blijspel') is geactualiseerd naar genres die in de zestiende eeuw in de Nederlanden opgeld deden, en weergegeven met "esbatement ofte spel van sinne". In een aantal gevallen wijkt de Nederlandse tekst slechts in geringe mate af van het Latijnse voorbeeld. Gewezen zij op 16, waar "non facile est restituere" ('is het niet gemakkelijk haar in haar oude positie te brengen') wat persoonlijker is weergegeven met "canmense quaelijck weer <'terug'> crijghen"; op 23, waar "quidquid obiicitur" ('wat er wordt voorgehouden') in een eveneens persoonlijker vorm "wat ghij daer vör brengt" is gegoten; op 29, waar we Erasmus' "foelicitas" ('geluk', 'voorspoed') als "gheluck ende vörspuet" terugvinden, misschien omdat de

vertaler de mening was toegedaan dat één Nederlands substantief de volle betekenis van het Latijnse woord onvoldoende weergaf. Een dergelijke meerwoordige uitbreiding van een Latijns woord treffen we vaker aan. Zo werd in 72 "gemmas" ('kostbaarheden') tot "gout ende gemmen", en werd in 74 "strigosus" ('mager') aangedikt tot "onghehavent <'onverzorgd'>, ruijch ende lelijck". De Nederlandse lezer krijgt hiermee een scherper beeld aangereikt. Datzelfde bereikte de bewerker door in 31 "materiam" ('materiaal') weer te geven met "brandende materie", in 91 "cadavera" ('kadavers') uit te breiden tot "stinckende krengen" (terwijl hij in 62, waar dezelfde gieren ("vultures") "corpora" ('lichamen') ruiken, "crengen" bezigde). Verduidelijkend werkt in 37 de toevoeging "oft leck is of niet", en na "onvlugge jongen", dat overeenstemt met Erasmus' "pulli involucres", is in 55 "na smoders aes" beter getroffen dan het Latijnse "ab ore alieno" ('uit iemand anders mond').

Maar de Nederlandse 'vertaler' breidde niet slechts uit, hij besnoeide ook, b.v. in 4, 32, 42, 44. Een aantal malen is de tekstbekorting sober, zoals in 19 waar "ferrum aut aes" ('ijzer of koper') tot "ijser" werd hersmeed, in 75 waar "regiis phaleris" ('koninklijke kop- of borstsieraden') geen plaats werd ingeruimd, of 89 waar "certe" ('althans') niet werd overgenomen. Soms is die inperking van de tekst te beredeneren. Wanneer in 64 "liberi cives, hii rursus dives" ('de vrijen de burgers, dezen op hun beurt de rijken') wordt beperkt tot "de vrijen de rijcken" zodat één categorie is overgeslagen, kán een rol hebben gespeeld dat de tegenstelling vrije - burger medio 16de eeuw niet meer zo duidelijk was. En in 4 kan zijn aangenomen dat de vertaling van zowel "sordidum" als die van "impurum" met "onreijn" volstond.

Dergelijke besnoeiingen konden ook tegenstellingen doen vervagen die in de Latijnse tekst aanwezig waren, zoals in 67 waar "Generosus equus" terecht "Een heerlijck peerd" als equivalent kreeg, maar waar "ignavum iumentum" ('traag lastdier') domweg tot "esel" werd. Maar dergelijke vervagingen treden niet slechts op via beperking van de tekst maar ook via onzuivere vertaling. Een voorbeeld daarvan vinden we in 1 waar "volentes" ('vrijwillig') werd tot "met practijcke" ('volgens de regels van de kunst'), waardoor de tegenstelling die in "volentes" en "in casu" was uitgedrukt, teloor ging; in 25 waar "lapidem" ('steen') werd tot een duister "-se"; in 41 waar "domus aut famulicium" ('huis en personeel') werd tot "dat onnoodich is"; in 88 waar "suas commentariunculas" ('hun nietsbetekenende opschrijfsels') werd tot een eenvoudig en neutraal "wat sij maecken".

Een vrije opstelling ten opzichte van de Latijnse uitgangstekst vinden we in deze Nederlandse weergave vele malen. Soms betekende dat een lichte wijziging van de inhoud. Zo werd in 4 "gratiam" ('bekoorlijkheid') tot "cracht", in 3 "grandes maculae aut cicatrices" ('grote vlekken of littekens') tot "lelicke vlecken", in 20 "beneficio aetatis" ('dank zij de leeftijd') eenvoudig tot "dör ouwerdom". Andere keren werd in de Nederlandse tekst een woord met een algemener betekenis in de Latijnse tekst beperkt, gepreciseerd. Zo werd in 6 "Musici" gespecificeerd tot "harpenist" (in 9 luidt de vertaling "Musicijn"); werd in 8 "optimos nautas" niet slechts enkelvoudig en in de stellende trap vertaald, maar werden 'de beste zeelui' tot "een vervaeren stuerman", raakte in 52 "ornamenta sermonis" ('schoonheden in de taal') beperkt tot "schoon gedicht"; werd in 65 "mediocres" ('middelmatigen') tot "een maetich <'middelmatig'> constenaer" verengd, en werd in 82 "melior" ('beter') voorgesteld als "meer te prijsen". Soms is de tekst aangepast aan de eigen tijd en situatie (vgl. de hierboven al aangestipte interpretatie van "fabula" uit 89). In 56 werden de "quadrupedia" ('viervoeters' of 'paarden'), nadat het voorafgaande "capra" ('bokken') was verenkelvoudigd, voorgesteld als "kuijen" ('koeien'), waarbij het algemene "fructum" tot "gras" werd; in 64 werden de heidense "deos" ('goden') door "God" vervangen; in 71 werd "e Neroni capedine" ('uit de offerschaal van Nero') tot "eenen kostelijcken gouwen bekere" en "e Samio vasculo" ('uit een Samisch kannetje') tot "eenen eerden crues"; in 90 moesten de oorspronkelijke "corvi" ('raven') plaats maken voor "De musschen" die stellig bekender werden geacht en waartoe de vertaler misschien mede werd geinspireerd door het erop volgende "muscae" ('vliegen').

Opvallend is het dat in de vertaling nogal vrij is omgesprongen met de trappen van vergelijking uit de Latijnse tekst. Gewezen zij op 52 waar de positivus "Facile" ('gemakkelijk') werd tot een comparativus "lichtelijcker"; op 57 waar "ex amarissimis floribus et asperissimis spinis" ('uit de bitterste bloemen en de scherpste doornstruiken') tot "uijt bittere bluemen ofte kruijen" werd, en "mel suavissimum et lenissimum" ('zeer zoete en zeer aangenaam smakende honing') tot "suet en lenich hönich" (waarbij men zich afvraagt of "suet en lenich" in de Nederlandse tekst niet als bepaling bij "vergaert" fungeert, en of "lenich" niet met "lenis" werd geassocieerd); op 92 waar "nobilissima" ('de edelste') werd gematerialiseerd tot "in vruchten te boven gaet"; in 93 waar "dulcissimos" ('de zoetste') is gereduceerd tot "suete"; in 96 waar "copiosius" ('overvloediger') is

weergegeven met "overvluedich" en waar "utiliora" ('nuttiger zaken') werd tot "dat sluijt".

Maar ook in andere details heeft de vertolker zich nogal vrij opgesteld ten opzichte van de Latijnse tekst die hem als vertrekpunt diende. Zo veranderde hij in 1 "moderate" ('gematigd') in "wijsselijck", en werd "qui sese temere iniiciunt, eos poenitet" ('wie zich in den blinde ergens in storten, hun zal het berouwen') tot "maer sonder vörraet <'zonder voorafgaand beraad'> wordt niet wijsselijcx uijtghericht", wijzigde hij in 2 "obsecundes et observias oportet" ('je behoort toe te geven aan en het oog gericht te houden op') in "muet ter wille sijn", moest in 5 "non satis instructus potentia" ('onvoldoende met macht toegerust') plaatsmaken voor "sonder autoriteit ofte macht", en werden in 22 "rebus prosperis ac feracibus" ('voordelige en nut afwerpende zaken') tot "den rijcken en gheluckighen", en in 40 "frugalitas et parsimonia" ('zuinigheid en spaarzaamheid') tot "duechheit en vroomheit". Ook hier hebben we in een aantal gevallen te maken met wijzigingen die de tekst niet steeds ten goede kwamen, hem vervaagden. Maar soms leidde de wat onafhankelijke opstelling van de vertaler tot gevatte Nederlandse teksten: gewezen zij op 12, het slot van 49, en 84.
Enkele malen breidt de 'vertaler' de tekst zo uit dat hij wat van zichzelf laat zien. Minder lijkt dat het geval in 27, waar "princeps" de grondslag heeft gevormd voor "prins of överste". Meer persoonlijk is in 74 "bisscoppen ende princen", waarmee de verantwoordelijkheid die in de Latijnse tekst alleen aan de "episcopis" was toebedacht, ook nog wereldser heren op de schouders werd gelegd. En gelijk in de tweede druk van Erasmus' tekst, in 1515 te Leuven verschenen, achter de naam van Nicolaas van Lyra, welke scholasticus door Erasmus verscheidene malen is aangevallen, die van Hugo Bricotus werd toegevoegd, zo plaatste de Nederlandse bewerker in 77 "Scotum" erachter, waarmee hij de leer van Joannes Duns Scot nadrukkelijk afwees, daarbij Erasmus' "Stultum est" ('Het is dwaas') verpersoonlijkend tot "Tis een dwaes", terwijl aan de "Evangeliis" nog "andere heijlighe scriftuer" werd toegevoegd.

5. Wijze van uitgeven

Bij het uitgeven van de tekst van Gheurts' hand zijn de volgende regels in acht genomen:

1. in het handschrift werden ij met puntjes en zonder puntjes zonder regelmaat dooreen gebruikt; beide zijn hier weergegeven met ij;
2. het gebruik van i en j werd genormaliseerd; zo werd iongen (21) tot jongen, en jnwendighe (43) tot inwendige;
3. het horizontaal geplaatste halve maantje boven de letter u werd in de uitgave verwaarloosd;
4. afkortingen werden opgelost; zo is en, met boven de n een horizontale haal, als ende weergegeven;
5. grafische gehelen die in het AN een samenstelling vormen maar door Gheurts los van elkaar werden geschreven, zijn hier verenigd; maar grafische gehelen van Gheurts zijn niet tot AN-woorden gescheiden; zo werd ter stont (9) tot terstont;
6. het gebruik van hoofdletters is gemoderniseerd; zo werd Musicijn (9) tot musicijn, en bucephalum (10) tot Bucephalum;
7. het gebruik van leestekens is gemoderniseerd;
8. in de commentaar, die is opgenomen in noten waarvan de nummering overeenstemt met die van Gheurts' *Parabolae,* is tussen < > steeds de corresponderende tekst van Erasmus gegeven, ontleend aan Margolin 1975 ('M') met verwijzing naar de betreffende pagina aldaar ('318') en de regelnummering ('590-591'): M 318 590-591. In de commentaar bij 100 is het bij Erasmus voorkomende Grieks vervangen door een transcriptie in Latijnse letters: "dia pasoon". Verder zijn in de commentaar vooral woordverklaringen te vinden. Enkele woorden die in de Nederlandse tekst verscheidene malen voorkomen en telkens verklaring zouden behoeven, zijn in het nu volgende lijstje bijeengeplaatst, waarin ze zijn voorzien van betekenissen:

also: zo; zo ook
daer: daar; waar; er
dat: dat; wat
de: de; die
die: de; die; wie
hem: hem; zich
hen: hen; hun; zich
hör: hun; zich
na(e): na; naar; volgens
niet: niet; niets
wel: wel; goed; op correcte wijze

6. Teksteditie

Parabolen ofte ghelijckenissen dewelcke, wel gheappliceert, een reden vercieren, ende ick steller hier hondert tot een vörschrift, uijt Erasmus ghetooghen, om daer meer nae te maecken.#

1. De allencken met practijcke in eenen put daelen, quetsen hör niet, maer dier onversiens in vallen, commen in lijen. Also de met vörraet hör dingen tueleggen, duen wijsselijck, maer sonder vörraet wordt niet wijsselijcx uijtghericht.
2. Wie vöghelen wil vangen, loctse met ghelijcke stemmen om onder tnet te brengen. Also de een ghemeijnte wil brengen tot sijnen wille, muet hör manieren int eerste te wille sijn.
3. Int aenschijn wortmen eer ghewaer een spruetele ofte een cleijn

---

#. Parabolen: gelijkenissen, in de vorm van een aanschouwelijk verhaal; *ghelijkenissen:* vergelijkingen, veelal aanvangend met *zoals, gelijk,* etc. (Margolin 1975: 9 meent dat *parabolae* en *similia* in de tekst van Erasmus' werk, door hem resp. weergegeven met 'comparaisons' en 'simililudes', niet als onderlinge equivalenten zijn gebruikt); *gheappliceert:* gebezigd, toegepast; *een reden:* hetgeen men zegt; *vercieren:* verfraaien; *vörschrift:* model

1. <M 96 15-17: Qui sensim ac volentes descendunt in puteum, nihil leduntur; qui casu incidunt, valde turbantur. Sic qui certo consilio accedunt ad rempublicam, moderate ferunt; qui sese temere iniiciunt, eos poenitet>. *allencken:* rustig aan; *met practijcke:* volgens de regels van de kunst; behendig; *onversiens:* zonder erop bedacht te zijn; *vörraet:* overleg vooraf; *tueleggen:* ondernemen

2. <M 96 21-22: Qui captat aves, earum voces imitatur, ut alliciat in laqueos: sic ut multitudinem in tuam adducas sententiam, illius ingenio obsecundes et observias oportet>. *stemmen:* geluiden (als die van de bedoelde vogels); *ghemeijnte:* volk; vergadering; groep mensen; *manieren:* gewoonten, regels; *int eerste:* in het begin; allereerst

3. <M 96-98 23-25: In facie plus offendit nevus aut verrucula quam in reliquo corpore grandes maculae aut cicatrices: sic exigua delicta magna videntur in principe, cuius vita in conspicuo est>. *spruetele:* sproet, vlek; *worteken:* wratje (in Kiliaan 1599: 680 nog beschouwd als Vlaams woord);

worteken dan in tgantze licham lelijcke vlecken. Also sietmen in eenen princhе ofte översten eer cleijn ghebreecken dan in tghemeijne volck groote ghebreecken.
4. Ghelijck guede wijn in een onreijn vat ghegooten verlijst sijn cracht, also wordt een guede sentencie, van eenen quaeden ghesproocken ofte ghehoordt, veracht.
5. Ghelijck de met een slappen thoom een peerd wil temmen, wordt afgheworpen, also de sonder autoriteit ofte macht sijn ondersaeten regieren wil, wordt uijt sijn regiment ghestooten.
6. Ghelijck een harpenist suet gheluijt maect met safte ende niet met harde greepen, also kanmen tvolck eer met sachtmuedighe reden dan met harde woorden trecken.
7. Ghelijck climup ofte eijloof hoog rijst bijder boomen onderstand, also de van niet upcommen, verdrucken, alse verheeven sijn, diegheenen daer sij stut af hadden.
8. Ghelijck een schipper een vervaeren stuerman, en de timmeren wil die

---

princhе, översten: vorst; vooraanstaande

4. <M 98 29-31: Ut optimum vinum, si in vas sordidum et impurum infusum sit, perdit gratiam, ita bona sententia, si a malo viro proficiscatur, aut si doctrina in malum virum inciderit>. *verlijst:* verliest; *sentencie:* uitspraak; *van:* van(wege); *veracht:* gering geschat

5. <M 98 37-39: Ut qui obtuso freno conatur equum domare, excutitur, equo contemnente frenum, sic qui populum vincere conatur, non satis instructus potentia, ab imperio deturbatur>. *regiment:* heerschappij

6. <M 98 42-43: Musici levi chordarum tactu demulcent, non gravi pulsu: sic oratio placida citius quam aspera movet populum>. *safte:* zachte; *reden:* woorden

7. <M 100 50-52: Ut haedera adhaerens arborum ramis, ope aliena in altum erigitur, sic obscuri, consuetudine potentium crescunt; deinde praefocant eos a quibus sunt evecti in altum>. *climup,* in Kiliaan 1599: 241 als Hollands bestempeld; *eijloof:* in Kiliaan 1599: 108 als Fries beschouwd; *onderstand:* hulp

8. <M 100 59-61: Gubernator optimos quaerit nautas. Architecton doctissimos quaerit ministros. Ita princeps eos asciscet amicos, qui ad rempublicam administrandam maxime sint idonei>. *vervaeren:* bekwaam; *prins,* zie 3

beste werckluijden, also een prins trect tot hem die gheleertste en die bequaemste.
9. Een musicijn verwerpt noch en brect die discoort luijende snaeren niet terstont maer brengtse, allencken treckende ofte ontsettende, tot accoort. Also sal een prins met sachmuedicheit alshands corrigieren ende niet terstont dooden.
10. Alexander Magnus liet Bucephalum, sijn peerd, duet out gheworden was, van ander peerden draeghen, updattet dapper en vers ten strijde commen soude. Also salmen die oude raetsluijden van last ende arbeijt ontslaen, updatmense in nood ghebruijcken mach.

Danderde thien

11. De hand en is te crancker niet datse in vingeren ende duijm ghedeelt is, maer bequaemer om te wercken. Also worden sheeren officien beter bewaert van veelen dan van een.

---

9. <M 100 62-64: Musicus chordas dissonantes non statim abiicit atque incidit sed sensim intendens aut remittens, ad concentum adducit: ita princeps leniter debet emendare peccantes, non protinus tollere>. *verwerpt:* gooit weg; keurt af; *brect:* maakt stuk; *allencken,* zie 1; *ontsettende:* los makende; *prins:* zie 3; *alshands:* alleshands, op allerlei wijze

10. <M 102 70-73: Alexander Bucephalum iam senem, ab aliis equis gestandum curare solebat, donec ad hostem ventum esset, ut integer ad pugnam veniret: ita senum magistratuum utendum opera, ut eis adimatur quantum potest laboris, ad necessitatem usus illorum reservetur>. *dapper:* sterk; *vers:* fris; *raetsluijden:* raadsmannen, leden van bestuurlijke colleges; *last ende arbeijt:* lastige inspanning; of: functie en inspanning; *ontslaen:* ontheffen

11. <M 102 81-82: Non est infirmior manus, quod in digitos sit dissecta, sed ad operandum agilior: ita negocia multis communicata, in republica plenius conficiuntur>. *te crancker:* des te zwakker; *datse:* doordat ze; *ghedeelt:* verdeeld; *bequaemer:* beter geschikt; *officien:* taken; *bewaert:* behartigd; in het oog gehouden; ten uitvoer gebracht

12. So meer rumoors in eenen bijencorf so beter bijen; hue min rumoors onder een ghemeijnte so beter.
13. Ghelijck seer swaerlijck dulle ofte onsinnighe siecken te helpen sijn, also de hör eijghen ghebreecken niet en kennen.
14. Een hert draegt tevergheefs groote hoornen. Also is hij tevergheefs rijck de gheen muet en heeft.
15. Ghelijck ijser dat ghij niet en besicht, wordt dick van ruest, also oock smenschen verstand ongheöffent wordt plomp.
16. Het vier is guet tonderhouwen alst eens ontsteecken is, maer alst uijt is, wordet met muijte weer ontsteecken. Also een guede faem is guet tonderhouwen, maer alse verlooren is, canmense quaelijck weercrijghen.
17. Ghelijck de palfeniers ofte peerdenmeesters leeren die peerden onder thoom gaen, also de guede discipulen wil maecken, muet se eerst tot ghehoorsamheit buijghen.

---

12. <M 102 98-99: Ex alvearium strepitu ac tumultu colligunt apes recte valere; contra ex quiete rempublicam>. *rumoors:* leven; *min:* minder; *ghemeijnte,* zie 2

13. <M 104 111-113: Ut difficillime sanantur, qui sui sensu carent in morbo, velut lethargici ac phrenetici, ita difficillime revocantur ad bonam mentem, qui non agnoscunt sua vitia>. *dulle:* krankzinnige; *onsinnighe:* van hun verstandelijke vermogens beroofde

14. <M 106 140-141: Ut cervis frustra sunt ingentia cornua, cum desit animus, ita non satis est opibus pollere, nisi fortitudo accesserit>.

15. <M 106 148-149: Ut ferrum si non utaris, obducitur rubigine, sic animi vigor, nisi negociis tractandis exerceas>. *ongheöffent:* ongebruikt; *plomp:* dom

16. <M 106 156-157: Ignis semel accensus facile servatur, extinctus haud facile redaccenditur: ita famam tueri facile est, extinctam non facile est restituere>. *tonderhouwen:* brandende te houden; *eens:* een maal; *met muijte:* niet dan met moeite; *quaelijck:* niet gemakkelijk; *weer-:* terug-

17. <M 162 20-21: Qui equos recte alunt, eos docent parere freno; pueros qui volet instituere, primum assuefaciat ut dicto sint audientes>. *palfeniers:* palfreniers

18. Ghelijck het vier seer rooct aleert een vlamme gheeft, also, aleer een man ter eeren comt, wordt seer met nijdicheit ghequelt.
19. Ghelijck dijser dat veel ghebesicht wordt, blinct als silver, also smenschen verstant dat nemmermeer leech is.
20. Ghelijck een knecht blij is de sijnen dollen heer ontloopen is, also sullen vrolijck sijn de ouwen, de van luxurie dör ouwerdom verlost sijn.

Tderde thien

21. Ghelijck dwater in wijn ghemengt maect maeticheit, also int regiment de ouden bij die jongen ghemengt duen, datter net en wijsselijck ghehandelt wordt.
22. De luijsen verlaeten doode lichaemen, omdatse van tbluet (daer sij af

---

18. <M 108 163-166: Flammam primum emicantem, multus comitatur fumus; qui quidem evanescit, iam invalescente et explicante se flamma: sic res egregias aggredientem initio multa premit invidia, donec aucta gloria invidiae fumum discutiat. Nam fumus gloriae invidia est>. *ter eeren:* tot hoog aanzien; *nijdicheit:* afgunst

19. <M 108 174: Ut ferrum aut aes usu splendescit, sic exercendis negociis enitescit animi vigor>. *nemmermeer:* nooit; *leech:* inactief, buiten werking

20. <M 108 175-176: Ut gaudent, qui a furiosis dominis aufugerunt, sic gaudere debent senes, qui aetatis beneficio libidine non infestantur>. *knecht:* dienaar, slaaf; *dollen,* zie 13; *vrolijck:* verheugd, onbezorgd; *luxurie:* wellustigheid

21. <M 108 179-181: Ut aqua vino admixta, reddit illud moderatius, et sobriae nymphae deum temulentum compescunt, sic in republica senes admixti, iuvenum temeritatem et ambitionem reverentia sui reddunt moderatiorem>. *maect maeticheit:* onmatigheid voorkomt; *regiment:* bestuur (zie 5); *net,* in het hs staat *met*

22. <M 110 206-208: Pediculi corpora exanima deserunt, utpote defecta sanguine quo alebantur: sic adulatores rebus prosperis ac feracibus adsunt, aridas et sterilas non attingunt>. *-se,* t.w. de 'doode lichaemen';

ghevuedt worden) verlaeten sijn. Also oock de pluijmstrijckers sijn den rijcken en gheluckighen gheerne bij, maer die armen ende ongheluckighen verlaeten sij.
23. Ghelijck een spieghel thoont wat ghij daervör brengt, also oock een pluijmstrijcker.
24. Ghelijck een aep niet en can thuijs bewaeren als een hond, noch arbeijen als een peerd, noch plueghen als een os, nochtans can hij bootseeren om te duen lachen; also een pluijmstrijcker is in gheen constelijcke saecken nut dan alleen verlustigen te maecken.
25. De beeldesnijers besnuijense eerst uijtten grooven, maer na versieren sij die upt jentste. Also oock alsmen een vrient ghestraft heeft, salmen dat versachten met beleeftheit.
26. Ghelijck de een kint bewaert, vörhuedt dattet gheen quaet en due, also is de reden altijt tverstand bij dattet niet buijten recht en due.
27. Een richel muet eerst recht sijn, salt recht worden datmer na werct.

---

pluijmstrijckers: bedrieglijke vleiers; *gheluckighen:* door het lot begunstigden; *verlaeten:* laten zij in de steek, laten ze aan hun lot over

23. <M 112 237: Ut speculum quicquid obiicitur imitatur, sic adulator>. *pluijmstrijcker,* zie 22

24. <M 118 311-313: Simia, cum nec domum possit servare, more canis, nec onera gestare quemadmodum equus, nec arare sicuti boves, parasitatur ac risum movet: sic adulator, cum in seriis ac gravibus rebus nesciat esse usui, voluptatum minister est>. *bewaeren:* bewaken; *bootseeren:* imiteren (in Kiliaan 1599: 65 als Vlaams en Hollands aangeduid); *pluijmstrijcker,* zie 22; *constelijcke:* met 'conste' (kunst en/of wetenschap) samenhangende; *dan ... maecken:* maar alleen nuttig tot het teweeg brengen van plezier maken

25. <M 120 356-357: Ut statuarii primum ictibus incidunt lapidem, postea poliunt atque aequant, sic amicus obiurgationem lenitate mitigabit>. *beeldesnijers:* beeldhouwers; *besnuijen:* verkleinen; *-se, = die,* t.w. de steenbrokken; *uijtten grooven:* ruwweg, globaal; *na:* later; *versieren:* verfraaien; *upt jenste:* zo fraai mogelijk; *beleeftheit:* goedheid, mildheid

26. <M 120 358-359: Ut custos assidens puero, cavet et admonet ne quid peccet, sic ratio semper animo praesens non sinit usquam labi aut peccare>. *bewaert:* verzorgt

27. <M 120 367-368: Regula primum recta sit oportet, deinde quae

Also een prins ofte överste muet eerst uprecht sijn, aleer hij sijn ondersaeten wetten ordineere.
28. Ghelijckmen niet weeten can of tvat dicht is eer men daer nat in ghiete, also kentmen den mensche niet aleer hij macht heeft.
29. Waer gheen licht is, daer en is gheen schim. Also waer gheen gheluck ende vörspuet is, daer en is gheen nijd.
30. Wie sijn maeghen verwerpt ende maect vremden tot vrienden, de duet recht of hij sijnen vleijschlijcken vuet afhieuwe en stelde eenen houten dör vöre.

Tvierde thien

31. Waer gheen brandende materie bij is, daer vergaetet vier. Also neemt die oorsaeck wech, ende nijd sal rusten.

---

applicentur corrigat; ita princeps, primum ipse vitiis careat necesse est, deinde aliis leges praescribat>. *datmen na werct:* wat men ernaar tot stand brengt; *prins ofte överste,* zie 3

28. <M 122 398-399: Ut non queas cognoscere vas integrum sit necne, nisi liquorem infuderis, sic nec hominem, nisi imperium commiseris>.

29. <M 124 414: Ubi nullum lumen, ibi nulla umbra, ita ubi nulla foelicitas, ibi nulla invidia>. *schim:* schaduw (in Kiliaan 1599: 466 als Hollands aangeduid); *nijd:* afgunst

30. <M 128 488-489: Qui reiectis cognatis, peregrinos asciscit amicos, perinde facit ac si quis amputato pede carneo, ligneum pedem addat>. *maeghen:* verwanten en vrienden; *verwerpt:* verstoot

31. <M 130 500-501: Subduc materiam, extinguetur ignis: subduc occasionem, conquiescit odium sive invidia>. *vergaetet:* dooft; *nijd:* afgunst

32. Ghelijck beesten de van een aes aesen, malcander haeten, also comt oock haet en wangunst onder de van eender neeringe sijn.
33. De verscheijen vriendinnen hebben, commen wel overeen, maer de maer een hebben, crijghen dicwijl twist. Also sijnse dicwijl twistich de van een dinck eer begheeren.
34. IJdele vaeten aldermeest clincken. Also de tminst weeten, hebben die meeste woorden.
35. Ghelijck een huijs sonder dör ofte een börse sonder riemen ofte banden, also is een mond daer gheen slot vör en is.
36. Ghelijck tarruwe in een vat beslooten sijn maete wel uijtlevert maer wordt vunstich, also een clappaert duet tottet tgheene dat hij ghehoord heeft, maer buijten die waerheit.
37. Ghelijckmen een vat oft leck is of niet met water prueft ende niet

---

32. <M 130 512-514: Ut feris bellum est cum iis quae iisdem aluntur, cum caeteris pacem agunt, sic invidia et aemulatio inter eiusdem artis professores: nam pugili cum cursore convenit>. *wangunst:* nijd, afgunst; *de ... sijn:* die op dezelfde wijze de kost verdienen

33. <M 130 515-516: Ut convenit amantibus diversas amicas, in eandem depereuntibus male convenit, sic dissident qui eadem ex re gloriam affectant>. *commen ... een:* kunnen het goed met elkaar vinden; *een,* t.w. hetzelfde

34. <M 132 541-542: Vascula inania maxime tinniunt: ita quibus minimum inest mentis, hi sunt loquacissimi>.

35. <M 132 545-546: Ut aedium ostio carentium et crumenarum absque vinculis nulla est utilitas, ita multo magis oris claustro carentis, nullus est usus>.

36. <M 132 547-549: Ut triticum inclusum in vase, mensura auctum invenitur, sed viciatum, sic garrulus accepto sermoni semper addit et maiorem eum reddit, sed fide iam carentem>. *uijtlevert:* na transport nog zijn oorspronkelijke hoeveelheid geeft (zonder dat er iets verloren is gegaan); *vunstich:* muf; *clappaert:* kakelaar, kwaadspeker; *tottet:* met betrekking tot

37. <M 134 561-563: Ut vas experiamur, aquam, non vinum infundimus, ita frivolum quiddam aliquando committendum amicis, quo silentii fidem experiamur, ut si effutiant, nihil sit periculi>. *prueft:* test; *besuecken:* testen (onderzoeken of hij een vriend is); *daer ... leijt:* waar niet veel

met wijn, also salmen eenen vriend besuecken met een woord daer niet veel machts aen en leijt.
38. Die antwoorden up tgheen dat hen niet ghevraegt en wordt, duen ghelijck de een vrouwe cussen, de van een ander begheert ghecust te sijne.
39. Daer ons seer duet, hebben wij gheerne die hand. Also spreecken wij gheerne van tgheene daer wij lust tue hebben.
40. Dyanams tempele te Ephesen gaff alle sculdenaers veijlicheit; veel meer gheeft deselfde duechheit en vroomheit.

Tvijfde thien

41. Ghelijck wij oock loonen de ons hand ofte vuet afsnijdt dae tvier in is, also behooren wij te vercoopen dat onnoodich is, updat wij eenen vrijen hals hebben.

---

vanaf hangt

38. <M 136 587-588: Qui aliis interrogatis, ipsi praeripiunt responsionem, perinde faciunt ac si quem ab alio volentem osculari, priores occupent>.

39. <M 136 589-590: Ut ubi dolet, ibi manum habemus, ita si quid delectat, ibi linguam habemus, id est, libenter eius rei facimus mentionem>. *Daer ... duet:* Waar wij pijn hebben

40. <M 136 603-604: Templum Ephesiae Dianae tutos reddebat obaeratos a creditoribus: at multo magis frugalitas et parsimonia praebet asylum>. *deselfde,* t.w. *veijlicheit; duechheit:* onberispelijkheid; *vroomheit:* oprechtheid, betrouwbaarheid

41. <M 138 619-620: Ut pedem aut manum, si computruerit, data mercede resecamus, ita domus aut famulicium abiiciendum, ut liberemur aere alieno, hoc est, ut liberi fiamus>. *dae:* waar; *tvier:* het vuur, ontsteking; *eenen ... hebben:* vrij zijn

42. Ghelijck een tater liever hoord een nijend peerd dan een herpslaegher, also behaegt tbest niet alleman.
43. Ghelijck de groote weeden duen die cleijne vergheeten, also inwendighe duet uijtwendighe lust vergheeten.
44. Ghelijck niet ghenuech en is dat de acker guet is, ten waer datter de bouman guet saet inworpe, so en is een guet verstand niet nut sonder bequaeme onderwijsinghe.
45. Ghelijck veel druijpens een hol maect en veel ghebruijcks dijser blanck, also verwint de volherdende swaere dingen.
46. Vrouwen de liever heerscappije hebben over onverstandighe mannen dan den verstandighen te wille sijn, sijn ghelijck de eenen blinden liever leijen dan te volghen die siende den wech weet.
47. Ghelijck een spieghel onnut is (al ist met ghesteenten ende goud verciert), ist dattet tvörghesette aensicht niet weedergheeft, also een huijsfrou (huewel sij rijck is) de vrolijck is als de man druevich is, of druevich is als de man vrolijck is.

---

42. <M 140 670-672: Ut scarabei ac vultures offenduntur unguentis, et Scytha iuravit se malle equum hinnienten audire quam citharedum canentem, ita non omnibus placent optima>. *tater:* kletsmeier; *nijend:* hinnikend (in Kiliaan 1599: 335 als Hollands, Fries en Vlaams aangeduid); *herpslaegher:* harpspeler

43. <M 142 677: Ut maior dolor obscurat minorem, sic animi voluptas corporis delectationem>. *weeden:* weeën, verdrietigheden

44. <M 142 706-708: Ut non satis soli bonitas, nisi accedat et cultor idoneus et semina, ita non sufficit ingenii foelicitas, nisi accedat doctor et institutor egregius et praecepta idonea>. *bouman:* boer; *bequaeme:* nuttige

45. <M 144 709-710: Ut stilla cavat assiduitate saxum, ut ferrum contractatione atteritur, ita assiduitas etiam durissima vincit>. *swaere:* moeilijke

46. <M 146 772-774: Quae malunt dominari dementibus maritis quam sanis ac prudentibus parere, perinde faciunt ac si quis in itinere malit ducere cecum quam sequi videntem et viae gnarum>.

47. <M 148 791-793: Ut inutile spectaculum auro gemmisque adornatum, nisi representet similem imaginem, ita inutilis uxor quantumvis opulenta, si viro moesto sit hilaris, hilari moesta>. *ghesteenten:* edelstenen; *vrolijck,* zie 20

48. Ghelijck niemant en weet waer de schuen wringt dan die se aenheeft, also weet niemant svrouwen natuere dan die een huijsfrouwe heeft.
49. Ghelijck de daer dienen, den oliphanten gheen wit cleed ofte den stiere gheen rood ghebruijcken, wantmen dör sulcx hen tot thoorne verweet, also sal een huijsfrou die steen uijtten weghe leggen daer hem de man aen stooten mach.
50. Ghelijck sommighe versmaeden hör eijghen huijsvrouwen de schoon en lieflijck sijn, en vermengen hen met hueren de niet dan ghelt suecken, also hebben sommighe lust aen spijse de selsam en kostelijck is.

Tseste thien

51. Ghelijck tlijcham is des siels instrument, also is de siel Gods instrument.
52. Dat een ander ghetimmert heeft, is lichtelijcker te verderven dan te

---

48. <M 148 811-812: Ut nemo sentit qua parte stringat calceus, nisi qui indutus est, ita nemo novit ingenium mulieris, nisi qui duxit uxorem>. *weet:* kent; *svrouwen natuere:* de vrouw *(natuere:* aard)

49. <M 150 836-839: Qui ministrant elephantis non sumunt lucidam vestem; qui tauris, purpuream non induunt: nam his coloribus efferantur. Tigrides tympanorum strepitum non ferunt: ita uxor ab iis debet abstinere, quibus senserit maritum vehementer offendi>. *dienen:* in dienst zijn; *want-:* omdat; *thoorne:* woede

50. <M 154 887-889: Quidam fastiditis propriis uxoribus et formosis et amantibus, cum scorto mercede coeunt, gloriae causa magis quam voluptatis: ita quosdam cibi delectant vel ob id ipsum quod rari sint, ac magno empti>. *versmaeden:* zich afkeren van; *vermengen hen:* omgang hebben; *lust aen:* verlangen naar; *kostelijck:* kostbaar

51. <M 158 960: Ut corpus est instrumentum animae, sic anima est instrumentum Dei>. *instrument:* werktuig

52. <M 162 35-37: Facile est demoliri quod alius extruxit, at difficillimum idem aut melius aliquid extruere: ita aliorum orationem reprehendere in proclivi est, at eodem modo meliusve dicere, non est perinde facile>.

beteren. Also een anders invenci ofte composici is gheringer veracht, dan verbetert.
53. Wie dorst heeft, de drinct aleer hij des cruesens fraijicheit beschoud. Also salmen eerst merken in een oraci ofte ghedicht wat tot döchden strect; alsdan salmen sijn properheit en conste overleggen.
54. Ghelijckmen lichte voijsen tot lichtveerdighe liedekens en stemmighe voijsen ter eeren Gods ghebruijct, also behooren buerdelijcke woorden tot buerdelijcke materie ende sinlijcke woorden tot sinlijcke materie.
55. Ghelijck onvlugge jongen altijt gaepen na smoders aes, also sijnse die ment al muet insteecken en van henselven niet en duen.
56. Ghelijck int velt de bije suect bluemen ende de buck twijghen, tvercken wortelen, de kuijen gras, also oock in poëtrij deene suect dit,

---

ghetimmert: gebouwd, gemaakt; *lichtelijcker:* gemakkelijker; *verderven:* vernielen; *beteren:* verbeteren; *invenci:* (uit)vinding; *composici:* geschrift, dichterlijke schepping; *gheringer:* gemakkelijker

53. <M 164 56-58: Qui bibunt, ubi iam desierint sitire, tum poculi sculpturam contemplantur: sic in oratione, primum animadvertendum quam salutare sit quod dicitur, deinde si vacat, quid sit elegans aut nitidum considerare licet>. *des ... fraijicheit:* de schoonheid van de beker; *merken:* de aandacht richten op; *oraci:* redevoering; *sijn ... conste:* de sierlijkheid en artisticiteit ervan; *overleggen:* nadenken (over)

54. <M 166 103-104: Ut ridiculus sit cantor, qui rem gravem Lidiis efferat modis, ita ridiculus qui de diis, aut recte vivendo verba faciens, rhetoricis lasciviat flosculis>. *lichte voijsen:* opgewekte melodieën; *lichtveerdige:* niet ernstige; *stemmighe:* statige, ingetogen; *buerdelijcke:* kluchtige; *sinlijcke:* serieuze

55. <M 168 123-125: Ut pulli involucres semper hiantes pendent de ore alieno, sic quidam molesti sunt docenti, quod necessarium sit eis omnia mansa in os inserere, nihilque tradant ipsi sibi>. *onvlugge:* die niet kunnen vliegen; *gaepen na:* de mond opengesperd houden voor; *-t al:* alles; *van henzelven:* uit zichzelf

56. <M 172 200-202: Quemadmodum in iisdem pascuis apis florem sequitur, capra fructicem, sus radicem, quadrupedia fructum, sic in poetis alius aliud quaerit, hic historiam, ille sermonis ornamenta, ille probationes, ille praecepta vivendi>. *wortelen:* (ook) wortels; *poëtrij:* dichtkunst; *bewijs:* leerzaam voorbeeld, onderrichting; *stichtinge des leevens:* iets dat hem voor zijn leven ten voordeel strekt

dander dat. Deen suect die historie, dander schoon ghedicht, de derde bewijs, de vierde stichtinge des leevens.
57. Ghelijck de bije uijt bittere bluemen ofte kruijen suet en lenich honich vergaert, also uijt lelijcke ongheschicte fabulen machmen altemet wat guets leeren.
58. Des mans heerscappije sal over sijn huijsvrou niet sijn als de een dinck besit, maer als tverstand int licham.
59. Ghelijck de bouluijden liever sien hangende dan rechtupstaende aijren, want deese vol en dander sonder vruchten sijn, also de in conste niet perfect sijn, dickwijls hoomuet thoonen, daer danderen hen om leech houwen.
60. Ghelijck de mishoopt rijck te worden, gheen ghewin acht slaet, maer de in hoope leeft, versmaet oock cleijn ghewin niet. Also ooc de hem vör een guet eerlijck man begheert uijt te gheeven, sal oock dalderminste in hem corrigeeren dat tot sonde ofte oneere strect.

Tsevenste thien

---

57. <M 172 206-208: Ut apis ex amarissimis floribus et asperrimis spinis mel suavissimum ac lenissimum colligit, sic ex turpibus ac sceleratis fabulis utcunque decerpi potest aliquid utilitatis>. *lenich:* zacht; *lelijcke = ongheschicte:* niet fraaie; *fabulen:* (ook) verhalen; *altemet:* soms

58. <M 150 830-831: Imperium viri in uxorem non erit, cuiusmodi est domini in rem possessam, sed cuiusmodi est animi in corpus>.

59. <M 178 283-285: Ut agriculae lubentius vident spicas inclinatas quam erectas in altum (nam illas onustas fructu intelligunt, has inanes), sic adolescentes priusquam profecerunt in philosophia, tument; ubi doctrinae fructum perceperint, submittunt sese>. *bouluiden,* zie 44; *want,* zie 49; *deese,* t.w. de eerstgenoemde; *conste,* zie 24; *perfect:* voortreffelijk; *hoomuet:* (ook) zelfoverschatting; *leech houden:* gering achten

60. <M 180 333-336: Ut qui desperat se fore divitem, largius impendit, at qui iam spe vicinus est opulento, is nec pusillum contemnit lucellum et minimus parcit, ita qui confidit se fore bonum virum, et minima vitia studet corrigere, et nihil negligit, quod aliquo modo conducat ad bonam mentem>. *mishoopt:* wanhoopt; *ghewin:* voordeel; *dalderminste:* het geringste; *strect (tot):* veroorzaakt, geldt (als)

61. Het zeewater -al dienet niet ghedroncken- het vuedt nochtans visschen en is oock nut vör die schippers. Also salmen van alle dinck tbeste ghebruijcken.
62. Ghelijck de ghieren connen ruijcken waer de crengen sijn, maer van donghestorven en hebbense gheen mencie, also de een ander haet, can terstont ruijcken als hij wat misdaen heeft, maer sijn guede wercken simuleert hij.
63. Men behueftse niet te kittelen de uijtter natueren sijn tot lachen gheneijcht. Also salmen niet prijsen die eerghierich van hörselven sijn.
64. Ghelijck de inden stock sitten, prijsen donghebonden, donghebonden die vrijen, de vrijen die rijcken, de rijcken die heeren, de heeren die princen, de princen God, als de oock gheerne souden donderen en blixemen, also oock de nemmermeer tevreeden is maer altijt na hoogher dingen staet.
65. Ghelijck een schip dat in een rivier groot is, is in die see cleijn, also een maetich constenaer wordt wel iewars groot gheacht.

---

61. <M 182 349-350: Aqua maris inutilis potui, sed alit pisces, servit navigantibus: sic ex unaquaque re quod inest commoditatis excerpendum est>.

62. <M 182 363-365: Ut vultures ad extincta corpora odore feruntur, sana non sentiunt, sic inimicus, si quid deliqueris, statim olfacit atque eo confestim accurrit, ad recte facta stupidus>. *hebbense gheen mencie (van):* hebben ze geen aandacht (voor); *hij,* t.w. die ander; *simuleert:* ziet voorbij (aan)

63. <M 196 575-576: Non oportet titillare, qui natura proclives sunt ad risum: ita non oportet laudare, qui gloriae suapte sponte sunt appetentiores>. *uijtter natueren:* van nature

64. <M 208 760-763: Ut vincti beatos iudicant solutos, soluti liberos, liberi cives, hii rursum divites, hii satrapas, satrapae reges, reges deos, tonare propemodum ac fulgurare cupientes, sic qui semper expendit quanto sit aliis inferior, nunquam sua contentus est sorte>. *stock:* gevangenis; *donghebonden:* die op vrije voeten zijn; *princen,* zie 3; *als die:* omdat ze immers; *nemmermeer,* zie 19; *staet:* streeft, verlangt

65. <M 214 879-880: Navis is fluvio magna, in mari parva est: sic mediocres alibi, alibi videntur insignes>. *maetich:* middelmatig; *iewars:* ergens

66. Een fenijnighe serpent de dör coude vercluemt is, machmen wel handelen, niet datse onfenijnich is, maer dattet fenijn niet wercken can. Also sommighe souden wel quaet duen, hadden sij macht.
67. Een heerlijck peerd soude beter last draeghen dan een esel, nochtans wordet met sulcke last niet beswaert. Also ooc gheleerde mannen behooren gheen hantwerck te duen.
68. Een guet esbatement ofte spel van sinne wordt veracht om die personage de quaelijck ageert. Also mishaegt ooc een guede reden, wordtse quaelijck vertelt.
69. De groote Alexander hadde verbooden dat hem niemant schilderen sou dan Appelles, en dat hem niemant up tcoper contrefeijten sou dan Lijsippus, ofte up ennich ghesteente uijtsteecken dan Pijrgoteles, de tsaemen constighe mannen waeren. Also betaemt niet elckerlijck Christum te preecken ofte döchden te prijsen.
70. Ghelijck de slappelijck liefhebben, blij sijn als datse liefhebben,

---

66. <M 214 883-885: Serpens etiam pestifera dum frigore torpet, tute tractatur, non quod desit venenum, sed quod non possit explicare: sic quibusdam ad eximiam maliciam vires desunt, non animus>. *fenijnighe serpent:* giftige slang; *handelen:* in de handen pakken; *dat-:* omdat

67. <M 228 97-99: Generosus equus melius gestabit sarcinam quam ignavum iumentum, nemo tamen imponit: ita magna ingenia sunt quidem et ipsa idonea functioni munium, sed indigna quae tam sordidis occupationibus onerentur>. *heerlijck:* voortreffelijk; *hantwerck:* werk met hun handen

68. <M 228 108-109: Bona fabula aliquando exsibilatur, vitio histionis male agentis: ita bona oratio displicet, si quis parum apte referat>. *esbatement:* toneelstuk met vooral recreatieve bedoeling; *spel van sinne:* allegorisch spel met ernstige inhoud; *personage:* spelende persoon; *quaelijck ageert:* zijn rol slecht speelt; *reden:* woord, betoog

69. <M 232 170-173: Sicut Alexander Magnus vetuit ne quis se pingeret praeter unum Apellem, aut ne quis se fingeret aere praeter Lysippum, aut gemma sculperet praeter Pyrgotelem, summos videlicet artifices, ita non convenit Christum a quovis praedicari aut virtutem a quovis laudari>. *niemant:* iemand anders; *contrefeijten:* afbeelden; *tsaemen:* allemaal; *constighe:* kunstvaardige

70. <M 176 251-254: Ut qui leviter amant, gaudent quidem amico praesente, absentis facile obliviscuntur, at qui penitus amant, non sinunt abesse quod amant, sic quidam facile avocantur a studio philosophiae

present is, maer de hertich liefhebben, willen altijt bij tgheen sijn datse liefhebben. Also ooc slappe en hertighe liefhebbers der consten.

Dat achte thien

71. Niemant is so dul, de uijt eenen kostelijcken gouwen bekere liever fenijn drincke dan uijt eenen eerden crues ghuede ofte onscaedelijcken wijn. Also de wijs is, wil liever hooren salighe vermaeningen, slechtelijck bijghebrocht, dan fenijnighe leeringen, heerlijck en wel ghespraect.
72. Ghelijck de natuer gout ende gemmen diep verborghen houdt, maer dat so kostelijck niet en is, overvluedigher gheeft, also is dexcellentste niet dan weijnich luijden bekent, en men vercrijgtet niet dan met grooten arbeijd.
73. Ghelijck een diamant is teghen ijser en stael onverwinlijck, tensij dat hij met warm buckenbluet overstreecken waer, also soudij sommighe menschen niet bemorwen connen dan met smeecken.

---

negociis; at qui vere amant, omnium prae illa obliviscuntur, nihilque illis sine illa dulce esse potest>. *hertich:* krachtig; *consten,* zie 24

71. <M 232 180-183: Nemo tam insanus ut vel e Neronis capedine, quam Plinius trecentis sestertiis estimat, venenum bibere malit quam e Samio vasculo vinum innoxium: ita qui sapit, malit salubria praecepta vivendi qualicunque sermone proposita, quam pestiferas opiniones ab eloquentissimo scriptore haurire>. *dul,* zie 13; *kostelijcken,* zie 50; *salighe vermaeningen:* heilzame aansporingen; *slechtelijck bijghebrocht:* op eenvoudige wijze meegedeeld, verwoord; *fenijnighe leeringen:* boosaardige lessen; *heerlijck,* zie 67; *ghespraect:* van taal

72. <M 234 188-189: Ut natura gemmas altissime recondidit, vilia passim obvia sunt, ita quae sunt optima paucissimis nota sunt, nec nisi summo studio eruuntur>. *gemmen:* edelstenen, schatten; *dat:* wat; *kostelijck,* zie 50; *dexcellentste:* het beste; *arbeijd:* inspanning

73. <M 234 196-198: Quemadmodum adamas adversus omnia invictus, hircino sanguine eoque calido ac recenti maceratus, malleo frangitur, ita quaedam ingenia nulla vi pervincas, blandicia emollienda sunt>. *onverwinlijck is:* niet te overwinnen is (door); *bemorwen:* vermurwen

74. Ghelijckmen die peerden niet verwijt datse onghehavent, ruijch ende lelijck sijn maer den palphenier, also ist der bisscoppen ende princen schult dat dondersaeten onghereghelt sijn.
75. Bucephalus, des grooten Alexanders peerd, alset bloot was, lietet hem berijden vanden palphenier, maer alst tuebereijt was, muster niemant upsitten dan de köninck alleen. Also sommighe oock dewijl sij arm sijn, sijnse meedsam alleman, maer als sij rijck gheworden sijn, versmaeden sij die ghemeene luijden.
76. Ghelijck een roose, de aenghenaemste der bluemen, van doornen ghegenereert wordt, also van herden en swaeren arbeijd comt de beste vrucht.
77. Tis een dwaes de die fonteijn laet en schept uijt die rivieren. Also oock de devangelien en andere heijlighe scriftuer verlaet, en volcht Lijram of Scotum etc.
78. Ghelijck hij quaeder natueren is de een spruijtende fonteijn dect ofte

---

74. <M 240 304-305: Ut equus strigosus imputatur non equi culpae, sed equisonibus, ita populus male moratus episcopis>. *onghehavent = ruijch:* onverzorgd; *palphenier,* zie 17; *dondersaeten:* ondergeschikten; *onghereghelt:* losbandig

75. <M 244 367-370: Bucephalus Alexandri Magni equus, quoties nudus esset, equisonem in tergum admittebat, ornatus regiis phaleris neminem ferebat, nisi regem ipsum, in reliquos omneis ferociebat: ita tenues quemvis ferunt, divites facti, despiciunt vulgares>. *bloot:* zonder uitrusting; *palphenier,* zie 17; *tuebereijt:* in gereedheid gebracht; *dewijl:* wanneer; *meedsam:* vriendelijk; *ghemeene:* gewone

76. <M 260 640-641: Ut rosa, flos unus omnium longe gratissimus, de spinis nascitur, sic e tristibus et asperis laboribus fructus capitur iucundissimus>. *ghegenereert:* voortgebracht; *arbeijd,* zie 72

77. <M 262 692-693: Ut stultum sit relictis fontibus consectari rivulos, ita ineptum est, relictis Evangeliis, Lyrae et similium somnia sequi>. *fonteijn:* bron; *Lijram of Scotum:* Nicolaas van Lyra (ca. 1270-1349), franciscaan, hoogleraar in Parijs, en Johannes Duns Scotus (ca. 1265-1308), franciscaan, hoogleraar te Cambridge, Oxfort, Parijs. Te zamen met Thomas van Aquino belangrijke vertegenwoordigers van de zgn. via antiqua in de theologie

78. <M 264 698-701: Ut impendio malignus sit, qui fontem scatentem obtegat, aut solem obradiantem prohibeat, aut lumen recuset de suo

weijghert van sijnen lichte een keers tontsteecken ofte den dwaelende den wech te wijsen, also is hij onbeleeft de een ander buijten sijn scaede helpen mach.
79. Ghelijck de son twas weeck en tcleij herd maect, also maect een oraci den eenen guet, den anderen quaet.
80. De maen ontfanget tlicht vander sonnen en gheeftet wederom den menschen. Also de van God begaeft is, salt anderen meededeelen.

Tneghenste thien

81. Ghelijck de donder sonder blixem vervaert maect maer duet gheen scha, also sommigher menschen dreijghen vervaert, maer schaed niet.
82. Ghelijck de medecijn meer te prijsen is de gheneest dan de incisie maect, also sijn de heeren meer te prijsen de die misdaed inden borgheren corrigeeren sonder dooden.

---

lumine accendere, aut viam monstrare gravetur, ita vehementer sit inhumanus, qui prodesse nolit citra ullum suum incommodum>. *spruijtende fonteijn:* opwellende bron; *onbeleeft:* onbeschaafd; onmenselijk; *buijten sijn scaede:* zonder dat hij er schade van ondervindt

79. <M 266 752-753: Ut idem sol ceram liquefacit et lutum indurat, ita eadem oratio alios reddet meliores, alios deteriores, pro ingeniorum varietate>. *oraci,* zie 53

80. <M 268 765-766: Ut Luna quod luminis accepit a Sole, mundo refundit, ita donum a deo acceptum, in commodum aliorum est conferendum>. *wederom:* op haar beurt; *begaeft:* van gaven voorzien; *salt ... deelen:* moet anderen erin doen delen, ervan mee laten profiteren

81. <M 270 795-796: Sicut aliquando tonat sine fulgetris, idque tonitru terrorem habet, periculo vacat, ita quorumdam minae terrent, non nocent>.

82. <M 270-272 821-823: Ut magis est probanda medicina, quae vitiosas corporis partes sanat quam quae exurit, ita melior est magistratus qui cives improbos corrigit quam qui tollit e medio>. *medecijn:* arts; *heeren:* machthebbers; *corrigeeren:* straffen

83. Ghelijck de son huese hoogher over ons staet, so se min schims maect, also hue een man wijser is, so hij min van hemselven houdt; en hue hij daer verder af is, so hij meer van hemselven houdt.
84. Onder so veel duijsent menschen en sijnder gheen twee van aensicht oft in stemmen ghelijck. Also sijnse oock van natuer ende seeden diversch.
85. De draecken suijcken somtijts der oliphanten blued ende doodense also, ende sij wederom, droncken sijnde vanden bluede, sterven insghelijck. Also bördet dicwijls ten oorloghe, daermen scha duet ende schaede weder ontfangt.
86. Een leeuw wuedet eer up een man dan up een wijf; die kinderen misduet hij niet ten waer dat hem de honger dronge. Also sullen de machtighe die crancken spaeren ende hör macht thoonen up die gheweldighen.
87. Ghelijck onprofijtighe honden alle vremden nablaffen, also

---

83. <M 274 880-883: Sicuti quo directius nos ferit sol radiis suis, hoc minor est umbra nostri, quo obliquius, hoc magis increscit umbra corporis. Ita quanto plus quisque assecutus est verae sapientiae, hoc minus magnifice de se sentit; quo longius abest ab ea, hoc se magis dilatat stultissima persuasione sapientiae>. *over:* boven; *schims,* zie 29

84. <M 276 884-885: Ut inter tot hominum milia, nullae facies sunt per omnia similes, nec ullae voces, ita suum cuique ingenium est, suus cuique mos>. *aensicht:* uiterlijk, voorkomen

85. <M 278 932-934: Dracones exugentes sanguinem elephantorum, occidunt eos, et ipsi vicissim inebriati opprimuntur ac commoriuntur: ita saepenumero in bello, pars utraque et perimit et perit, damnum dat et accipit>. *suijcken:* zuigen uit; *wederom:* op hun beurt; *duet:* toebrengt; *weder:* terug

86. <M 278 939-941: Sicuti leo citius sevit in virum quam in foeminam, pueros non nisi summa fame coactus attingit, simplicibus ac prostratis parcit, ita potentes infirmioribus debent ignoscere, vires in alios expedire, quos vincere pulchrum sit>. *wuedet:* gaat te keer (tegen), valt aan (op); *crancken:* zwakken; *up:* tegen, ten aanzien van

87. <M 284 29-30: Ut ignavi canes omnibus ignotis allatrant, ita barbari quicquid non intelligunt, carpunt ac damnant>. *verstaen:* begrijpen; *berispen:* keuren ... af; *beknaegen:* belasteren; kammen ... af

donverstandighen: wat sij niet verstaen, dat berispen sij ende beknaeghen.
88. Daer sijn gheen beesten de hör jongen liever hebben dan de ezelen ende aepen. Also dongheleerden: wat sij maecken, prijsen sij boven all.
89. De köninck der bijen heeft gheen angel oft hij ghebruijct gheen angel. En heeft noch meer: hij is grooter en bequaemer, maer heeft cleijner vlöghelen. Also betaemt oock eenen prins guedertierenheit ende vanden sijnen niet verre te vertrecken.
90. De musschen breecken der spinnen webben, maer de vlieghen wordender in ghevangen. Also de wetten quellen tghemeen volck, maer de machtighe breeckense onverbört.

Dat thienste thien

91. De ghieren vlien welruijckende salve en vlieghen tot stinckende krengen. Also sommighe schuwen dat eerlick is, en gheeven hen tot schanden.
92. Ghelijck een wijnstock huewel sij alle boomen in vruchten

---

88. <M 286 35-36: Nullum est animal quod impensius amet suos foetus quam asinus et simia: ita indocti suas commentaciunculas praeter alios amplectuntur>. *liever hebben:* meer liefhebben

89. <M 298 225-227: Rex apum solus aculeum non habet, aut certe non utitur: ad haec grandior est corpore et specie decentior, sed alis quam caeterae minoribus. Ita principem oportet esse clementissimum, et a sua civitate nusquam avolare longius>. *bequaemer:* mooier; *prins,* zie 3; *guedertierenheit:* edele aard; *vertrecken:* zich verwijderen, zich terugtrekken

90. <M 298 242-243: Ut aranearum telas corvi perrumpunt, muscae implicantur, ita leges plaebeculam vexant, a potentibus violantur impune>. *tghemeen,* zie 75; *onverbört:* ongestraft

91. <M 302 288-289: Vultures unguentorum odore fugantur, ad cadavera advolant: ita quidam a rebus honestis abhorrent, ad foeda rapiuntur>. *eerlijck:* eervol, tot eer strekkend; *gheeven tot:* geven over aan

92. <M 302 301-303: Quemadmodum vitis tametsi arbor omnium nobilissima,

tebovengaet, nochtans muetse met staecken ghestut sijn. Also behueven de machtighe ende gheleerden verworpender menschen hulp.
93. Een vijchboom bluijt niet, nochtans brengtse suete vruchten. Also sommighe sijn weldaedich sonder beruemen.
94. Ghelijck een onvruchtbaer boom, alse inghegriffijt wordt, vrucht draegt, also mach een onvruchtbaer verstand dör onderwijs vruchtbaer worden.
95. Een vruchtbaer acker diemen met groote oncosten muet bouwen, duet den landman gheen groot profijt. Also een mensch neerachtich en teerachtich sal luttel overwinnen.
96. Een jonge wijnstock brengt overvluedich wijn maer een ouwe wijnstock beter. Also de jongen spreecken veel, maer de ouwen dat sluijt.
97. Hij is sot de een peerd coopen wil ende dat weerdeert na sijn ghereije. Also is hij oock sot de een vriend verkiest omdat hij welghecleedt ofte rijck is.

---

tamen arundinum aut vallorum aut arborum infrugiferarum eget sustentaculis, ita potentes et eruditi inferiorum egent opera>. *verworpender:* onaanzienlijker

93. <M 306 373-374: Ficus non floret, cum fructus habeat dulcissimos: ita quidam benefaciunt nihil pollicitantes>. *weldaedich:* (ook) deugdzaam

94. <M 308 400-401: Arbor per se infrugifera, tamen insitione discit ferre frustus: ita pravum ingenium institutione ad bonam frugem potest demutari>. *inghegriffijt:* ingekerfd, van een ent voorzien

95. <M 308 408-410: Ut ager ferax, sed quem oporteat multo impendio colere, non multum iuvat colonum, sic homo quaestuosus, sed idem sumptuosus, haud multum reponit heredi profuturum>. *oncosten:* lasten; *bouwen:* bewerken; *neerachtich:* werkzaam; *teerachtich:* verkwistend; *overwinnen:* overwinst maken

96. <M 310 433-434: Novella vitis copiosius gignit vinum, sed vetustior melius: ita plura loquuntur iuvenes, sed utiliora senes>. *dat sluijt:* wat klopt; wat zin heeft, van nut is

97. <M 214 870-872: Quemadmodum stultus est, qui equum empturus, non ipsum inspicit, sed stratum eius ac frenos, sic stultissimus, qui amicum asciturus, eum e vestitu aut opibus aestimat>. *weerdeert:* beoordeelt; de waarde (ervan) bepaalt; *ghereije:* tuig

98. Ghelijck der goochelaers bedroch en duet gheen scha maer brengt wellust, also in sophistighe archeijt begreepen te worden, is gheen perijckel maer buerde.
99. Ghelijck een gemme, al isse cleijn, beter is dan groote keijselingen, also een cleijn man daer guet verstand in is.
100. Ghelijcke glasen, deen vol dander ledich, slaet daerup, hebben wel accoort maer diversche thoonen. Also isser guet accoort tusschen een barmhertich rijckman ende een behueftich arm man.

Eijnde der hondert ghelijckenissen, ghenoomen ex similibus
Erasmi om andere nae te maecken.

Tgheloof muet wercken
Ao 1552

7. Bibliografie

Bijl 1978 — *Erasmus in het Nederlands tot 1617.* Nieuwkoop, 1978

Harrebomée 1980 — P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, of Verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd.* Amsterdam, 1980 (repr. van ed. Utrecht, 1856-1870)

---

98. <M 214 875-876: Ut praestigiatorum fraudes fallunt et cum voluptate, sic sophisticis argutiis capi ridiculum est, non periculosum>. *wellust:* plezier; *sophistighe archeijt:* listigheden van de drogredenaars; *begreepen:* verwikkeld; *gheen perijckel:* niet iets gevaarlijks; *buerde:* grap

99. <M 232 174-176: Ut gemma minutula quaedam res est, sed ingentibus tamen saxis anteponitur, sic homo pusillus, sed ingenio valens: aut sic philosophia seu virtus ostentatione minimum quiddam est, sed precio maximum>. *gemme,* zie 72; *keijselingen:* keistenen

100. <M 318 590-591: Ut vasa paria quorum alterum plenum sit, alterum inane, pulsata concentum faciunt 'dia pasoon', ita bene convenit inter divitem benignum et pauperem indigum>.

Hummelen 1968	W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500 - ca. 1620.* Assen, 1968
Hummelen-Schmidt z.j.	W.M.H. Hummelen en C. Schmidt, *Naaman Prinche van Syrien.* Zutphen, z.j.
Kiliaan 1599	Kilianus, *Etymologicum Theutonicae linguae.* Antwerpen, 1599
Kloeke 1959	G.G. Kloeke, *Kamper spreekwoorden,* naar de uitgave van Warnersen anno 1550. Assen, 1959
Krans 1936-1937	G.H.A. Krans, 'Peter Warnersen drukker en uitgever te Kampen', in *Het Boek* 24 (1936-1937): 147-169 (met bijlagen p. 170-186)
Margolin 1975	J-Cl. Margolin, 'Parabolae sive Similia', in *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami,* recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. Ordinis primi tomus quintus. Amsterdam - Oxford, 1975: 1-332
Meertens 1967	P.J. Meertens, 'Een esbatement ter ere van keizer Karel V (een Leids rederijkersspel uit 1552)', in *Jaarboek 17 van de Koninklijkec Soevereine hoofdkamer van Retorica "De Fonteine" te Gent* (1967): 75-105
Nauwelaerts 1967	M.A. Nauwelaerts, 'Un ami anversois de More et d'Erasme, Petrus Aegilius', in *Moreana* 15-16 (nov. 1967): 83-96
De Vreese 1936-1937	W. de Vreese, 'De Nederlandsche vertalingen van Desiderius Erasmus', in *Het Boek* 24 (1936-1937): 71-100

*. Deze bijdrage zou *Voortgang* niet hebben bereikt, zonder de technische vriendenhand van drs. Ben Salemans (Nijmegen). Van enkele redactionele opmerkingen die dr. A.M. Duinhoven (Bussum) bij dit artikel maakte, heb ik graag gebruik gemaakt. Hen beiden dank ik hier hartelijk.

MARNIX BIJ VONDEL

L. Strengholt

Onder de hekeldichten van Vondel is een niet zo bekend gedicht getiteld *Antidotum. Tegen het vergift der Geestdryvers.*1) In een latere versie is het door de dichter omgedoopt tot *Geneesdrank der Geestdryveren.*2) Met die titel komt het voor in de bundel *Poëzy* van 1650. De vervanging van het vreemde woord *Antidotum* door een Nederlands equivalent zal wel voortkomen uit het streven naar zuivering van de moedertaal, waarvoor de dichter in de *Aenleidinge* die de genoemde uitgave inleidt, een lans breekt.

Over de literaire waarde van *Antidotum* is in de loop der jaren verschillend geoordeeld. Bakhuizen van den Brink was van mening, dat het gedicht "bijna alle geestigheid mist, en bovendien noch op dichterlijke verheffing, noch op de sierlijke krachtige uitdrukking, noch op het dramatische, dat zijne overige hekeldichten kenmerkt, aanspraak maken mag".3) Kühler noemt het als een werk "waarvan de poëtische waarde niet zoo bijzonder hoog staat".4) Wijnman sprak kort en krachtig over een langademig en vervelend gedicht.5) Maar er zijn ook andere geluiden. Barnouw bijvoorbeeld vindt het "een krachtig gedicht"6) en Gerard Brom ervaart, althans in het slot van de tekst, "gespaarde en dus verhoogde kracht".7) Het oordeel over de letterkundige kwaliteit zou natuurlijk ook wel eens kunnen afhangen van de waarde die men aan de inhoud of de strekking toekent.

En dan is er het belang van het vers als gegeven in de biografie van de dichter. In de literatuur over Vondel is op diverse manieren verwoord, dat *Antidotum* een moment van grote betekenis in zijn geestelijke ontwikkeling vertegenwoordigt. Een omwenteling in zijn zielsgeschiedenis, zegt Brom in zijn boek over *Vondels geloof.*8) En Kühler, schrijvend vanuit een heel andere achtergrond dan de rooms-katholieke Brom, en ook

in een ander verband, stelt vast, dat het gedicht een keerpunt in het leven van de dichter is geweest.9) Het moet daarom de moeite waard zijn, nader in te gaan op de verhouding van de tekst tot een werk dat als een van zijn bronnen mag worden opgevat, en dat te meer, aangezien die bron bij verrassing in de gereformeerde hoek te vinden is, bij Marnix van Sint-Aldegonde namelijk. Een cruciaal moment in Vondels geestelijke ontwikkeling zou aldus staan onder de beademing van een calvinistisch auteur. Laten we zien wat dat te betekenen heeft.10)

Hierboven heb ik een deel van de ondertitel nog niet gegeven. De oudste druk, een plano-uitgave die op 1626 wordt gedateerd, voegt ter verduidelijking van de bedoeling deze woorden toe: "Tot verdedigingh van `t beschreven woord Gods." Met deze uitbreiding van de titel komen we wat dichter bij de aanleiding tot het schrijven van het hekeldicht. In het geding is de uniciteit van de Heilige Schrift als Godsopenbaring en in direct verband daarmee een ander gewichtig punt in zaken van geloof en kerk: de verhouding van Woord en Geest.

Een kwestie van hermeneutiek en dogmatiek als grondthema in een satire? Inderdaad, maar wat bij Vondel opmerkelijker is, is het feit dat deze satire een kwestie in zijn eigen doopsgezinde kring betreft.

Ditmaal niet Oldenbarnevelt of de hervormde dominees van Amsterdam, maar een interne aangelegenheid bij de kerkelijke groepering waartoe Vondel behoorde, de Waterlandse doopsgezinden. De genre-aanduiding 'satire' of 'hekeldicht' is evenwel ter zake. Die hangt immers niet af van de kwestie waar de dichter het spervuur van zijn spot of zijn verontwaardiging op richt, maar van de manier waarop dat gebeurt. Van een spotdicht valt in dit geval nauwelijks te spreken, maar des te duidelijker is de felle kritiek -- en die maakt het *Antidotum* tot een echte representant van het genre. Trouwens, Vondel zelf deelt het vers bij zijn hekeldichten in en zo'n gegeven dienen we allicht ernstig te nemen.

Men kan satiren in twee soorten verdelen op grond van de toon, maar ook op grond van de wijze waarop het object, dat de toorn of de spotlust van de hekeldichter heeft gewekt, aan de orde komt. Dat object kan één specifiek voorval zijn, de misdragingen van één persoon of een groep personen, zodat de satire ook zonder namen te noemen door lezers-tijdgenoten zonder moeite te herkennen is als een typisch gelegenheidsgedicht. Maar daarnaast kan er in meer algemene termen over een ondeugd of een misstand in de samenleving geschreven worden, als over een boventijdelijk probleem, hoe geconcretiseerd de voorstelling in de woorden van de tekst verder ook mag zijn. Vondels werk kent de satire in alle soorten en gradaties van scherpte, spot en *indignatio*. Sommige van zijn hekeldichten zijn niet anders dan regelrechte smaadschriften jegens mensen van zijn

tijd en zijn omgeving. Andere stellen in meer universele trant een of ander kwaad aan de kaak. We zullen ons moeten afvragen in hoeverre *Antidotum* een puur gelegenheidsvers is, dat voor latere lezers zijn belang heeft verloren, dan wel een gedicht dat zich, bij de concreetheid van de aanleiding, boven de aktuele situatie weet te verheffen. Vondel nam in elk geval het gedicht in zijn verzamelbundel van 1650 op lang nadat de zaak gespeeld had.11)

Het conflict waaruit het onderhavige gedicht is geboren, is door Kühler tweemaal gedetailleerd en genuanceerd behandeld, eerst in *Het Socinianisme in Nederland* (1912), later in het tweede deel van zijn *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland* (1940). Ik kan hier volstaan met een samenvatting van zijn bevindingen, maar ik doe dat onder uitdrukkelijke verwijzing met name naar de fijngevoelige beschrijving van de kwestie in het laatstgenoemde werk.12)

Hoofdpersoon in de onverkwikkelijke twist die zich in 1625-1626 in de kring der Waterlandse doopsgezinden afspeelde, was Nittert Obbes, een der voorgangers van de Amsterdamse gemeente. Kühler kenschetst de man als een prediker van zeer middelmatig talent en van een zwak karakter. Hij kwam uit Oost-Friesland en vestigde zich in 1598 in Amsterdam. Temidden van zijn meer begaafde collega's voelde hij zich niet in alle opzichten gelukkig. Onder de bekoring van het opkomende socinianisme geraakt, verzette hij zich in zijn preken tegen de 'geestdrijverij' en nam hij het op voor het 'beschreven Woord Gods', de Heilige Schrift als de enige gezaghebbende bron van kennis omtrent de wil van God. Dit kon op zichzelf een onverdacht standpunt lijken, maar in werkelijkheid ontkende Obbes met zijn beroep op de hoge autoriteit van de Bijbel iedere directe inwerking van Gods Geest in het hart van de gelovigen.

Een van Obbes' tegenstanders was de Alkmaarse vermaner Hans de Ries, die onder de Waterlanders groot aanzien genoot. Hij verweerde zich in geschrifte tegen de beschuldiging van Schriftverachting en onderscheidde daarbij tweeërlei Woord Gods: ten eerste Christus zelf, die immers in de proloog van het Johannesevangelie ondubbelzinnig als zodanig wordt genoemd, en ten tweede de Schrift, die als het in letters uitgedrukte woord getuigt van en verwijst naar het eeuwige Woord dat Christus is. Het ware levende Woord, "het inwendighe woort Gods", is Christus, die door zijn Geest de gelovigen innerlijk "aanspreekt, leert, verlicht, zalft, vernieuwt, wederbaart en zaligmaakt". Tegenstrijdigheid is er niet tussen de beide openbaringen, want Christus, door wiens Geest de Heilige Schrift is ingegeven, is dezelfde die de harten van de gelovigen verlicht, zodat zij het Schriftwoord kunnen verstaan. Zo bezegelt de Heilige Geest in het

gemoed van de ontvankelijk gemaakte mens het beschreven (= geschreven) Woord.

Obbes kwam er op een zeker ogenblik toe, zijn bezwaren tegen deze opvatting van het tweeërlei Woord aan het papier toe te vertrouwen. Buiten zijn medeweten werd die uiteenzetting vervolgens gedrukt, onder een titel die niet hij maar de uitgever bedacht had, maar die duidelijk zijn harde onverzoenlijke houding tegenover De Ries *cum suis* uitdrukte. *Raegh-besem* luidde het hoofdwoord van die titel, en het pseudoniem waaronder de uitgever de auteur liet optreden gaf Obbes' opvatting geestig weer: Nicodemus Letter-knecht van Wt-gheest. De satirische spits in deze naam is - let wel - niet tegen Obbes, maar tegen zijn opponenten gericht.

De inhoud van dit pamflet van 1625 nu was buitengewoon beledigend voor Obbes' ambtgenoten, in het bijzonder voor Hans de Ries. Het liep er dan ook op uit, dat de collega's in december 1625 Obbes dringend verzochten, weg te blijven van het Heilig Avondmaal waarvan de viering aanstaande was. Hoeveel opspraak het verloop van de verdrietige zaak in de stad Amsterdam veroorzaakte, kan men bij Kühler in den brede beschreven vinden.

Wij weten niet precies, hoe Vondel bij de kwestie betrokken is geraakt, wie zijn 'zegslieden' waren en hoe zich zijn standpuntbepaling in dezen heeft voltrokken. Het valt op, dat hij niet aan de kant van De Ries staat, terwijl hij blijkens een ander gedicht toch een diep respect koesterde voor deze voorganger.13) In het toegespitste conflict van eind 1625 heeft de dichter partij gekozen voor de man, die bij oppervlakkige beschouwing de underdog kon schijnen, de man immers aan wie de toegang tot de tafel des Heren was ontraden. In hem ontwaakte "de drang, die op zichzelf een zijner edelste eigenschappen was, om de verliezende partij bij te springen", zo zegt Kühler.14) Dat is ongetwijfeld één kant van de zaak. De andere is, dunkt me, dat hij in alle oprechtheid meende, dat de autoriteit van de Schrift als Godsopenbaring in het geding was.

De betekenis nu van dit punt is mijns inziens in zijn volle principiële draagwijdte tot hem doorgedrongen dankzij de lectuur van een werk van Marnix, dat een fundamenteel betoog behelsde tegen de leer van de 'geestdrijvers' en voor het unieke gezag van 'het beschreven Woord'. Dat was een werk door Marnix in 1595 in het licht gezonden onder de naam *Ondersoeckinge ende grondelijcke wederlegginge der geestdrijvische leere, aengaende het geschrevene Woort Godes, in het Oude ende Nieuwe Testament vervatet.*15) De radikale positiekeuze van Vondel in zijn *Antidotum* is mijns inziens veelszins bepaald door dit calvinistische geschrift. Er is reeds om de thematische verwantschap reden genoeg om

Vondels gedicht naast Marnix' *Ondersoeckinge* te leggen. Tevens krijgen we zo misschien meer zicht op de algemene strekking van het hekeldicht. Als gelegenheidsvers in het aktuele conflict rond Nittert Obbes werd het mogelijk te onpas geschreven. De Ries en de zijnen hoefden zich de verwijten van Schriftverachting waarmee Vondel hen overlaadde werkelijk niet aan te trekken, dat kunnen we Kühler zonder moeite gewonnen geven.16) Maar dat de dichter *Antidotum* onder de veranderde titel *Geneesdrank* in zijn latere bundel opnam, duidt er toch op, dat het hem waarschijnlijk ook en mogelijk zelfs in de eerste plaats om de principiële Auseinandersetzung te doen was en niet enkel om de hekeling van concrete personen en toestanden. De algemene strekking tilde *Antidotum* uit boven de verwikkelingen van het ogenblik. We dienen daarom nu eerst te zien wat de dichter in zijn tekst heeft willen zeggen.

Het gedicht is gebouwd op de tegenstelling tussen de opvatting van de gecanoniseerde Schrift als de enige Godsopenbaring en het openbaringsbegrip van de zogenaamde geestdrijvers, dat een 'inwendig woord' in de ziel van de vrome mens stelt. We moeten de term 'geestdrijvers' hier niet misverstaan. Er is niet iets mee bedoeld als 'geloofsfanatici' of 'dwepers', althans niet in eerste instantie.17) Het werkwoord 'drijven' betekent in deze samenstelling 'bepleiten' ofwel 'voorstaan'.18) Een 'geestdrijver' is 'iemand die de leer van de Geest aanhangt'. En die leer bestaat in Marnix' bewoordingen daarin, "dat het woort Godes in de Schrift vervatet, geensins en behoort na de letter verstaen te worden, maer nae den geest, ende derhalven en kan geen Richter der leeren ende aengevingen (d.i. de opvattingen en de tradities) der menschen wesen, sulcx als sy in den natuerlijcken sin nae het uytgeven der uytwendige letter is luydende, maer moet eens yegelijcken vrijen geest ende eygen gericht ofte oordeel onderworpen blijven".19) Met andere woorden: een geestdrijver meent, dat de letter van de Schrift geen gezag heeft, maar dat ieder moet luisteren naar de stem van de Geest in zijn eigen gemoed.

Uitgaande van deze gedachte omtrent de leer der geestdrijvers slaakt Vondel in de aanhef van zijn *Antidotum* dan ook meteen de verzuchting, dat het wispelturig brein der mensen zich de openbaring van God in allerlei vormen (te weten: buiten de Schrift) voorstelt. De woorden van r.1-2

Gods woord ghegoten word in alderhande vormen
Van 't wispelturigh breyn

zien dus niet, zoals de annotator in de WB-uitgave van Vondels werken suggereert, op de velerlei uitleg van de Schrift door de geleerden.20) Het bestaan van tegenstrijdige verklaringen van de Bijbel was de dichter uiteraard bekend. Maar voor zijn betoog is dat niet relevant. De door mij voorgestelde uitleg houdt in, dat Vondel meteen het grondthema van zijn gedicht formuleert. De notie van het onbetrouwbare brein van de blinde mens komt enige malen terug in de tekst, allereerst in r.7-8:

't Vernuft rust nimmermeer, maer in verandringh leeft,
En noch op dese tyd Geestdryvers voedsel geeft:

en dan in r. 33-34:

Want maecktmen 'sHeeren woord elx menschelycke invallen
Soo is het veelderley, soo raeckt 'tverstand aen 't mallen

hetgeen wil zeggen: als men ieders menselijke invallen tot de rang van Woord Gods verheft, dat is dat Woord velerlei, zoals de invallen der mensen natuurlijk velerlei zijn, en dan raakt het verstand op drift. Wantrouwen tegenover het 'innerlijk licht' blijkt voorts nog eens uit r. 39-40:

En Christus word een klucht, daer yder van ghelooft
Al wat hem schiet, en maelt in 't los, en breynloos hoofd:

En tenslotte valt te wijzen op r.56 en volgende, waar wat zich in de hersenen van de dwalende mens afspeelt ook niet bepaald hoog blijkt te worden aangeslagen.

Tegenover dat vlottende, ongedurige en blinde van het bewustzijn van de zondige mens staat de vastheid en betrouwbaarheid van de Heilige Schrift; tegenover de veranderlijkheid en grilligheid van het menselijk vernuft, altijd verlangend naar iets anders, de onwankelbare waarheid (van de Schrift, zoals het verband duidelijk maakt, r.4-6), die is als een rots waarop de wilde golven der menselijke gedachten stukslaan. De kerkvaders hebben de leer van het inwendige woord al ontzenuwd, en nu komt toch weer uit Duitsland naar onze kust die dwaalleer overwaaien, tot schade van het land en van de individuele gelovige (r.9-15).

De leer die Vondel bedoelt te bestrijden, komt neer op de vernietiging van het hoge gezag van de Heilige Schrift. Als Gods woord moet men niet de Bijbel zien, zo heet het, maar de heimelijke stem van de Geest in het hart. Men durft voor die opvatting zelfs woorden van epicuristen aan te voeren (r.21-22). Zo wordt alles onzeker, als bij een beschonkene, of als

bij een schip dat in de storm zijn roer is kwijtgeraakt (r.25-31).21) Want als ieders ingevingen als Woord des Heren moeten worden aangenomen, dan is het Woord 'veelderley', zichzelf ongelijk, nu dit dan dat, en dan krijgt de dwaling alle kans, dan keren de tijden terug van de razernij der revolutionaire wederdopers, zoals die zich uitte in de beruchte naaktloperij te Amsterdam anno 1535 (r.33-38).

Met dit laatste punt raakte Vondel een uiterst gevoelige snaar. De doopsgezinden van zijn tijd wensten namelijk principieel afstand te nemen ten opzichte van het gebeuren uit die vroege tijd van het anabaptisme. De impliciete beschuldiging van de dichter is als het stellen van een mogelijk gevolg van geestdrijverij niet onjuist, maar moest degenen op wie zijn *Antidotum* in 1626 doelde als hard en onbillijk treffen.

Christus wordt, zo vervolgt Vondel, op die manier een spel, een klucht, waarbij iedereen zijn eigen onzinnige invallen volgt (r.39-40). De preek in de kerk wordt dan veracht als louter letterwerk en ieder acht zich wijzer dan profeten en apostelen (r.45-46), die immers hun leer en hun ambtelijke bediening staafden met de letter van de oudtestamentische Schrift. Zij verwezen naar de geschreven wetten van God, onder verbod van 'zelfgegraven putten' te gebruiken om de dorst der zielen te lessen (r.47-54). Wanneer Mozes zelf, die Gods aangezicht mocht aanschouwen, ons maant Gods Woord te horen, hoe dwaas is dan degene die dat licht wil doven om de inbeeldingen van het blinde verstand tot gids te kiezen (r.55-64).

En toch scheldt men hoogmoedig op de ware dienst van God, zoals in de Schrift bevolen, alsof die beuzelarij zou zijn (r.65-67).22) Men beledigt de Schrift met allerlei denigrerende omschrijvingen: letters zonder ziel, de stoel van de gevallen engel Lucifer, een deur van ketterijen (r.67-70).

Er zijn er, aldus de dichter met een lichte wending in zijn betoog, die redelijker willen schijnen. Zij gaan minder ostentatief te werk en beschouwen de Bijbel als een getuigenis omtrent het Woord, dat Christus is. Wie dat niet toestemt, wordt als een soort schriftgeleerde, een aan de letter hangende, on-geestelijke Nicodemus gezien (vgl. Johannes 3, over Nicodemus, die van geestelijke wedergeboorte niets begreep). Zo iemand heeft, zegt men dan, Schwenckfeld nooit werkelijk verstaan (r.71-78).-- Vondel noemt daarmee een der spiritualistische leiders uit de zestiende eeuw, die in de kringen der geestdrijvers groot gezag had.

Intussen vergeet men, aldus de dichter, dat geen christen zal ontkennen dat Jezus Christus het Woord is. Maar desondanks blijft de Schrift, of liever: Gods bedoeling in letters uitgedrukt, in de volle zin de naam 'Woord van God' verdienen (r.79-85).

De Bijbel en Christus -- ze vormen één en hetzelfde Woord, dat God op onderscheiden wijze, mondeling en in geschreven vorm, laat horen om de mens tot bekering te brengen (r. 86-91). Dat Woord is dan ook metterdaad een hamer die rotsen breekt, een tweesnijdend zwaard, een kracht Gods, het zaad der wedergeboorte, het levende brood, het licht op Davids pad, het paradijs der christenen.23) En het is derhalve wel wat meer dan wat -- in Vondels voorstelling van zaken -- de tegenstanders beweren, namelijk als zou de Schrift niet meer doen dan een beetje schaven aan de buitenzijde van het ruwe paneel waarop de schilder zijn verf wil aanbrengen (r.98-100). David leert in de psalmen wel anders: Gods wet verlicht de ogen en maakt dwazen wijs (Psalm 19). Voor David was het zijn schat en zijn staf (r. 101-104). Met die staf willen wij ons, zo besluit het gedicht, op weg begeven naar de eeuwige zaligheid en de geest van Schwenckfeld, die met zijn dromen als in den blinde rondtast, mijden (r.105-108).

Het uitvoerigst is over *Antidotum* geschreven door Gerard Brom in zijn eerder genoemd werk *Vondels geloof* (1935), de omwerking van zijn proefschrift *Vondels bekering* (1907). Het opmerkelijke in zijn beschouwingen is onder meer, dat hij iedere verwantschap met Marnix uitgesloten acht. Hij overweegt wel even die mogelijkheid. Hij proeft in het gedicht een zwenking van het protestantse individualisme naar de vaste, klare en zekere uitleg van de Bijbel in kerkelijk kader. Die zwenking is toch een verrassing, omdat Vondel, "al slingerend van links naar rechts, in het schuitje lijkt te komen van Marnix, die zich in Kalvijns zog zo sterk tegen de geestdrijvers heeft gekeerd". Zou de dichter hier geen koers uitsturen buiten zijn bestemming? zo vraagt Brom zich af. Maar hij ontkent dat, zij het zonder veel argumentatie: "dit is gezichtsbedrog, een gevolg van het vals oogpunt, dat erfgenamen van de geestdrijvers ons suggereren". Vondel sluit zich in zijn gedicht aan bij het pamflet waarvan hiervóor al sprake was, *Raegh-besem*, waarin de gewichtige uitspraak voorkomt dat de Schrift ons mensen dikwijls duister is. Daarmee komt, meent de auteur, de basis van de Hervorming eigenlijk te vallen. En hij besluit zijn betoog in dezen in apodictische trant: "Als Vondel zich bij deze beschouwing aansluit -- en hij kan niet laten het te tonen--, dan blijft hij onafhankelijk van Marnix, die bij zijn strijd tegen de geestdrijvers volhield, dat de Bijbel zich zelf verklaarde."24)

Brom maakt de indruk Vondel ietwat in bescherming te willen nemen tegen mogelijke invloed van de antipaapse Marnix. Maakte dat hem blind voor de letterlijke overeenkomsten die Vondels *Antidotum* vertoont met Marnix' *Ondersoeckinge*? Er is heel wat waarin Vondels betoog aanleunt

tegen het geschrift waarin Marnix het opneemt voor de hoogheid van het Woord. Over de ontstaansgeschiedenis van de *Ondersoeckinge*, alsmede over de felle reacties die het uitlokte (waaronder met name een pamflet met de titel *Antidote ou contrepoison*), behoeven wij in dit verband niet te spreken.25) Het gaat er nu slechts om, met voorbeelden aan te tonen dat Vondel van Marnix' werk gebruik heeft gemaakt. Ik begin met een in het oog lopende plaats, r. 65-74 van Vondels gedicht:

Noch kan dit sotte volck syn hoovaert niet bedwinghen,
Maer berst tot schelden uyt, en oordeelt poppe-dinghen
Den waren Godesdienst, Gods woorden sonder kracht,
En letters sonder siel, een doncker helsche gracht,
Den stoel van Lucifer, een deur van ketteryen,
En baent alsoo den pad tot duysend rasernyen.
Die redelycker schynt treed wat bedeckter voort,
Acht eyghentlyck schrifts sin niet voor 'twaerachtigh woord,
Maer een ghetuychenis van 'teeuwigh woord daer boven,
Twelck de Gesalfden is dien alle tongen loven

Deze woorden zijn hiervóor al aan de orde geweest in onze samenvatting van de inhoud van het gedicht. Na de reeks perifrasen van de Schrift, geciteerd uit de mond van Vondels tegenpartij, is er een overgang naar een ogenschijnlijk gematigder groep geestdrijvers. Leggen we hiernaast nu een passage uit Marnix. De auteur somt op, welke vernederende karakteristieken de spiritualisten van de Bijbel hebben gegeven. Via een zekere Hiël, schrijver van de *Verborgen Ackerschat*, die de Schrift kenschetste als niet meer dan "een geluyt der tongen int eertsche vernuft", komt hij bij Sebastiaan Franck, om na een lange aanhaling uit diens werk de opvatting van "bescheydender" (oordeelkundiger) lijkende figuren te releveren. Ik citeer de passus in kwestie:

Maer in sonderheyt heeft Sebastiaen Franc desen gront in alle zijne boecken seer sterck gedreven, hebbende darinne met uytgedructe woorden geschreven: *Dat de Bybelsche Schrift beyde des ouden ende des nieuwen Testaments niet en is het woort Godes, maer slechts een schaduwe des woorts, een Cribbe Christi, een Monstrancie, Arcke, Scheyde, Lanterne, getuygenisse, slot ende gesloten boeck. Ja enckele doot ende eeuwige duysternisse, ende de deuren van alle ketterijen: het sweert ende den stoel des Duyvels,waermede Christus ende alle God-*

saligen worden doot geslagen. Datter oock niet ter werelt en is, welck weyniger voor het woort Gods te achten zij dan effen de Schrift, als men se uytwendichlick verstaet, also sy na de letter luydt, mits sy is eene eeuwige allegorie, dat is te seggen, dat sy eenen verborgen sin heeft, der letter heel contrary: Ja men soude, segt hy, *schier* Ovidium de arte Amandi, *welck is een boeck vol hoerischer schendelickheyt, so lichtelick connen verantwoorden, als de Schrift, die se na de letter wilde verstaen.*
Sommige onder hun, die wat bescheydender willen wesen ende haer vergift den eenvoudigen met soeteren dranck ingieten, staen wel toe, dat de Schrift is een richtsnoer der conscientiën, maer niet eygentlick Godes woort, dan alleen een getuygenisse ofte schaduwe van het woord Godes.26)

Er zijn in de twee citaten om te beginnen opmerkelijke woordelijke overeenkomsten: "Den stoel van Lucifer" (Vondel, r.69) naast Marnix' "den stoel des Duyvels". Daar volgt bij Vondel meteen de uitdrukking "een deur der ketteryen" op, die bij Marnix voorgaat: "de deuren van alle ketterijen". Dit alles, let wel, in een identiek verband: beide auteurs citeren vol afschuw de metaforen die in spiritualistische kring in zwang zijn om de Schrift negatief te karakteriseren. Is nu deze gelijkenis op zichzelf al frappant, de structuur van de parallelle passages is dat in nog hogere zin. Immers èn bij Marnix èn bij Vondel volgt op de enumeratio van misprijzende omschrijvingen van de Bijbel de mededeling dat er geestdrijvers zijn die wat ingetogener naar buiten treden.

Bij deze wending in het betoog van Vondel merkt Kühler op, dat ze een teken is dat de dichter zich ervan bewust was dat hij in het voorafgaande overdreef. Opeens, zo constateert hij, matigt de dichter zich: "Die redelycker schynt, treed wat *bedeckter* voort". En in het dan volgende slotgedeelte van *Antidotum* houdt het schimpen op en begint de rustige uiteenzetting. 27)

Vondel gaat hier in de structuur van zijn gedachtengang evenwel op Marnix terug. Zo ziet het er tenminste naar uit. De zinswending is in zijn functie en strekking bij de beide auteurs gelijk. Maar ook in de keuze der woorden is er veel gemeenschappelijks. Marnix: "(...) niet eygentlick Godes woort, dan alleen een getuygenisse ofte schaduw van het woord Godes"; en Vondel: "(...) Acht eyghentlyck schrifts sin niet voor 'twaerachtigh woord,//Maer een ghetuychenis van 'teeuwigh woord daer boven". Intussen wordt dit ogenschijnlijk redelijker spreken van sommige der tegenstanders meteen gedeprecieerd, bij Marnix reeds in de aanloop van

de volzin, bij Vondel in het vervolg, als hij de bedoelde geestdrijvers afschildert als trotse mensen die hoog van de toren blazen (r.75,79).

Als waar is dat de dichter voor deze passage in zijn hekeldicht op Marnix teruggaat, is er minder grond om aan te nemen dat hij hier inbindt op de wijze die Kühler veronderstelde, in het besef namelijk van de schromelijke overdrijving waar hij zich aan te buiten ging. Veeleer geloof ik dat we, met deze ontlening voor ogen, kunnen vaststellen dat Vondel bij het aanhalen van al die perifrasen van de Schrift uit de mond der tegenstanders niet zozeer dacht aan de mensen die Nittert Obbes probeerden te isoleren als wel aan geestdrijvers in het algemeen. Hij karakteriseert op het voetspoor van Marnix een theologische aberratie die, los van de personen der voorstanders van die dwaling, een altijd dreigend gevaar moest heten voor de zuiverheid van de christelijke leer. Vondels felheid zal ontstoken zijn door het aktuele gebeuren, maar Marnix leerde hem zien dat het bestreden verschijnsel een permanente bedreiging vormt voor de zekerheid van het geloof. De krasheid van zijn uitdrukkingen in *Antidotum* kan daarom enigszins gerelativeerd worden voor zover het de gehekelde personen betreft. Vondel ging in wezen te keer tegen een tot de wortel herleide fundamentele dwaling, die hij na lezing van Marnix' scherpzinnig betoog in haar volle verderfelijkheid voor zich zag en waarvan hij werkelijk meende dat De Ries en de andere opponenten van Nittert Obbes er de aanhangers van konden worden geacht. Dit is niet in alle opzichten een verontschuldiging voor de overspannen felheid in de gegeven situatie die Vondels woorden kenmerkt. Maar het doet ons wel beter begrijpen hoe hij ertoe gekomen is te schrijven zoals hij deed.

De beschreven overeenkomst der twee passages heeft naar mijn oordeel voldoende bewijskracht om ontlening als zeker te beschouwen. Andere plaatsen kunnen niettemin een verdere bevestiging van de hypothese bieden. Ik ga de tekst van Vondels gedicht langs en noteer zonder pretentie van volledigheid de relevante gedeelten uit Vondel en Marnix.

In r. 7 zegt Vondel

't Vernuft rust nimmermeer, maer in verandringh leeft,

Dit is een grondgedachte, zagen we, in het gedicht. De geest van de mens is ongestadig en belust op nieuwe dingen. In de aanhef wordt het brein al wispelturig genoemd. Marnix benadrukt in caput 8 van zijn boek de trouw van de Heilige Geest aan het eenmaal door God gegeven Woord. Niet wij sluiten de Geest in het Woord op, de Geest zelf verbindt zich met het gepredikte Woord. Het is de Geest van God geen oneer, zegt Marnix, dat

Hij waarachtig en standvastig blijft in eeuwigheid en volvoert wat Hij door de mond van zijn dienaren gesproken heeft. Daarentegen is de geest van Sebastiaan Franck en van de geestdrijvers leugenachtig en ongedurig. Het is de geest van de vader der leugenen, de duivel, en het is zijn aard, "altijd wat nieuws op de bane te werpen, ende ongestadichlick van het eene op het andere te vallen".28) In de toon van formuleringen is een echo te horen van de *Biëncorf*.

In r.9-10 verwijst Vondel naar de kerkvaders, die de leer van de spiritualisten allang hebben weerlegd. Marnix noemt namen van "valsche Propheten ende Leeraers" in de jonge christelijke kerk, die al dezelfde opvattingen verkondigden als de mensen die hij bestrijdt, "gelijck men merckelick inde boecken Irenei, Tertulliani, Epiphanij, Augustini, ende andere Vaderen (die vander ketteren leere geschreven hebben) lesen mach".29)

In r.13-14 spreekt Vondel over het koesteren van het door hem gehekelde kwaad

Van (d.i. 'door') menschen sonder geest, van Droomers, van Propheten,
Van Sienders, met den geest der dwalingen beseten

Evenzo handelt Marnix uitvoerig over de kracht der dwaling die God aan valse leraars laat overkomen, met voorbeelden uit het Oude en Nieuwe Testament.30)

De omschrijving van de visie der geestdrijvers in de regels 18-20:

Dat niemand als Gods woord 't gheschrift van Gods Gesanten
Omhelsen sal, maer eer den Geest die heymlijck blaest,
En het gheloovigh hert met seldsame inspraeck aest

komt overeen met verscheidene plaatsen in Marnix' werk, b.v. "dat men stille staende (d.w.z. ontledigd en inactief) luysteren moet, wat den geest ons inblaest, ende also na de gewisse getuygenisse onser herten voortvaren." 31)

Een forse formulering treft ons bij Vondel in de uitdrukking "Epicurus swijnen" (r.22) voor de aanhangers van Epicurus, die het hoogste goed zoeken in het zich welbevinden --vandaar de perifrase met "zwijnen": ze laten zich vetmesten voor de slacht-- en wier geschriften door de geestdrijvers ten behoeve van hun redeneringen worden gebruikt:

Op dat dees loghentael bet waerheyd soude schynen
Leent hy ghetuyghenis van Epicurus swijnen

Dit gaat m.i. weer terug op Marnix, die meldt, dat Franck "de getuygenisse des godloosen ende oncuyschen Poëtes *Ovidij* (durft) gebruycken om de drijvinge zijns geestes, welcke hy geerne voor het inwendige Gods woort soude uytgeven, daer uyt te bevestigen, om dat Ovidius vanden Poëten geschreven heeft *Est Deus in nobis, agitante calescimus illo*, Dat is:

In ons is eenen God, die ons drijft het gemoet,
Die ons verwermt den kop, end lustich dichten doet.

Voegende daer by Vergilium, Lucretium, Horatium, ende andere diergelijcke Epicureïsche mestverkens (...) ".32) Opnieuw een heel opvallende ontlening. De negatieve karakteristiek der klassieke dichters dient men in de context te verstaan: op het sacrale terrein horen deze getuigen niet thuis. Het zou wel eens kenmerkend kunnen zijn voor Marnix als christen-humanist of humanistisch geschoold gereformeerd christen, dat hij enerzijds de klassieken goed kent en ze anderzijds in theologisch verband aldus deprecieert. Er is geen werkelijke synthese van het klassieke denken en het christendom. Niet dat hij niet vrijmoedig put uit de geschriften der ouden overal waar die de toets van de christelijke leer doorstaan, maar in essentie is de heidense wijsheid voor hem onverenigbaar met de waarheid van de Schrift.

Twee punten uit de vergeleken werken wil ik nog noemen. In de passage over Christus als het Woord Gods en de Schrift (r.80-91) maakt Vondel een onderscheiding-die-geen-scheiding-is (overigens in overeenstemming met de leer van Obbes' tegenpartij). Dit alles zet Marnix in zijn Ondersoeckinge helder en klaar uiteen en de gelijkenis met Vondel is sprekend.33) Tenslotte correspondeert Vondels verwijzing naar Davids Psalmen in r. 101-103:

De Dichter der Hebreen roemt anders in sijn dichten,
En leert dat Godes Wet onse ooghen kan verlichten,
Denn dwasen levert wijs, (...)

met Marnix' veelvuldig citeren van dezelfde Psalm 19, die Vondel hier op het oog heeft. 34)
Betrappen we Vondel nu, zo moeten we ons thans afvragen, met dit felle principiële gedicht op een keerpunt in zijn religieuze ontwikkeling? Kühler heeft dat gezegd, en hij doelde op de fundamentele vervreemding waarop *Antidotum* de dichter in zijn gemeente moet zijn komen te staan, niet zozeer om wat hij verkondigde als wel om zijn harde wijze van optreden. In deze 'sociale' zin kan de publikatie van het gedicht een afscheid van de godsdienstige wereld van zijn jeugd hebben betekend.

Niet dat Vondel door steun te zoeken bij Marnix --zonder zijn naam te noemen overigens-- een stap in de richting van de gereformeerden deed. In de zaak die aan de orde was sloot hij zich aan bij Marnix, maar dat kon hij doen zonder vrees voor toenadering tot de contra-remonstranten, aangezien Marnix gestorven was nog voor hij zich, in Vondels oog, had kunnen compromitteren bij de twisten gedurende het Bestand. Hij was de algemeen gewaardeerde voorvechter van de hervorming in de eerste fase van de Opstand, hij had talloze verdiensten als publicist, dichter en politicus. Hij was geen compromitterende bron. Marnix mocht derhalve het schiettuig leveren dat Vondel in zijn standpuntbepaling anno 1626 nodig had.

Een teken van zoeken in de richting van het rooms-katholicisme is *Antidotum* echter blijkens de calvinistische inspiratie evenmin. Zeker toont Vondel in het gedicht een van zijn sprekendste trekken, zijn behoefte aan een vaste autoriteit. Nam hij daarmee wellicht afstand ten opzichte van de doopsgezinde wereld, het hoefde hem niet noodzakelijk naar Rome te voeren. Het is ietwat inlegkundig, in elk geval anachronistisch, met de kennis van zijn latere overgang naar de kerk van Rome bij de hand in zijn *Antidotum* van 1626 een groei in die richting te onderkennen.

Voor de opvatting van de tekst is de vaststelling van de bron van enige betekenis gebleken. Meer dan een felle persoonlijke aanval van een agressieve dichter is *Antidotum* de uiting van een man die in een zich voordoend conflict principiële achtergronden meende te ontwaren. Vondel radicaliseert als het ware de standpunten tot op hun kern. En al verliest hij daarbij klaarblijkelijk de werkelijkheid en de proporties van het aktuele conflict uit het oog, hij tekent het contrast der meningen in de geest van Marnix als een onverzoenlijke antithese, en in abstracto zag hij de tegenstelling terecht als zodanig.

Meer dan een gelegenheidsgedicht is *Antidotum* derhalve een algemene waarschuwing tegen het gevaar van het luisteren naar andere stemmen dan Gods eigen Woord, vooral als die stemmen de klank van een bij-

zondere vroomheid aannemen. Met zijn inzicht anno 1626 is Vondel 'katholiek' in de zin van 'algemeen-christelijk'. Hierin sluit ik me aan bij een uiteenzetting van de vooroorlogse Vondel-kenner De Klerk, die al meer dan een halve eeuw geleden poneerde, dat een bewust-katholieke tendens in *Antidotum* even ver te zoeken is als overhelling tot Obbes' socinianisme. Vondel onderscheidt zich in zijn leer van de Heilige Schrift niet van calvinisten, remonstranten, rooms-katholieken en mennonieten.35) Juist deze omstandigheid maakte het hem mogelijk, te putten uit het geschrift van een man, bij wie hij zich in andere opzichten vermoedelijk minder thuis zou hebben gevoeld.

Noten

(1)*De werken van Vondel* (WB-editie) II (Amsterdam, 1929), pp. 808-812.
(2)Vgl. *De werken van Vondel* II, p. 896.
(3)R.C. Bakhuizen van den Brink, *Vondel met Roskam en Rommelpot* (Den Haag, 1886^3), p.75.
(4)W.J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland* II 1600-1735 (Haarlem, 1940), p. 160.
(5)H.F. Wijnman, *Uit de kring van Rembrandt en Vondel* (Amsterdam, 1959), p. 54.
(6)A.J. Barnouw, *Vondel* (Haarlem, 1926), p. 110.
(7)Gerard Brom, *Vondels geloof* (Amsterdam/Mechelen, 1935), p. 19.
(8)Gerard Brom, *Vondels geloof*, p. 10.
(9)Kühler, *Gesch.Doopsgezinden* II, p. 165.
(10)Prof.Dr.J.Bosch deelde mij mee, dat Prof. Wille al voor de oorlog in zijn colleges op de betekenis van Marnix' geschrift *Ondersoeckinge (...) der geestdrijvische leere* voor Vondels *Antidotum* de aandacht vestigde.
(11)Vgl. *De werken van Vondel* II, pp. 896-897, voor de varianten van het gedicht in *Poëzy* van 1650. Het gedicht blijkt na een kwarteeuw stilistisch en grammaticaal aangepast te zijn, maar varianten die de oorspronkelijke strekking aantasten heb ik niet kunnen ontdekken.
(12)W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912; reprint Leeuwarden, 1980), pp. 113-130; *id., Gesch.Doopsgezinden* II, pp. 142-170.
(13)Vgl. *De werken van Vondel* I, p. 776.
(14)Kühler, *Gesch.Doopsgez.* II,p.160; een soortgelijke verklaring bij P. Leendertz, *Het leven van Vondel* (Amsterdam, 1910), p.112.
(15)Philips van Marnix van St. Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* II, ed. J.J. van Toorenenbergen (Den Haag, 1873), pp. 1-240.
(16)Kühler, *Gesch.Doopsgez.* II, p. 161.

(17)Het *WNT in voce* 'geestdrijver' kent alleen die betekenis. De verklaring van J. Bergsma in de KLP-uitgave van Vondels *Hekeldichten* (Zutphen, z.j.[3]), p. 185, schiet eveneens tekort.
(18)*WNT* III, kol.3347 *in voce* 'drijven'.
(19)Het in noot 15 genoemde werk, p. VII-VIII van de Voorreden.
(20)*De werken van Vondel* II, p. 808.
(21)De combinatie van dronkenschap en een stuurloos schip is conventioneel.
(22)De annotator in de WB-uitgave (II, p.810) verklaart de woorden "en oordeelt poppe-dinghen// Den waren Godesdienst" (r.66-67,als "en houdt poppekast, speelgoed voor de ware godsdienst". Dit lijkt me niet juist. Het verband dwingt ertoe omgekeerd te lezen: "beschouwt de ware godsdienst als poppegoed", het gaat in de passage namelijk over de verwijten der geestdrijvers aan het adres van de christenen die waarde hechten aan 'uiterlijke' vormen (kerkdienst enz.).
(23)Vondel bezigt bijbelse perifrasen voor de Schrift of het Evangelie; 'zwaard': Hebr.4,12; 'kracht Gods': Rom.1,16; 'zaad der wedergeboorte': 1 Petr. 1,23; 'levend brood': Joh. 6,51; 'licht op Davids pad': Psalm 119, 105. De voorstelling van de Schrift als het paradijs voor de gelovigen ook bij Revius, *Over-Ysselsche Sangen en Dichten*, ed. W.A.P. Smit, dl I (Amsterdam, 1930), pp. 21-22, ongetwijfeld in het voetspoor van een der patres.
(24) Brom, *Vondels geloof*, pp. 12-14.
(25)Vgl. behalve Van Toorenenbergen in de in noot 15 genoemde uitgave o.a. J.H. Maronier, *Het inwendig woord* (Amsterdam 1890), pp. 221-257; A.A. van Schelven, *Marnix van Sint ALdegonde* (Utrecht, 1939), pp. 218-220; J.W. Tunderman, *Marnix van St Aldegonde en de subjectivistische stroomingen in de Nederlanden der 16e eeuw* (Goes, z.j.[2]); C. Kramer, *Emmery de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde* (Den Haag, 1971). Het laatste werk bevat ook de tekst van het genoemde pamflet *Antidote ou contrepoison* tegen Marnix. Het zal wel geen toeval zijn, dat Vondel zijn hekeldicht dezelfde naam geeft: een late hommage aan Marnix, voor wie enigszins thuis was in de polemiek rondom diens geschrift.
(26)Marnix, het in noot 15 genoemde werk, pp. 12-13.
(27)Kühler, *Gesch.Doopsgez.* II, p. 160. Brom, *Vondels geloof*, p. 19, in dezelfde zin: "Het slot maakt niet alleen de indruk, in een andere stemming, maar in een andere tijd geschreven te zijn."
(28)Marnix, *t.a.p.*, p.92.
(29)Marnix, *t.a.p.*, p.8-9.
(30) Marnix, *t.a.p.*, pp. 35-36.
(31)Marnix, *t.a.p.*, p. 25.
(32)Marnix, *t.a.p.*, p.15.

(33)Marnix, *t.a.p.,* pp.45 e.v., i.h.b. pp. 47-48 en 57-59.
(34)Marnix, *t.a.p.,* b.v. p. 136 en p. 171.
(35) C.R. de Klerk, 'Vondels "Antidotvm"', in: *Vondelkroniek* I (1930), pp. 78-81.

BOEKHANDELGESCHIEDENIS EN LITERATUUR-GESCHIEDENIS: DE GEDICHTEN VAN H. TOLLENS BIJ J. IMMERZEEL JR. VERSCHENEN

B.P.M. Dongelmans

1. *Inleiding.*

De Amerikaanse historicus Robert Darnton poneert in zijn artikel 'What Is the History of Books?' (1) impliciet de stelling dat boekgeschiedenis en literatuurgeschiedenis nauw met elkaar zijn verbonden. Immers, hij huldigt de opvatting dat boekgeschiedenis in feite ideeëngeschiedenis is en dat literatuurgeschiedenis daarvan een onderdeel is.

Daarbij vat hij literatuurgeschiedenis zeer ruim op. Niet in eerste instantie als een wetenschap die zich bezighoudt met het literaire werk als een fictionele werkelijkheid - maar een met een veel breder kader, dat hij omschrijft als "het literaire bedrijf". Hij gaat nog een stap verder als hij dit literaire bedrijf wil inbedden in andere onderdelen van de geschiedenis: de politiek, de economie, het sociale klimaat en andere vormen van cultuur.

Hiermee hangt hij een richting in de boekgeschiedenis aan die in het algemeen wordt aangeduid met de franse term 'l'histoire du livre'. Het is een benadering, die niet in eerste instantie aandacht heeft voor vragen van filologisch-interpretatieve en biografische aard, maar veeleer geïnteresseerd is in een functionele kijk op het boek, waarbij het (literaire) werk eerder aanleiding dan onderwerp lijkt te zijn. Bovendien krijgt volgens deze aanpak elk onderdeel in het gehele communicatieproces pas zijn werkelijke waarde en betekenis, wanneer het zoveel mogelijk in zijn totale context wordt bekeken. Veelal vindt het zelfs pas in deze context een bevredigende verklaring. Onderzoek naar de afzonderlijke samenstellende delen van dit 'communicatie circuit' leidt in veel gevallen tot op

zichzelf staande interessante gegevens:

> But the parts do not take on their full significance unless they are related to the whole, and some holistic view of the book as means of communication seems necessary if book history is to avoid being fragmented into esoteric specializations, cut off from each other by arcane techniques and mutual misunderstanding.(2)

Met de esoterische technieken doelt Darnton op het jargon, dat bijv. binnen de analytische bibliografie wordt gehanteerd.

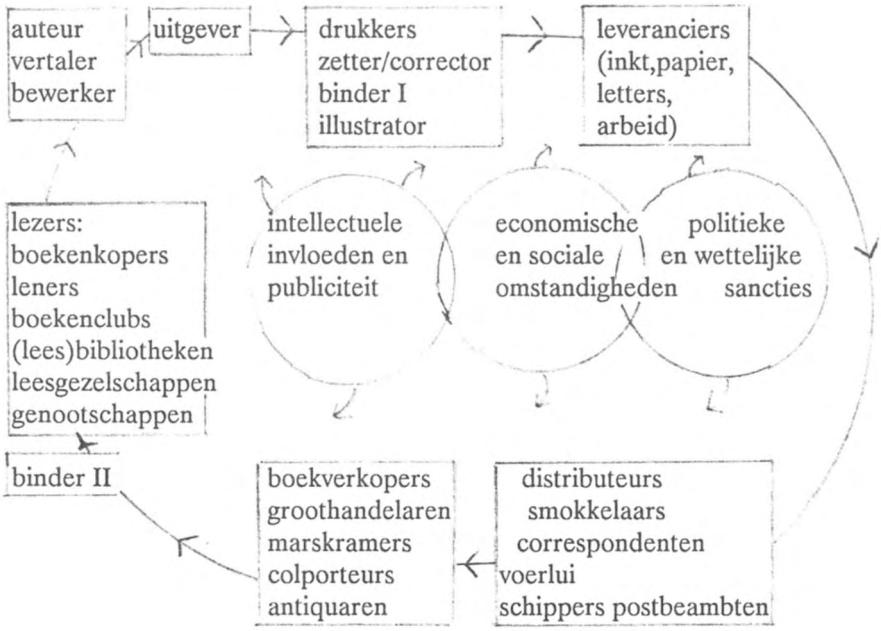
> Martin and his followers, by exploiting the vast, and largely unpublished, archives of the *ancien régime*, have drawn our attention to the importance of historical, as opposed to strictly bibliographical, evidence for the widest political, social, and cultural context.

constateert de Engelse boekhistoricus Feather, (3) en hij geeft in een notedop de twee hoofdrichtingen aan die er - ook volgens Darnton - tot dan toe in de boekgeschiedenis grofweg zijn aan te wijzen: de Anglo-Amerikaanse richting, die in de traditie van de New Bibliography vooral analytisch-bibliografische arbeid verricht en de richting die zich in Frankrijk heeft ontwikkeld en wordt aangeduid met de term 'l'histoire du livre', waarbij Lucien Febvre en Henri-Jean Martin met hun *L'apparition du livre* uit 1958 een stroom van publicaties teweeg hebben gebracht.

Er is veel aandacht voor de producenten, voor de lezers, maar vooral voor de invloed die het boek als ideeëndrager in de cultuurgeschiedenis heeft gehad en voor de voorwaarden waaronder boeken konden worden verspreid.(4) Tevens wordt ernaar gestreefd een begrip als 'histoire totale' zoveel mogelijk inhoud te geven: men probeert zich niet te beperken tot een onderdeel, maar om zo'n onderdeel te plaatsen in een grotere sociale en culturele context. Inspiratie en beïnvloeding vanuit de franse Annales-school valt niet te ontkennen.

Hoe de 'biografie' van een (literair) werk wordt geschreven is in veel gevallen sterk afhankelijk van het al dan niet aanwezig zijn van bronnenmateriaal: het is in dit licht gezien niet verwonderlijk, dat de richting van de 'l'histoire du livre' in Frankrijk zo'n goede voedingsbodem heeft; het feit, dat dit land tot aan het einde van de negentiende eeuw een grote mate van (preventieve) censuur kende, heeft een rijkdom aan archiefmateriaal opgeleverd. "Because of this we cannot write the history of the book in England as it can be written for France", merkt Feather op voor de situatie in Engeland.(5)

Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de Nederlandse situatie: in veel gevallen, voor veel boeken en voor sommige perioden lijkt een "l'histoire" niet te schrijven en zal men zich bij gebrek aan bronnen (primaire en secundaire) noodgedwongen moeten beperken tot een deel van het geheel. Maar in het algemeen heeft de aandacht voor deelgebieden - hoe noodzakelijk, waardevol en legitiem ook - geresulteerd in specialismen die weinig betrokkenheid op (andere onderdelen van) "het literaire bedrijf" vertonen: papieronderzoek, uitgeverijen, bibliografische beschrijvingen, de receptie, lettermateriaal, etc. Darnton heeft getracht het hele communicatie circuit volgens bijgaand overzicht in schema te brengen:(6)

De duitse boekhistoricus Paul Raabe hanteert in zijn 'Die Geschichte des Buchwesens. Probleme einer Forschungsaufgabe' (1984) soortgelijke onderscheidingen:

> Die Geschichte des Buchwesens umfasst alle Probleme, die sich unter historischen Aspekten auf das Schreiben, Setzen und Drucken, das Binden, Verlegen und Verkaufen, das Lesen und Sammeln von Büchern beziehen. Es geht um die wissenschaftliche Erforschung von Prozessen der Entstehung und Verbreitung von Büchern im Wandel der

> Jahrhunderte vom Humanismus bis zur jungsten Gegenwart. Daran sind verschiedene Berufs- und Personengruppen beteiligt, so die Papiermacher, Schrift giesser, Setzer, Drucker, Graphiker, Buchbinder, Verleger, Sortimenter, Sammler, Antiquare, Bibliothekare und - im Prozess der geistigen Vermittlung - die Autoren und die Leser an dessen Anfang und an dessen Ende.(7)

De amerikaanse bibliograaf G. Thomas Tanselle heeft duidelijk gemaakt, dat beide richtingen - de anglo-amerikaanse New Bibliography en de franse l'histoire du livre - elkaar wederzijds van dienst kunnen zijn en dat beide invalshoeken evenveel intellectuele en culturele implicaties hebben, ook al lijkt Darnton de van oorsprong franse richting een primaat te willen geven. Feather valt hem bij en wil zelfs van richtingen weinig weten: de onderscheiden deelgebieden behoren als evenwaardige spaken van een en hetzelfde wiel (boekgeschiedenis) gezien te worden.(8)

In de onderstaande bijdrage wordt geprobeerd met het schema van Darnton en de onderscheidingen van Raabe als uitgangspunt 'het literaire bedrijf' rondom de *Gedichten* van H.Tollens Cz., die tussen 1808 en 1831 in een vijftal drukken door uitgever J. Immerzeel Jr. op de markt zijn gebracht, schetsmatig in kaart te brengen. De stelling, dat ook analytisch-biblio-grafische onderzoekingen tot de beschrijving van het literaire bedrijf een bijdrage leveren, zoals Tanselle stipuleert, wordt eveneens aan de praktijk getoetst. Getracht zal worden de diverse stadia van het circuit (de "Berufs- und Personengruppen") te doorlopen en ze zoveel mogelijk met elkaar in verband te brengen.

In de voetsporen van Darnton en Raabe proberen we eveneens na te gaan in hoeverre factoren van economische, politieke en sociale aard direct of indirect van invloed zijn geweest op de verschijning van de drie delen *Gedichten*. Ten aanzien van deze drie omcirkelde onderdelen in het schema realiseren we ons met Darnton, dat de invloeden van buitenaf eindeloos kunnen varieren en dat we onmogelijk drie decennia 'geistesgeschichtlich' kunnen bevatten. Maar de buitenste rand van het schema biedt voldoende aanknopingspunten om een poging te wagen het hele traject een keer te doorlopen.

Voorzover mogelijk komen bij de behandeling van de eerste druk van het eerste deel van de *Gedichten* uit 1808 alle onderscheiden onderdelen en belanghebbende personen aan de orde. Daarna - bij de volgende delen en drukken - beperken we ons tot die onderdelen en groepen, waaromtrent nieuwe of andere of aanvullende gegevens werden gevonden.

De bedoeling is om aan de hand van het gekozen werk na te gaan of

het via deze ingangen voor de Nederlandse situatie mogelijk is iets naders te zeggen over het functioneren van "het literaire bedrijf" in een bepaalde periode van beperkte duur. Bovendien kunnen we bekijken of de diverse delen bevruchtend op elkaar werken.

Of we daarmee een "histoire totale d'un livre" schrijven is een vraag die pas aan het eind van onze rondgang beantwoord zal kunnen worden.

2. *Gedichten, Eerste deel, eerste druk (1808.I.1.).*

2a. *De auteur/vertaler/bewerker.*

Met de biografie van G.W. Huygens over H.Tollens (9) beschikken we over voldoende gegevens om hier te kunnen volstaan met op te merken, dat verfhandelaar Hendrik Franciscus Tollens (1780-1856) in het jaar van verschijnen van het eerste deel van de *Gedichten* (1808) al een dichter van naam was, wiens toneelstukken op de Schouwburg groot succes hadden. Als zijn vaste uitgever fungeerde zijn mentor en vriend P.J. Uylenbroek (1748 - 1808), die omstreeks die tijd echter aan lager wal geraakte. Wegens het succes van Tollens' toneelstukjes en minnedichtjes is het niet verwonderlijk, dat J. Immerzeel Junior Tollens in zijn fonds wilde krijgen.

2b. *De uitgever.*

De boekverkoper-uitgever Johannes Immerzeel Jr. (1776-1841) dreef sinds mei 1804 een boekhandel annex uitgeverij in Den Haag en had in 1807 twee filialen, één in Rotterdam en één in Amsterdam.(10)

Aangezien de eerst bewaard gebleven brief van Tollens aan Immerzeel aanvangt met "Myn lieve vrind Immerzeel" mogen we aannemen dat beide mannen elkaar al enige tijd eerder voor het eerst hebben ontmoet, hetzij per brief, hetzij - en dat lijkt waarschijnlijker - persoonlijk.(11) Hun zakelijke contact begint, wanneer Tollens op 5 januari 1807 aan Immerzeel schrijft:

> Ja, zeker zult gy voor my drukken, en niemand anders dan gy; maar mijn voorraad is nog te gering om'er aan te beginnen. In de aanstaande maand, als ik in den Haag kom, spreken wy elkander dienaangaande nader.(12)

Tollens traineert met duidelijke afspraken, want nog op 31 maart 1807 moet hij Immerzeel geruststellen:

> Niemand intusschen dan gy geeft voor my uit, en niets geef ik uit

voor den bundel Mengeldichten in questie.(13)

Pas op 17 juli haast hij zich "om tot besluit te komen ter beslissing van het proces, tusschen myne kunsteer en uw belang aanwezig."(14) Immerzeel wacht namelijk met enige gretigheid op het moment, waarop Tollens zijn gedichten aan hem zal afstaan. Hij heeft de titelpagina al laten tekenen en snijden, papier is al gekocht

> voor verzen die nog grootendeels moesten worden gemaakt; en hoe vleyend voor myn eerzucht ook uwe verpligtende aanspooringen en uw eenigszins zonderlingen haast, in dit geval, mogen geweest zyn, ik heb nimmer dezelven dan met achterhouding, dan met uitstellende vertraging, beantwoord, en nooit althans kan ik het voornemen getoond noch gehad hebben om u te dupeeren.(15)

Tollens ziet liever van de hele onderneming af, indien Immerzeel zo blijft aandringen: hij bepaalt wanneer en niet Immerzeel. En als dit laatste eenmaal ook door Immerzeel schriftelijk is erkend, gaat Tollens toch nog snel van start:

> Eerstdaags zullen wy beginnen, en ik denk u in de eerste week der volgende maand de twee eerste bladen copy persoonlyk te komen brengen. Ik wacht nog alleen naar een letterschrift van Siegenbeek. Alles zal nu, wel langzaam, doch, zoo ik hoop, geregeld, voortgaan en de uitgave zal dan toch altyd in Maart aanstaande, kunnen geschieden. Intusschen hoop ik, door hetgeen ik aan het vertier zal kunnen toebrengen, u ruim schadeloos te stellen voor de te lyden interest.(16)

Het laatste schriftelijk bewaard gebleven contact over het eerste deel van de *Gedichten* dateert van 29 augustus:

> Ik voor my verkies verreweg de groote letter voor de kleine; misschien zou ik de kleine prefereeren voor een werkje op postpapier, maar op schrijfmediaan vind ik een grooten eigenaardiger.(...) recommandeer toch, bid ik u, den drukker, van zoo veel mogelyk acht te geven dat diergelyk beschadigde letters worden uitgegooid, of althans zorgvuldig op de correctie worden veranderd.(17)

2c. *Drukker/zetter/corrector/binder I/illustrator.*

In het eerste deel van de *Gedichten* staat de naam van de drukker niet vermeld. Maar uit correspondentie weten we, dat J.J. Stuerman uit Delft

(18) voor het zet- en drukwerk verantwoordelijk was. Van zijn drukkerij zijn helaas geen concrete gegevens in de zin van opdrachtboeken, bedrijfscorrespondentie etc. bewaard gebleven. Bekend is wel, dat hij in 1811 de beschikking had over een drietal drukpersen met een gewicht aan lettermateriaal tussen de 6.000 en 7.000 kilo en in dat opzicht de grootste Delftse drukkerij bezat.(19)

Correspondentie tussen Immerzeel en Stuerman is mij niet bekend; dat de keuze voor het drukken van de *Gedichten* op Stuerman viel - en niet bijv. op Vosmaer in Den Haag - heeft wellicht te maken met het feit, dat Delft gunstig tussen Den Haag en Rotterdam was gelegen. Proeven en gekorrigeerde proeven konden zo over de kortst mogelijke afstand verzonden worden, maar mogelijk kende Immerzeel Stuerman vanuit de tijd, dat de laatste ook in Den Haag woonde.

Uitgever en auteur lijken degenen die voor korrektie zorgdragen: Tollens valt althans in de drukproeven over het gebruik door Stuerman van beschadigde letters. (zie hierboven)

Welke boekbinder de *Gedichten* heeft gebonden - en dit zal eerder innaaien dan echt inbinden zijn geweest - weten we niet evenmin als wie precies het papier heeft geleverd. Er zijn diverse mogelijkheden: in een "Boekverkopersboek 1806-1807" van de firma Immerzeel en Comp. (20) staat de Haagse boekbinder-boekverkoper Bernard Besanger als zakenrelatie van Immerzeel vermeld. Maar Den Haag - en we gaan er nu gezien de woonplaats van Immerzeel vanuit, dat de boeken in Den Haag werden ingenaaid - had in 1808 in elk geval nog vier boekbinders binnen haar muren.(21)

De situatie, dat Immerzeel iemand in dienst had die zich met het innaaien en/of inbinden van boeken bezighield, is meer dan waarschijnlijk. In een brief uit 1831 merkt Tollens, sprekend over de vijfde druk der *Gedichten*, op:

> Het exempl., dat ik van de schoone bladen heb ontvangen en waarin nog een verwacht wordend portr. moet worden geplakt, heb ik door een gewezen werkman van U, den binder Glazemeijer, laten kartonneren. Dat kost mij wel iets meer dan gij er bij massa voor kunt betalen, maar dat is ook netjes! Keuriger binder is er in de getrouwe provinciën niet.(22)

In 1808 is er in elk geval in het contract van compagnieschap tussen Immerzeel en J.L. Kesteloot sprake van een binderij, één waarin ook boeken verguld werden.(23) Dit wijst erop, dat eenmaal gekochte - slechts ingenaaide - boeken door de fa. Immerzeel ook naar de wensen van de

klanten konden worden gebonden. Maar met deze opmerking bevinden we ons al bij binder II uit Darntons schema. Tenslotte dienen hier nog de namen van de illustratoren te noemen: tekenaar Jacq. Kuiper (Amsterdam 29.06.1761 - ald. 01.06.1808) en de graveur Reinier Vinkeles (Amsterdam 19.06.1741 - ald. 30.01.1816), die beiden tijdens hun leven een groot aantal boekprenten en portretten (24) maakten, verzorgden een geheel gegraveerde titelpagina.

2d. *Leveranciers: papier, inkt, letters, arbeid.*

Uit de opmerkingen van Tollens in zijn brief aan Immerzeel van 17 juli (zie boven) mogen we afleiden, dat Immerzeel als uitgever het papier kocht en aan zijn drukker leverde; de keuze was gevallen op schrijfmediaan en niet op postpapier en op grond van de formulering mogen we aannemen, dat hier veeleer op kwaliteit dan op formaat wordt gedoeld: een harde, dikkere soort papier kan, volgens Tollens, beter een grotere letter verdragen dan het dunne en zachtere postpapier. (25) Bij wie Immerzeel zijn papier kocht voor de *Gedichten* weten we niet; dat hij contacten had met papiermakers in de Zaanstreek, o.a. de firma Jacob Honig & Zoon, blijkt uit het eerder genoemde boek "Boekverkopersboek 1806-1807". Ook worden er papierleveranties gedaan door de Rotterdamse papierverkoper Joh. Kloppenburg: op 27 juni 1807 heeft deze firma 85 riem drukmediaan á f 6.- aan Immerzeel geleverd (zie fol.185).

Het is niet onwaarschijnlijk, dat het papier afkomstig was uit de Zaanstreek of van de Veluwe, de twee belangrijkste centra in de Nederlanden op het gebied van de papiernijverheid. (26) Want watermerken in het in het voor deel 1 gebruikte papier geven als naam I.Honig en Zoon.

Waar Stuerman zijn letters vandaan had is evenmin met zekerheid te zeggen; waarschijnlijk heeft hij ze in 1798 - bij de koop van zijn drukkerij - van de vorige eigenaar overgenomen. Had Stuerman echter nu zijn beschadigde letters, waarvan Tollens hoopte dat ze er bij de correctie uit gehaald zouden worden, willen vervangen, dan zou hij zich tot de firma Hend. Bruin & Comp. op 't Rokin ("in allerhande soort van Drukletters en Letterspecien") kunnen wenden, of tot G. van Tijen op de N.Z. Achterburgwal en hoek van 't Keizerrijk, "Boekdrukker en in Druk-Letteren, &c.", beiden te Amsterdam.(27) De derde en laatste mogelijkheid was de firma Joh. Enschedé en Zoon te Haarlem. Meer commerciële lettergieterijen waren er niet in 1808.(28)

Uit het feit, dat Stuerman 1.500 á 1.600 gulden per jaar aan lonen uitbetaalde mogen we afleiden, dat hij verscheidene knechten en/of leerjongens in dienst had. Met een gemiddeld dagloon van f 1,-- moeten dat er toch minimaal 4 á 6 zijn geweest, waarbij bedacht moet worden,

dat leerjongens aanzienlijk minder verdienden dan f 1,-- per dag. (29) Hij was tevens "handelaar in inkt en olie voor de drukkerijen"(30)

2e. *Distributeurs: smokkelaars, correspondenten, voerlui, schippers, postbeambten.*

Sporen van de manier waarop het werk werd verspreid zijn schaars. Immerzeel nam het werk op in zijn fondslijsten van 1809 en 1810, waarmee hij het direct onder de aandacht van andere boekverkopers bracht. Ook een vermelding in de *Naamlijst van Nederduitsche boeken* van Saakes was een manier om een groot aantal confraters te bereiken. Een apart prospectus is niet aangetroffen evenmin als een aanwijzing, dat het werk via intekening werd verkocht. Het publiek bracht hij op de hoogte middels advertenties in de kranten. In de *Haagsche Courant* van 10 maart 1809 staat een lijst van werken bij Immerzeel & Comp. "in den Jare 1808, van de Pers gekomen" en onder no. XV prijkt het eerste deel van Tollens' *Gedichten*.

Over de oplage van het eerste deel zijn mij geen concrete gegevens bekend; op grond van het feit, dat van het 2e deel 1.000 exemplaren zijn gedrukt, gaan we ervan uit, dat de oplage van deel 1 ook ca. 1.000 exemplaren is geweest. Het opleggen van 300 exemplaren van een tweede druk in 1813 - ca. 4 maanden na het tweede deel - zou er ook op kunnen wijzen, dat er voor 1.000 tweede delen te weinig eerste delen waren gedrukt.(31)

Aangaande de algemene situatie t.a.v. de verspreiding, wijs ik op een passage in de *Bouwstoffen* van A.C. Kruseman:

> Tot in het midden van deze eeuw, vóór de invoering der spoorwegen, had de boekhandel al heel weinig, en dan nog wel zeer gebrekkige gemeenschapsmiddelen. Boekenlijsten om het uitgegevene bij het publiek bekend te maken, waren er bijna niet. Advertentiën in de bestaande couranten waren te duur, en het uitzenden van commissiegoed werd eer tegengewerkt dan uitgelokt. Meestal eenmaal per maand kregen de kleinere boekverkoopers in de steden, en meest allen in de provinciesteden, een pak van hun hoofdcorrespondent te Amsterdam, die alles voor hen in ontvangst nam, verzond, weêr terug ontving, in één woord de noodzakelijke midden-persoon was, door wiens tusschenkomst alle handel heen en weêr gebeuren moest. Omdat er zoo weinig uitkwam en de vrachten zoo opliepen, zag men op tegen de kosten van vervoer, werd de langzame maar goedkoopste weg van beurtschip of pakschuit verkozen boven de diligence, en

werden bestellingen verzameld dagen, soms weken lang, totdat er een pakje van bijeen was, niet om per post, maar om bij gelegenheid, of bij het zoogenaamde maandgoed, verzonden te worden.(32)

Dat er aan de verspreiding van Tollens' *Gedichten* smokkelaars - een groep die ook door Darnton in zijn schema wordt genoemd - te pas zijn gekomen, lijkt mij niet waarschijnlijk. Daarvoor was de inhoud te braaf en de tijd nog niet streng genoeg. Postbeambten hebben waarschijnlijk wel een rol gespeeld; zoniet als "boekhandelaar-debitant" als bijbaan dan toch als postbeambte in eigenlijke zin.

2f. *De boekverkopers, colporteurs, marskramers, groothandelaren, antiquaren, tweedehands boekverkopers etc.*

Aan wie Immerzeel precies heeft geleverd is helaas niet meer na te gaan. Zijn mogelijke afnemers staan vermeld in het al eerder genoemde "Boekverkoopersboek 1806-1807": het bevat de namen van ruim 200 boekverkopers in den lande, hetgeen getuigt van het feit, dat Immerzeel niet alleen de lokale en/of regionale markt bediende, maar een nationaal afzetgebied had. Het zullen, 'n jaar later, nagenoeg dezelfde afnemers zijn geweest aan wie Immerzeel de *Gedichten* leverde.

De Middelburgese boekverkoper Salomon van Benthem nam 6 exemplaren in commissie, maar zond ze alle 6 weer retour.(33) De Leidse boekverkoper-uitgever Luchtmans neemt 1 ex. af.(34) De Amsterdamse boekverkoper-uitgever J. ten Brink (35) nam in oktober 1808 een viertal exemplaren in commissie voor f 10,--; boekverkopersprijs is dus f 2,50, de klanten moesten f 3,-- neertellen. De boekhandel maakte dus een winst van 20 %. Dit komt overeen met de gemiddelde winstmarge op andere uitgaven die Ten Brink in 1808 van Immerzeel in commissie kreeg/nam:

Korte titel	/ inkoop	/ verkoop	/ % winst
Brieven eiland Walcheren	/ 2,00	/ 2,40	/ 20 %
Fabelkundig kaartspel	/ 1,40	/ 1,60	/ 15 %
Is de thee gezond?	/ 0,20	/ 0,30	/ 50 %
Van Spaen, Proeve...	/ 0,90	/ 1,10	/ 22 %
Bilderdijk, Treurzang 2e dr.	/ 1,50	/ 1,80	/ 20 %
Bilderdijk, Odilde	/ 1,50	/ 1,80	/ 20 %
De Bray, Reis in Tyrol	/ 0,75	/ 0,90	/ 20 %
Bilderdijk, Treurspelen, 2e dl.	/ 3,30	/ 3,90	/ 18 %
Daalberg, Steenbergsche fam., 3e dl.	/ 1,50	/ 1,80	/ 20 %(36)

Op deze manier zullen veel boekverkopers het eerste deel van de *Gedichten* van Tollens in commissie hebben gekregen en óf aan hun klanten verkocht, óf - bij de eindafrekening over 1808 - weer naar Immerzeel hebben teruggestuurd. Het Boekverkopersboek van Ten Brink vermeldt twee stuks retour, maar daar zou hij later op terugkomen.

De tweedehands boekverkopers spelen op dit moment nog geen rol; mogelijk lag het eerste deel wel enkele jaren later bij één van de 79 handelaren in oude boeken die Noord-Nederland in 1812 telde (hiervan 43 in Amsterdam, waaronder veel joodse namen); of er met dit dure boek ook colporteurs liepen - in 1812 werden er in de Noordelijke Nederlanden 33 geteld - weet ik niet. Evenmin of er leeskabinetten - daarvan werden er in 49 geteld in 1812 - tot aanschaf zijn overgegaan.(37)

2g. *De kopers/de lezers.*

Omtrent de lezers van de *Gedichten* valt vooralsnog weinig concreets te zeggen. Met betrekking tot het bezit van het boek - blijkens bijv. inboedelbeschrijvingen of veilingcatalogi van privébibliotheken - zijn op dit moment slechts schaarse gegevens bekend. Bewaard is, wederom van de firma Jan ten Brink Gz. een klantenboek, waaruit de volgende namen van kopers te halen zijn: 27-10-1809: P.Y. Vink; 02-01-1809: P.J. Heinbach; 26-11-1808: J. van Ouwerkerk de Vries.(38)

Maar deze drie namen geven nauwelijks inzicht in het feitelijke publiek. Ze hebben - en dat staat wel vast - niet behoord tot de derde stand, die zich volgens een rapport uit 1812 over Amsterdam

> voor het grootste deel (ontspant) op zaterdag en zondag; 'swinters in verschillende kroegen waar gezongen, gekaart en gedamd wordt. Bier en jenever worden in deze vermaakcentra het meest gedronken, 's Zomers bezoekt men uitspanningen die in grote aantallen bij de poorten en uitgangen van de stad gelegen zijn [enz.]

Veeleer zullen we de lezers (en dat is iets anders dan kopers) moeten zoeken in de tweede stand die zich, net als de eerste stand, tijdens de winter vermaakt met schouwburgbezoek

> en in hun sociëteiten met kaarten, biljarten, dammen en schaken. Ook zoeken zij afleiding in letterkundige of natuurkundige genootschappen. De vrouwen houden van romanlektuur en andere nieuwigheden in de boekerijen van de boekhandelaren of men leent boeken per week, maand of jaar.(...)(39)

De burgemeester van Amsterdam, Van Brienen, die deze observaties deed, zag als stand I

> voorname kooplieden en handelaren, bankiers, makelaars en personen die gerechtelijke funkties uitoefenen zoals advocaten en notarissen. In de tweede stand zijn opgenomen apothekers, chirurgijns, ambachtslieden en mensen die in een winkel of in de handel werken.(40)

Het is - gezien de prijs van het eerste deel der *Gedichten* - duidelijk, dat alleen mensen met enige ruimte binnen hun budget zich deze dure luxe konden permitteren en we zullen de kopers waarschijnlijk in de eerste stand moeten zoeken. Maar zelfs als we met zekerheid - bijv. via intekenlijsten - zouden weten wie de kopers waren, zouden de namen met omzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden:

> They do not tell us who read a book. They do, however, tell us who was sufficiently interested in a book to make a direct financial contribution to its publication, although even that assumption needs to be handled carefully, since some people subscribed from social or political considerations, rather than from intellectual or literary interest.(41)

En of we onder Tollens' lezers bijv. veel lezeressen zouden hebben kunnen aantreffen is ook een vraag. Fenna Mastenbroek schreef in het voorbericht van haar in 1815 verschenen *Lectuur voor vrouwen*:

> Voor mannen te schrijven, is minder mijne taak, dewijl daartoe veelal eene geleerdheid gevorderd wordt, welke ik niet bezitte, en die ook, volgens het algemeen oordeel, geen sieraad der vrouw is.(42)

Was het gepast voor mevrouw Tollens zich met gedichten bezig te houden of was het literaire leven in feite een mannenzaak? "Kunt gij mij de onderstaande bagatellen, die mijn vrouw in haar Romannenkastje mankeert, niet bezorgen?" schrijft Tollens aan Immerzeel op 1103- en 1807; het lijkt alsof ze afkomstig zijn uit Van Brienens tweede stand.

Uiteraard zijn er wel reacties in de couranten en tijdschriften van de 'professionele lezers'. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kende reeds de dichterlijke verdiensten van Heer Tollens en hij kon zich niet voorstellen

in de gewrochten van deze kieschen Zanger, vooral wanneer zij door openbare uitgave aan het algemeen oordeel onderworpen werden, iets ondichterlijks te zullen vinden, de heilige kunst onwaardig.(43)

Maar tot Tollens' stomme verbazing verscheen er wel een vernietigende kritiek in de *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde*, een door Immerzeel zelf uitgegeven en geredigeerd tijdschrift. Met nauwelijks ingehouden verontwaardiging schrijft hij, dat

> ik van Uwe vriendschappelijke betrekking te mywaarts nimmer had verwacht dat ge my zoo dringend, zoo yverig en zooveel herhaalde keeren tot uitgave van eenen bundel Gedichten zoudt hebben aangespoord, opdat ge in een by U zelf uitgegeven Journaal my deswegens vinnig zoudt doen hekelen en my ten toon stellen by ieder, die zich in dit opzigt aan de uitspraak van den opgeworpen kunstregter moet houden.(...)
> Wat u aangaat, myn vriend! die voorzeker met den beoordeelaar moet instemmen zonder hetwelk gy my aan zyne oordeelvelling in Uw Journaal niet zoudt gewaagd hebben, voor u kan het niet dan zeer ongeraden zyn immer een tweede deel van myne Swanenburgsche zangen uittegeven, waartoe ik anders voornemens was spoedige aanstalten te maken. (...) Ernstig gesproken: wat moet men'er van zeggen, dat gy kostbare tytels doet teekenen en graveeren en voor boeken doet plaatsen, die gy met aanpryzende advertenties aankondigt en uitgeeft, en die gy, een halfjaar daarna, in uwe eigen Journalen op eenen ironischen toon, die nimmer te pas komt dan by het beoordeelen van prulwerk, spitsvondig doet hekelen.(44)

Immerzeel schrikt en haast zich in het openbaar middels een open brief in het daaropvolgende nummer om zich van deze recensie te distanciëren.(45) En hij slaagt erin Tollens gunstig te stemmen, want de tweede bundel *Gedichten* zou ook door hem worden uitgeven. Het is vrijwel zeker niet het honorarium geweest, dat Tollens gunstig heeft gestemd. Behalve met "mooije presentexemplaren" is hij waarschijnlijk niet zoals bij deel 2 en 3 betaald, want in een brief van 20 februari 1835 aan G.T.N. Suringar lezen we:

> Wat het 2de en 3de deel betreft, daarvan is I. wettig Eigenaar, maar het 1ste deel is nooit door mij aan hem afgestaan. (46)

3. *Gedichten, Tweede deel, eerste druk (1813.II.1), eerste deel,tweede druk (1813.I.2) en derde deel, eerste druk (1815.III.1).*

We zijn 5 jaar verder, op het moment dat het tweede deel van de *Gedichten* verschijnt. De plannen ervoor die al dateren van 1809 krijgen in 1812 vaste vorm; bij Immerzeel zijn in 1809 nog een 2e druk van de *Andromache* en een bundel *Minnedichtjes* verschenen:

> In het voorbericht doe ik het werkje voorkomen als een aanhangsel tot de Gedichten, hetwelk niet anders kan dan het debiet bevorderen,

schrijft Tollens nog op 30 oktober 1809.(47) Huygens schrijft over het tweede deel

> De eerste vellen werden reeds in 1810 gezet, en toch zou het werk pas in het voorjaar van 1813 uitkomen. Want terwijl de zetters nog aan het werk waren gebeurden er elders ergere dingen en werd het Koninkrijk Holland van de kaart geschrapt. Het land werd een deel van Frankrijk en kreeg te maken met de Franse censuur.(48)

Zakelijk gezien gaat het Tollens voor de wind, in tegenstelling tot de firma Immerzeel & Comp., die in 1811 failliet was gegaan. Hierdoor is de lange periode tussen de verschijning van het eerste en het tweede deel wellicht mede te verklaren, al neemt Tollens graag zijn tijd voor zijn 'onverplichte' dichtwerk.

Immerzeel komt langzamerhand het financiële debâcle weer teboven, ondermeer - naar Tollens later schrijft (49) - dankzij de uitgave der *Gedichten*. Over de totstandkoming van de tweede (1813) en evenmin van de derde bundel (1815) is iets te vinden in de schaarse briefwisseling. Uit de periode 1809 - 1817 zijn weinig brieven bekend;(50) wel een tweetal kwitanties, waaruit we inlichtingen krijgen inzake het honorarium: van 27 juni 1813 dateert een kwitantie, ondertekend door Tollens:

> Ontvangen van den Heer J. Immerzeel Junior, de Somma van Vierhonderd guldens, voor copyregt van het Tweede deel myner Gedichten.

Eenzelfde voor het derde deel dateert van 8 april 1816.(51)

Het contact tussen de beide Rotterdammers moet echter gedurende deze periode vriendschappelijk en hartelijk zijn gebleven. Op 4 februari 1817 luidt het tenminste nog:

> Amice! Ik vind onze stedelyke correspondentie lastig en belaghelyk. Laat my maar eens weten, wanneer gy op den middag of des avonds by my komen wilt. (...) Hiernevens
>
> 3 1ste tt
> 3 2de deelen Tollens.(52)

Jan Jacob Stuerman is opnieuw verantwoordelijk voor het drukken van het tweede deel. Als drukker heeft hij echter nu - wegens wettelijke maatregelen - de verplichting voordat hij begint met drukken toestemming daarvoor te vragen. Want een Keizerlijk Decreet van 9 april 1811 had het reglement op de drukkerijen en de boekhandel van 5 februari 1810 executoir verklaard in de Hollandse departementen. Op het drukken en uitgeven van boekwerken werd voortaan censuur uitgeoefend. Op 17 oktober 1812 verklaart hij dan ook schriftelijk via een standaardformulier voor rekening van Immerzeel voornemens te zijn te drukken: Gedichten van H. Tollens C.z. 2e deel "lequel je me propose de tirer à 1.000 exemplaires en un volume, format in 8vo de 12 feuilles d'impression."(53)
En de censor te Parijs oordeelt:

> Poëmes de Henrich Tollens (En hollandais) Ce poète est un de ceux qui peuvent compter dans la Pleïade hollandaise. Il brille surtout dans la romance qu'on y appele ballade du nom français d'une espèce de poëme a laquelle nous avons renoncé et qui n'avait rien du genre de la romance. Les hollandais s'en sont emparés du mot et l'ont applique a une chose tout a fait differente.(54)

De toestemming zal verleend zijn, want op 30.4.1813 zendt Stuerman aan de Prefect van het Departement van de Monden van de Maas de 5 wettelijk voorgeschreven exemplaren, (55) die 4 ervan doorstuurt naar Baron de Pommereul, de Directeur-general de l'imprimerie et de la librairie te Parijs.(56) Maar eerst had Tollens toch een gezuiverd handschrift gemaakt, waaruit niet mochten worden opgenomen de beide lierzangen 'Aanblik op de Noordzee' en 'Aan de vaderlandsche dichters'(57): zij circuleerden in afschriften en moesten wachten op het derde deel, maar vooral op het vertrek van Napoleon.

Het derde deel kon, na het verdwijnen van de Napoleontische censuur weer zonder de papieren rompslomp worden gedrukt. Ook bij het derde deel is Stuerman verantwoordelijk voor het drukwerk, waarbij we er stilzwijgend vanuit gaan, dat de oplaag hier ook ca. 1.000 exemplaren zal zijn geweest.

De door Vinkeles gegraveerde en door de inmiddels overleden J. Kuijper getekende titelplaat wordt met aangepast impressum wederom gebruikt.

Op 11 januari 1814 lezen we in de *Rotterdamsche Courant*, dat Immerzeel heeft verzonden

> het 2de Deel der Gedichten van H. Tollens Cz., en den Tweeden Druk van het 1ste Deel derzelve

Blijkbaar voorzag Immerzeel, dat de verschijning van het tweede deel de vraag naar het eerste deel tot gevolg zou hebben. Mogelijk is ook, dat van het eerste deel veel minder dan 1.000 exemplaren waren gedrukt en Immerzeel nu bij moest drukken, want er werden 300 exemplaren opgelegd.(58)

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* schrijft bij de bespreking van het tweede deel

> thans verblijden wij ons in deszelfs zoo vereerende ontvang bij het letterminnend Publiek, dat de Uitgever tot eenen herdruk is verpligt geworden, waardoor hij aan de herhaalde aanvrage in staat is te voldoen.(59)

Een andere verklaring is een toenemende populariteit van Tollens' *Gedichten*. Dezelfde recensent schrijft ook

> Tollens, door Apollo geheel bezielde Tollens! ontvang onzen dank voor dit geschenk uwer bevallige kunst! Elk van uwe bijdragen is eene eer voor het Godengeslacht, dat nog niet uit ons midden geweken is, maar integendeel, in de thans bij betere uitzigten herborende kunst, den Nederlandschen Zangberg in nieuwen luister zal doen bloeijen.(60)

De afrekening in het Boekverkopersboek van Ten Brink over 1813 vermeldt, naast andere titels:

10 Mey	|	6 Tollens Gedichten 2[e] deel	f.15.- .-
12 --	|	3 dito	f. 7.10.-

17 July		1 Tollens Gedichten	2.10.-
7 Sept		2 Tollens Gedichten 1[e] deel	5.- .-
22 --		1 dito 2 delen	5.- .-
		1 dito 2[e] deel	2.10.-

En bij de afsluiting van het boekjaar - op 2 april 1814 - gaat er geen enkel deel van de *Gedichten* retour: Ten Brink verkoopt ze allemaal.(61)

Ook nu nemen we aan, dat Immerzeel over het gehele land geleverd heeft: ondanks zijn faillissement zal hij de contacten met voormalige afnemers grotendeels hebben kunnen behouden of hernieuwen.

Hetzelfde kunnen we zeggen over het derde deel: in de *Rotterdamsche Courant* van 4 mei 1815 lezen we, dat Immerzeel het derde deel der *Gedichten* van Tollens ter perse had gelegd. Op 5 december van hetzelfde jaar luidt een advertentie, dat het derde deel is verzonden:

> van de twee andere Deelen zijn nog maar slechts weinige Exemplaren overig, waarom dezelve niet meer in Commissie kunnen gezonden, maar voor rekening moeten ontboden worden.-

We kunnen veronderstellen, dat de lezerskring van Tollens' *Gedichten* zich langzamerhand heeft uitgebreid. Temeer, daar Immerzeel, via advertenties, meedeelt, dat hij nog maar weinig exemplaren van het eerste en tweede deel heeft; op 30 juli 1816 kan hij melden, dat "weder (verkrijgbaar) zijn compleete exemplaren der Gedichten van den Heer H. Tollens Cz., 3 Deelen, à f 9:-:- (62)

> Rijs op, te lang in smaad bedolven
> Rijs, Neêrland! op,uit slijk en puin!
> Verhef, van uit het graf der golven,
> De laag - de langvertrapte kruin

kon men lezen in het nieuw verschenen deel en ook in de inleiding werd nog aan de Franse tijd gerefereerd:

> Een paar stukjes, in dezen bundel voorkomende, waren reeds eene plaats in den vorige toegewezen, doch daaruit teruggenomen op gezag van de Fransche boekcensuur

En dat - wegens ernstige papierschaarste - de kwaliteit van het papier

zeer te wensen overliet was iets waar blijkbaar niemand zich druk om maakte. Het letterminnend publiek kon er niet genoeg van krijgen.

4. *Gedichten, derde druk (1817.I.II.III.3).*

Tollens is inmiddels Ridder geworden; hij is niet geheel trouw gebleven aan Immerzeel, want hij heeft ook bij de Amsterdamse uitgever Johannes Allart enig gelegenheidswerk laten uitgeven: voor f 520,- (zijnde 1,-- per regel) had hij o.a. de lierzang *Bij de Verheffing van Zijne Koninklijke Hoogheid Willem Frederik Prins van Oranje en Nassau, op den troon der Nederlanden vervaardigd.*(63) Ca. maart 1816 schrijft Tollens aan zijn uitgever, dat hij "geen titels by den herdruk der Gedichten" wenst, maar Immerzeel geeft geen gevolg aan zijn wens. Want "Ridder der order van den Nederlandschen Leeuw en Lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut" op de titelpagina zal de verkoop zeker bevorderen. En als op 29 augustus 1817 Tollens hem schrijft: "Ik dacht, dat wy afgesproken hadden, dat er geen eertitels achter myn' naam staan zouden?" vervolgt hij: "Als mij iemant op die ijdelheid aanziet, zeg ik hem dat gy my geen proeven van de gravures getoond hebt en deze byvoeging uw werk en niet het myne is."

Immerzeel liet koopmanschap gaan voor inwilliging van de wens van Tollens en had Stuerman te Delft de eretitels zonder meer laten drukken.

Veel andere gegevens over de derde druk - en de benaming "derde" zal om praktische redenen gekozen zijn, want alleen van het eerste deel was immers een tweede druk opgelegd - zijn er in de correspondentie niet te vinden. Wel zijn er passages die wijzen op een aanvankelijk tekort aan exemplaren en een cryptisch briefje van 3 nov. 1817 doet vermoeden, dat er "onregelmatigheden" plaatsgrijpen bij de totstandkoming van de 3e druk: een zekere Amsterdamsche bibliomaan wil een nieuwe druk van de *Gedichten* op velinpapier. Tollens moest hem antwoorden, dat de velinpapieren druk nog niet compleet was:

> Hy kon zich, dat niet begrypen, dewyl de ordin. pap. druk verkocht werd. Nu, wy weten waar het zit!(64)

schrijft Tollens aan Immerzeel.

Vergelijking van het zetsel van een aantal exemplaren van deze 3e druk brengt een aantal opmerkelijke feiten aan het licht:

- Van het eerste deel van de derde druk bestaan - bij vergelijking van posities van katernsignaturen - op het eerste gezicht twee verschillende drukken, waarvan het ex. UBL 1091 H 8 en UBL 1206 G 4 elk een

GEDICHTEN.

I.

(*TWEEDE DRUK.*)

Franse titelpagina van de tweede druk
van deel 1 (Ex. Bibl. Nat. Parijs Yi 2145)

GEDICHTEN

VAN

H. TOLLENS, cz.

Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en
Lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

EERSTE DEEL.

DERDE DRUK.

MAATSCH.
NEDERL. LETTERK.
LEIDEN.

Daar hebt ge Jan van Schaffelaar!
Weergalmt hij in zijn val. Bl. 45.

Te ROTTERDAM,
Bij J. IMMERZEEL, JUNIOR.
1817.

Titelpagina van de derde druk van deel 3
(Ex. U.B. Leiden 1091 H 8)

GEDICHTEN

VAN

H. TOLLENS, CZ.

Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, &c.

Lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

EERSTE DEEL.

DERDE DRUK.

„Daar hebt gij Jan van Schaffelaar!
Weergalmt hij in zijn' val!" Bl. 45.

Te ROTTERDAM,
Bij J. IMMERZEEL, JUNIOR.
1817.

Titelpagina van de derde druk van deel 3
(Ex. U.B. Leiden 1206 G 4)

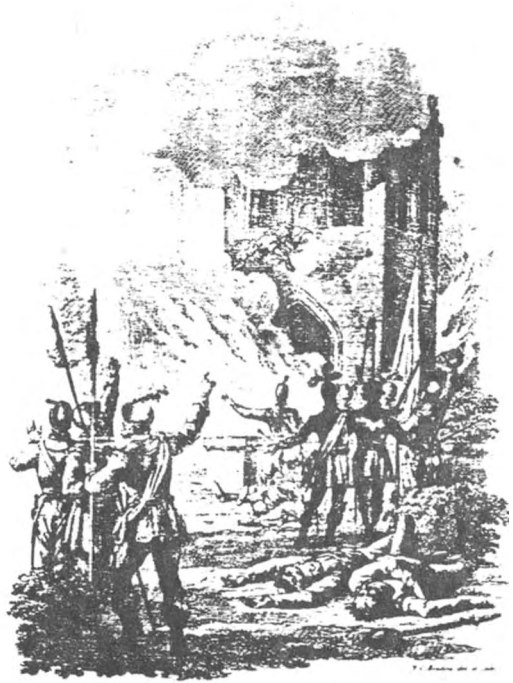
GEDICHTEN

VAN

H. TOLLENS, C.z.

EERSTE DEEL.

Vijfde Druk.

JAN VAN SCHAFFELAAR.

Te 's GRAVENHAGE, bij
J. IMMERZEEL, JUNIOR.
MDCCCXXXI.

Titelpagina van de vijfde druk van deel
(Ex. K.B. 's-Gravenhage 9202 E 11)

representant zijn: het eerste is op ordinair mediaan, de laatste op velinpapier gedrukt. Uit de opmerking van Tollens kunnen we afleiden, dat de exemplaren op velin het laatste zijn gedrukt. De bibliomaan snapt hier niets van: de mooiste exemplaren (= op velin) worden immers altijd het eerst gedrukt?!

Maar wat de bibliomaan niet weet, is dat Immerzeel voor de derde druk nog gebruikt maakt van vellen van de eerste druk van deel 1: er is dus in eerste instantie helemaal geen sprake van een nieuwe druk, maar van het opmaken van oude mediaan vellen: vergelijking van posities van katernsignaturen van exemplaren van deel 1808.I.1 met die van 1817.I.3 maakt dat duidelijk.

De vraag rijst, waarom Immerzeel nú pas gebruik maakt van deze vellen als hij van deel 1 al een tweede druk heeft moeten opleggen, nl. 1813.I.2.

Een verklaring hiervoor is te vinden in het feit, dat hij in 1813 niet aan de nog overgebleven vellen had kunnen komen, omdat deze wegens zijn faillissement in 1811 in beslag waren genomen en pas in de loop van 1813 (65) vrij kwamen. Dit is zeer waarschijnlijk ook de reden, dat Immerzeel een tweede druk van deel 1 moest opleggen.

- Eenzelfde soort verschijnsel doet zich voor bij het derde deel der *Gedichten* uit 1817. Ook hier lijken er op het eerste gezicht twee verschillende "edities" te bestaan. Maar zetselvergelijking toont aan, dat er sprake is van een echte derde druk van 1817.III.3 (bijv. ex. UBL 711 D 6 en KBH 9197 D14) en een 'issue', 'n titeluitgave van de 1e druk van het 3e deel uit 1815 (bijv. ex. KBH 9218 C 26 [1817] = UBA 1298 H 20 [1815]).

Blijkbaar zijn restant vellen van 1815.III.1 met een nieuwe titelpagina van de 3e druk op de markt gebracht, opdat Immerzeel oude voorraad kon opruimen. De vraag was echter zodanig, dat er toch 'n nieuwe druk van 1817.III.3 gemaakt moest worden, temeer daar de vraag nog niet eerder gemaakte velinexemplaren betrof. Vandaar, dat de 3e druk op ordinair papier (hier: schrijfpapier of schrijfmediaan) al gereed en te koop was en de velinpapieren druk - van nieuwe zetsel te maken - nog niet.(66) Bovendien heeft Tollens van de gelegenheid gebruik gemaakt om correcties - aanzienlijke zoals is gebleken - aan te brengen.

Op 18 oktober 1817 kunnen de lezers van de *Rotterdamsche Courant* het volgende bericht lezen:

> Bij J. Immerzeel Junior, Boek en Kunsthandelaar te Rotterdam, is van de Pers gekomen, de Derde Druk der Gedichten van H. Tollens C.Z., in drie Deelen compleet. Voor dezen, door den Dichter herziene uitgave zijn door J.C. Bendorp geteekend en gegraveerd drie nieuwe

zeer uitvoerige Tytelplaten, waarvan de onderwerpen genomen zijn uit Jan van Schaffelaar, Herman de Ruiter en de Echtscheiding, en door Caspari en Marcus 's Dichters Afbeeldsel. De prijs der exemplaren, zindelijk gekartonneerd, is f 12:-:-. Van de Platen, zonder letters, en het Pourtrait zijn enkele Stellen, om in de vorige Drukken te kunnen worden ingevoegd, tegen f 3:-:-, of wel het Pourtrait afzonderlijk, a f 1:-:- verkrijgbaar.(67)

De prijsverhoging had alles te maken met het gebruik van het dure velin papier (68) en voor de echte liefhebbers adverteert Immerzeel op 13 en 18 maart in dezelfde courant:

Eenige exemplaren worden op zwaar Velinpapier gedrukt, en daarin zullen proefdrukken, zoo van het Pourtrait als van de Vignetten, geplaatst worden. De geenen, die zoodanige exemplaren zouden wenschen te acquireren, worden verzogt zulks ten spoedigsten aan voormelden Uitgever op te geven.

J.C. Bendorp tekende en graveerde de titelplaten, het portret werd getekend door H.W. Caspari en gegraveerd door Jacob Marcus.(69)

Concrete gegevens over de oplage zijn niet bekend. Het is niet onwaarschijnlijk, dat ook deze keer een aantal van 1.000 is opgelegd. Mogelijk van het eerste en derde deel wat minder, gezien het feit, dat een restant van de vellen van de eerste druk van beide delen ook bij de derde druk zijn gebruikt.

"Ook behoort van de honnorering my nog geen penning," schrijft Tollens op 3 febr. 1818 over de afrekening inzake het jaar 1817 aan Immerzeel. Hoeveel Tollens heeft gekregen, wordt niet vermeld: een onverplicht cadeautje van de kant van Immerzeel (hij bezat nu het kopijrecht) of een vooraf overeengekomen honorarium voor de werkzaamheden aan de derde druk? We weten het niet.

Evenmin hebben we veel gegevens inzake de verspreiders van de derde druk: in de Maasstad bijv. was - in vergelijking met de situatie in bijv. 1806 en 1811 - het aantal boekdrukkers ongeveer gelijk gebleven; het aantal boekverkoperijen was van 26 teruggelopen tot 19.(70) Anno 1817 was de toestand volgens het *Naamregister der kooplieden* als volgt:(71)

boekdrukkers en boekverkopers	boekverkopers

Arrenberg, B. +
Cornel, Nicolaas * +
Demeline, J.D. +
Hendrikse, J. +
Hendrikse en Ulrich,
Locke en Zoon, de Wed. * +
Scheffers, J. +
Thompson, J.J. +
Waesbergen, P. van
(stadsdrukker)
Romein, J. (alleen)
boekdrukker) +

boekverkopers/
boekbinders

Dijk, P. van +
Koert, Jan Cornelis +
Krak, J. +
Verboon, G. +

Baalen, J. van * +
Dries en Zoon, C. van den +
Flas, Jan
Gent, J. van
J.Haak, [C.R.] +
Immerseel jr. J. +
Krieger, F.W. * +
Linneman, H.J. +
Meer, P. van de
Mensing en van Westreenen
Pols, de erven J. * +
Reyden, D. van der +
Santen, J. van * +
Schuuring, B. +
Tuinzing, P. * +
Vis, D. * +
Vliet, C. van * +
Westerkappel en
Groenendijk * +
Wyt, M. * +

(De namen met een * komen ook voor in Immerzeels Boekverkopersboek 1806-1807; die met een + bestonden als firma ook al in 1811) In totaal 11 drukkers/boekverkopers, 19 boekverkopers en 4 boekverkopers/binders op een bevolking van ruim 60.200 zielen.

Om de verhoudingen enigszins in een min of meer hanteerbaar perspectief te zien, gaan we uit van de bevolking van Noord-Nederland die in 1815 - volgens Hofstee (72) - uit ruim 2.202.000 zielen bestond. Gaan we uit van een oplage van 1.000 exemplaren dan schafte één op de 2.200 Nederlanders de *Gedichten* van Tollens aan of, anders gezegd, ongeveer 0,5 % van de Noord-Nederlandse bevolking kocht Tollens' *Gedichten* uit 1817.

Voor een stad als Rotterdam met ruim 60.000 inwoners zou zo'n berekening betekenen, dat er ca. 67 exemplaren afgezet zouden kunnen zijn.

Gezien de verhoogde prijs van deze derde druk - f 12,00 - heeft Immerzeel net als bij de vorige delen eenzelfde soort kopersgroep op het oog gehad als bij de vorige drukken in groot 8vo. Voor bibliofielen maakte hij nog kostbaardere exemplaren. De constatering van een luxe uitgave ligt eerder voor de hand dan de gedachte, dat hij een uitgave op

de markt wilde brengen die een zo groot mogelijk aantal lezers (kopers) beoogde. Maar dat laatste was ook in het geheel niet de bedoeling.
Van de ambtenaren - om eens een beroepsgroep te noemen - in de provincie Groningen kon de gouverneur (f 9.000,- per jaar) de derde druk wel kopen; een lid van gedeputeerde staten ontving f 2.000.- en de griffier f 2.800,-- per jaar. Een militiecommissaris f 1.200.-, een ingenieur f 2.800, een opzichter 1e klasse f 1.100,-, zijn collega 2e klasse f 1.000,-, een 3e-klasser f 700,-, een adjunct-opzichter verdiende f 4 à 500,-. De Meere, aan wie deze cijfers zijn ontleend, merkt ook op:

> Onderwijzend personeel werd in veel gevallen van een toelage voorzien en moest door het uitoefenen van een tweede beroep aan een acceptabel jaarinkomen zien te komen. De hoogte van de rang van de onderwijzer bepaalde uiteraard de hoogte van de toelage respectievelijk het salaris. Plattelandsonderwijzers hadden in doorsnee een inkomen dat niet of nagenoeg niet boven dat van een ambachtsman uitkwam en ook deze salarissen ondergingen gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw geen nominale veranderingen. In een provinciaal verslag van Friesland over 1851 wordt opgemerkt dat: "er nog 125 onderwijzers zijn, die met minder dan f 300.- 's jaars in hunne behoeften en die van hunne vaak talrijke huisgezinnen moeten voorzien". Soortgelijke berichten deden zich ook elders in den lande voor.(74)

Het is duidelijk: ook in 1817 zijn de *Gedichten* van Tollens voor een prijs van f 12.- een luxe voor het overgrote deel van de bevolking.

Afzet vond ook plaats naar het buitenland, want langzamerhand raakte Tollens' naam ook daar bekend, hetgeen in ca. september 1821 blijkt uit een brief van Tollens

> Reeds in het midden van de vorige week is mij van Hamburg gevraagd door een huis waarvoor wij bezig zijn eenige honderden vaatjes verw voor de West gereed te maken, of er tot een aannemelijken prijs 100 à 150 exemplaren van mijne Gedichten in 3 deelen zouden te krijgen zijn, en zoo ja, wat men zou moeten besteden (75)

Al eerder had hij aan Immerzeel geschreven

> Indien gij, zoo als ik, van tijd tot tijd de Duitsche journalen inziet, zult gij opgemerkt hebben, dat onze litteratuur in Germanien meer en meer bekend raakt. (76)

Maar de grote verspreiding zou pas komen in 1821, toen Immerzeel zich waagde aan een vierde, goedkope druk.

5. *Gedichten, vierde druk. (1822.I.II.4).*

In augustus 1821 schrijft Tollens aan Immerzeel:

> Intusschen zei my een Brussels professor, die my kwam opzoeken, dat het zoo onaangenaam was, op reis, geen Hollandsche boeken te kunnen medenemen, om hunne grootte, en pastte dit alweder op mijne Verzen toe. Zondag kreeg ik een boodschap van Do. Molenaar te Crevelt, dat ik toch zorgen moest voor een zakuitgave myner gedichten, opdat men die ook aldaar zou mogen lezen. Gisteren kwam Reesema van een drieweeksreisje uit Belgie met het berigt te huis, dat hem honderd menschen om een onkostbare uitgave ervan aangemaand hadden. Dergelyke boodschappen kryg ik by de vleet, maar ik hield ze voor my, want het was de stem van een roepende in de woestyn. Ik ben dus bly, dat gy zelf eindelyk met dat plan uit den hoek komt. (...) Ik wilde by zoodanige uitgave in twee deeltjes (op post- of dun velin papier, in 12vo met een kleine letter, en niet op de drukkery van Romyn, hoop ik) wel een andere rangschikking in de Gedichten maken (...)(77)

Ook passages uit een brief van J.F. Willems aan Immerzeel van 15 januari 1819 zijn verhelderend:

> Dat den hollandschen boekhandel in deeze provintien niet wel vat, is, dunkt mij, toch het meest aen de hollandsche boekhandelaren te wijten. Men is hier volstrektelijk met al wat in holland het licht ziet onbekend. (...) Ook is alles te schrikkelijk duer; fransche lettervrugten overstroomen ons; men heeft ze bijkans voor niets. (...) Waarom geeft men in holland geen eene goedkoope druk? ook niet van stukken die moesten populair gemaeckt worden, zoo als de hollandsche natie van helmers, de gedichten van Tollens en van meer andere? (...) Voor de gemeene de gewoone burger is de litteratuur een tijdverdrijf; men verkiest natuurlijk het goedkoopste.(...) 'T ware te wenschen, Mijnheer, dat Ued bijvoorbeeld, een editie van Tollens ter persse legde, die deezen uijtmuntenden dichter voor iedereen verkrijgbaar maekte.(78)

In de *Rotterdamsche Courant* van 8 september 1821 kunnen we meer over Immerzeels plan lezen:

> Menigvuldige keeren heeft de ondergeteekende, zoo wel uit de Zuidelijke als Noordelijke Gewesten dezes Lands, zelfs uit Duitschland, voor en na, aanzoek ontvangen om eene goedkoope uitgave der Gedichten van den Heer Tollens te bewerkstelligen, uit hoofde de tegenwoordige prijs van f 12:- te aanmerkelijk was, dan dat ieder, die belang in het bezit derzelve stelde, zich dit Dichtwerk konde aanschaffen. Bovendien verlangden zelfs velen, die den druk van drie Deelen in groot 8o bezitten, naar eenen meer beknopten druk, om die op reis gemakkelijk te kunnen mede nemen. Ook Ouders en Onderwijzers wenschten eene zoodanige onkostbare uitgave, om ze tot geschenken en prijzen aan hunne Kinderen en Leerlingen in handen te geven. Men wees, bij deze aanzoeken, dikwijls op Frankrijk, Duitschland en Engeland, alwaar men, van beste schrijvers, even zoo wel goedkoope drukken, als prachtuitgaven aantreft, zonder dat de eene het vertier der andere schaden; doch hoe zeer de ondergeteekende de waarheid dezer laatste opmerking als onbetwistbaar aannam, bleef hem nogtans de toepassing op ons eigen beperkt Land, en onze, binnen deszelfs grenzen bepaalde, taal als verkeerd aangewend voorkomen. Immers om eene onkostbare uitgave te kunnen goed maken, wordt er een zeer aanmerkelijk vertier vereischt; en een zoodanig vertier kan alleen verwacht worden van letterkundige voortbrengselen, in eene taal geschreven, die de landtaal is van eene zeer groote bevolking en nog bovendien ook in andere wereldoorden verstaan en beoefend wordt. En het was dan wel voornamelijk deze zwarigheid, door welke de ondergeteekende steeds terug gehouden werd van het besluit tot het opleggen van eenen onkostbare druk. Daar nu echter de derde oplage der Gedichten van den Heer Tollens ten einde is, en de aanvragen om eenen goedkoopen druk bestendiglijk vermenigvuldigen, is de ondergeteekende op de gedachte gekomen, om te beproeven, of er dan inderdaad een zoodanig algemeen verlangen naar het bezit van dit werk bestaat, als men hem van alle kanten op het stelligst verzekert, (...)

En voor de prijs van f 1,20 per deeltje kan er worden ingetekend.
Middels een apart prospectus richt hij zich tot zijn confraters:

> Op de menigvuldige aanzoeken, om eene goedkoope editie te bewerkstelligen van Tollens Gedichten, heb ik besloten, om door

middel eener opengestelde Inteekening te beproeven, of zich een genoegzaam getal liefhebbers mag opdoen, tot het goedmaken der opoffering, die ik inderdaad doen zou door het opleggen dier onkostbare uitgave, alzoo deze ontwijfelbaar ook door velen zal aangeschaft worden, die anders, van tijd tot tijd, besluiten zouden tot het aankoopen van den Octavo-druk in drie Deelen. Uwe vriendelijke medehulp is in dezen mij onmisbaar. Een berigt, in de Couranten geplaatst, zal uwe pogingen om Inteekenaren te bekomen gemakkelijk maken. Lijsten, ter invulling, gaan hiernevens. Berigten van Inteekening heb ik, om de kosten der Zegeling mis te gaan, niet doen drukken. Ook meen ik dat het berigt in de Couranten tot mijn oogmerk voldoende zijn zal, te meer daar de Gedichten van Tollens aan een ieder genoegzaam bekend zijn en de geringe prijs van f 2-8 in plaats van f 12-:- in het oog vallen en allerwaarschijnlijkst de liefhebbers wel uitlokken zal. Ik verzoek u, mij de lijsten van Inteekenaren voor den 15den November aanstaande toe te zenden. Op de 12 exemplaren zal UEd. eene halve, op de 24 eene geheele en op de 100 exemplaren 6 premies genieten. Op den 31sten October wordt de Inteekening gesloten. Na dien tijd zullen geene exemplaren voor minder dan f 3-:- verkrijgbaar zijn. (...)(79)

We kunnen ons de vraag stellen waarom Immerzeel het aandurfde een oplaag van 10.000 exemplaren (80) op te leggen van een werk, waarvan het normale debiet allang was behaald. Er moet groots zijn ingetekend anders was de goedkope druk er nooit gekomen. En de boekhandelaar die intekende verbond zich ook voor het ingetekende aantal: terugzending bij niet-verkoop was er nu niet bij. Toch - en dat voorbeeld hebben we - nam de Middelburgse firma van Salomon van Benthem van elk deel 100 exemplaren af en verdiende daarmee 6 stel *Gedichten*. Het vermoeden, dat hij ze allemaal verkocht heeft is niet geheel ongegrond, want hij bestelde in de periode tot in het jaar van de vijfde druk (1831) nog 14 stellen bij.(81)

Het was een groot succes, want op de fondsveiling van Immerzeel blijken er nog "slechts" een kleine 800 exemplaren over te zijn. Van de vijfde druk zijn nog 568 x 3 delen over.(82) De Haagse drukkers Pierre Frederic en Nicolas Giunta d'Albani, die deze vierde druk voor Immerzeel hadden verzorgd, konden eveneens tevreden zijn (83) alsmede de fa. Krantz de Charro, die - getuige het watermerk - het papier had vervaardigd. Maar ook de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was enthousiast en uit zijn reactie kunnen we een indruk krijgen omtrent motieven, smaak en eisen die het kopend publiek

tot nu toe stelde:

> Och, dat alle onze Dichters en Schrijvers, niet bij eenen vierde, maar bij eene eerste uitgave, op deze wijze hunne werken aan het licht bragten! Het formaat is gemakkelijk en gepast van grootte, het papier helder en van goede dikte en fijnte, de letter zwart en zuiver, en, naar het gevulder der bladzijden, te klein noch te groot, de regels zijn geschikt van wijdte; alles is zindelijk, en het verdient lof van die spaarzaamheid en eenvoudigheid, welke als kenmerken van het goede, ware en schoone, toch maar op den duur alle pracht en luister te boven streven. Wanneer men de rijke, dikke en weidsche kwatrijnen van vorigen, en de als zwemmende regels op de breed gerande octavo's van onze tijd vergelijkt met die zuinigheid, netheid en volheid, die hier zoal welstaan, en dan denkt aan het verschil van den prijs, die toch maar ons allen, en ook onze letteren, de wet stelt, zoo zou men vergeten, dat Boekverkoopers in plaats van Schrijvers.... Wat wilden wij daar ook zeggen? - Wij meenden, zoo zou men wenschen, dat men meer dacht aan de letteren dan aan het geld. Eigenlijk moesten pracht en weidsche praal eene eerste eenvoudige, onkostbare uitgave volgen. De zaak toch zou op deze wijze immers natuurlijker en beter loop erlangen. Men had dan eerst de algemeene behoefte vervuld, en dus, die op innerlijke voortreffelijkehid zagen, geholpen; maar, daar het kunstbegeerig oog ook, en te regt, iets vordert, zoo kon pracht van plaat en drukwerk den begeerigen naar het uiterlijke en innerlijke tevens, wien het eene goede opoffering waard was, daarna helpen.(84)

En last but not least Tollens zelf, aan wie - volgens zijn eigen zeggen de hele onderneming eigenlijk te danken was: "Ik heb", schrijft hij op 12 januari 1822 in de voorrede tot de vierde druk

> toen mijn Uitgever mij aankondigde, dat hij een vierden druk moest doen opleggen, hem ernstig aangezocht om het mij meermalen te vleijend geuit verlangen naar eene onkostbaarder uitgave ter wille te zijn, en met deze bundels eene proeve te nemen ter meerdere verspreiding onzer vaderlandsche dichtwerken ook in de mindere standen der maatschappij. Een uitslag, die alle verwachting overtroffen, en eene oplage van tien duizend afdrukken gevorderd heeft, is het gevolg dezer proefneming geweest, en alle standen bijna der volksmenigte hebben, bij des Uitgevers eerste aankondiging, getoond welk eenen prijs zij stelden - niet voorzeker op het bezit

van deze Gedichten in het bijzonder, die hun even onbekend waren als zoo veel uitnemender zangen onzer voortref felijkste dichters - maar op dat der voortbrengselen van eigen letterkunde in het algemeen, zoo ras slechts het genot daarvan hun niet door eene te kostbare opoffering wierd verboden (blz. 2)

En er volgden van de kant van Immerzeel goedkope drukken van werk van o.a. Helmers (*Gedichten*), Bilderdijk (*Poezij, Mengelpoezy, Vertellingen en Romancen*), Feith (*Dicht en Prozaische Werken*) en van zijn eigen - nog nooit gedrukte bundels - *Gedichten*. Van Helmers' *Gedichten* in postoctavoformaat bestelt de eerder genoemde Van Benthem bij intekening 75 x 3 delen met premie van 4 x 3, van Bilderdijks *Poezy* 26 a 25 x 2 delen en van Immerzeels *Gedichten* 26 a 24 x 2 delen.(85) Alle deeltjes kosten op best postpapier bij intekening f 1,20 voor particulieren.

Als de Middelburgse Van Benthem indicatief genoemd mag worden dan slaan wij hem aan voor 1 % van de vierde druk van Tollens *Gedichten*. Trekken we deze lijn door, dan zou Helmers een oplaag van 7.500 hebben gehad, Bilderdijk 2.500 en Immerzeel 2.400. Helaas beschikken we niet over excacte cijfers en blijven ze indicaties.(86)

In Immerzeels voetspoor volgt de wed. J. Allart en Comp. met een goedkope herdruk van *De Hollandsche Natie* "in het Tollens-formaat" en uitgeverboekverkoper J.C. van Kesteren adverteert met *De Oudhollandsche Kermis-Parnas*, "hetwelk in het formaat der nieuwe uitgave van Tollens etc. is gedrukt"(87) Ook vinden we ze in 1825 netjes op een rij op de planken in de boekwinkel van J.L.A. Immerzeel, de oudste zoon

1 x 11 deeltjes Feith "octodecimo"
2 x 2 deeltjes Immerzeel
2 x 3 deeltjes Helmers
2 x 4 deeltjes Bilderdijk
3 x 2 deeltjes Tollens
1 x dito (op velin papier) (88)

Het lijkt erop, dat met deze uitgave in 1822 de geboorte van het goedkope literaire werk een feit is en Tollens schrijft, als ware het een tewaterlating van een nieuw schip

En hiermede geef ik den uitgebreider druk dezer bundels aan een talrijker kring van lezers over, in hoop dat daardoor de lust tot het leeren kennen onzer treflijker dichters opgewekt en algemeener worde, en de grond moge gelegd zijn om in ons vaderland, even gelijk zulks

bij onze nageburen plaats heeft, de werken van smaak, kosteloozer, ook in de mindere standen der maatschappij, te verspreiden.(89)

Maar de uitgave van de goedkope druk leidt tot een verwijdering tussen Tollens en Immerzeel, want de laatste wil het succes, dat hij met de *Gedichten* van zijn vriend heeft behaald verder te gelde maken. Immerzeel heeft nog ander werk van de gevierde Apollo op de plank liggen en wil dit ook in goedkope vorm uitgeven. Maar Tollens verbiedt het hem op de markt te brengen; hij vond de eerste intekening al 'winderig' genoeg. In een brief aan W.H. Suringar lucht hij zijn woedende hart

Toen ik zulks [d.i. de schande van de intekenlijsten bij de buren!] den intrigant op een fatsoenlijke wijze en op billijke motieven belette, wierp hij het masker van bescheidenheid af, en vermeette zich in een billet, dat ik als een document van onbeschoftheid bewaar, de ergerlijkste uitdrukkingen, als ware ik een hongerende broodschrijver, dien hij den mond openhield. Zelfs ging zijn onbescheidenheid daarin zoo verre, dat hij mij verweet, hem nadeel door mijne verzen te veroorzaken, omdat hij (N.B.) door het verkoopen van duizenden der mijnen, zoo weinige van die anderen verkocht. En dit is een man, die zijn geheele rehabilitatie aan mij te danken heeft; die ik en minste f 30.000 heb doen gewinnen, en van wien ik nooit gehad of begeerd heb dan een huiselijk presentje, die zeker gezamentlijk naauwelijks f 2.000 bedragen en die ik minder heb aangenomen om mij te verrijken dan om hem van de verplichting te ontslaan om mij te bedanken.(90)

In een brief van 20 oktober 1832 aan G.T.N. Suringar komt Tollens hier nog op terug

de boekverkopers zullen de straten en gragten laten plat loopen om inteekenaren op te zamelen, en ik zal bij mijne buren ter linker en ter regter zijde de rondloopers zien aanschellen, met de lijsten in de hand. Gij kunt U niet verbeelden, hoe mijn gevoel daar tegen opkomt. Vroeger heb ik Immerzeel dergelijke manoevres volstrekt verboden; en toen onlangs, bij de uitgave van den nieuwen herdruk der Romancen &c., de Boekverkooper Jacob alhier aan bruggen en gebouwen liet aanplakken, dat het werkje bij hem te bekomen was, heb ik hem door Immerzeel doen verpligten, van alle die plakkaten dadelijk te laten afscheuren, zoo als geschied is.

En nog later, in 1854, herinnert Tollens zich in een brief van 31 januari

aan G.T.N. Suringar, hoe hij

> beschaamd elken boekwinkel voorbij sloop, toen er de inteekenings-lijsten van Immerzeel op de kleine editie voor de glazen hingen - nog gezwegen van het ten toon leggen in koffijhuizen en societeiten en het uitreiken aan de huizen. 't Was mij, of er bedelbrieven ten mijnen profijte rondgingen, schoon ik er geen penning profijt van had of begeerde.(91)

Maar de breuk wordt weer gelijmd, als Immerzeel de juiste snaar weet te raken bij een condoleance na het overlijden van Tollens' oudste zoon Karel. (92)

En na de uitgave van het tweede deel der *Nieuwe Gedichten* in 1828 (oplaag 1.500 ex; prijs f 3,60) wordt er weer gesproken over de *Gedichten*, de vijfde druk.

5. *Gedichten, vijfde druk.(1831.I.II.III.5).*

Uiteraard konden zij die wat meer geld te besteden hadden, alle genoemde werkjes in klein octavo ook kopen, gedrukt op het betere velinpapier: het formaat bleef echter postoctavo. En dat was wennen. De echte verzamelaar wilde liever toch groot octavo en

> In 1830 schrijft J. Immerzeel Jr. in een circulaire aan den boekhandel, dat hem nog altijd exemplaren besteld worden van de groot 8vo uitgaaf van Tollens' Gedichten 3e druk, die bijna uitverkocht was toen hij zijn klein 8vo editie ter perse legde. Niettegenstaande deze kleine, goedkooper uitgaaf, meent hij een 4e druk te moeten opleggen van de groot 8vo voor den ouden prijs van f12.-.(93)

Gezien de drukgeschiedenis van de vijfde druk zal deze circulaire eerder eind dan begin 1830 moeten worden gedateerd, want er is in een brief van 28 november 1829 pas voor het eerst sprake van plannen voor een nieuwe druk. Tollens schrijft aan Immerzeel:

> Een nieuwe druk in gr. 8vo van de oude Gedichten zou mij niet onverschillig zijn, maar dan moeten wij daarover eens corresponderen of praten. Jammer dat in het 1ste deel een paar Gedichten voorkomen, die het toppunt van erbarmelijkheid bereiken. Van den titel had ik gaarne de titels weg, en kon Jan van Schaffelaar, in het caracter van een koorddanser, uitgeslepen worden, 't zou mij

> aangenaam zijn. Met die titelplaten heb ik nooit veel opgehad. - Maar wij spreken deswegens dan nader, en als gij er toe overgaat, zendt gij mij een exemplaar om het naar den kleinen druk te corrigeren en er hier en daar nog in te verbeteren wat mij invallen mogt.(94)

En als Tollens een exemplaar heeft ontvangen stelt hij - naast enkele kleinigheden - als condities:
- hij wil 12 exemplaren, waarvan enkele op velinpapier
- hij wil hier en daar stukken schrappen
- behalve titulatuur wil hij de versregels die onder de vignetten staan wegggeslepen hebben: "Dat zal er meer ruimte op geven; t is alles te vol. Men kan volstaan door onder de vignetten in een enkelen regel het opschrift van de stukken te laten snijden, waartoe zij behoren."(95)

Tollens zal drukker C.A. Spin te Amsterdam niet laten wachten. Op 22 juli schrijft hij dan ook aan Immerzeel:

> Het eerste deel der Gedichten is nu gereed. Van het Voorwerk moet ik nog slechts eene revisie zien. De copie van het 2de deel is reeds sederd veertien dagen opgezonden. De trage voortgang ligt dus niet aan mij. - De omplaktitels had ik gaarne ook overeenkomstig die van de N. Gedichten. Ik zal zeker ook daarvan wel eene proef zien. Als portret en titels gereed zijn, wacht ik daarvan ook een kijkje.(96)

"-Jan van Schaffelaar springt nu veel beter uit den toren", schrijft Tollens twee dagen later, en het laat zich aanzien, dat ook aan al zijn andere wensen zal worden voldaan. Op 29 oktober luidt een postscriptum:

> Er zijn van de Gedichten nog vier bladen te drukken, zoo dat wij spoedig gereed zullen zijn, maar ik denk niet dat gij in deze omstandighede zult uitgeven. Ik ben nieuwsgierig om een proefje van 't portret te zien.(97)

Of de troebelen van de Belgische Opstand nu vertragend hebben gewerkt, zoals Tollens suggereert, laat zich niet meer reconstrueren, in elk geval gooide het slecht gegraveerde portret ook roet in het eten. Het lijkt nergens naar, volgens Tollens:

> Niemand mijner huisgenooten kon dan ook raden wie het voorstellen moest, en toen eindelijk mijn oudste dochter vroeg of ik het misschien moest verbeelde, ging er, op mijn affirmatie een luid gelach van allen op. (...) Behalve het teekeningetje van Casparie, is er nog

> geen beter portret van mij gemaakt dan door Netscher, dat in mijn binnenkamer hangt.(98)

Maar ook hierin krijgt Tollens zijn zin, want op 8 december luidt het

> Amice! Het is zeer naar mijn genoegen dat gij de teekening van Casparie nogmaals door Velijn laat graveren. (...) ik (proponeer) U om mijn fac simile onder het portret te doen snijden, waartoe ik mijne handteekening in sluit.(99)

Met het eindresultaat is Tollens zeer tevreden: met de "zeer zuivere velinbladen van mijne Gedichten", met zijn facsimile en het portret. Maar het lettergraveren had dan ook f 7.-.-. per titel gekost, zoals blijkt uit een nota voor Immerzeel van de kunst-, kaart- en lettergraveur Daniël Veelwaard (Amsterdam 14.08.1766 - ald. 27.02.1851).(100)

Op 20 juni kunnen de lezers van het *Dagblad van 's-Gravenhage* zien, dat de boekhandelaar J. Immerzeel, Junior, te 's-Gravenhage heeft uitgegeven en verzonden

> Gedichten van Tollens, 3 dln. gr. 8vo. 5e dr., met fraaie titelvignetten en een nieuw portret. Gedrukt bij Spin op groot schrijfmediaan f 12.-.-.

En van deze druk is een akte van inzending aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken bewaard gebleven, gedateerd 13 april 1831 en ondertekend door J. Immerzeel Jr. en drukker C.A. Spin, wonende te Amsterdam. Hiermee voldeden zij aan artikel 6, par. c van de wet van 25 jan. 1817, dat deze inzending voorschreef.(101)

De f 12.- doet vermoeden, dat de markt er voor het dure boek nog steeds was en het valt te bezien, of de doorbraak die Immerzeel met de Tollens-uitgave heeft kunnen/willen bewerkstelligen is gelukt. Want nog in 1856 kon men lezen:

> Onze Nederlandse boekwerken zijn in het algemeen te duur, en men moest meer op eenen grooten afzet met kleine winsten dan op een beperkten afzet met groote winsten bedacht zijn. De werken van onzen geliefden volksdichter Tollens zijn eerst door de goedkooper uitgaven meer algemeen bekend geworden, en deze vorm vond onmiddellijk navolging voor de werken van andere dichters.(102)

Maar de uitgever-boekhandelaar kon zich de politiek van kleine oplage en hoge prijzen nog lange tijd permitteren, omdat zijn handelswaar nergens anders werd geproduceerd. De prikkels die andere takken van nijverheid vanuit het buitenland ondervonden, dat op zoek was naar een grotere afzetmarkt, heeft de Nederlandse boekhandel niet of nauwelijks gekend. Of het moest de grote concurrentie zijn van de franstalige werkjes ten nadele van het nederlandstalige werk. Maar dat had vrijwel zeker meer met mode dan met geld te maken.

7. *Nabeschouwing.*

Aan het voorlopige einde gekomen van onze speurtocht naar de 'histoire' van de *Gedichten* van Tollens, kunnen we een aantal dingen constateren. Op de vraag, of het toepassen van een schema à la Darnton vruchten heeft afgeworpen, kan m.i. een voorzichtig positief antwoord worden gegeven. Hoewel het hierboven gegeven feitenmateriaal per onderdeel op zichzelf interessant genoeg is, dient daarnaast ook gevraagd te worden, of de onderdelen in de totale context aan waarde/diepte hebben gewonnen. Alvorens we tot een beantwoording van deze vraag overgaan willen we opmerken, dat van begrippen als "histoire totale" en "totale context" aanvankelijk een stimulerende suggestie van volledig kunnen en vooral willen begrijpen uitgaat. In de praktijk blijkt het evenwel een vrijwel onhanteerbaar concept te zijn, waaraan de onderzoeker zelf slechts een door hem geconstrueerde inhoud kan geven, die - welke inhoud hij er ook aangeeft - onvolledig en verminkt blijft. De hiervoor geschetste geschiedenis is opgebouwd uit een aantal gegevens, die - gecombineerd met en volgend op elkaar - een bepaald beeld oproepen. Aanvulling met andere gegevens en verdere uitbreiding zal dit beeld in meer of mindere mate wijzigen. In dat opzicht kunnen we zeggen, dat verandering in onderdelen invloed heeft op het, of liever, een totaalbeeld. Vooral de inhoudelijke (bijv. poëticale, ethische, filosofische, religieuze), sociale (bijv. onderwijs), economische (bijv. lonen en prijzen) en politieke aspecten onttrekken zich nog grotendeel aan onze waarneming en moeten onderwerp blijven van aparte studies. We dienen ons ook te realiseren, dat we hier een geschiedenis van slechts een boek - letterkundig van aard - in kaart hebben willen brengen. Het is maar een titel uit een genre, dat binnen een discipline (de literatuurwetenschap) bekeken pleegt te worden, niet gerelateerd aan andere genres of andere disciplines. We kunnen verwachten, dat bijv. theologische, medische, geografische, juridische, filosofische, biologische of technische werken een ander beeld opleveren inzake oplage, lezers,

verspreiding, productie, advertentiebeleid, etc. dan werken van letterkundige aard. Romans zullen zeker andere reacties hebben opgroepen dan poëziebundels. Van het aanwijzen van een meetbare invloed van de *Gedichten* als 'agents of change' kan in dit stadium geen sprake zijn. Te weinig is er nog bekend over de receptiegeschiedenis:

> In short, when we speak of the influence of the book, we are speaking, so far as direct influence is concerned, of the reactions of a small intellectual elite, through whom knowledge and concepts are transmitted, often transmuted, to the mass of the people.(103)

In het licht van deze opmerking, kunnen we de gedachte opperen, dat de vierde goedkope druk mede door de positieve reacties die de kopers van de negen- en twaalfgulden druk ten toon spreidden tot stand is gekomen. Maar zonder iets af te dingen op de hierboven uitgesproken reserves kunnen we constateren, dat - en nu neem ik een aantal feiten uit het materiaal - de totstandkoming van de eerste druk van de drie delen *Gedichten* zich heeft afgespeeld in drie verschillende politieke constellaties: deel een (1808) verscheen toen Nederland nog onder betrekkelijk gunstige omstandigheden verkeerde tijdens de regering van koning Lodewijk Napoleon, deel twee (1813) zag het licht, toen de franse censuurwetten van kracht waren in Nederland als provincie van Frankrijk en deel drie (1815) kon onder koning Willem I in volle vrijheid verschijnen. De inwerking van politieke factoren en wettelijke sancties op de boekproduktie in die tijd is evident: het tweede deel had er in een ander tijdsgewricht inhoudelijk zeker anders uitgezien - Tollens schrijft het zelf in zijn voorrede tot het derde deel. De politieke constellatie heeft als vanzelf diepe invloed op vrijwel alle onderdelen van het in de inleiding gegeven communicatiecircuit. Maar voor wat betreft de drie omcirkelde onderdelen lijkt te gelden, dat de andere onderdelen inderdaad beter te begrijpen zijn met behulp van elkaar. Uitspraken doen over de lezersgroep c.q. doelgroep is mede afhankelijk van de prijs van het boek en dus van economische factoren die de prijs bepalen. De prijsverhoging van 9.-.- in 1815 naar 12.-.- in 1817 heeft alles te maken met de introductie van velinpapier, dat aanzienlijk duurder is dan schrijf(mediaan)papier. Dat een boek pas gedrukt kan worden als papier beschikbaar is lijkt een platitude, maar de Napoleontische maatregelen inzake het Continentaal Stelsel, de handelsbelemmeringem van en naar Frankrijk, waaronder bijv. oneerlijke concurrentie door belasting op papier naar en niet vanuit Frankrijk, zijn evenzeer van invloed op de kwaliteit van het papier geweest als het gebrek aan goede lompen. Maar

ook: als er voor het duurdere velinpapier geen kopers zijn te vinden, zijn kwalitatief goede lompen evenmin van belang. Niet alleen van de prijs van het papier is de verkoop afhankelijk gebleken. Want we hebben kunnen zien, dat de prijs nauw gerelateerd was aan oplaag: de vierde druk toont aan, dat het kooppubliek aanzienlijk kon worden uitgebreid, indien de prijs van het boek lager was. Belangstelling was er zeker voor de *Gedichten*, maar de prijs bleek voor velen onoverkomelijk. Juist omdat het een literair werk betrof, dat als pure luxe werd beschouwd. Het is in dit verband niet verbazingwekkend, dat precies de boekhandelaar en de wijnhandelaar hun status in de sociale stratificatie ontleenden aan hun handelswaar, die door met name - en nu volg ik Van Brienen weer - de eerste stand gekocht konden worden. Wat eveneens naar voren is gekomen uit het onderzoek naar de geschiedenis van de *Gedichten*, is de diversiteit aan bronnen die nodig is om zo'n 'histoire' alleen nog maar te schetsen. Wie zich als literatuur-historicus tevens richt op het (literaire) bedrijf, dus o.a. producenten, verspreiders, lezers en kopers vindt op deze terreinen weinig materiaal gepubliceerd; hij zal de archieven in moeten om een antwoord op zijn vele vragen te zoeken:

- welke boekverkopers waren waar en wanneer gevestigd en met welke confraters deden zij zaken en hoe boekverkopers-of correspondentieboeken, antwoorden op enquêtes, statistieken);
- bij wie liet men drukken/binden, hoeveel, hoe, welke uitvoering (drukkerij-inventarissen, onkostenboeken, calculaties);
- waar kwamen het papier en de inkt, de letters, etc. vandaan (papiermakers en -verkopersadministraties, idem van lettergieterijen);
- wie kochten wat, wanneer en voor hoeveel (klantenboeken, genealogische gegevens met betrekking tot bijv. beroep, religie, inkomen en sexe van kopers, catalogi van boekenbezitters, inboedelbeschrijvingen, intekenlijsten);
- wanneer was wat te verkrijgen in een boekwinkel (inventarissen van boekwinkels, fondscatalogi, magazijncatalogi);
- wie las wat (uitleenadministraties van leesgezelschappen, inzicht in genootschapsleven);
- wie konden boeken kopen (inkomensstatistieken, veilingcatalogi van particulieren);
- hoe werden boeken verspreid (advertenties in kranten en andere periodieken, besprekingen in tijdschriften, prospectussen, boekenlijstjes in boeken zelf);
- wat was de omloopsnelheid van boeken (winkelboeken);
- enz. enz. enz.(104)

Tenslote komen we nog terug op de in de inleiding geschetste tweedeling in de bibliologie. Tanselles opvatting, die in de 'histoire du livre' een volwaardige plaats voor de analytische en tekstuele bibliografie wil zien ingeruimd, dient gesteund te worden: het raadplegen en vergelijken van een aantal exemplaren op een aantal materiële aspecten helderheid heeft gebracht in enkele - aanvankelijk nog - cryptische passages in de correspondentie tussen auteur en uitgever: zonder bestudering daarvan zou begrip van deze passages moeilijk, zo niet onmogelijk worden. Maar ook het verder toepassen van kennis aangaande drukkerijen en binderijen - vooral in methodische zin - geeft inzicht in processen van 'livre et societé'. Terecht merkt John Feather op:

> The relationship between text and object is a complex one, which has rarely been considered, and yet it could be argued that our understanding of a text is ultimately influenced by the physical form of its presentation. (105)

Ik ben mij er van bewust, dat in bovenstaande bijdrage lang niet alle verbanden zijn gelegd die er te leggen zijn en dat er méér en ook andere lijnen te trekken zijn; inhoudelijke aspecten, literaire stromingen, etc. zijn in het geheel niet of nauwelijks aan de orde geweest evenmin als de beantwoording van de vraag waarom juist deze *Gedichten* zo populair werden en bleven (ook na 1831). De vraag stellen betekent in dit geval niet haar beantwoorden, want dit antwoord moet meer inhouden dan een voor de handliggende opmerking dat ze zo aansloten bij en bevestigend werkten op de gevoelens, de normen, de zelfgenoegzaamheid en de ideeën van "het (door de boekhandelsroutine steeds min of meer gefatsoeneerde) publiek." (106) En voorzichtig doen we één suggestie, nl. dat Tollens in de negentiende eeuw zo populair is geworden en gebleven, mede doordat zijn *Gedichten* in zo grote oplage zijn verspreid en dat prijs en inhoud samen de populariteit hebben bepaald.

Bijlage: bibliografische beschrijving.

In het kader van deze bijdrage zijn in de bibliografische beschrijving van de *Gedichten* van H. Tollens nu en dan extra gegevens toegevoegd, die in nauwe relatie staan tot opmerkingen die in het artikel zijn gemaakt. Ook zijn - om de gang van het verhaal niet nodeloos te onderbreken - hier enige bibliografische overwegingen ondergebracht die een beter licht kunnen werpen op de drukgeschiedenis van de drie delen *Gedichten*.

Om op een eenvoudige manier te kunnen verwijzen zijn de delen zodanig genummerd, dat de eerste vier cijfers het jaar van uitgave aangeven, het romeinse cijfer het deel en het daaropvolgende arabische cijfer de drukaanduiding. Bij het raadplegen van de werken zijn steeds - in navolging van de STCN-methode - posities van katernsignaturen genoteerd. Hoewel geen "klopjacht" op zoveel mogelijk exemplaren is opgezet (U.B. (Amsterdam), K(oninklijke) B(ibliotheek) (Den) H(aag), U.B. L(eiden) en U.B. V(rije) U(niversiteit) heeft dit beperkte aantal niettemin belangwekkende resultaten opgeleverd.

De KBH bezit uit de Tollens-collectie van Bogaers een aantal correctie-exemplaren bestemd voor de 3e, 4e en 5e druk.(107) Ze zijn veelal samengesteld uit losse bladen van eerdere drukken, maar ook bevat in elk geval een deel (KBH 9198 C 5) door Tollens gecorrigeerde drukproeven voor de vijfde druk. Hoewel ik deze exemplaren buiten de hierna volgende bibliografische beschrijvingen heb gehouden vormen ze prachtig materiaal voor o.a. stilistisch en druktechnisch onderzoek.

1808.I.1
Gedichten Van H. Tollens, Cz. Eerste deel. In 's Hage, bij Immerzeel en Comp., 1808.
gr. 8o: $_{*}4$, A-M^{8}; < $_{*}$ 1 en $_{*}$2> een ingeplakte titelplaat
Ex. KBH 9202 E 19; UBA 1298 H 18
In het papier is duidelijk het watermerk en de naam van J. Honig en Zoon te zien. De naam van drukker J.J. Stuerman wordt niet vermeld.
Opm.: in de *Naamlijst* van A.B. Saakes wordt de verschijning van het eerste deel in november 1808 vermeld met daarbij de aantekening: "met een Tytelplaat, naar de laatste Tekening van wijlen J. Kuijper, door Vinkeles" en de verkoopprijs: f3.-- (108)

1813.II.1
Gedichten Van H. Tollens, Cz. Tweede deel. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Junior, 1813.
gr. 8o: π^{2}, A-M^{8}; <π1 en π2> een ingeplakte gegraveerde titelpagina
Ex. KBH H 9202 E 19; UBA 1298 H 19; UBA 227 F 16
Papier afkomstig van J. Honig en Zoon en ??edeboer??
De naam van J.J. Stuerman op fol. 1v
Opm.: de *Naamlijst* van A.B. Saakes heeft ook nu: "met een tytelplaat, door Kuyper en Vinkeles" en de verkoopprijs f 3.-- (109)

1813.I.2
Gedichten Van H. Tollens, Cz. Eerste deel. [Tweede Druk] Te Rotterdam,

bij J. Immerzeel, Junior, 1813.
gr. 8vo: $*^4$, A-M^8
Ex. BN Parijs Yi.2145; op de franse titelpagina de vermelding tweede druk.
Dit exemplaar is via een aantal xeroxen gedetermineerd. Waar het papier vandaan kwam is daarom onbekend.

1815.III.1
Gedichten Van H. Tollens, C.z. Derde Deel. Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Junior, 1815.
gr. 8o: π^2, A-M^8N^2; <π1 en 2> een ingeplakt gegraveerd titelblad.
Ex. KBH H 9202 E 19; UBA 1298 H 20; UBA 227 F 07
Papier afkomstig volgens watermerk van Krantz De Charro & Comp.
Opm.: in de *Naamlijst* van A.B. Saakes staat nog vermeld "op Schrijfpapier; met een gegraveerde titel en vignet" De verkoopprijs is f 3.-.-. en "De prijs van dit werk, in 3 Deelen, Compl. f 9.-.-." (110)

1817.I.3/1.
Gedichten Van H. Tollens, Cz. Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en Lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Eerste Deel. Derde Druk. [gravure met onderschrift "Daar hebt gy Jan van Schaffelaar! Weergalmt hy in zijn' val: Bl. 45. J.C. Bendorp, del. et sculp.] Te Rotterdam, Bij J. Immerzeel, Junior. 1817
gr. 8vo: π^4, A-M^8
Ex. KBH 9218 C 24; <π2 en π3> een portret van Tollens + de geheel gegraveerde titelpagina. In ex. UBL 711 D 4 ontbreekt het portret.
Ex. KBH 70 F 66 heeft de originele tekening van gravure en portret.
Ex. UBL 1206 G 4 bevat een extra proefdruk van het portret ("H.W. Caspari, ad. viv. del. 1816 J.E. Marcus, sculp 1817"), een ongeletterde titelpagina en een ongeletterd portret ("H.W. Caspari, ad.viv.del.1820 P. Velijn, sculp.")
Het ex. UBVU TV 21234.- heeft <π2 en π3> een geletterde proefdruk van het portret + titelpagina; het geheel op ord. schrijfmediaan, waarin de naam van de papiermaker Krantz De Charro en Comp. zichtbaar is.

1817.I.3/2 [= 1808.I.1]
Ex. UBL 1091 H 8 heeft een andere titelpagina dan alle voorgaande exemplaren. Daarnaast is er in de *Gedichten* zelf behalve zetselverschil ook tekstverschil ten opzichte van alle voorgaande exemplaren van 1817.I.3/1 geconstateerd. Er lijken dus twee drukken binnen het als derde druk aangemerkte deel 1 te zijn. Het betreft hier echter vellen van de eerste druk uit 1808 van deel 1 en dit exemplaar is dus een titeluitgave

daarvan.

1817.II.3
Idem, Tweede Deel. Derde Druk. [gravure met onderschrift "Hij wijkt...in 't kruid. Bl. 120." J.C. Bendorp, del. et sculp.] Te Rotterdam, Bij J. Immerzeel, Junior. 1817
gr. 8o:π^2, A-M^8 (M8 blanco)
Ex. KBH 9218 C 25 <π1 enπ2> de geheel gegraveerde titelpagina.
Idem ex. UBL 711 D 5
Ex. KBH 9197 D 13: ontbreektπ2 en M8
Ex. UBL 1091 H 9 (op ordinair papier); UBL 1206 G 5 op mooi glad papier (zonder kettinglijnen = velin); UBVU TV 21234.- op ordinair papier (ontbreekt M8) met watermerk van Krantz De Charro en Comp.

1817.III.3/1
Idem, Derde Deel, Derde Druk. [gravure met onderschrift "Toen greep..-.weder. Bl. 158." J.C. Bendorp, del. et sculp.] Te Rotterdam, Bij J. Immerzeel, Junior. 1817
gr. 8o: π^4, A-M^8N^2 (-π3)
Ex. KBH 9218 C 26

1817.III.3/2
Idem als 1817.III.3/1, maar er zijn verschillen tussen posities van katern-signaturen tussen het vorige ex. en de exx. UBL 711 D 6, KBH 70 F 68, KBH 9197 D 14, UBL 1206 G 6 en UBVU TV 21234.-. We hebben hier met nieuw zetsel te maken. Het ex. UBVU heeft als watermerk P. Schut. Het vloeipapier in UBL 1206 G 6 is afkomstig van de Zaanse firma J. Kool. Andere ex. op velin papier.

1822.I.4
Gedichten Van H. Tollens, C.z. Eerste Deel. Vierde Druk. [vignet] Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, Junior. MDCCCXXII
kl. 8o: π^6, A-N^8O^6
Ex. UBL 709 G 31, KBH 197 M 20, KBH 9200 F 24 en UBA 1223 F 31, waarin 1 ontbreekt en UBVU TV 17480.-, waaruit blijkt, dat dit ontbrekende folium een lijstje bevat met uitgaven van Immerzeel.
Het papier heeft het watermerk Krantz De Charro & Comp.

1822.II.4
Idem, Tweede Deel. Vierde Druk. [vignet] Te Rotterdam, bij J. Immerzeel, junior. MDCCCXXII

kl. 8o: π^2, A-$P^8[Q^2]$; op Q1v-A2v: lijstje van bij Immerzeel verkrijgbare werken.
Ex. UBL 709 G 32, KBH 9200 F 24, KBH 197 M 20, UBA 1223 F 32 en UBVU TV 17480.-

1831.I.5
Gedichten van H. Tollens, C.z. Eerste deel. Vijfde Druk. [gravure Jan van Schaffelaar, "J.C. Bendorp, del. et sculp."]] Te 'S Gravenhage, bij J. Immerzeel, Junior. MDCCCXXXI
gr. 8o: π^4, A-M^8; <π1 en π2> portret van Tollens + titelpagina Ex. UBL Tiele's kamer V-B 66; KBH 9201 E 18; KBH 9202 E 11; UBA 1227 C 27; UBA 1298 H 3.
De portretten met en zonder facsimile; de titelpagina ook ongeletterd.

1831.II.5
Idem, Tweede Deel. Vijfde Druk. [gravure Herman de Ruiter, "J.C. Bendorp, del. et sculp."] Te S'Gravenhage, bij J. Immerzeel Junior MDCCCXXXI
gr. 8vo: π^2, A-M^8 (M8 blanco)
Ex. KBH 9201 E 19, KBH 9202 E 12, UBA 1227 C 28 en UBA 1298 H 4.

1831.III.5
Idem, Derde deel. Vijfde Druk. [gravure de echtscheiding, "J.C. Bendorp, del. et sculp."]. Te 'S Gravenhage, bij J. Immerzeel, Junior. MDCCCXXXI
gr. 8o: π^2, A-M^8; <π1 en π2> titelplaat; op M8r-v: lijstje met bij Immerzeel verkrijgbare werken.
Ex. UBL Tiele's kamer V-B 68; UBA 1227 C 29; UBA 1298 H 5; KBH 9202 E 13.
Het Haagse ex. heeft < π1 en π2> een geletterde proefdruk portret + een ongeletterde titelpagina extra.

Noten.

1. In: *Daedalus* Summer 1982 [=Proceedings of the American Academy of Arts and Science, Vol. 111, no. 3], p.68. Ook in: *Books and Society in History, Papers of the Association of College and Research Libraries Rare Books and Manuscript Preconference 24-28 June, 1980 Boston, Massachusetts.* Ed. by Kenneth E. Carpenter. New York [enz.], 1983, p. 3-26
2. Zie noot 1, p. 7
3. John Feather: 'Cross-Channel Currents: historical bibliography and *l'histoire du livre*'. In: *The Library* 1980, Sixth Series, Vol. II, No. 1, p. 4
4. Zie bijv. Roger Chartier et Daniel Roche: 'Le livre, Un changement

de perspective.' In: *Faire de l'histoire*. Sous la direction de Jacques le Goff et Pierre Nora. Dl. 3 (Paris, 1974), p.115-136. Ook Louis Trenard: 'Diffusion du livre et de la culture: conclusions.' In: *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 193 (1980), p. 1864-1877

Voor de franse literatuurgeschiedenis heeft deze richting tot nu toe geresulteerd in de in drie delen geplande *Histoire de l'édition française*. Onder redactie van Henry-Jean Martin, Roger Chartier en Jean-Pierre Vivet. Dl. 1 - ..., 1982 - ...

5. Zie bij noot 3, p. 5

6. Het schema is een weinig aangepast, o.a. op grond van het overzicht in P.J. Verkruijsse: *Mattheus Smallegange (1624-1710) Zeeuws historicus, genealoog en vertaler, Descriptieve persoonsbibliografie. Met een verantwoording van de gevolgde methode van partiële interne collatie*. Nieuwkoop, 1983, p.34-35

7. Paul Raabe: *Bücherlust und Lesefreuden, Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1984, p. 7. Het artikel had bij eerste publikatie in 1976 de titel 'Was ist Geschichte des Buchwesens?

8. Zie G. Thomas Tanselle: 'From bibliography to histoire totale: the history of books as a field of study'. In: *Times Literary Supplement* 5 juni 1981.

Ook afzonderlijk verschenen Chapel Hill, 1981. Zie John Feather: 'The History of Books as a Field of Study. A review essay'. In: *Journal of Library History* 17 (1982), p. 463-467

9. G.W. Huygens: *Hendrik Tollens, De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld*, Rotterdam [enz.], 1972. (Historische werken over Rotterdam 12)

10. Zie over hem uitvoeriger mijn bijdrage: 'Johannes Immerzeel Junior, een veelzijdige negentiende-eeuwer.' In: *Voortgang* 4 (1983), p. 141-164

11. De datering 10 maart 1806 impliceert in elk geval een kennismaking die in 1805 als heeft plaatsgevonden. Maar zeer waarschijnlijk heeft hun wederzijds frequenteren van de vergaderingen van de in 1800 opgerichte Bataafsche Maatschappij voor Taal- en Dichtkunde (sinds 1806 Hollandsche Maatschappij voor fraaije kunsten en wetenschappen) hun kennismaking bewerkstelligd. Immerzeel was in 1802 bekroond, Tollens was in 1801 lid geworden.

Deze en andere brieven, waarnaar wordt verwezen, bevinden zich in de KB Den Haag, signatuur 133 C 11, tenzij anders vermeld.

12. Brief 2, d.d. 05.01.1807

13. Brief 4

14. Brief 5, d.d. 07 juli 1807

15. Ibidem
16. Brief 6, d.d. 21.07.1807
17. Brief 8
18. Jan Jacob Stuerman (Bergen op Zoom, 5 mei 1772 - Delft, 1 juli 1849) was in 1794 bij prof. Luzac gepromoveerd in de rechten. Woonde tot 1804 in Den Haag. Verhuisde in mei van dat jaar naar Delft, alwaar hij stadscourantier werd met de *Delftsche Courant*, die hij eerder in Den Haag drukte. (Gegevens ontleend aan Gemeentearchief Delft)
19. Gegevens over de drukkerij van Stuerman in Archief van de gemeente Delft 1795-1815, 2e afdeling, inv. nr. 9, dl. III
20. Dit boekverkopersboek wordt bewaard in de Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels (VBBB), UB Amsterdam.
21. Het aantal is vastgesteld op grond van de antwoorden op een enquête in 1812 naar het voorkomen van boekbinders in dit Departement. Zie: Algemeen Rijksarchief Den Haag (in het vervolg ARA), Gewestelijke Besturen Holland 1807-1815, inv. nr. 486
22. Vgl. brief 212
23. Gemeentearchief Den Haag, Not. arch., inv. nr. 5444, no. 1271
24. Gegevens omtrent beide heren in Pieter A. Scheen: *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*. Herz. door P. Scheen. 's-Gravenhage, 1981, p. 295 en 551
25. Vgl. voor het dillemma kwaliteit en formaat *Zetten en drukken in de achttiende eeuw, David Wardenaar's Beschrijving der boekdrukkunst (1801)*. Tekstverzorging, inl. en aantek. door Frans A. Janssen. Haarlem, 1982, p. 318-319n
26. Zie Benjamin Willem de Vries: *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1957. Dissertatie Univ. van A'dam, p. 88-89. Vgl. ook: H. Voorn: *De papiermolens in de provincie Zuid-Holland, als mede in Zeeland, Utrecht, Noord-Brabant, Groningen, Friesland, Drenthe*. Wormerveer, 1973. (De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie II), p. 147: "De twee Rotterdamse papierkopers [waaronder Kloppenburg, BPMD] onderhielden nauwe betrekkingen met alle Nederlandse produktie-centra: met de Zaanstreek, met de Veluwe, maar ook met de Waddinxveense en andere Zuidhollandse pakpapiermolens. Het schrijf- en drukpapier dat zij in de handel brachten, draagt vaak hun naam of initialen als watermerk. Van Kloppenburg zijn riemkoppen bekend van het Pro Patria-merk, waarbij het traditionele wapen van Amsterdam is vervangen door het wapen van Rotterdam. Uit een enquête van 1808 blijkt, dat papier met het watermerk 'J. Kloppenburg' (oa.) werd vervaardigd door Carel Kamphuis te Epe." In het tweede en derde deel uit 1813

en 1815 troffen we het watermerk van de haagse fa. Krantz de Charro aan. Zie over deze firma ook H. Voorn, a.w., p. 182

27. Zie *Naamregister van alle kooplieden [enz.] der stad Amsterdam [enz.] voor het jaar 1809.* Te Amsterdam, by G.S. Leeneman van der Kroe, Boekverkoper op den Dam 1809

28. Vgl. Rijksarchief Noord-Holland, Gewestelijke Bestuursarchieven, Departementaal bestuur 1810-1815, inv. nr. 621

Zie ook het overzicht in G.W. Ovink: *Honderd jaar lettergieterij in Amsterdam*. Amsterdam, 1951, p. 11. De door Ovink genoemde Utrechtse lettergieter Altheer goot in deze tijd alleen nog voor eigen gebruik.

29. Een overzicht van de drukkerijen in het Departement van de Monden van de Maas, waartoe Delft behoorde, over 1811, geeft voor Delft een viertal drukkerijen op, waar 7 arbeiders werkzaam waren voor gemiddeld 2.10 francs [= f 1.--] per dag. Vgl. ARA, Gewestelijke Besturen Holland 1807-1815, inv. nr. 578, no. 82. Als conclusie wordt gegeven: Les principeaux imprimeurs sont Vosmaer á la Haye, Herding & du Mortier et Brill á Leiden, Locke, Arrenberg á Rotterdam, Stuerman á Delft et Blusse et fils á Dor- drecht.
Vgl. J.L. van Zanden: 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865.' In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983), p. 8, die voor de jaren 1816 - 1819 als weekloon voor drukkerijen f 5.- tot f 7.- opgeeft.

30. Zie voor de gegevens over de loonsom en de inkt-olie handel bij noot 19

31. Zie voor de oplage cijfers de *Bibliographie de l'empire français*. Tome 2 (Paris, 1813). Reprint Nendeln, 1966, p. 239 (21 mei 1813) 1.000 exemplaren tweede deel en p. 427 (1-10-1813) 300 exemplaren eerste deel. Ook is nog voorstelbaar, dat een grote groep kopers van het tweede deel het eerste nog niet had, m.a.w. dat de kopersgroep zich duidelijk uitbreidde. Voor een andere verklaring zie verderop. Het aantal van 1.000 voor een bundel gedichten was i.h.a. al aan de hoge kant, maar stond in geen enkele verhouding tot bijv. schoolboekjes die bij duizenden werden gedrukt. Ik noem ter vergelijking uit 1812:

D. du Mortier, *Letterkunst voor de jeugd* 2000 ex.
J. van Dobben: *De Bijbelsche geschiedenissen* 3000 ex.
N. Anslijn: *Nieuw spel- of leesboekje*, 3 stukjes 3000 ex.
N. Anslijn: *Raadgevingen en onderrigtingen voor kinderen, 3e leesboek* 3000 ex.
J. van Bemmelen: *Het nieuw vermakelijk Spel- en leesboek* 6600 ex.
maar:
J.H. v.d. Palm: *Salomo*, 5e deel, 1e afl. 500 ex.
M. Siegenbeek: *Laudatio Jani Dousae* 400 ex.

32. A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880.* Dl. 1 (Amsterdam, 1886), p. 90-91

33. Een reeks boekverkopersboeken (beginnend in 1801 en lopend tot eind 19e eeuw) van de fa. Van Benthem worden eveneens bewaard in de VBBBB

34. De Luchtmans-collectie boekverkopersboeken ook in de VBBB. Voor het Tollens ex. zie deel 23, fol. 96r

35. Van hem worden twee boekverkopersboeken (lopend van ca. 1807 - ca. 1817) bewaard in de VBBB

36. De inkoopprijzen zijn op basis van het Boekverkopersboek van Ten Brinks vastgesteld (zie fol. 123v); de verkoopprijzen zijn ontleend aan de *Naamlijst* van Saakes 1808 en 1809.

37. Volgens de enquête uit 1812 naar het voorkomen van allerlei beroepen, die met de boekhandel te maken hadden. De resultaten van en de gegevens uit deze enquêtes (ook uit 1810 en 1811) heb ik inmiddels verzameld voor Noord-Nederland en hoop deze - aangevuld met ander materiaal - ter gelegener tijd publiceren in de vorm van een naamlijst van boekverkopers, uitgevers, drukkers etc. in Noord-Nederland 1801-1850. Zie voorlopig Jeremy D. Popkin: 'The Book Trades in Western Europe during the Revolutionary Era'. In: *The Papers of the Bibliographical Society of America* 78 (1984), 403-445. De cijfers op p. 413

38. Het leespubliek op basis van klantenboeken van de Middelburgse boekverkoper S. van Benthem is onderwerp van een onderzoek aan de RU Utrecht door J.J. Kloek en W. W. Mijnhardt; zie hun 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw'. In: *De nieuwe taalgids* 79 (1986), p. 14-32

Van een soortgelijk onderzoek wordt ook verslag gedaan door Günter Berger: 'Littérature et lecteurs a Grenoble aux XVIIe et XVIIIe siècles. Le public littéraire dans une capitale provinciale.' In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 33 (1986), p.114-132

39. J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf: 'De sociale gelaagdheid van Amsterdam in de Franse Tijd - het beeld van een tijdgenoot'. In: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 69 (1977), p. 162-163

40. Ibidem, p. 168. Vgl. ook I.J. Brugmans: 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw'. In: *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, 18 opstellen over economische en sociale geschiedenis*. Samengesteld door P.A.M. Geurts, F.A.M. Mensing. Dl. 2 (Den Haag, 1977), p.115. (Geschiedenis in veelvoud 2): "Slechts enkele soorten van winkeliers maakten deel uit van den deftigen stand, zoals wijnhandelaars en de boekhandelaars. De handelaar stond van oudsher in Neder-

land in hoog aanzien, zodat ook de wijnkoper en de boekhandelaar het aureool van den handel kreeg."

Met het gebruik van de term 'stand' en de inhoud daarvan sluit ik mij aan bij de contemporaine bron. Ik houd mij hier buiten discussies aangaande demografische en sociale stratificaties inzake 'stand' en 'klasse' zoals die sedert het midden van de jaren '70 in Nederland worden gevoerd in bijv. het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*

41. Zie John Feather: 'The Book in History and the History of the Book'. In: *The Journal of Library History* 21 (1986), p. 15

42. Geciteerd naar *Fragmenten vrouwengeschiedenis*. Samengesteld door Wantje Fritschy. Dl. 2: Thematisch. (Den Haag, 1980), p. 15. (Geschiedenis in veelvoud 11)

43. Zie jaar 1809, dl. I, bl. 26

44. Brief 14, 02.07.1809

45. Zie de *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* 1809, II, blz. 405. Vriendelijke mededeling van mevr. E. Krol, die ik dank voor deze aanvulling na lezing van een eerdere versie van dit artikel.

46. Brief in de VBBB, collectie Suringar

47. Brief 16

48. Zie Huygens 1972, p. 142-143

49. Zie Huygens 1972, p. 177

50. Enkele ongedateerde (wsch. uit 1809), een van 1 jan. 1811, een van 26 mei 1813 en een ongedateerde uit 1816. Het onfortuinlijke faillissement van Immerzeel en diens verhuizing naar Rotterdam vormen wellicht ook een gedeeltelijke verklaring voor het geringe aantal brieven.

51. Beide kwitanties gevoegd achter de correspondentie Tollens - Immerzeel in de KB Den Haag, 133 C 11. Een kwitantie van 7 maart 1813, groot f 50,-- is door Tollens van Immerzeel ontvangen "om nader te verrekenen." Niet duidelijk is om welke verrekening het hier gaat.

52. Brief 24

53. ARA, Gewestelijke Besturen Holland 1807-1815, inv. nr. 490, d.d. 17.10.1812

54. Archives Nationales Parijs, F^{18} 149-2, no. 592. Zie over andere censuurpraktijken Emile Roche: *La censure en Hollande pendant la domination française (9 juillet 1810 - 16 novembre 1813)*. La Haye [enz.], 1923.

Zie ook A.C. Kruseman: *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806 tot 1814*. Amsterdam, 1889.

55. ARA, Gewestelijke Besturen Holland 1807-1815, inv. nr. 495, d.d. 30.4. 1813

56. Ibidem, inv. nr. 456, d.d. 06.05.1813

57. Zie Huygens 1972, p. 143 en 144
58. Zie voor een andere verklaring bij de bespreking van 1817.I.3
59. Zie deel I uit 1814, blz. 76
60. Ibidem, blz. 85
61. Deze afrekening staat op naam van Immerzeels schoonzuster Sophie Cera, die bij de Immerzeels inwoonde. Gedurende de afwikkeling van zijn faillissement heeft Immerzeel waarschijnlijk om reden van wettelijke aard enige tijd op naam van deze schoonzuster handel gedreven. Zie het Boekverkopersboek over 1813-1817, fol. 30v
62. Zie *Rotterdamsche Courant* 30.07.1816 en 06.08.1816
63. Vgl. hierover en over de boekverkoper/uitgever Allart het artikel van Ton Broos: 'Boeken zijn zo goed als geld maar geld is beter: Johannes Allart (1754-1816)'. In: *Spektator* 9 (1979-1980), p. 14-25. Het gegeven over de 520,- op p. 15. Ook in Huygens 1972, p. 153
64. Brief 26
65. Officieel werd de opheffing van het faillissement op 9 juli 1813 geregistreerd, toen de herdruk van deel 1 al in gang was gezet. Zie Gemeente Archief Rotterdam, Rechtbank van koophandel, inv. nr. 5, no. 34
66. In brief 31, d.d. 13.01.1818 wijst Tollens' vraag: Hebt gy al nieuwe drukken van het 3e deel gecartonneerd? eveneens op een nieuwe druk van het 3e deel.
67. Vgl. ook *Naamlijst* van Saakes 1817, p. 347, no. 12.
68. Het velinpapier, waarin de vergeure der schepvorm niet meer zichtbaar was werd in 1807 door de Zaanse papiermaker J. Kool in ons land geïntroduceerd vanuit Engeland. Dit egaal gladde papier zorgde ervoor, dat men ter drukkerij geen last meer zou hebben van diktever-schillen in het papier (b.v. bij het watermerk of de kettinglijnen) bij het gebruik van allerlei fijnere verschillen tussen dikke en dunne drukletters. Zie H. Voorn: *De papiermolens in de provincie Noord-Holland*. Haarlem, 1960 (De geschiedenis der Nederlandse papierindustrie I), p. 59
69. Johannes Christiaan Bendorp (Dordrecht 01.01.1766 - ald. 13.11.1849) etser, graveur o.a. van boekprenten, kaarten en portretten (Pieter A. Scheen, *Lexicon*, p. 32-33); Hendrik Willem Casparie (Wezel 28.01.1770 - Amsterdam 08.09.1829) maakte vnl. portretten in miniatuur en in O.I. inkt (Ibidem, p. 90); Jacob Ernst Marcus (St. Eustatius 19.03.1774 - Amsterdam 02.10.1826), leerling van Vinkeles, tekenaar etser, graveur en lithograaf. (Ibidem, p. 332)
70. Zie voor de situatie in 1806 en 1811 ARA, Gewestelijke Besturen Holland 1807-1815, inv. nr. 908, d.d. 23 juli. De werkgelegenheid was in de 11 boekdrukkerijen anno 1806: 55 werklieden, 6 jongens en 2 leerlingen;

anno 1811 waren de aantallen 41, 5 resp. 2. In de 26 boekhandels anno 1806: 14 arbeiders, 2 jongens, 10 leerlingen, anno 1811 waren de aantallen 9, 5 resp. 14.

Zie ook ibidem, inv. nr. 905, d.d. 2 juli 1811.

71. *Naamregister der Kooplieden [etc.] der stad Rotterdam op eene alphabetische orde [etc.].O] Waarin met een opslag van het oog de namen en woonplaatsten der handelaren en neringdoende gevonden werden. 1817 - 1820.* Rotterdam, [z.j.] Het Voorbericht is gedateerd "September 1817". De lijst op p. 107

72. E.W. Hofstee: *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw, Een historisch-demografische en sociologische studie.* Z.p., [1978]. (NIDI-publikaties 2), p. 190 geeft precies 2.202.191 inwoners op.

73. Vergroten we het afzetgebied en rekenen we er het huidige België ook bij dan komen er nog ruim 2.875.000 zielen bij en wordt de rekensom grofweg één op de 5.000 of 0,2 % van de inwoners van Noord- en Zuid-Nederland tesamen. De afzet naar Zuid-Nederland was echter in het algemeen minimaal.

Hofstee, p. 192 geeft voor België - exclusief Limburg en Luxemburg - een aantal van 2.876.407 inwoners.

74. J.J.M. de Meere: *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, Aspecten en trends.* 's-Gravenhage, 1982. (Cahiers Sociale Geschiedenis no. 1), p. 70

75. Zie brief 147

76. Zie brief 106 (wsch. najaar 1820)

77. Brief 144

78. Zie de brieven van J.F. Willems aan J. Immerzeel Jr. in de K.B Den Haag 133 C 11, brief 1

79. Prospectus in de VBBB, collectie Cahais/Suringar

80. Vgl. hiermee de oplagecijfers uit 1823 van bijv. J.G. Tobler, *De christenleeraar* 550 ex.; Colenbrander, *Gedenkstukken* 525 ex.; Jan ten Brink, *Gedichten* 550 ex.; La Toobe, *Dagboek* 550 ex. en uit 1824 van bijv. G.J. Bartels, *Homiliën* 550 ex.; Nieuwland, *Gedichten* 1650 ex. en 125 op velin (De 1650 ex. echter in klein 8vo. voor f 1,20); Cats, *Het mensch begin, midden en einde* 1100 ex.; G.A.L. Hanstein, *Lazarus* 550 ex. en J.M.L. Roll, *Uren aan de godsdienst gewijd*, dl. 9 1650 ex.

Al deze oplagecijfers zijn ontleend aan een Onkostenboek van J. ten Brink in de VBBB

81. Zie de Boekverkopersboeken van Van Benthem in de VBBB onder 6 dec. 1824: 2 x 2; 25 aug. 1825: 1 x 2; 21 juli 1829: 1 x 2; 3 nov. 1829: 2 x 2; 29 mrt. 1830: 2 x 2; 28 febr. 1831: 2 x 2; 10 juni 1831: 2 x 2 en 7 okt.

1831: 2 x 2

Waarschijnlijk maakte het uitkomen van ander werk van Tollens (bijv. het 2e deel van de *Nieuwe Gedichten* of de vijfde druk van de *Gedichten*) de vraag steeds weer actueel.

Aan wie hij ze heeft verkocht zal nader kunnen worden onderzocht aan de hand van de klantenboeken van deze boekverkoper. Vgl. noot 38. De vraag, of er een totaal ander publiek voor de vierde dan voor de derde en later de vijfde druk kan worden gereconstrueerd, kan hier alleen gesteld worden.

82. Zie *Catalogus....J. Immerzeel.* Amsterdam, [1835], blz.45.

83. Ze staan vermeld in deel 1 van de *Gedichten*, fol. O6v; zie voor deze firma *Commissie voor het verzamelen van bouwstoffen voor de geschiedenis van de boekhandel te 's-Gravenhage.* 's-Gravenhage, 1963 - ..., p. 32 e.v.

84. Zie deel I uit 1822, p. 340

85. Zie voor zijn bestellingen de eerder genoemde boekverkopersboeken van Van Benthem 1822 en 1824

86. Op de fondsveiling van Immerzeel in 1835 waren er nog over van bijv. Bilderdijks *Mengelingen* in 2 dln. kl. 8vo: 210 ex. + 24 op velin; van zijn *Mengelpoezy*: 1521 ex. + 307 op velin; van zijn *Poezy* 2 dln.: 1261 ex. + 230 op velin; van Feith's 11 deeltjes nog 125 ex. + 25 op velin; van Helmers *Gedichten* 3 dln. nog 1638 ex. + 125 op velin; van Immerzeels *Gedichten* 2 dln. nog 1118 ex. Zie bij noot 82.

87. Zie de *Rotterdamsche Courant* 13 mei 1823

88. Zie de inboedelbeschrijving van zijn winkel in Gem. Archief Rotterdam, Nieuw notarieel archief, inv. nr. 349, p. 647

89. Voorrede tot de vierde druk, blz. 8

90. In Bibliotheek van de Vereeniging, collectie Suringar, d.d. 22 maart 1822

91. Beide brieven in de VBBB, collectie Suringar

92. Vgl. brief 155, d.d. 31.03.1823

93. Geciteerd naar A.C. Kruseman, *Bouwstoffen*, dl. 1, p. 29. Een vierde druk van de groot 8vo impliceert een vijfde druk van de *Gedichten*.

94. Brief 198

95. Zie brief 199, 21.03.1830. In een brief van 24 juli 1830 schrijft hij wederom "ik geef U in bedenking om onder het vignet van het 1ste deel te zetten: Jan van Schaffelaar, onder dat van het 2de Herman de Ruiter, en onder dat van het 3de, De Echtscheiding. Dit zou met een niet te groot kapitaal-lettertje moeten zijn en gezorgd moeten worden dat dit Onderschrift niet met het addres des Uitgevers warde." Zie brief 203.

96. Brief 202. Met de term omplaktitels wordt gedoeld op de papieren

titeltjes, die op de rug van een boek geplakt kunnen worden, bijv. de auteursnaam of het deelnummer

97. Brief 205

98. Brief 206, d.d. 01.11.1830

99. Brief 209

100. De nota achter de correspondentie Tollens-Immerzeel in KB Den Haag 133 C 11. De gegevens over Veelwaard in Pieter A. Scheen, *Lexicon*, p. 534

101. In map personalia Immerzeel in de VBBB. Zie voor de wettekst Vincent Loosjes: *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels 1815 - 1915*. Amsterdam, 1915, p. 147

102. N.N.: 'Over de uitbreiding van den handel in Nederduitsche boeken'. In: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 13 (1856), p. 104

Ook toen gold: "Publishers were apparently not prepared to risk large editions and offer them to a wide reading public at a cheap price, but, on the contrary, were willing to accept a limited profit from selling the bulk of their editions, not many of which exceeded 500 copies, to the cirulating libraries." Zie E.W. Padwick: *Bibliographical method, An introductory survey*. Cambridge [enz.], 1969, p. 221

Vgl. ook Eug. de Bock die opmerkt: In 1845 zijn er in Noord-Nederland ruim 800 belangrijke leesgezelschappen, 100 leesbibliotheken en 100 leesinrichtingen, samen zeker meer dan 1.000 regelmatige afnemers voor de uitgevers. Zie zijn *Het Nederlandse boek, Overzicht van zijn geschiedenis*. Brussel, 1939, p.102.

103. Zie John Feather, noot 41, p. 13

104. In VBBB wachten bijv. - en ik beperk me tot de periode eind 18e eeuw tot midden 19e eeuw - de boekverkopersboeken van bijv. Jan ten Brink, Sal. van Benthem en S.J. Luchtmans op bestudering alsmede hun particulierenboeken (voor die van Van Benthem zie bij noot 38). Ook de correspondentieboeken van Suringar tesamen met de ingekomen brieven bevatten veel interessant materiaal. Het Gemeentearchief Amsterdam bezit zgn. Koopmansboeken van de firma Stichter (Enkhuizer Almanak) en van de Amsterdamse papierhandelaar Zacharias Zegelke. In de Rechterlijke Archieven 1811-1838 (Archiefno. 5074), inv. nr. 1454 en 1455 trof ik een boekverkopersboek en een particulierboek aan van de Amsterdamse boekverkoper D.F. Berntrop alsmede (inv. nr. 1529) papieren van de boek- en papierverkoper J.H. Moeleman, enz. enz.

105. Vgl. noot 41, p. 14

106. Zie Eug. de Bock, bij noot 102, p. 103

107. *Zie Koninklijke bibliotheek, Werken en handschriften van H. Tollens Cz. en Mr. A. Bogaers*. 's-Gravenhage, 1896

108. *Naamlijst van Nederduitsche boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken...[enz.] gedurende de jaaren 1790-1848 in ons vaderland uitgekomen*. Amsteldam [enz.], 1794-1848. Deel 1808, p.470-71
109. *Naamlijst* 1813, p. 361
110. *Naamlijst* 1815, p.157, no.8

CONRAD BUSKEN HUET EN WILLEM BILDERDIJK

Olf Praamstra

INLEIDING

Elf jaar lang, van 1851 tot 1862, is Conrad Busken Huet predikant geweest en het grootste deel van die tijd werd al zijn doen en laten daardoor beheerst, ook zijn schrijven. Zijn verhalen uit die tijd hebben een godsdienstige strekking en zijn literaire kritiek richtte zich tot 1860 met name op de stichtelijke lectuur.[1] In 1860 verandert dat. De invloed van de christelijke godsdienst in zijn leven is geleidelijk minder geworden en dat heeft zijn weerslag op zijn literaire kritiek. Huet is in de theologie een uitgesproken voorstander geweest van de nieuwe opvattingen, die bekend stonden onder de naam van moderne theologie. In de praktijk betekende de moderne theologie, met haar verwerping van het openbaringsgeloof en haar twijfel aan de letterlijke waarheid van de bijbel en de geldigheid van de kerkelijke dogma's, voor velen een eerste stap op weg naar ongodsdienstigheid en buitenkerkelijkheid, Zo ook verging het Huet: in toenemende mate raakte hij los van de christelijke religie om tenslotte uit te komen bij een a-religieus scepticisme. Van die ontwikkeling in zijn theologisch denken hield hij zijn gemeente trouw op de hoogte. Tot ergernis van een groot deel van de lidmaten van de Waalse kerk in Haarlem verkondigde hij 's zondags zijn modern-theologische ideeën van de kansel, herhaalde diezelfde denkbeelden, in eenvoudiger bewoordingen, voor de kinderen van zijn gemeenteleden op de wekelijkse catechisaties en liet tenslotte heel Nederland ervan kennis nemen in diverse publikaties, waarvan de *Brieven over den bijbel* (1857-1858) het bekendst zijn geworden.

De moderne theologie werkte voor Huet en zijn gemeente als een tweesnijdend zwaard: zij leidde bij hemzelf tot groeiende twijfel aan het christendom en de leer van de Hervormde kerk, terwijl zijn gemeente vaak niet gediend was van deze openlijk door hem beleden twijfel. Trouwens, moderne predikanten waren, op een enkele uitzondering na, niet populair: ze waren voor de doorsnee-gemeenteleden te rationalistisch en hadden te weinig religieus gevoel.[2]

Het resultaat van een en ander was dat Huet, die in 1851 zijn prediking onder grote toeloop was begonnen, geconfronteerd werd met een leeglopende kerk. Er ontstond in Haarlem een uitzichtloze situatie: aan de ene kant een dominee die zich niet langer thuis voelde in zijn gemeente, maar die, gezien zijn reputatie, van geen enkele andere gemeente een beroep had te verwachten, en aan de andere kant een gemeente die dit 'enfant terrible' liever vandaag dan morgen kwijt was. En wat de kerkeraad bovendien dwars zat, was dat het in een lege kerk slecht collecteren is: de inkomsten liepen drastisch terug. Conflicten tussen Huet en de kerkeraad bleven dan ook niet uit. Begin 1860 gingen er al geruchten dat Huet zijn ontslag zou nemen als predikant[3] en in 1861 schreef Huet zelf, dat het ergste noodlot dat hij zich denken kon, was te sterven als emeritus-predikant van de Waalse kerk.[4] Vijf maanden na deze bekentenis wist hij de dreiging van een dergelijk noodlot eigenhandig weg te nemen door het indienen van zijn ontslagaanvraag. Op 13 januari 1862 was zijn positie zo onhoudbaar geworden, dat hem niet veel meer restte dan de eer aan zichzelf te houden. De kerkeraad aarzelde geen moment om hem dat ontslag te verlenen.[5]

Terecht heeft J.W. Enschedé opgemerkt dat niet Huet ontrouw werd aan de kerk, maar de kerk aan hem.[6] Er zijn verschillende redenen te noemen, waarom het nog zo lang geduurd heeft voor Huet zijn ontslag nam. In de eerste plaats was er een financiële reden: hoe moest hij geld verdienen, als hij geen predikant was? Maar de tweede reden woog zeker zo zwaar: hij was nog lang niet uitgepraat in de theologie! Er is in zijn laatste predikantsjaren (1860-1862) niet in het minst sprake van een tanende belangstelling in de theologie: behalve zijn *Kanselredenen* (1861) en een open brief *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (1862), waarin hij de moderne theologie verdedigt, schrijft hij zeker zoveel theologische als literaire kritieken.[7] Wel is er in vergelijking met de voorafgaande periode in zijn loopbaan als criticus (1855-1859) dit opvallende verschil, dat hij literatuur en theologie nu strikt gescheiden houdt: of hij bespreekt theologische werken en dan beperkt hij zich tot de inhoud ervan, of hij bespreekt literatuur en daarbij gaat zijn aandacht niet langer uit naar stichtelijke lectuur of bellettrie met een godsdienstige strekking.

Vóór 1860 heeft Huet er bij herhaling op gewezen dat de literatuur voor hem tot taak had het uitdragen van wat hij verstond onder een waarachtig christendom. Wel tekende hij nadrukkelijk aan, dat daarbij de literaire eisen die een kunstwerk stelde, nooit in het gedrang mochten komen. Literatuur was allereerst literatuur en moest op grond van esthetische criteria beoordeeld worden. Maar als eenmaal aan de schoonheidseisen voldaan was, dan was de inhoud van een kunstwerk niet minder belangrijk. Kunst om de kunst wees hij beslist af. De functie van de literatuur was naast het teweegbrengen van een schoonheidservaring, het verschaffen van geestelijk voedsel aan de lezers om zo een bijdrage te leveren aan hun zedelijke beschaving. Om die reden was literatuur in zijn ogen niet minder belangrijk dan godsdienst. Beide, godsdienst en kunst, zijn voor hem openbaringsvormen van het schone, terwijl in God de schoonheid zich in haar ideale vorm manifesteert. Zo redenerend verhief Huet de literatuur tot het niveau van de godsdienst.[8]

Met het verliezen van zijn geloof in het christendom, verloor Huet ook de behoefte aan een kunst die specifiek christelijke waarden bevorderde. In later jaren zou hij als functie aan de literatuur toekennen: het geven van inzicht in de samenleving en het bieden van troost voor de teleurstellingen opgedaan in diezelfde samenleving.[9] Veranderde dus de functie van de literatuur van christelijk-idealistisch naar humanistisch-sceptisch, zijn eerbied voor de letterkunde werd er niet minder om. Werden vroeger door hem godsdienst en kunst als het ware samengesmeed tot één nieuwe religie - al naar gelang men wil, een esthetische christendom of een christelijk estheticisme -, langzamerhand maakten die twee zich van elkaar los en ontstonden er twee religies: een christelijke en een esthetische. Nu hij niet langer geloofde in de eerste, ontwikkelde hij een nieuw en vaster geloof in de eredienst van het schone. In 1880 vat zijn vrouw die ontwikkeling alsvolgt samen: "in de kunst [heeft hij] het ideaal teruggevonden [...], hetwelk onder de puinhoopen der kerk begraven en vernietigd werd."[10] Bij het bestuderen van zijn kritisch werk dient men steeds rekening te houden met deze religieuze eerbied voor de literatuur. Het verklaart voor een groot deel de felheid waarmee hij optrad: onbekwame of luie schrijvers, slecht geschreven boeken, onverdiende en overdreven bewondering, het waren voor hem even zoveel gevallen van heiligschennis. Met de ijver van een nieuw bekeerde stort Huet zich in 1860 op de literatuur en Willem Bilderdijk is zijn eerste slachtoffer.

C.G.N. de Vooys heeft de kritiek op Bilderdijk gekenschetst als een requisitoor.[11] Daar heeft hij gelijk in. De kritiek was bedoeld, om Huets eigen woorden te gebruiken (zij het geuit in een andere recensie) als de 'executie' van een 'geusurpeerde reputatie'.[12] Het is één van de vaste

kenmerken van zijn kritiek, dat Huet zich verzet tegen overwaardering en zich inspant daaraan een eind te maken. Beroemd geworden in dat opzicht is zijn opstel over Jacob Cats uit 1863, maar in de Bilderdijk-kritiek van 1860 is de latere beul van Cats al volop aanwezig.

Niet alleen om die reden verdient de kritiek op Bilderdijk bijzondere aandacht. Het is één van de eerste kritieken, waarin hij de 'man achter het werk' zoekt, iets wat hij later zelf hét kenmerk van de nieuwere literatuurkritiek zal noemen. Bovendien geeft deze bespreking inzicht in zijn opvattingen over de poëzie en tenslotte kan men haar beschouwen als het geluid van een nieuwe generatie in de Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw; een generatie die overigens als groep nooit echt is opgetreden.

EEN LITERAIRE GENERATIE

Er is in de Nederlandse literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw sprake van twee afgetekende generaties: één in het begin van de eeuw, de tweede aan het eind ervan. De laatste is het invloedrijkst geweest: de 'tachtigers' en hun tijdschrift *De Nieuwe Gids* hebben een prominente plaats gekregen in de Nederlandse literatuurgeschiedenis en zijn onderwerp van aanhoudende studie.

De eerste generatie, die in de jaren dertig van de negentiende eeuw optrad, is min of meer in de vergetelheid geraakt. Niet de afzonderlijke leden ervan, want de namen van J.P. Heye, A. Drost, R.C. Bakhuizen van den Brink, E.J. Potgieter, N. Beets en J.P. Hasebroek klinken redelijk bekend, maar als groep worden zij bijna nooit besproken. Toch hebben zij gedurende enkele jaren gemeenschappelijk gewerkt; zij kenden elkaar, zij correspondeerden met elkaar, ze spraken samen over hun werk en ze verenigden zich rondom tijdschriften, waarin ze zich afzetten tegen hun voorgangers en het peil van de Nederlandse letterkunde uit hun tijd. Kortom zij voldoen in alle opzichten aan de kenmerken die volgens J. Kamerbeek jr. noodzakelijk zijn om het begrip literaire generatie te kunnen toepassen: het 'anders zijn dan' en het samen optrekken vanuit een gevoel van 'lotsverbondenheid'.[13]

Het begon allemaal toen Heye in 1832 de zeggenschap kreeg over het literaire deel van het tijdschrift *De Vriend des Vaderlands*.[14] Al snel betrok hij Drost hierbij, die in 1833 de leiding van hem zou overnemen.[15] In datzelfde jaar werd Potgieter, toen net terug in Amsterdam van zijn reis naar Zweden, door Heye en vooral Drost bij *De Vriend des Vaderlands* betrokken. Heye en Drost, die regelmatig kritieken schreven in het tijdschrift, spoorden hem aan hetzelfde te doen en begin 1834 verscheen

zijn eerste letterkundige kritiek.[16] Bij Drost thuis, op een zomeravond in 1833, zag Potgieter voor 't eerst Bakhuizen van den Brink, die in 1833 ook meewerkte aan *De Vriend des Vaderlands*.[17] Het was Bakhuizen van den Brink die begin 1834 Beets wist over te halen om recensent te worden voor *De Vriend des Vaderlands*[18] en in zijn kielzog kwam J.P. Hasebroek mee.[19] Daarmee was het contact gelegd tussen de Amsterdamse en de Leidse jongeren. Zo ontstond rond *De Vriend des Vaderlands* een beweging van jonge schrijvers die zich in hun kritieken afzetten tegen het letterkundig klimaat in Nederland en welwillend stonden tegenover de 'nieuwe' romantische literatuur.

Bij Drost ontwaakt als eerste de behoefte aan een eigen tijdschrift, dat in tegenstelling tot *De Vriend des Vaderlands* uitsluitend aan letterkunde en schone kunsten zou zijn gewijd.[20] Samen met Heye zou Drost de redactie van het nieuwe tijdschrift op zich nemen en zij verzekerden zich van de medewerking van Potgieter, Bakhuizen van den Brink, Beets en Hasebroek.[21] Het eerste nummer van *De Muzen* verscheen 1 september 1834.[22] Het derde nummer was net uit toen Drost, op 5 november 1834, overleed. Dat betekende de doodsteek voor het nieuwe tijdschrift, dat in maart van het volgend jaar definitief ophield te bestaan.[23] Potgieter en Bakhuizen van den Brink schreven veel voor *De Muzen* en met het verdwijnen ervan staakten zij hun kritische arbeid tot er een nieuw tijdschrift zou worden opgericht. Beets, gevolgd door Hasebroek, bood begin 1835 zijn medewerking weer aan aan *De Vriend des Vaderlands*.[24] Pas wanneer in 1837 *De Gids* begint te verschijnen zullen de genoemde auteurs, met uitzondering uiteraard van de betreurde Drost, voor het laatst en voor korte tijd weer in één tijdschrift verenigd zijn.

Ondanks het feit dat het verschijnen van *De Muzen* een belangrijke manifestatie was van de jongeren in de literatuur en ook door de 'dertigers' zelf zo beschouwd werd[25], duurde het ruim anderhalf jaar voor *De Muzen* een opvolger vond in *De Gids*. Die tijd was te lang. Al zou *De Gids* literatuurgeschiedenis schrijven, het was meer het tijdschrift van Potgieter en Bakhuizen van den Brink dan dat van een hele generatie. Drost was overleden, Heye was buiten de oprichting van *De Gids* gehouden en voelde zich daardoor gekwetst[26], Beets en Potgieter konden steeds slechter met elkaar opschieten, iets wat ook Hasebroek niet onberoerd liet en tenslotte zouden Beets en Hasebroek hun medewerking aan *De Gids* opzeggen.[27] Bovendien had Beets toen zijn 'zwarte tijd' haast achter de rug; hij nam steeds meer afstand van de romantiek en de kritieken die hij schreef voor *De Vriend des Vaderlands* zijn feller, programmatischer en daardoor belangrijker dan de paar oppervlakkige boekbeoordelingen die hij

in *De Gids* publiceerde. Toen *De Gids* werd opgericht, viel de generatie van dertig al uit elkaar.[28]

Vanaf 1840 ging ieder van hen zijn eigen weg. Heye wierp zich op het schrijven van gedichten voor kinderen, Beets en Hasebroek blonken uit in het genre van de huiselijke poëzie en werden vooraanstaande vertegenwoordigers van dat typisch Nederlandse *genus poeticum*, de dominee-dichter; Bakhuizen van den Brink vluchtte naar België en in de archieven en liet Potgieter alleen achter als redacteur van *De Gids*.

Zo was de situatie begin jaren veertig en zo was ze nog steeds in 1860. De Nederlandse literatuur leek dringend aan vernieuwing toe. De genres die in de jaren dertig waren geïntroduceerd, de historische roman en de humoristisch-realistische novelle (waarvoor Beets in 1839 onder het pseudoniem Hildebrand met zijn *Camera obscura* de toon had gezet) bepaalden dertig jaar later nog altijd het beeld van het literaire proza. In de poëzie waren typisch romantische genres als het historisch en romantisch dichtverhaal alweer passé en gaf de huiselijke poëzie naar het in het begin van de eeuw door Tollens gegeven voorbeeld de toon aan, terwijl de in de jaren dertig gecanoniseerde Bilderdijk gold als één van de grootste, zo niet de grootste dichter die de Nederlandse literatuur had voortgebracht.

Vernieuwing was nodig en vernieuwing bleef niet uit. In 1860 verscheen Multatuli's *Max Havelaar*, een unieke gebeurtenis in de Nederlandse letteren en in juist dat jaar leek zich een nieuwe generatie te presenteren; een generatie die Jan ten Brink later in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* zou omschrijven als 'Jong Holland II', als opvolger van de generatie van dertig, die hij 'Jong Holland I' en als voorloper van de tachtigers, die hij 'Jong Holland III' noemde.[29]

Op zondag 1 januari 1860 verscheen bij de bekende Haarlemse uitgever A.C. Kruseman het eerste nummer van het vernieuwde *Zondagsblad*. Kruseman die het weekblad kort daarvoor had gekocht, wilde van het tot dan toe onbeduidende blad een periodiek van niveau maken, dat een overzicht zou geven van de belangrijkste voorvallen op maatschappelijk, wetenschappelijk en cultureel gebied. Redacteur werd J.T. Buys, die na tien maanden werd opgevolgd door H.P.G. Quack. Beiden waren toen rond de dertig jaar en zij trokken voor het literaire deel van hun blad als vaste medewerkers leeftijdgenoten aan als P.A.S. van Limburg Brouwer, Cd. Busken Huet, P.A. de Génestet en A. Pierson. Zij behoorden tot de meest belovende onder de jongere schrijvers, al schreven ze in het *Zondagsblad* niet in het genre waarin ze later zouden uitblinken. Van Limburg Brouwer schreef boekbesprekingen, Busken Huet zorgde voor een vertaling van O. Feuillets *Dalila* (voor het feuilleton) en De Génestet schreef 'Brieven aan het publiek over de letterkundige "dingen van den

dag"'. Het blad trok dus niet optimaal profijt van zijn medewerkers en misschien daarom, en hoogstwaarschijnlijk ook, omdat het te weinig literair gericht was, kon het niet het blad van een nieuwe literaire generatie worden. Voor de uitgever werd het evenmin een succes. Het telde nooit meer dan 200 abonnees en in maart 1861 voelde Kruseman zich gedwongen de uitgave te staken.[30]

Eerder dan het *Zondagsblad* leek het gelijktijdig beginnende weekblad *De Nederlandsche Spectator* in aanmerking te komen als het tijdschrift van een nieuwe literaire generatie.[31] In het eerste nummer, dat op 7 januari 1860 verscheen, publiceerde de redactie een verklaring onder de titel 'Wat wij willen'. Daarin valt een veel sterker op de literatuur gerichte aandacht te signaleren dan bij het *Zondagsblad*. Wat het nieuwe blad in de eerste plaats wilde, was het bewaren van 'het schoone verband tusschen Wetenschap, Kunst en Schoone Letteren'. Als redacteur van *De Nederlandsche Spectator* staat op het eerste nummer vermeld M.P. Lindo, maar hij was dat slechts in naam. De werkelijke redactie bevond zich in Den Haag, onder de vaste medewerkers van het tijdschrift daar.[32] Tot hen behoorden in 1860 o.a. Cd. Busken Huet, J.J. Cremer, G. Keller en C. Vosmaer. Eevenals bij het Zondagsblad een groep jonge (hun gemiddelde leeftijd was 31 jaar), talentvolle auteurs.

Door het gevestigde tijdschrift *De Gids* werd het blad zuur ontvangen-[33], wat op zichzelf als een teken beschouwd kan worden dat een nieuwe generatie zich aandiende. Met name een opmerking van Gids-redacteur J.C. Zimmermann in het november-nummer van 1860 wijst daarop. In een recensie van *Graaf Pepoli* van A.L.G. Bosboom-Toussaint schrijft hij: "Mevrouw Bosboom-Toussaint behoort tot de jongere school, de school van 1840, niet tot de allerjongste school, die geene school is en alleen uit vrijbuiters en geestgetuigen bestaat."[34]

Maar ondanks dit hoopvolle begin zou *De Nederlandsche Spectator* niet, evenmin als enig ander tijdschrift in deze jaren, het verzamelpunt worden van een nieuwe literaire generatie. De vernieuwingen die de Nederlandse literatuur in de periode 1860 tot 1880 zou beleven, waren het werk van eenlingen: van Multatuli, die tot geen enkele letterkundige coterie behoorde, en van Busken Huet, die zich evenmin in een gezelschap ooit echt op zijn gemak zou voelen. Voor het feit dat er ondanks de behoefte aan vernieuwing en ondanks de aanwezigheid van een groep jonge, aankomende auteurs toch geen 'beweging van zestig' ontstond, zijn wel enkele verklaringen te bedenken. De belangrijkste daarvan is ongetwijfeld het gebrek aan artistieke kwaliteit: auteurs als Vosmaer, Keller, Cremer en toch ook De Génestet zijn zelfs naar Nederlandse maatstaven tweederangs schrijvers. Een rol speelt zeker ook, dat deze jongeren in 1860 al niet zo

jong meer waren. Als dertigers misten zij het jeugdig élan om zich nadrukkelijk af te zetten tegen een vorige generatie. Veelzeggend in dat opzicht is de positie van R.C. Bakhuizen van den Brink bij *De Nederlandsche Spectator*. Vanaf het eerste nummer behoort hij tot de vaste medewerkers en in de kring van Hagenaren die de eigenlijke redactie van het tijdschrift vormen, is hij de onbetwiste leider.[35] In Amsterdam vervult zijn vroegere bentgenoot Potgieter een soortgelijke rol in de redactie van *De Gids*.

'Zestigers' bestaan dus niet in de literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw. Toch, als het er even op geleken heeft dat dit wel zo zou zijn, dan was dat in 1860, en met name de kritiek van Huet op Bilderdijk werd ontvangen als het geluid van een nieuwe generatie. Nog voor Huet zijn artikel had voltooid - de Bilderdijk-kritiek verscheen in negen afleveringen in *De Nederlandsche Spectator* van 14 januari tot en met 23 juni 1860 - stelde De Génestet in het *Zondagsblad* enthousiast vast, dat "Busken Huet - in de Bilderdijk-kwestie, nu geen kwestie meer - alreede zijn zaak, de zaak van het jonge Nederland, zoo goed als gewonnen had".[36] De Génestet begreep dat Huet zich in zijn kritiek op Bilderdijk ook afzette tegen een vorige generatie. Vandaar zijn enthousiasme, want voor 't overige was hij niet zo'n bewonderaar van Huet als poëzie-criticus.[37] Hem zal aangesproken hebben het feit dat en de manier waarop Huet een einde maakte aan de overdreven waardering die de dichter Bilderdijk sinds zijn dood in 1831 ten deel was gevallen, mede door toedoen van de generatie van dertig.

BILDERDIJK-WAARDERING TOT 1860

Willem Bilderdijk is altijd een omstreden figuur geweest. Dat was al zo tijdens zijn leven, maar voor zijn poëzie hadden zijn tijdgenoten alom bewondering. Als twintigjarige won hij gouden en zilveren medailles met zijn gedichten en in het Koninkrijk Holland fungeerde hij als hofpoeet van Lodewijk Napoleon. Ook na het herstel van de Oranje-dynastie bleef Bilderdijk gemakkelijk de eerste onder de dichters uit zijn tijd.[38] Omstreden was Bilderdijk wegens zijn godsdienstige, politieke, historische en wijsgerige opvattingen. Hij had gezworen vijanden, maar ook een kring van volgelingen die hem in alles bewonderden. In zijn latere levensjaren had hij als privaat-docent te Leiden een aantal leerlingen, die afkomstig waren uit de hogere kringen van de Nederlandse samenleving.[39] Na zijn overlijden wisten zij zijn opvattingen op met name godsdienstig en politiek gebied ingang te doen vinden bij een veel grotere groep mensen dan Bilderdijk zelf ooit tijdens zijn leven had bereikt. Het ligt voor de

hand en zo gebeurde het ook, dat zijn volgelingen, met Isaac da Costa voorop, zijn reputatie als dichter zo hoog mogelijk opschroefden. Vergelijkingen met Homerus, Shakespeare en Goethe ging men niet uit de weg; integendeel, Bilderdijk doorstond zulke vergelijkingen glansrijk. Het toppunt van de Bilderdijk-verering van deze kant is de biografie van Da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, die in 1859 verscheen.-[40]

De bewondering voor de dichter Bilderdijk bleef niet beperkt tot de kring van zijn discipelen. In *De Vriend des Vaderlands* en *De Muzen* getuigen de dertigers onmiddellijk na het overlijden van hun kolossale achting voor het 'onuitputtelijke genie', door Potgieter ook wel eerbiedig 'vader Bilderdijk' genoemd. Drost vindt hem 'onvergelijkelijk' en voor Bakhuizen van den Brink is Bilderdijk in 1833 de 'beroemdste onzer dichters' en hij noemt hem in één adem met Goethe. Beets, Hasebroek en Heye doen voor hen in bewondering niet onder.[41] Na de oprichting van *De Gids* in 1837 wordt de bewondering van Potgieter en Bakhuizen van den Brink voor Bilderdijk minder. Nog steeds hebben ze veel lof voor zijn poëzie, maar Goethe is nu voor hen de ideale dichter[42] en in 1842 waarschuwt *De Gids* voor al te trouwe navolging van Bilderdijks poëzie.-[43] Maar naast deze kritische bewonderaars staat dan weer Beets, die in 1856 een essay over Bilderdijk publiceert, dat bestaat uit één lang aangehouden lofzang op de grote meester.[44]

Datzelfde jaar, 1856, beleeft de Bilderdijk-waardering een tastbaar hoogtepunt in de verschijning van de eerste aflevering van de verzamelde gedichten. A.C. Kruseman zet zijn uitgeverij op het spel om de 'kompleete dichtwerken' van Bilderdijk uit te geven.[45] De uitgave was een waagstuk, want Bilderdijk is wel een buitensporig geprezen, maar nooit een populair dichter als bijvoorbeeld Tollens geweest. Onder toezicht van Da Costa verschenen van 1856 tot 1859, in 45 maandelijkse afleveringen, 15 delen van elk zo'n 500 bladzijden. Voor Kruseman werd de uitgave een succes, voor Bilderdijk niet.[46] Uitgerekend dit hoogtepunt in de Bilderdijk-waardering werd, mede door toedoen van Da Costa zelf, het keerpunt in die waardering.

Als deel zestien verscheen in november 1859 de al genoemde biografie van Da Costa. Voor Da Costa vormde dit deel de kroon op het hele project. Ter afsluiting van de 'kompleete dichtwerken' zou hij een 'apologetischbiografische proeve' geven, waarin noch de tijdgenoten van Bilderdijk, noch de ondankbaren van zijn eigen tijd zouden worden gespaard. In dit boek richtte hij, bovenop de nu voltooide uitgave, een erezuil voor Bilderdijk op.[47]

Nog geen twee maanden later schopt Huet zo hard tegen deze zuil aan, dat Bilderdijk onherstelbare schade wordt toegebracht. De direkte aanleiding voor zijn Bilderdijk-kritiek is de biografie van Da Costa, en in 1860 slaagt Huet erin om Bilderdijk als mens en als dichter te ontluisteren en zorgt daarmee voor een keerpunt in de Bilderdijk-waardering. Deze vaststelling is niet nieuw[48], maar wel belangrijk, omdat hieruit blijkt hoe verstrekkend Huets oordelen voor de literatuurgeschiedenis konden zijn. Het is dus onjuist, zoals J. Goedegebuure onlangs in zijn artikel over de canonvorming na Knuvelder beweerde, dat de "knik in de waardering [van Bilderdijk] werd veroorzaakt door het optreden van de Tachtigers; met het kritische en herijkende werk van Kloos en Van Deyssel begint de verguizing van Bilderdijk en de appreciatie van Multatuli."[49] Dat is een verkeerde voorstelling van zaken die, afgezien daarvan, dat het niet goed is om de betekenis van de tachtigers groter te maken dan zij is geweest, daarom betreurenswaardig is, omdat zij Huet zijn welverdiende loon onthoudt: het was immers zijn bedoeling om door het schrijven van deze kritiek Bilderdijk van zijn voetstuk te stoten. Bovendien wordt zo afbreuk gedaan aan zijn rol als wegbereider van tachtig en daarmee aan zijn betekenis voor de Nederlandse letterkunde. Het is één van de blijvende verdiensten van zijn kritisch werk dat hij een eind gemaakt heeft aan de overschatting van een aantal auteurs.

HUET VERSUS BILDERDIJK

De aanval van Huet op Bilderdijk in zijn kritiek van 1860 vindt zijn oorsprong in de verschijning van de 'kompleete dichtwerken'. Naar mate de uitgave ervan vordert, voelt Huet zijn weerzin tegen de mens en de dichter Bilderdijk groeien. In 1856, in een recensie van Beets *Verpoozingen op letterkundig gebied*, waarin is opgenomen het al genoemde kritiekloze opstel over Bilderdijk, twijfelt hij, zij het nog voorzichtig, aan de rechtmatigheid van de lof door Beets aan Bilderdijk toegezwaaid[50]; een jaar later laat hij weten niet te geloven, dat de als gevolg van Krusemans uitgave 'ontwaakte sympathie voor Bilderdijk' gunstig zal werken op de veredeling van de literaire smaak in Nederland: "De schoonheidszin des grooten dichters zelven schijnt niet van de zuiverste. Zal men ons van heiligschennis beschuldigen, indien wij verklaren in Bilderdijks teekeningen, meer bepaald in zijne behandeling van het vrouwenbeeld, eene vleeschhouwers-, eene spekslagersnatuur te voelen doorschemeren, wier invloed alles behalve geschikt is om den kunstzin onzer natie te veredelen?"[51] En in datzelfde jaar moet J.J. van Oosterzee het ontgelden, omdat hij Bilderdijk met Goethe heeft vergeleken. Dat ging te ver: "Wat

men ook doe om Bilderdijk tot Goethes hoogte op te hijschen, het gaat niet aan; de afstand is te groot en Bilderdijk te log; hij breekt onderweg."[52]

Huet kende het werk van Bilderdijk goed. Niet alleen behoorde hij tot de intekenaren op de 'kompleete dichtwerken', hij werkte er zelfs aan mee: hij was belast met de correctie van het Grieks.[53] Hij heeft dus alle tijd en gelegenheid gehad om in de drie en een half jaar dat deze uitgave verscheen, de gedichten van Bilderdijk te lezen. Het gevolg was een toenemende teleurstelling in zijn poëzie en zijn karakter, die zou resulteren in een gevoel van ontgoocheling en de overtuiging dat de "jonge Nederlander van den tegenwoordigen tijd, voor zoo ver hij aanspraak maakt op kennis en beschaving" op een gegeven ogenblik zal moeten "afrekenen met Bilderdijk."[54] Huet heeft dat voor eens en voor al gedaan, niet alleen voor zichzelf, maar voor vele generaties na hem.

De direkte aanleiding voor de kritiek was Da Costa's biografie over Bilderdijk. Deze 'hartstogtelijke studie', om Huets woorden te gebruiken, prikkelde hem tot een niet minder emotionele kritiek. In 1863 heeft Huet, schrijvend over Da Costa, onthuld dat "wat mij tegen het boek meest innam was dat, Bilderdijk daarin [...] werd voorgesteld als een Messias, door het Nederland der 19de eeuw miskend, verworpen, doorstoken, en zoo niet gekruisigd dan toch langzaam doodgehongerd."[55] Na de ontgoocheling over Bilderdijk als mens en dichter was het laatste waar Huet behoefte aan had een heiligverklaring van juist die dichter. In zijn kritiek zet hij zich dan ook af tegen Da Costa's biografie. Uitgangspunt is de door Da Costa opgeworpen vraag: vanwaar Bilderdijks miskenning? Voor Da Costa is het antwoord niet moeilijk: "De miskenning van Bilderdijks grootheid ligt eenvoudig in de vooroordeelen zijner natie."[56] Huet is het daar niet mee eens. Van miskenning is in zijn ogen geen sprake: "Bilderdijks grootheid als mensch en dichter [is] aan geen redelijken twijfel onderhevig". (Bilderdijk, 1860, p. 11)[57] Miskenning is het woord niet, maar wel geeft hij toe dat Bilderdijk impopulair is. Ondanks het betrekkelijke succes van de uitgave van zijn verzamelde dichtwerken moet Huet toegeven: "geen dichter hier te lande zoo impopulair als deze." (Bilderdijk, 1860, p. 11)[58] Maar in tegenstelling tot Da Costa zoekt hij de reden van die impopulariteit niet bij het Nederlandse volk: "Onzes inziens ligt de schuld dier impopulariteit niet in de eerste plaats aan de natie, maar aan Bilderdijk-zelven; aan de gebreken van diens poësie, aan de gebreken ook van het karakter dat uit die poësie ons toespreekt." (Bilderdijk , 1860, p. 11)

In het vervolg van zijn kritiek zal Huet de gebreken van Bilderdijks poëzie en karakter breed uitmeten. Daarbij maakt hij om de lezer van

zijn gelijk te overtuigen gebruik van dezelfde aanhalingen uit de gedichten als Da Costa had gekozen ten bewijze van Bilderdijks literair vermogen. Om de lezer onmiddellijk duidelijkheid te verschaffen over zijn mening omtrent Bilderdijk, vervolgt hij bovenstaand citaat, in scherpe tegenstelling tot Da Costa's verheerlijkte bewondering, met deze karakteristiek: "Bijna grenzeloos ijdel, hartstogtelijk zonder teederheid, scherp, maar grof, log en laborieus van humor, een onvermoeibaar versifex, een bezinger van het onbezingbare, onkiesch, smakeloos, duister, onnaauwkeurig, breedsprakig, is het niet mogelijk dat Bilderdijk de dichter zij of worde naar het hart eener natie als de onze." (Bilderdijk, 1860, p. 11) Op deze manier heeft Huet niet alleen zijn plaats in de Bilderdijk-waardering bij het begin van de kritiek bepaald, hij heeft ook meteen het vonnis geveld. In het vervolg van zijn kritiek zal hij punt voor punt de argumenten geven die hem tot deze slotsom hebben gebracht. In de eerste aflevering nog zal hij uitleggen waarom Bilderdijks humor log en laborieus is, in de tweede, een week later, is Bilderdijks ijdelheid aan de beurt, in de vierde aflevering legt Huet uit wat hij heeft bedoeld toen hij Bilderdijk 'hartstogtelijk zonder teederheid' noemde, enz. Zo probeert hij het door hem in de aanvang van zijn kritiek gevelde vonnis voor de lezers aannemelijk te maken.

Deze methode werkt en dezelfde methode zal hij later ook gebruiken als hij Jacob Cats een soortgelijke executie laat ondergaan. Cats immers was naar zijn smaak precies zo'n overgewaardeerde dichter als Bilderdijk. Ook in ander kritieken, zij het in mindere mate, maakt Huet gebruik van deze manier van kritiseren. Bijvoorbeeld als hij de reputaties van dichters als Bernard ter Haar en H.K. Poot tot redelijke proporties wil terugbrengen, of als hij wil afrekenen met een roman als Jacob van Lenneps *Klaasje Zevenster*.[59] Het is een sterk retorische manier van kritiseren: met een stortvloed van oordelen, die hij pas achteraf zal motiveren, probeert hij in één klap de positie van een auteur of boek te vernietigen.

Zo'n felle en ook zo'n persoonlijke aanval op een zo beroemd auteur als Bilderdijk was in de Nederlandse literatuur ongekend. De kritiek wekte in- en ontstemming[60] en Huet, die tot dan toe vooral bekend was als theoloog, behoorde van nu af aan voorgoed tot de bekendste letterkundigen van zijn tijd. En Da Costa? Zijn familie wist te verhinderen dat hij de nummers van *De Nederlandsche Spectator* onder ogen kreeg. Er waren zes van de negen afleveringen van de kritiek verschenen, toen Da Costa, op 28 april 1860, stierf, in de gelukkige onwetendheid van wat Huet zijn verafgode leermeester had aangedaan.[61]

Dat de kritiek opschudding verwekte, kwam ook hierdoor dat Huet zijn kritiek niet beperkte tot de poëzie van Bilderdijk, maar evenzeer zijn karakter, zoals dat 'uit die poësie ons toespreekt" (Bilderdijk, 1860, p. 11) in het geding bracht. Dat was een nieuwe manier van kritiek bedrijven voor Nederland.

Het is niet de eerste keer dat Huet van een dergelijke opvatting over de literaire kritiek blijk geeft. Twee jaar eerder had hij in de voorrede van *Uit Fanny Fern* (een vertaling van fragmenten uit Fanny Ferns *Fern-leaves*) duidelijk verband gelegd tussen de levensloop van de schrijfster en haar literaire werk.[62] Maar nog niet eerder heeft Huet zo uitvoerig en consequent studie gemaakt van werk en schrijver in hun onderlinge samenhang als in dit stuk over Bilderdijk.

Voor Huet is, zoals hij acht jaar later in de voorrede van zijn eerste bundel *Litterarische Fantasien* zal verklaren, de aandacht voor de persoon van de schrijver het criterium dat de nieuwe literaire kritiek van de oude onderscheidt: "De moderne literaire kritiek onderscheidt zich van die van de 18de eeuw voornamelijk hierdoor, dat zij in elk auteur van eenige beteekenis een belangwekkend menschelijk wezen ziet. Hare leer is, dat een schrijver juister gewaardeerd wordt naarmate men zijn werken meer als een uitvloeisel van zijnen aard en hemzelf nadrukkelijk als het produkt beschouwt van de maatschappelijken toestand, te midden waarvan hij geboren is en geleefd heeft, of voortgaat te leven."[63]

Wat Huet hier, in 1868, in deze zeldzame theoretische beschouwing over de literaire kritiek schrijft over hét kenmerk van de moderne kritiek, doet, met uitzondering van de passage over de schrijver als het produkt van zijn maatschappelijke toestand, sterk denken aan wat hij tien jaar eerder, in 1858, heeft geschreven n.a.v. Beets *Verpoozingen op letterkundig gebied* over de noodzaak van een methode in de kritiek; een methode die inhield dat een schrijver bestudeerd moest worden in zijn gehele persoonlijkheid, in zijn ontwikkeling en in zijn verhouding tot zijn tijdgenoten. Zonder een dergelijke methode zou de literatuurkritiek nooit het stadium van 'het dilettantisme' ontgroeien.[64] Die werkwijze, die Huet zijn leven lang trouw zal blijven, wordt hier, in zijn kritiek op Bilderdijk, voor het eerst toegepast.

Zo'n op de persoon gerichte literaire kritiek loopt het gevaar, dat zaken die niets met de literatuur van doen hebben, ja zelfs roddel, achterklap en kwaadsprekerij in de plaats komen van serieuze literatuurstudie. Huet was zich van dat gevaar bewust: "Die methode heeft ongetwijfeld hare schaduwzijden. Zij stelt de kritiek bloot aan het verwijt,

in den loop des tijds *mauvaise langue* te zijn geworden; en die beschuldiging is dikwijls verdiend."[65] Toch heeft Huet zijn redenen aan deze methode vast te houden. In 1861, in een opstel over Henry Murger, verdedigt hij zijn kritische werkwijze aldus: "Elks persoonlijkheid [...] concentreert zich in zijne levensbeschouwing. Gelijk deze is, zoo is hijzelf. Is hij dichter en romanschrijver, zooals Henry Murger, het zal niet alleen des te gemakkelijker vallen hem uit zijne levensbeschouwing te leeren kennen - want veel nadrukkelijker en herkenbaarder dan bij gewone stervelingen verraadt zich zijn inwendige mensch door zijne werken - maar het zal ook billijk wezen hem daarnaar te beoordeelen. Sommigen beweren dat men zoodoende den mensch en den kunstenaar wederregtelijk met elkander verwart, de fouten van den één verhaalt op den ander, en in één woord op het gebied van het schoone een maatstaf overbrengt die alleen te huis behoort op dat van moraal en kerkgeloof." (Murger, 1861, p. 228) Zijn manier van kritiseren betekent dus, dat hij bij de totstandkoming van een oordeel over een auteur of werk zich niet alleen laat leiden door esthetische principes, maar evenzeer door principes die voortvloeien uit zijn 'zedelijkheidsleer'. Huet erkent dat, maar brengt hiertegen in, dat het een dwaasheid is om de mens en de kunstenaar van elkaar te scheiden, om te beweren dat er 'geen gemeenschap hoegenaamd' tussen deze twee is. En dat wat het hanteren van 'de maatstaf van moraal en kerkgeloof' op het gebied van de schone kunsten aangaat: "Nimmer wel is waar zal ons bijzonder kerkgeloof, nimmer onze overleveringsmoraal, onze toetssteen mogen zijn bij het beoordeelen van den kunstenaarsarbeid zoo min van andersdenkenden als van geloofsgenooten; doch wanneer gij mij het regt betwist onderzoek te doen naar de levensbeschouwing eens dichters, eens schilders, eens toonkunstenaars [...], indien gij niet gedoogt dat ik aan hem en aan zijnen arbeid dien maatstaf aanlegge en des noods beide daarnaar vonnisse, dan zeg ik dat gij buiten de menschelijkheid en mitsdien buiten de waarheid staat." (Murger, 1861, p. 228)

Belangrijker dan de vraag of dit nu wel of niet een overtuigend antwoord is, is de constatering dat deze opvatting Huet stempelt tot een moralist. In die zin dat hij weliswaar een benepen moralisme afwijst, maar zijn morele opvattingen wel degelijk van invloed zijn op zijn esthetisch oordeel.

In de kritiek op Murger is de moralist volop aanwezig; zozeer, dat misschien dit de reden is, dat hij haar zelf nooit heeft laten herdrukken.[66] Deze kritiek laat zien dat overwegingen van morele aard grote invloed kunnen hebben op zijn esthetisch oordeel. Het 'levensbeginsel' dat Huet bij Murger ontdekt en veroordeelt, is zijn fysiologische kijk op de liefde

tussen man en vrouw. De redenering van Murger is, dat men in zijn jeugd door hartstochten wordt beheerst en dat het tegennatuurlijk is daar niet aan toe te geven. Hij verheerlijkt de ongebonden liefde en zijn boodschap aan de jongeren luidt: "Le premier devoir de la jeunesse c'est le plaisir, et l'amour en est la première vertu." Huet keurt deze frivole levensbeschouwing volstrekt af. Een dergelijke liefde 'vormt huisgezin noch maatschappij' is zijn eerste bezwaar en tegenover Murgers vrije liefde stelt hij, nog geen twee jaar getrouwd, het huwelijk: "Onze door de maatschappij gewettigde huwelijksliefde [...] opent tevens eene gelegenheid tot grooter levensvreugde dan anders op eenigerlei wijze verwezenlijkt kan worden; grooter, in elk geval, dan langs den weg van tijdelijke verbindtenissen te bekomen is." Wat Huet bovendien mishaagt in de door Murger voorgestane vrijblijvende liefdesverhoudingen, is dat er vaak 'eene aanmerkelijke hoeveelheid zelfzucht en hardvochtigheid' onder schuilt. De manier waarop Murger meent dat de mens moet omgaan met zijn hartstochten deugt niet: "Wat is moet zijn: aldus onze hartstogten. Niet evenwel onze hartstogten op zichzelve; niet onze hartstogten buiten verband met onzen wil, hun tegenwigt en correctief. Harmonische ontwikkeling is de eisch van ons wezen." Beheerste harstochten, dat is de kern van Huets levensbeschouwing en die "levensbeschouwing staat ongetwijfeld hooger. Gelijk zij een waarborg is van duurzamer en reiner geluk, gelijk zij noopt tot edeler en heldhaftiger inspanning, desgelijks is zij dichtelijker dan ieder ander." (Murger, 1861, p. 238-239) En met die laatste zinsnede legitimeert hij zijn moralistische kritiek, als het gaat om te oordelen over de kunst.

De kritiek op Murger is een extreem voorbeeld van Huet als moralist. Zo'n kritiek heeft Huet niet meer gepubliceerd en stellig spelen er in dit betoog over de beteugeling van de hartstochten persoonlijke elementen mee[67], maar zijn vrouw heeft geen ongelijk als ze in 1880 als hét punt van overeenkomst tussen haar echtgenoot en Ch.A. Sainte-Beuve noemt "dat ook Huet's kritieken het werk van een moralist zijn."[68]

Leidt dus de nieuwe literatuurkritiek met haar grote aandacht voor de persoon van de dichter in het werk gemakkelijk tot oordeelvellingen over die persoon en zijn morele opvattingen, deze nieuwe kritiek vereist ook een grondige studie, wil zij tenminste recht doen aan een auteur of werk. Om een afgewogen oordeel te geven over het karakter van een schrijver is het noodzakelijk zijn werk en levensloop goed te kennen, terwijl daarnaast historische kennis en psychologisch inzicht niet gemist kunnen worden. Zo'n methode vraagt nogal wat van de criticus. En waar Huet er zo vaak op uitmuntende wijze in is geslaagd, is het heel begrijpelijk dat

zijn vrouw vol bewondering uitroept, dat hij "eene wetenschap gemaakt heeft van hetgeen in ons land nog geene wetenschap was."[69]

Wat betekent deze nieuwe literaire kritiek voor het geval Bilderdijk? Behalve dat uit alles blijkt dat Huet leven en werk van Bilderdijk grondig heeft bestudeerd, worden er in deze kritiek regelmatig morele oordelen uitgesproken, met name waar Bilderdijks karakter, zoals dat uit diens werk spreekt, aan de orde wordt gesteld. Zo schort het hem bijvoorbeeld aan oprecht gevoel (Bilderdijk, 1860, p. 92-94) en brengt een vergelijking tussen zijn levensgeschiedenis en zijn poëzie zijn eigenliefde, ijdelheid en zelfverheerlijking aan het licht. (Bilderdijk, 1860, p. 28-29). Dergelijke oordelen richten zich meer tegen de maker van het werk dan tegen het werk zelf, maar op andere momenten in deze kritiek zijn morele en esthetische opvattingen zo met elkaar vervlochten, dat ze veel direkter invloed hebben op Huets waardeoordeel over Bilderdijks poëzie. Een nadere analyse van zijn kritiek kan dat uitwijzen.

POEZIE-OPVATTINGEN

(a) *Welvoeglijkheid*

Een argument, waarin morele en esthetische normen door elkaar heenlopen, hanteert Huet bijvoorbeeld in zijn kritiek op Bilderdijks satirische poëzie. Die poëzie, stelt Huet, is scherp, maar grof: zijn satire ontaardt soms in een 'mateloos schimpen', dat 'gansch en al op de 's Gravenhaagsche vischmarkt' thuishoort. Ook de literatuur kent haar regels voor goed fatsoen: "Men mag - te weten uit het oogpunt der bellettrie; dat der zedelijkheid nemen wij hier slechts in zoover op als deze laatste met de kunst zamenhangt - men mag onwaardige tegenstanders ook in het openbaar ten toon stellen en hekelen; maar men mag hun niet toevoegen: "Kwaakt u te barsten!" Men mag spotten met eene verachtelijke camaradie die meent dat niemand geest heeft behalve zij en hare vrienden; maar wanneer men haar begroet gelijk Bilderdijk doet in zijne "Letterklubs onzes tijds" (1820):

> Ga, laf gebroed van eeuwige uitvaartzingers,
> Dat by dien lof, van eigen hoogmoed zwelt;
> Maar 's Hemels vloek verstijve u tong en vingers,
> Zoo ge ooit één woord van mijn verscheiden meldt!

dan heeft men opgehouden satiricus te wezen, want men is dan niet

langer een fatsoenlijk man." (Bilderdijk, 1860, p. 122) Zo vonnist Huet Bilderdijks satirische poëzie.

Dergelijke kritiek op slechte manieren in de letterkunde komt veelvuldig voor in Huets recensies: in 1857 bijvoorbeeld berispt hij J.J. van Oosterzee, omdat deze in een redevoering had verwezen - en niet meer dan verwezen! - naar een tekst uit het boek Ezechiël. Dat kon er niet door: "De door den redenaar bedoelde plaats uit Ezechiel is eene vieze historie, misschien bij ongeluk aan deze of gene onzer beschaafde vrouwen bekend, doch waaraan de welvoegelijkheid ten strengste verbiedt eene vergadering van welopgevoede lieden, als aan een lijfstukje te herinneren."[70]

Huet heeft zo zijn opvattingen over wat wel en niet kan in de letterkunde.[71] Daarbij hanteert hij argumenten als 'onkiesch', 'ruw', 'boersch', 'onwelvoegelijk', e.d.; argumenten die voortvloeien uit zijn opvattingen over hetgeen wel en niet betamelijk is. Bilderdijk overschrijdt herhaaldelijk de grenzen die Huet aan het fatsoen stelt, vooral in zijn erotische en echtelijke poëzie. Tegen het genre van de erotische poëzie op zichzelf heeft Huet geen bezwaar. "Alle poësie is rein, mits zij den naam van poësie verdiene" (Bilderdijk, 1860, p. 50), formuleert hij cryptisch; en enkele weken later, als de huwelijkspoëzie aan bod komt, schrijft hij: "Na de godsdienst nu is er geen huldebetoon dat aan het dichterlijk gemoed liefelijker toonen pleegt te ontlokken dan de eeredienst der vrouwen." (Bilderdijk, 1860, p. 163)

Aan het onderwerp ligt het dus niet. Maar de manier waarop Bilderdijk de vrouwen bezingt en toezingt, gaat alle perken te buiten. "Groot is hier de verlegenheid der welopgevoede kritiek. Zal zij den vinger zetten op hetgeen zij aanstootelijk acht? Doch reeds door naar het onkiesche met naam en toenaam te verwijzen zou zij zelve in het oog van velen, inzonderheid de keurigsten en beschaafdsten, een steen des aanstoots worden en ergernis geven." En de oorzaak van die verlegenheid is: "Bilderdijk toch dwingt in zijne gedichten, ook en telkens in zijne niet-erotische poësie, tot eene soort van intimiteiten door, waarover nu eenmaal geen fatsoenlijk man zich in fatsoenlijk gezelschap durft uitlaten." (Bilderdijk, 1860, p. 50)

Wat Huet met dit laatste bedoelt, wordt zichtbaar in zijn kritiek op een fragment uit één van Bilderdijks gedichten voor zijn tweede vrouw. Het gaat om het begin van 'Aan mijne Egade'[72], dat dateert van 1822. Dat jaartal is van belang, omdat het Huet in staat stelt te constateren, dat Bilderdijk 66 jaar was, toen hij het volgende vers voor zijn vijfenveertigjarige vrouw schreef:

" 'k Heb dan niet vergeefs gebeden,

Als ik op mijn Egaâs borst
En omstrengeld van haar leden,
In 't gevoel dier zaligheden
Tot u opzag, Levensvorst!
'k Hief dan in de Huwelijksweelde
't Hart niet vruchteloos tot mijn God,
En het uitzicht dat ons streelde
(Gy die mijn vervoering deelde!)
Was waarachtig zielsgenot -
Dierbre, de Engel van het leven
Daalde neêr op ons gebed.
Ja, ons hart tot God geheven,
Heeft Zijn adem voelen zweven
Over 't eens weêr vruchtbaar bed.
Dankend smolten we en verzonken
In de zwijmeling der lust;
En ontwaakten, hemeldronken,
Gloeiende van liefdevonken
Die geen zielsverzading bluscht ... "

Een merkwaardig gedicht, dat is zeker. Voor Huet is het aanleiding om te verklaren, dat "de "ongoddellijke wildzang" van Byron, van Alfred de Musset [...] een minder groote wanklank [is] in onze ooren, en eene minder zware proef voor onzen al of niet zuiveren smaak, dan de huisvaderlijke weelderigheid van dien bejaarden burgerman, die niet-alleen alles bezingt, tot de verborgenste uitingen van zijn dierlijk leven toe, maar die ook bovendien, godvreezend wellusteling, op de zinnelijkste wijze en te midden van het snikken der hartstogtelijkheid den naam en de gedachte van zijnen God onder deze zangen mengt. Waarbij nog komt dat het ons onmenselijk toeschijnt dat een man, hij zij sjouwerman of dichter, de vrouw die hij lief heeft, en die hem acht kinderen schonk, na volle vijf en twintig jaren huwelijk aldus in het openbaar prostitueert." (Bilderdijk, 1860, p. 94-95)

Zo'n oordeel zegt net zoveel over Huets gevoel voor betamelijkheid, als het gedicht een curieus inzicht biedt in de verstrengeling van sexuele en godsdienstige gevoelens bij Bilderdijk. Voor Huet ging wat Bilderdijk hier had geschreven om verschillende redenen over de schreef: het sexuele verkeer tussen man en vrouw (en dan nog met z'n eigen vrouw), door Bilderdijk hier zo openlijk bezongen, acht hij geen onderwerp van beschaafde poëzie en het leggen van een verband hiertussen met God keurt hij geheel en al af.

Met argumenten die voortvloeien uit zijn opvattingen over wat wel of niet behoort, veroordeelt Huet deze poëzie. Dat is iets anders dan het oordelen over een levensbeschouwing op morele gronden. Het is, om Huets woorden te gebruiken, geen 'moraal' of 'kerkgeloof' dat hem hier tot zijn oordeel brengt, maar veeleer een gevoel van walging, waarin onuitgesproken fatsoensnormen een verbinding zijn aangegaan met zijn gevoel voor schoonheid: vanwege de inhoud van dit gedicht kán Huet het niet mooi vinden.

Voor zulke fatsoenskritiek geldt hetzelfde als voor zijn kritiek op de stijl van een literair werk: het intuïtieve van dergelijke kritiek is onmiskenbaar. Nergens staat dat, wat de stijl betreft, duidelijker te lezen dan in zijn kritiek op A.L.G. Bosboom-Toussaint in *De Gids* van november 1864. In haar werk komen uitdrukkingen voor "waarvan men met den vinger het verkeerde aanwijzen kan", maar hij heeft niet zozeer iets tegen deze bijzonderheden als wel tegen het geheel, al weet hij niet goed hoe hij dat onder woorden moet brengen: "*Cela ne se dit pas*. Willekeuriger en tirannieker kan het niet; en toch [...] weet ik mijne bedenkingen tegen een aantal van mevrouw Bosboom's volzinnen, inzonderheid wanneer zij voor zichzelve spreekt, niet beter in te kleeden dan door het overnemen van die magtspreuk."[73]

Is evenzo Huets fatsoens-kritiek een subjectieve aangelegenheid, ten dele kan zij intersubjectief genoemd worden, inzover zijn opvattingen over wat wel en niet betamelijk is, overeenstemmen met die van zijn tijdgenoten.[74] En dat dat zo is, moge blijken uit de volgende opmerking van Huet, gemaakt naar aanleiding van de bruiloftsverzen van de achttiende-eeuwse dichter H.K. Poot: "Wij kinderen van een beschaafder geslacht schamen ons onder het lezen dier verzen de oogen uit het hoofd, en het denkbeeld alleen dat de bruiloft van onze eigen kinderen zou kunnen opgeluisterd worden door soortgelijke liederen, is genoeg om ons eene rilling aan te jagen." En daarop laat hij deze veelzeggende toelichting volgen: "Doch vergeten wij niet dat de geschiedenis van elke humaniteit uit den aard der zaak en met andere woorden die eener allengs aan zichzelve ontwassende ruwheid is."[75] Hier bereikt het vooruitgangsgeloof van de negentiende eeuw de zedelijkheid van alle dag.

De fatsoens-kritiek bekleedt een belangrijke plaats in Huets kritische praktijk, met name in zijn beoordeling van oudere letterkunde: in het algemeen geldt, dat de letterkunde van de zeventiende en de achttiende eeuw in zijn ogen vaak de perken van de welvoeglijkheid te buiten gaat; en dat heeft gevolgen voor zijn waardering ervan.[76] Met andere woorden, zijn negentiende-eeuwse opvattingen over fatsoen beïnvloeden zijn esthetisch oordeel over de oudere letterkunde.

Tot slot nog één opmerking over deze soort van kritiek: afgezien van het subjectieve element herinnert de fatsoenskritiek in nog een opzicht aan Huets stilistische kritiek, namelijk door de stelligheid waarmee zij gebracht wordt. Een stelligheid die verbazing wekt, omdat juist Huet zelf door zijn tijdgenoten vaak een gebrek aan distinctie en een al te ruw woordgebruik werd verweten.[77]

(b) *Realisme*

Verwant aan de kritiek op Bilderdijks ongemanierdheid in de letteren is Huets kritiek op het realisme in zijn poëzie. In de weergave van de werkelijkheid wist Bilderdijk vaak geen maat te houden. Dat heeft gevolgen, is de mening van Huet, voor het dichterlijk gehalte van zijn poëzie. In zijn poëzie wordt "te veel geschilderd, te weinig geëffleureerd; de toetsen zijn niet fijn genoeg om dichterlijk te heeten." Poëzie moet iets te raden overlaten: "Dan zou de voorstelling poësie zijn geweest, want zij zou iets te vermoeden hebben gegeven." (Bilderdijk, 1860, p. 95) Er moet over de uitbeelding van de werkelijkheid in de poëzie als het ware een waas worden geworpen. Gebeurt dat niet, dan gaat dat ten koste van de poëzie.

Zo maakt bijvoorbeeld niemand zich een illusie over de dichterlijke waarde van de verzen van J.F. Helmers, schrijft Huet in 1859, want deze dichter "toont aan de poësie reeds daardoor de dienst te hebben opgezegd, dat hij door de overdreven forschheid zijner uitdrukkingen onze verbeelding op non-activiteit stelt, haar niets te doen overlaat, en aldus dien liefelijke demi-jour onmogelijk maakt, die de eigenaardige lichtgloed is van het tooverland der poësie. Om waarlijk dichter te zijn moet men als Goethe ontvangen hebben

> Aus Morgenduft gewebt und Sonnenklarheit,
> Der Dichtung Schleier aus der Hand der Wahrheit."[78]

Het betekent dat de poëzie, zonder zichzelf te verloochenen, niet te ver het pad van het realisme kan opgaan. Bij het uitbeelden van de werkelijkheid, verlangt Huet terughoudendheid. Hij betwist niet dat de werkelijkheid uitgangspunt voor de poëzie is, maar de werkelijkheid mag niet onverhuld worden uitgebeeld: zij moet, zoals Huet het noemt 'geïdealiseerd' worden. Iemand die zich een meester toont in het 'idealiseren' van de werkelijkheid is voor hem De Génestet.[79]

Deze eis de werkelijkheid verhuld weer te geven, houdt niet in dat Huet tegen realisme is. Integendeel, op zijn manier is hij een realist, zoals blijkt uit zijn beschouwing over J. Bellamy. Korte tijd nadat de

laatste aflevering van zijn Bilderdijk-kritiek in *De Nederlandsche Spectator* was gepubliceerd, zette Huet zich aan het schrijven van een geschiedenis van de Nederlandse literatuur in de laaste jaren van de achttiende eeuw. Opmerkelijk genoeg werd deze geschiedenis niet gepubliceerd, tenminste niet tijdens zijn leven, maar door Huet voorgelezen in negen zittingen, gehouden in de winter van 1860-1861 in Amsterdam, Haarlem en Utrecht.[80] Huet zag in de literatuur uit de laatste jaren van de achttiende eeuw een voorbereiding op de negentiende-eeuwse literatuur. Het nieuwe dat hij waarnam en waardeerde, was het opkomend realisme, het zich losmaken van classicistische regels en dichterscholen. Exponenten van die nieuwe beweging waren de broers Willem en Onno Zwier van Haren en vooral Bellamy: "Bellamy is de vaderlandsche dichter in wiens persoon onze poëzie den overgang gemaakt heeft van het conventionele en leugenachtige der achttiende tot het waarachtige en natuurlijke der negentiende eeuw." (Lezingen, 1887 I, p. 135) Een treffend voorbeeld van deze ontwikkeling ziet Huet in Bellamy's romance *Roosje*. De romance namelijk was een achttiende-eeuws, aan vaste regels gebonden genre, maar als Bellamy in dit genre iets probert te leveren, dan gaat bij hem de natuur boven de leer: "Bellamy *kon* niet; hij kon met zijne romance niet gereed komen, en daarom gaf hij "Roosje" in de plaats; "Roosje", dat hij in zijne eenvoudigheid slechts "eene Vertelling" durfde noemen, en dat juist voor onze negentiende eeuw de éénig mogelijk vorm der romance is." (Lezingen, 1887 I, p. 139) *Roosje* is "met een kunstenaarsoog aan de werkelijkheid [...] afgekeken", het is een voorbeeld van realisme dat een hogere plaats in de nieuwere literatuurgeschiedenis verdient dan de traditionele romances. (Lezingen, 1887 I, p. 139) Bellamy "was hetgeen men in onze dagen een realist noemt." (Lezingen, 1887 I, p. 141)

Na deze veelzeggende constatering vervolgt Huet met de in dit verband belangrijke beperkende toevoeging: men moet evenwel Bellamy niet zien als een rechtstreekse nakomeling van de zeventiende-eeuwse realistische schilders Adriaan Brouwer en Jan Steen, "want er is in Bellamy's verzen niets dat aan de tooneelen van Steen en Brouwer herinnert." Wel is er verwantschap in die zin dat Bellamy evenals Steen en Brouwer "de kunst verstond om de werkelijkheid als het ware op heeter daad te betrappen en de haar eigenaardige poëzie in het licht te stellen." (Lezingen, 1887 I, p. 141) Maar het realisme van Bellamy onderscheidde zich van dat van de zeventiende-eeuwers, doordat hij de werkelijkheid niet alleen wist te betrappen, maar bovendien te idealiseren. "In dit betrappen en idealiseren van de werkelijkheid was Bellamy een meester, en zijne les aan de schilders verdient ook door de dichters behartigd te worden:

O schilders weest toch schilders!
En maakt op uw tafreelen
Geen misdruk van de Schepping!" (Lezingen, 1887 I, p. 142)[81]

Huet is dus een aanhanger van een realisme dat in enkele opzichten begrensd is: de literatuur mag zich niet met elk onderwerp inlaten en evenmin is het haar toegestaan om de werkelijkheid te nauwgezet uit te beelden: al te ruwe tonelen moeten om aanstooot te vermijden, versluierd worden weergegeven; het is aan de verbeelding om het ontbrekende aan te vullen.[82]

Deze houding ten aanzien van realisme doet sterk denken aan Huets opvattingen over welvoeglijkheid in de letteren. Op gelijke wijze als bijvoorbeeld Bilderdijks poëzie de grenzen van het fatsoenlijke overschrijdt, gaat hij te ver in zijn beschrijving van de werkelijkheid; te ver, gemeten naar soortgelijke, grotendeels onuitgesproken normen als Huet hanteert ten aanzien van de literaire wellevendheid.

Huets kritiek op Bilderdijks poëzie bereikt een hoogtepunt in een aanval op het leerdicht *De ziekte der Geleerden*, een gedicht dat door Bilderdijkvereerders als Beets, Da Costa en de Leuvense hoogleraar J. David werd gehouden voor een meesterwerk, maar voor Huet "eene daad [...] van pyramidalen wansmaak" was. (Bilderdijk, 1860, p. 170) De voornaamste reden daarvoor is het realisme in dit gedicht.

De ziekte der Geleerden is een 3000 regels tellend gedicht over ziekte en genezing, waarin Bilderdijk zijn (vele) ervaringen als zieke en zijn te hooi en te gras vergaarde kennis van de medische wetenschap uitstort. Al moet Huet toegeven dat er in dit gedicht mooie passages voorkomen, zijn oordeel over het geheel is, dat Bilderdijk hier de poëzie heeft vermoord. Niet zozeer, omdat het een 'kunstmatige *tour de force*' is, waaraan de ware inspiratie ontbreekt, maar vanwege de vele 'ruwheden' in het dichtwerk, omdat Bilderdijk zich had opgehouden met "de schildering van bijzonderheden, van jammeren en elenden, waarvan het de taak der poësie is ons te troosten, niet ze voor onze oogen uit te stallen en ons als bij de haren doorheen te slepen". (Bilderdijk, 1860, p. 171) Huet heeft ook kritiek op de vorm van het gedicht, op de compositie ervan, op de aaneenschakeling van de verschillende delen, op de indeling van de stof, e.d., maar het monstrueuze van dit dichtwerk zit 'm in de uitbeelding van wat in de poëzie niet uitgebeeld behoort te worden: "De ziekte der geleerden - zij is even onbezingbaar, onbezingbaarder nog, dan de aardappelen- of de hondenziekte. Geene kwalen zoo vunzig als die der letterzwoegeren, die van het geconstipeerd en expectorerend geslacht der

kamergeleerden. Wie deze walgelijke stemmingen der pschychiesche natuur tot het onderwerp van een leerdicht kiest en verheft, zondigt hiermede tegen den goeden smaak, vergrijpt zich aan de poësie, en kan te dezen aanzien slechts als voorbeeld tot waarschuwing bij de nakomelingschap in aandenken blijven." (Bilderdijk, 1860, p. 195-196)

Bilderdijk als afschrikwekkend voorbeeld, op dat eindoordeel is Huet tenslotte uitgekomen en met de verzekering dat het hem niet aan bewijzen ontbreekt om die conclusie te staven, besluit hij zijn kritiek. Een kritiek die ruwweg in twee delen uiteenvalt. Het eerste deel opent met de hierboven geciteerde aanval op de mens en de dichter, waarna Huet vervolgens met behulp van citaten uit Bilderdijks gehele dichterlijke oeuvre de juistheid van dit vonnis aannemelijk probeert te maken, met ander woorden, dat Bilderdijks humor niet deugt, dat hij ijdel is, ongeloofwaardig, dat zijn poëzie getuigt van een 'hartstogtelijkheid zonder teederheid' etc. Het is kritiek die zich hoofdzakelijk richt tegen het karakter van Bilderdijk, maar ook afgezien van het betreurenswaardige karakter dat uit die poëzie spreekt, kan Huet weinig waardering opbrengen voor Bilderdijks dichtkunst: "konden Bilderdijks kompleete dichtwerken in een vijzel worden fijngestampt, men zou geen gruis van denkbeelden, van gevoel, van fantasie bekomen, van hetgeen bij uitnemendheid de dichtkunst kenmerkt, maar hoofdzakelijk gruis van verzen." (Bilderdijk, 1860, p. 162) De kritiek op de poëzie van Bilderdijk staat centraal in het tweede deel van Huets opstel, waar hij zich beperkt tot één (lang) gedicht: *De ziekte der Geleerden*. Ook nu is de kritiek voor Bilderdijk desastreus.

In een noot bij de laaste aflevering van deze kritiek wordt een vervolg aangekondigd, waarin het portret van Bilderdijk voltooid zou worden en waarin Huet zou terugkomen op 'sommige blijvende schoonheden van Bilderdijks poësie'. Dat vervolg is nooit verschenen, maar de aankondiging op zichzelf is al interessant. Huet vond Bilderdijk, ook al klinkt dat misschien verrassend na al deze kritiek, in 't geheel geen slecht dichter; zeker niet gezien binnen Nederlandse verhoudingen. In deze zelfde kritiek noemt hij hem zelfs "een groot dichter, de grootste misschien op wien onze letterkunde te wijzen heeft". (Bilderdijk, 1860, p 66) Alleen was Bilderdijk niet de Nederlandse Homerus of de Nederlandse Goethe, waarvoor Da Costa, Beets en anderen hem hielden. Om de waardering voor Bilderdijk tot normale proporties terug te brengen zag Huet zich gedwongen om allereerst het monument van Da Costa, zoals hij dat voor Bilderdijk had opgericht in zijn *De mensch en de dichter*, omver te halen. Aan de welhaast mythologische verering van Bilderdijk in die jaren moest een einde gemaakt worden en pas daarna, als Bilderdijk van alle over-

in Huets ogen onmiskenbaar was (Bilderdijk, 1860, p. 11, 66, 122-123, 161-162, 170), in het licht gesteld worden. In die zin is er dus ook geen tegenspraak tussen Huets kritiek op Bilderdijk en zijn bewering dat Bilderdijk een groot dichter was, zoals wel is beweerd.[83]

Toch is het beloofde vervolg op deze Bilderdijk-kritiek nooit verschenen. De reden is, dat Huet er nu eenmaal niet de man naar was om Bilderdijks poëzie te kunnen waarderen. Drie belangrijke redenen daarvoor zijn al genoemd: zijn afkeer van Bilderdijks karakter, van zijn ongemanierdheid en van het grensoverschrijdend realisme in zijn poëzie. En dan is er nog een belangrijke, meer strikt literaire reden die verhindert dat Huet Bilderdijks poëzie recht kan doen: namelijk zijn onontvankelijkheid voor wat hij zelf noemde de 'subjectieve poëzie'.

(c) *Subjectiviteit en objectiviteit*

De tegenstelling die Huet maakt tussen subjectieve en objectieve poëzie is gelegen in het wel of niet op de voorgrond treden van de dichter. In de subjectieve poëzie is er sprake van 'regstreeksche uitboezemingen', van poëzie waarin de dichter zijn gedachten, gevoelens en ook persoonlijke omstandigheden direct aan de lezer openbaart. In de objectieve poëzie wordt een denkbeeld of emotie van de dichter via een omweg onder woorden gebracht: aan het idee of gevoel wordt vorm gegeven in een voorstelling die bij de lezer dat gevoel of idee weer moet opwekken.

Voor de laatste manier van poëzie bedrijven reserveert Huet de term 'objectief'. Een term die problematisch is, wanneer men de nadruk legt op de tegenwoordige betekenis van 'zich bepalend tot de feiten, niet beïnvloed door eigen gevoel of door vooroordelen'.[84] Wat Huet met objectiviteit in de poëzie bedoelt, wordt duidelijker als we het vergelijken met wat hij verstaat onder objectiviteit in het proza: namelijk, dat de literatuur moet uitbeelden en door middel van uitgebeelde objecten de lezer denkbeelden en emoties moet laten ervaren. Daarbij moet de schrijver achter het werk verdwijnen. omdat pas dan de uitgebeelde objecten hun eigen, scherpere omtrekken krijgen. Elke keer dat de schrijver zich tussen de door hem opgeroepen voorstelling en de lezer plaatst, gaat dat ten koste van de aanschouwelijkheid. Objectiviteit is derhalve een voorwaarde voor aanschouwelijkheid. Waar het 'subjectieve' doorbreekt, dat wil zeggen, waar de auteur op de voorgrond treedt, wordt die aanschouwelijkheid verstoord, omdat de auteur ten nadele van de uitgebeelde voorstelling de aandacht op zichzelf vestigt. Om het heel kort en simpel te zeggen: het verhaal moet voor zichzelf spreken.[85]

Voor de poëzie geldt hetzelfde. Ook hier moet de auteur naar de achtergrond verdwijnen. In de hiervoor genoemde voorlezingen over de letterkunde in de achttiende eeuw komt het probleem van objectiviteit en subjectiviteit herhaaldelijk ter sprake. Zo prijst Huet Bellamy behalve om zijn 'realisme', om de 'aanschouwelijkheid' van zijn poëzie en hét voorbeeld daarvan is de romance *Roosje*. Daarentegen kritiseert hij de dichter P. Nieuwland, omdat die zich in zijn poëzie wel eens te rechtstreeks tot de lezer richt, met andere woorden te subjectief is. Als voorbeeld daarvan noemt Huet zijn *Ter gedachtenisse van mijn[e] echtgenoote*, dat weliswaar mooi genoemd mag worden, omdat het in welsprekende bewoordingen een zekere algemene menselijke gemoedstoestand uitdrukt, maar dat Huet voor 't overige alle dichterlijke waarde ontzegt: "dat schoone gedicht van Nieuwland aan zijne vroeg gestorven vrouw behoort niet tot de eigenlijk gezegde orde der poëzie, en wel daarom niet, omdat de indirekte opvatting der dingen tevens de alleen poëtische, en Nieuwland's dichtstuk daarentegen niet meer is dan eene louter subjectieve ontboezeming." (Lezingen, 1887 I, p. 275) Om deze verstrekkende uitspraak toe te lichten, citeert Huet twee gedichten van Nieuwlands tijdgenoot O.C.F. Hoffham, "een dichter en schrijver van middelbare doch deugdelijke grootte". (Lezingen, 1887 I, p. 275) Terwijl het gedicht van Nieuwland 'eenvoudig tot de klasse der uitboezemingen behoort', heeft Hoffham een "gedachte weten te objectiveren, van ter zijde aan te grijpen, in een lijstje te zetten, en in één woord te brengen onder een vorm waarmede zijne persoonlijkheid alleen in zoover te maken had als hij zelf dit wilde" en heeft zich derhalve "meer kunstenaar en daardoor beter dichter getoond" dan Nieuwland. (Lezingen, 1887 I, p. 287)

Wat Huet bedoelt met dat 'van ter zijde aangrijpen', dat 'in een lijstje zetten' licht hij, onbedoeld, drie jaar later toe in een bespreking van de poëzie van Ludwig Uhland. Hij herhaalt allereerst zijn afkeer van de subjectieve poëzie: "de regtstreeksche uitboezemingen van berooide echtgenooten of troostelooze gelieven [laten] ons koud, of werken [...] hoogstens alleen op onze zenuwen"[86], om daarna daarvan de volgende rationalisatie te geven: het geheim van de dichter schuilt in zijn conceptie, daaruit blijkt zijn kunstgevoel. Om dat te verduidelijken komt Huet met het bedoelde voorbeeld: een schilderij van Paul Delaroche, voorstellende de kruisiging, waarbij de toeschouwer geacht wordt vanuit een laag vertrek in de Jeruzalemse stadsmuur op Golgotha uit te zien. Huet: "Aan zulk eene vinding herkent men den dichterlijken kunstenaar. De poësie van een groot aantal toestanden vooral die ons gemeenzaam bekend zijn, wordt dan alleen op nieuw voelbaar aan ons gemoed wanneer die toestanden ons om zoo te spreken voorgesteld worden van ter zijde. *En face*

gezien is het menschelijk leven bijna zonder uitzondering vulgair, en zelfs het lot van een jongeling die zijne eerste liefde ter aarde helpt bestellen kan ons niet roeren, tenzij het ons geschilderd wordt *de profil*."[87] Dat bedoelt Huet dus met het van terzijde aangrijpen en in een lijstje zetten: een idee of gevoel mag niet rechtstreeks onder woorden worden gebracht, maar moet in een voorstelling uitgebeeld worden. In het vinden van die voorstelling - in de conceptie - en in de uitwerking ervan in zijn gedicht kan de dichter zijn kunnen tonen. En dat betekent dat alleen de objectieve poëzie de dichter een kans biedt om zijn waarachtig kunstenaarschap te demonstreren.[88]

Het afwijzen van de subjectieve poëzie heeft aanzienlijke consequenties, niet alleen voor Huets waardering van de poëzie van Bilderdijk, maar voor zijn poëzie-kritiek in het algemeen. Door deze poëzie-opvatting zet hij een groot deel van de poëzie buiten spel en wel die poëzie, waarin op een onmiddellijke manier gevoelens en gedachten onder woorden worden gebracht: dat wil zeggen een belangrijk deel van de lyrische poëzie.

Voor Bilderdijk komt dat slecht uit, getuige deze uitspraak van Huets tijdgenoot, de literatuurhistoricus W.J.A. Jonckbloet: "Waar zijne subjectiviteit op den voorgrond mag treden, daar blinkt hij uit als Dichter. Geen wonder, dat hij zich als zoodanig vooral doet kennen in dien schat van lyrische zangen, die hij in allerlei vorm, als ode, lied, lierdicht, ontboezeming, toespraak, verzuchting, vervloeking, gebed, heeft uitgestort."[89] Dit oordeel wordt door latere literatuurhistorici gedeeld. De laatste twee geschiedschrijvers van de Nederlandse letterkunde in de negentiende eeuw, C.G.N. de Vooys en G.P.M. Knuvelder, waarderen Bilderdijk bijna uitsluitend vanwege zijn lyrische kwaliteiten.[90] Een oordeel dat overigens mede beïnvloed zal zijn door de ontwikkeling van de poëzie-opvatting sinds de romantiek, die daarin heeft geresulteerd dat in onze tijd het begrip poëzie nagenoeg synoniem geworden is met lyrische poëzie.[91] Veelzeggend in dat opzicht is Knuvelders oordeel over Bilderdijks *Ziekte der Geleerden*: "Om dit werk werd Bilderdijk door zijn kunstgenoten als de grootste dichter van zijn tijd beschouwd. Ons zegt het, als poëzie, weinig. [...] Het heeft, als dichtkunst, evenveel waarde als talrijke middeleeuwse werken op rijm, namelijk geen."[92]

Huet staat volkomen naast deze ontwikkeling in de waardering van poëzie. Wanneer hij in zijn tijd een toename signaleert van lyrische poëzie, reageert hij afwijzend: "Men spreekt met afkeuring van de al te subjectieve poëzie onzer dagen, men verzoekt, en niet zonder regt, verschoond te blijven van dien overvloed aan persoonlijke mededelingen omtrent den zielstoestand, inzonderheid omtrent het zielelijden, van zoo menigen dichter; men noemt dit met billijk verwijt expectoratiën van

ijdelheid en zelfbehagen." (Bilderdijk, 1860, p. 28) Door dit te schrijven, laat Huet zien dat hij niet slechts blind is voor de lyrische kwaliteiten van Bilderdijks poëzie, maar dat die kwaliteiten door hem als even zoveel negatieve aspecten van diens poëzie worden ervaren.[93] Hij was gezien zijn poëzie-opvatting niet in staat om Bilderdijks poëzie recht te doen.

Diezelfde poëzie-opvatting, die hij een leven lang trouw is gebleven, zou hem ook verhinderen de poëzie van een nieuwe generatie naar waarde te schatten. Als hij in 1882 een herdruk bezorgt van het eerder genoemde opstel over Uhland, voegt hij een noot toe, waaruit blijkt dat hij nog steeds niets op heeft met 'regtstreeksche uitboezemingen' en waarin hij Uhlands objectieve poëzie aan 'onze jonge nederlandsche sonnetdichters' ten voorbeeld stelt.[94]

SLOT

Huet heeft deze kritiek op Bilderdijk nooit herdrukt. Volgens zijn biograaf De Vooys "getuigt [het] van zelfkennis dat hij dit opstel zelf niet heeft willen laten herdukken of omwerken en zich later niet meer aan Bilderdijk gewaagd heeft."[95] Daarmee suggereert De Vooys dat Huet deze kritiek beneden de maat zou hebben gevonden, een suggestie die echter door niets anders ingegeven lijkt te zijn dan dat De Vooys zelf dit een ondermaatse kritiek vond. Bovendien vergist De Vooys zich, als hij beweert dat Huet later nooit meer over Bilderdijk heeft geschreven: hij heeft dat meer dan eens gedaan. G. Colmjon, die vijf jaar eerder een biografie over Huet had gepubliceerd, is daarentegen bijzonder enthousiast over deze kritiek en noemt het een uitstekend stuk.[96]

Beiden hebben wel en niet gelijk. De Vooys heeft gelijk, als hij stelt dat het geen evenwichtige studie is die Bilderdijk recht doet - en zo bekeken is het natuurlijk geen uitstekend stuk. Aan de andere kant was het niet Huets bedoeling - tenminste niet in het gedeelte van zijn Bilderdijk-studie dat hij heeft voltooid - om een evenwichtige studie te schrijven: primair was zijn streven om Bilderdijk van zijn overwaardering te ontdoen; en vanuit dat oogpunt bezien is het een uitstekend stuk.

Wat overblijft is de vraag, waarom Huet het stuk nooit een plaats heeft gegund in zijn verzamelde kritieken. Een voor de hand liggend antwoord is: omdat het stuk onvoltooid is gebleven. Het aangekondigde vervolg, waarin hij de schoonheden van Bilderdijks poëzie nader in het licht zou stellen, is nooit verschenen. Dat dat vervolg nooit verschenen is, kan verklaard worden uit de analyse van het wel geschreven en gepubliceerde deel van de kritiek. Huets nieuwe kritische methode, met zijn grote aandacht voor de auteur, resulteerde in een ontluisterend beeld van

Bilderdijks karakter. Bovendien waren Huets opvattingen over wat wel en niet mocht in de literatuur onverenigbaar met de opvattingen zoals die bleken uit Bilderdijks dichterlijke praktijk. Zijn verwerping van de subjectieve poëzie beroofde hem van het vermogen om de schoonheid van een groot deel van Bilderdijks poëzie te zien. En tenslotte schort het Bilderdijk aan het juiste gevoel. Het gevoel dat uit zijn poëzie spreekt is 'hartstogtelijk zonder teederheid' en niet bij machte ontroering op te wekken, aan zijn poëzie ontbreekt "dat roerende en teedere, dat mannelijk-vrouwelijke, dat ook de steenen weet te doen uitbarsten in tranen." (Bilderdijk, 1860, p. 66-67); Huet prefereert de kalmere emoties in de gedichten van zijn vriend De Génestet.[97]

Het gevolg van een en ander was, dat uit Huets kritiek wel een bijzonder negatief beeld oprijst van de mens en de dichter Willem Bilderdijk. Niet slechts gezien zijn literatuuropvatting was dat onvermijdelijk, maar het was ook Huets opzet. Toen zijn zoon Gideon Busken Huet twee jaar na zijn overlijden de kritiek liet herdrukken, kwam hij in een noot terug op het beloofde vervolg. Hij erkende dat dat vervolg nooit verschenen was, maar troostte hij de lezers, een "dergelijke schets leverde de auteur sedert in zijne *Voorlezingen* over de letterkunde der Bataafsche Republiek (*Litt. Fantasien en Kritieken*, dl. XXIV) en in eene studie over Geel (*Litt. Fant. en Krit.*, dl. X)".[98]

Het is waar dat Huet in de door hem in 1860 en 1861 gehouden lezingen over de achttiende-eeuwse letterkunde ruim aandacht besteed aan Bilderdijk, maar wat hij daar over hem meedeelt, kan moeilijk gelden als een studie waarin de schoonheden van Bilderdijks poëzie nader in het licht worden gesteld. In de eerste lezing komt een vergelijking voor tussen Bilderdijk en Bellamy, waarin de laatste als initiator van een nieuwere letterkunde gunstig afsteekt bij de in het classicisme gevangen Bilderdijk. De invloed van het classicisme ervaart Huet als schadelijk: daardoor ontbreekt het Bilderdijks gedichten aan de eenvoud en natuurlijkheid die eigen zijn aan Bellamy's verzen. (Lezingen, 1887 I, p. 136-139) Niet alleen in deze lezingen signaleert Huet in Bilderdijks poëzie een gemis aan eenvoud en natuurlijkheid - voor hem kenmerken van de ware poëzie -, maar ook in de kritiek uit 1860 ergert hij zich bij herhaling aan het 'geforceerde', 'gewrongene', 'gezochte' en 'kunstmatige' in Bilderdijks gedichten, in welk verband hij termen als 'rhetorijkerskunst' en 'pseudo-klassicisme' laat vallen. (Bilderdijk, 1860, p. 161-162, 171, 193, 196)[99]

In de derde lezing, die helaas niet is overgeleverd, heeft Huet de nodige kritiek geuit op de editie door Bilderdijk van O.Z. van Harens dichtbundel *De Geuzen*; zoveel kritiek, dat J.A. Alberdingk Thijm, die bij alle lezingen aanwezig was, twaalf bladzijden nodig had om die kritiek te

weerleggen en de verzuchting slaakte: "Als ik mij vermeten mocht den spreker een raad te geven, dan moet hij van zijn parti-pris tegen Bilderdijk te-rugkomen. 't Is beter inkonsequent dan onrechtvaardig te zijn."[100]

In de vierde lezing wordt Bilderdijk als auteur van erotische poëzie vergeleken met J. Kinker, Nieuwland en Bellamy, een vergelijking die evenmin gunstig voor hem uitvalt. (Lezingen, 1887 I, p. 278-280). In de vijfde lezing is Bilderdijk samen met J.H. van der Palm de hoofdpersoon.[101] In tegenstelling tot wat Gideon Busken Huet, maar ook P. Geyl denkt[102], is het oordeel over Bilderdijk niet wezenlijk veranderd. Bovendien stelt Huet zelf al enkele beperkingen aan wat hij hier over Bilderdijk zegt. Hij behandelt hem slechts voor de periode tot 1800 en hij besteedt de meeste aandacht aan zijn rol als tegenstander van de denkbeelden van de Franse revolutie. Waar de dichter Bilderdijk ter sprake komt, is het oordeel nagenoeg hetzelfde. Wel noemt Huet hem ergens 'den grootsten der dichteren uit zijnen tijd' (Lezingen, 1887 I, p. 393), maar zo'n uitspraak is niet in tegenspraak met de eerdere kritiek. Ook daarin erkende hij dat Bilderdijk een groot dichter was, alleen maakte hij onmiddellijk duidelijk dat die grootheid wel gezien moest worden binnen Nederlandse verhoudingen.[103] Bovendien al het positieve dat hij over Bilderdijk zegt, doet hij in dezelfde lezing even later weer te niet. Beter dan Gideon en Geyl heeft Alberdingk Thijm deze lezing op zijn juiste waarde getaxeerd. Hij schreef naar aanleiding van de vijfde lezing: "Maar Bilderdijk is en blijft de *bête noire*. Wel wordt hij de grootste nederlandsche dichter van zijn tijd genoemd - maar het blijkt dat de grond, waarop hij staat slechts een hoogte genoemd wordt, wijl de aarde rondom hem door onzen kritikus wordt wechgegraven. Inderdaad, wat moeten de andere dichters, in zijne schatting geweest zijn, als aan Bilderdijk alle konceptie ontzegd wordt, zijn dichterlijk gevoel in twijfel getrokken, zijn dichtform zelf verklaard wordt zich volstrekt door geene oorspronkelijke schoonheden aan te bevelen?"[104]

Zo is het. Toch is er één opmerkelijk verschil tussen de eerste kritiek en de lezing en dat is de aandacht die Huet heeft voor Bilderdijk als bestrijder van de geest des tijds. Daarin, in die rol, schuilt volgens hem het geheim van Bilderdijks voortdurende aantrekkingskracht en invloed. Als mens was Bilderdijk een 'monster' (Lezingen, 1887 I, p. 390, 393), zijn verzen waren voor het grootste deel 'verbiage en schrijfoefeningen', maar aan zijn onbuigzame, hartstochtelijke strijd tegen "al het moderne [...] is het toe te schrijven dat nog na zoovele jaren, in een tijd van reactie als de onze, de geest van Bilderdijk zulk eene groote macht uitoefent." (Lezingen, 1887 I, p. 397) Hier, in deze verschuiving van zijn aandacht

naar dit aspect van Bilderdijks leven en werk, ligt de kiem van Huets latere bewondering voor hem. Een bewondering waaraan hij kon toegeven, zonder iets aan zijn oordeel over Bilderdijk als dichter te hoeven veranderen.

Het duurde bijna 10 jaar voordat Huet weer over Bilderdijk zou schrijven. In 1869 liet Johannes van Vloten een opmerkelijke bloemlezing uit Bilderdijks dichtwerken het licht zien, waarin hij in een doorlopend commentaar op de door hem gekozen gedichten een medogenloze aanval deed op de mens Bilderdijk. Die bloemlezing lokte een uitvoerige recensie uit van Simon Gorter in *De Gids* van dat jaar. Gorter probeerde tot een meer afgewogen oordeel over Bilderdijk te komen. Zonder de inhoud van Van Vlotens kritiek te weerleggen, vroeg Gorter ook om erkenning van Bilderdijks verdiensten.[105] De kritiek van Gorter bracht Huet ertoe een artikel over Bilderdijk te schrijven, dat op 7, 9 en 12 februari 1870 in de *Java-Bode* werd gepubliceerd. In de eerste aflevering uit hij zijn ontevredenheid over zowel de bloemlezing van Van Vloten als de recensie van Gorter: beiden laten Bilderdijk geen recht wedervaren. Gorter ontbrak het aan kennis om iets nieuws te zeggen over Bilderdijk, terwijl zijn kijk op Bilderdijk werd belemmerd door de vooroordelen van de moderne theologie. Vier jaar eerder had Huet, ooit één van de vurigste propagandisten ervan, de moderne theologie in het openbaar afgezworen.[106] Gorter was die richting nog steeds toegedaan en vanuit dat standpunt in het godsdienstige sprak hij zijn afkeer uit van Bilderdijks religieuze gevoelens. Huet: "En die afkeer is te onbillijker, omdat sommige zeer wezenlijke en zeer verheven aandoeningen van het godsdienstig gemoed, voor zoo ver ik de Nederlandsche letteren ken, door niemand ooit in onze taal zoo uit het diepst der borst of zoo welsprekend geschilderd zijn, als door dien zelfden Bilderdijk."[107]

Op soortgelijke wijze had het werk van Van Vloten te lijden van dogmatische denkbeelden, nu niet afkomstige uit de theologie, maar een gevolg van zijn geloof in de wijsbegeerte van Spinoza. Het resultaat was een zeer eenzijdige bloemlezing die Bilderdijk in veel opzichten tekort deed.

In de tweede aflevering stelde hij tegenover deze tekortschietende studies de lezing die Jacob Geel in 1832 over Bilderdijk had gehouden en die in 1838 in druk verschenen was.[108] Wat Huet aansprak in Geels lezing was dat hij zonder Bilderdijks tekortkomingen te verdoezelen, recht deed aan zijn grootheid en hem de eer waardig keurde op te treden als evenknie van Schiller.

In de derde aflevering komt Huet, in reactie op de andere drie auteurs, tot een eigen oordeel over Bilderdijk. En dat wordt een positief oordeel.

Dat was ook de bedoeling. In de tweede aflevering had hij zich al gekeerd tegen het al te gemakkelijk veroordelen van Bilderdijk, waarvoor zijn kritiek uit 1860 overigens zelf de grondslag had gelegd, dat hij bij velen waarnam en dat hij verfoeide: "onder Bilderdijks haters [worden] er velen gevonden [...], die niet waardig zijn, zijnen ketel te lappen of zijnen schoorsteen te vegen".[109] Om deze stroom van Bilderdijk-verguizing tegen te gaan, komt Huet in de *Java-Bode* met een oordeel over Bilderdijk dat even positief uitvalt als het vroegere in *De Nederlandsche Spectator* negatief. Om dat te kunnen, moet Huet, wil hij zijn eerder kritiek niet herroepen - en dat wil hij niet -, zijn ogen sluiten voor de toen door hem gesignaleerde gebreken in Bilderdijks karakter en poëzie. Dat doet hij zo: "Als men al de feilen in Bilderdijks leven uitgewischt, uit zijne dichtwerken al het onbeduidende of gerekte of geraakte verwijderd, in zijne brieven alle onwaardige klagten geschrapt, zijne historische en linguistische schriften van al hunne personaliteiten en hunne magtspreuken gezuiverd heeft, houdt men een geest over, die geheel alleen op de vijf fakulteiten eener hoogeschool gelijkt."[110]

Nadat hij zo de weg heeft vrijgemaakt voor een positief oordeel, spreekt hij zijn bewondering uit voor één facet van Bilderdijks persoonlijkheid: voor Bilderdijk als boetgezant, voor de onheilsprofeet die in de opkomst van de ideeën van de Verlichting de ondergang aangekondigd zag van de hem zo dierbare waarden van de vroegere samenleving. Bilderdijk was één van de zeer weinigen uit zijn tijd, die zich ervan bewust was te leven op het breukvlak van twee beschavingen en die voorzag dat de oude beschaving, waarin het christendom het bindend element was, moest plaats maken voor een maatschappij met een positivistisch-materialistische levensbeschouwing, waarin het christendom niet meer dan een antiquiteit zou zijn. Die ontwikkeling - die Huet zelf overigens beschouwde als onvermijdelijk en die hij betreurde[111] - had Bilderdijk niet allen voorzien, maar hij had er zich ook met al zijn krachten tegen verzet. Voor Bilderdijk in die heroïsche rol als bestrijder van de geest van zijn tijd, was Huets bewondering schier onbeperkt.

Evenals in 1860, toen hij (in de lezing over Bilderdijk) voor de eerste keer de aandacht vestigde op deze kant van Bilderdijk, verandert zijn bewondering hiervoor niets aan zijn eerder uitgesproken oordeel over het karakter en de poëzie van Bilderdijk. Verwijzend naar zijn stuk in *De Nederlandsche Spectator* van tien jaar geleden, herhaalt Huet nog eens dat hij ten aanzien van de mens en de dichter Bilderdijk voorgoed ontgoocheld is.[112] De opvatting van H.J. Polak, dat Huet in juist dit opstel uit 1870 als criticus tot grote hoogten stijgt, nadat twee eerdere pogingen om Bilderdijk te bevatten, waren mislukt berust op een verkeer-

de voorstelling van zaken.[113] En ten onrechte heeft Knuvelder, die in zijn behandeling van Huet sterk op de studie van Polak steunt , deze opvatting overgenomen in zijn literatuurgeschiedenis.[114] Ook het oordeel van Geyl, dat Huet in zijn kritiek van 1872 [bedoeld is 1870] blijk geeft van 'onvastheid' ten aanzien van Bilderdijk, is er geheel naast.[115]

In 1873 schrijft Huet voor de laaste keer uitvoerig over Bilderdijk. Dat jaar ondernam Van Vloten een tweede aanval op Bilderdijk. Een veelbesproken kwestie in Bilderdijks leven is altijd zijn eerste huwelijk geweest; een ongelukkig huwelijk dat uiteindelijk in een scheiding zou eindigen. Vereerders van Bilderdijk wezen zijn echtgenote, Katharina Rebecca van Woesthoven, aan als de oorzaak van alle ellende en rampspoed die dit huwelijk teisterde. Van Vloten nu had beslag weten te leggen op de briefwisseling van Bilderdijk met zijn eerste vrouw en zijn dochter. Daaruit bleek zijns inzien het omgekeerde. De uitgave van die briefwisseling zou dat openbaar maken en zou tevens een nieuw bewijs zijn voor het monsterachtige karakter van Bilderdijk. En dus verscheen: *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807)*, uitgegeven door J. van Vloten. Leiden, 1873. In zijn ijver om Bilderdijk overal de schuld van te geven, ontzag Van Vloten zich niet om uit de brieven passages weg te laten, die belastend zouden kunnen zijn voor Katharina Rebecca. Maar zelfs met deze retouches is het voor de lezer van de brieven duidelijk, dat Van Vloten hier lijdt aan een overeenkomstige blindheid als de Bilderdijkianen: het is zonneklaar dat zij beiden schuld hebben gehad aan de mislukking van het huwelijk.[116]

In het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie* van 30 mei t/m 2 juli 1873 publiceert Huet een lang artikel, in elf afleveringen, over Van Vlotens uitgave. Het grootste deel ervan bestaat uit uittreksels uit de brieven. Zo laat Huet zijn Indische lezers op een goedkope manier kennis maken met deze tot dan toe onbekende brieven. In het commentaar bij deze uittreksels neemt Huet Bilderdijk in bescherming tegen Van Vlotens partijdigheid. Hij tilt niet zwaar aan Bilderdijks misdragingen als echtgenoot en hij slaakt de verzuchting dat men eens zou moeten ophouden Bilderdijk tot in zijn graf met zijn huwelijksperikelen te vervolgen. Bovendien is de opzet van Van Vloten om Katharina Rebecca als de grote onschuldige in dit huwelijksdrama op te voeren, falikant mislukt: zij was geen engel, constateert Huet na lezing van de brieven.

Het enige opmerkelijke in deze boekbespreking is dat Huet Bilderdijk tegen Van Vloten verdedigt. Dat trok ook de aandacht in Nederland. Van Vloten ging bij Potgieter langs om de nummers van het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie* te lenen, waarin de kritiek stond. In de *Levensbode* reageert Van Vloten op Huets kritiek en daarop antwoordt Huet hem

weer, als de *Levensbode* in Batavia aankomt. Het is dan december geworden en Huets repliek verschijnt in het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie* van de tiende van die maand. Ze blijven het uiteraard oneens. Potgieter kijkt bij hun discussie geamuseerd toe: "Over Bilderdijk is tusschen U en hem de strijd nog niet ten einde, - het gaat wonderlijk in de wereld, eerst vielt Gij B[ilderdijk] in den Spectator aan, - thans heeft dat weekblad geen medearbeider die niet op dat aanbeeld beukt, - en Gij neemt het voor den echtgenoot als voor den vader, Gij neemt het misschien ook voor den dichter op!"[117] Wat dat laatste betreft, vergist Potgieter zich, zoals Huet, ten overvloede, nog eens duidelijk maakt in het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie* van 12 december 1873: "De werkelijke schoone en onsterfelijke verzen van Bilderdijk vullen niet meer dan één of twee boekdeelen. Het overige is onvoldragen proza, door den aan het rijm verslaafden auteur gemakshalve in dichtmaat gebragt."

Niet het oordeel van Huet over Bilderdijk is in de loop der jaren veranderd, maar dat van zijn tijdgenoten, mede door zijn eigen kritiek uit 1860. Die wijziging in de publieke opinie veroorzaakt bij Huet een verandering van optiek ten aanzien van Bilderdijk. Dit verklaart het verschil in toon tussen de eerdere en latere kritieken. Het verklaart ook waarom Huet zijn kritiek uit 1860 nooit heeft laten herdrukken.

NOTEN

1 O.J. Praamstra, 'Stichtelijke lectuur, een analyse van het vroege kritische werk van Conrad Busken Huet (1855-1859)', In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 102 (1986), p. 21-54

2 D. Chantepie de la Saussaye, *La crise religieuse en Hollande, souvenirs et impressions*, Leyde, 1860, p. 186-187. Een uitzondering was iemand als Allard Pierson, die wel volle kerken trok. Chantepie verklaart dat door te wijzen op het diep-religieus gevoel dat Pierson van huis uit eigen was en dat hij op een in Chantepie's ogen onnatuurlijke wijze wist te scheiden van zijn wetenschappelijk denken; vandaar 'plus de chaleur, plus d'onction, qu'on trouve d'ordinaire dans la prédication dite libérale'. (Chantepie, *a.w.*, p. 170) De moderne predikant P.H. Hugenholtz jr. herinnert zich, dat Pierson vaak door zijn warme gevoeligheid werd meegesleept tegen zijn wijsbegeerte in. (P.H. Hugenholtz jr., *Indrukken en herinneringen*, Amsterdam, 1904, p. 96)

3 Praamstra, *a.w.*, p. 45

4 S.A. Naber, 'Conrad Busken Huet, 28 December 1826 - 1 Mei 1886', in: S.A. Naber, *Vier tijdgenooten*, Haarlem, 1894, p. 29-30.

5 J.W. Enschedé, *A.C. Kruseman*, dl. I, Amsterdam, 1899, p. 581-587; A.G. van Hamel, 'Conrad Busken Huet', in; *Mannen van beteekenis in onze dagen*, Haarlem, 1887, p. 12-22; Huets eigen lezing van zijn ontslag en de redenen daarvoor heeft hij onthuld in het artikel 'Herinneringen' in de *Java-Bode* van 29 januari 1870, welk artikel is herdrukt in Cd. Busken Huet, *Tijgergenoegens*, een bloemlezing uit zijn werk, uitgeg. door Olf Praamstra, Amsterdam, 1986, p. 117-125.
6 Enschedé, *a.w.*, dl. I, p. 583
7 Zie bijlage
8 Praamstra, *a.w.*, p. 24-28
9 M.H. Schenkeveld, 'Inleiding', in: Cd. Busken Huet, *Lidewyde*, ed. M.H. Schenkeveld en werkgroep Lidewyde, Den Haag, 1981, p.1-35; Cd. Busken Huet, 'Iets over het lezen', in: *Java-Bode*, 28 en 29 april 1971
10 C. Hasselaar [ps. van A. Busken Huet-Van der Tholl], 'Een schrijversleven', in: *De Gids*, 1880, p. 448
11 C.G.N. de Vooys, *Conrad Busken Huet*, 's-Gravenhage/Antwerpen, 1949, p. 45
12 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] S. Hoekstra Bz., *Godsdienst en kunst; de afhankelijkheid der laatste van de eerste*, Amsterdam, 1859', in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1859 II, p. 26
13 J. Kamerbeek jr., 'Over het begrip literaire generatie', in: J. Kamerbeek jr., *Creatieve wedijver*, Amsterdam, 1962, p. 7-31; zie ook Sicking: "Naar mijn mening moet een literaire generatie allereerst onderscheiden en gekenmerkt worden op grond van de wil tot het bewerkstelligen van poëticale vernieuwingen ten opzichte van de opvattingen en praktijken van oudere voorgangers." J.M.J. Sicking, 'Periodiseren door middel van generaties', in: *Forum der Letteren*, 23 (1982), p. 51. Het raadplegen van de kritieken van de genoemde auteurs in *De Vriend des Vaderlands* en *De Muzen* leert dat ze ook aan dit criterium van Sicking voldoen.
14 J.H.J. Willems, *Joh. Petrus Hasebroek, bijdrage tot de kennis van het letterkundig leven, voornamelijk in de jaren + 1830-1840*, Eindhoven, 1939, p. 55
15 J.M. de Waal, 'Briefwisseling van Aernout Drost met Potgieter en Heye', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 37 (1918), p. 86-94, 103
16 J.H. Groenewegen, *Everhardus Johannes Potgieter*, Haarlem, 1894, p. 79-83; De Waal, *a.w.*, p. 107
17 E.J. Potgieter, *Leven van R.C. Bakhuizen van den Brink*, 3e dr., Haarlem, 1904, p. 14-28, 383; De Waal, *a.w.*, p. 112, 128

18 N. Beets, *Het dagboek van de student Beets*, ed. P. van Zonneveld, 's-Gravenhage, 1983, p. 67-68
19 Willems, *a.w.*, p. 56-57
20 De Waal, *a.w.*, p. 122, 127, 128, 138; W.H. Staverman, 'De Muzen', in: *De Nieuwe Taalgids*, 28 (1934), p. 241-242
21 Beets, *a.w.*, p. 90; De Waal, *a.w.*, p. 128, 138-139, 149-151; Willems, *a.w.*, p. 56-57
22 Beets, *a.w.*, p. 95
23 Groenewegen, *a.w.*, p. 101-102
24 Willems, *a.w.*, p. 58
25 Willems, *a.w.*, p. 57-58, III; R.C. Bakhuizen van den Brink, *De studietijd van R.C. Bakhuizen van den Brink door brieven toegelicht*, ed. L. Brummel, 's-Gravenhage, 1969, p. 126 ; Beets, *a.w.*, p. 95, 123, 138
26 Groenewegen, *a.w.*, p. 118-119
27 M. Mathijsen, *De kring van Heiloo*, Heiloo, 1982, p. 43
28 Bovenstaande berust behalve op de in de noten genoemde publikaties op de resultaten van een werkcollege over literaire generaties in de negentiende eeuw voor doctoraal-studenten Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, in het cursusjaar 1984-1985, onder leiding van prof. dr. M.H. Schenkeveld en Olf Praamstra.
29 J. ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Amsterdam, 1897, p. 639-670
30 E.H. Krelage, 'A.C. Kruseman's Zondagsblad', in: *Haerlem jaarboek*, 1947, p. 43-64
31 Het blad ontstond uit de vereniging van de (oude) *Nederlandsche Spectator*, *De Tijdstroom* en de *Algemeene Konst- en Letterbode*. Nop Maas, 'De Gids in De Nederlandsche Spectator', in: *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek*, V (1984), p. 103
32 J. ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw, in biographien en bibliographien, 1830-1880*, dl. II, Amsterdam, 1888, p. 282
33 Maas, *a.w.*, p. 104-105
34 Bern. Koster jr. [ps. van J.C. Zimmermann], 'Fictie en historie', in: *De Gids*, 1860 II, p. 693; geciteerd naar Maas, *a.w.*, p. 105
35 Ten Brink, *a.w.*, p. 282
36 P.A. de Génestet, 'Brieven aan het publiek over de letterkundige "dingen van den dag"', in: *Zondagsblad*, 22 april 1860
37 Vgl. de herinnering van Ch. Boissevain: "Ik hoorde van De Genestet eens op een souper ten huize van mijn ouders - men at destijds om halfvijf en soupeerde om 10 uur - een opmerking betreffende Huets lezingen over Bellamy, welke wij aankomende jongelingen toen - ik geloof

dat het in 1858 was [Boissevain bedoelt hier de lezingen over de Nederlandse literatuur in de tijd van de Bataafse republiek, gehouden in de winter van 1860-1861] - met zoveel bewondering volgden. De Genestet zeide: "Koentje kan proza beoordeelen beter dan iemand, maar voor poëzie mist hij het ware gevoel, het instinkt." [Ch. Boissevain], 'Van dag tot dag', in: *Algemeen Handelsblad*, 29 november 1902

38 C.G.N. de Vooys, *De letterkunde van de negentiende eeuw tot ongeveer 1885 in Noord-Nederland*, in: F. Baur [red], *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. X, 's-Hertogenbosch [etc.], [1948], p. 52

39 W.J.C. Buitendijk, 'De jonge Da Costa, romanticus in Biedermeiertijd', in: J. van den Berg, P.L. Schram, S.L. Verheus [red], *Aspecten van het Réveil, opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-Archief*, Kampen, 1980, p. 66-67

40 G. van Elring [ps. van A.T.A. Heyting], *Willem Bilderdijk, eene dichterstudie*, 's-Gravenhage, 1908, p. 1-72

41 Zie voor het Bilderdijk-oordeel van de dertigers de volgende plaatsen in *De Vriend des Vaderlands* en *De Muzen*. Tussen haakjes staat, indien bekend, de naam van de recensent. *De Vriend des Vaderlands*, 6 (1832), p. 612-613, 710, 862; 7 (1833), p. 513, 764-765 (Bakhuizen van den Brink), 773 (Heye); 8 (1834), p. 15-19 (Potgieter), 244 (Drost), 340-341 (Drost), 434-435, 638 (Beets); 9 (1835), p. 158 (Beets), 278 (Hasebroek). *De Muzen*, 1 (1834-1835), p. 46 (Drost), 345-346, 447, 491, 502 en 515 (Potgieter).

42 Lof voor Bilderdijk hebben ze in *De Gids*, 1 (1837), p. 102, 104, 633 (Potgieter); 2 (1838), p. 472 (Bakhuizen van den Brink) en 652 (Potgieter). In *De Gids* 1 (1837), p. 571 spreekt Potgieter duidelijk zijn voorkeur uit voor Goethe boven Bilderdijk. In deze beginjaren van *De Gids* is Goethe de onbetwiste autoriteit. Beets ergert zich daar aan. Op 6 december 1837 schrijft hij aan Potgieter: "Tot de idées fixes van den Gids behoort ook Göthe. C'est l'homme. Eenige zijner phrases keeren eeuwig weer. En hij helpt alle recensies maken en is het pis-aller voor 't Mengelwerk. Gy zult het my ten kwade duiden zoo ik u op deze dingen attent maak." Brief van N. Beets aan E.J. Potgieter, dd. 6-12-1837, aanwezig UB Amsterdam.

43 '[Recensie van] J. van Lennep, *De Bouwkunst*', in: *De Gids*, 1842, boekbeoordeelingen, p. 503-505.

44 N. Beets, 'Bilderdijk', in: N. Beets, *Verpoozingen op letterkundig gebied*, Haarlem, 1856, p. 253-292

45 J.W. Enschedé, *A.C. Kruseman*, dl. I, Amsterdam, 1899, p. 346-347, 389; zie ook Kruseman zelf: "Deze koop [van de rechten op de uitgave van Bilderdijks dichtwerken] werd door menigeen in en buiten den handel een roekelooze, dwaze daad geheeten, een daad die men voor zijn gezin niet verantwoorden kon en die, met den nasleep eener hopelooze uitgaaf van

een hoogst kostbaar boek, op belangrijke schade moest uitloopen. Het is niet te ontveinzen, dat de angst voor die mogelijke waarheid gegrond was." A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandsche boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*, dl. I, Amsterdam, 1886, p. 428

46 Uitvoerig over deze uitgave schrijft Enschedé in *a.w.*, dl. I, p. 392-402

47 Enschedé, *a.w.*, dl I, p. 340-341

48 Zie bv. Van Elring, *a.w.*, p. 4, 85, 87; G. Colmjon, *Conrad Busken Huet, een groot Nederlander*, Den Haag, 1944, p. 39-47; P. Geyl, 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', in: P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga, historische toetsingen*, Utrecht [etc.], [1963], p. 7-81; en De Vooys, *a.w.*, p. 106: "Een aanval op de overschatting van Bilderdijk als dichter werd het eerst gedaan door Busken Huet, in één van zijn eerste kritieken (*De Spectator*, 1860; herdrukt in *Litt. Fant.* XXIV); daarna door Multatuli (*Ideeën* V). In die lijn ligt de latere kritiek van Kloos en Verwey."

49 J. Goedegebuure, 'Canonvorming na Knuvelder', in: *Spektator, tijdschrift voor Neerlandistiek*, 15 (1985-1986), p. 32-33

50 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] N. Beets, *Verpoozingen op letterkundig gebied*', in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1856 III, p.21-22

51 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] C. Vosmaer, *Eene studie over het Schoone en de Kunst*', in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1857 I, p. 46

52 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] J.J. van Oosterzee, *Redevoeringen, Verhandelingen en Verspreide Geschriften*', in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1857 II, p. 55

53 Enschedé, *a.w.*, dl. I, p. 356

54 *Java-Bode*, 12 februari 1870. Drie dagen eerder, in de *Java-Bode* van 9 februari, schreef Huet, verwijzend naar zijn kritiek uit 1860: "Tien jaren geleden, in den *Spectator* van Januarij 1860 en volgende maanden, heb ik eene reeks artikelen geschreven, die, zoo ze iemand mijner tegenwoordige lezers bij geval in handen mogten komen, hem het bewijs zullen leveren, dat ik ten aanzien van Bilderdijk, als mensch en dichter, sedert lang ontgoocheld ben."

55 Cd. Busken Huet, 'Letterkunde, Kronijk en Kritiek' [over I. da Costa], in: *De Gids*, 1863 I, p. 526. Zo diep was de weerzin van Huet jegens dit boek, dat het gedurende enige tijd ingrijpende gevolgen had voor zijn houding tegenover Da Costa; zie M.H. Schenkeveld, 'Busken Huet tegenover Da Costa', in: M. van Hattum, L. Strengholt, P. van Zonneveld [red], *Folia Bilderdijkiana, bladen voor Bosch*, Amsterdam, 1985, p. 95-102

56 I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*, Haarlem, 1859, p. 363

57 In de tekst wordt op deze manier verwezen naar de kritieken van Huet die in de bijlage zijn opgenomen

58 N.a.v. het succes van de uitgave merkt Huet op: "Van de drie en twintig honderd inteekenaren hebben minsten twee duizend - wij zouden er op durven zweren - de vier en veertig laatste afleveringen van Bilderdijks kompleete dichtwerken wrevelig en zonder opensnijden in hunne boekenkast te slapen gezet, regt overeind. En de eerste aflevering? Zij lazen haar en getuigden: Goed voor eens, maar niet weder. En Nederland achtte zich bekocht, en de oogst was groot maar de arbeiders weinigen, en wederom had de een eenen akker gemijnd, de ander eene vrouw getrouwd, de derde eene erfenis gebeurd, maar niemand had moed noch lust om de verzen van Bilderdijk te lezen." (Bilderdijk, 1860, p. 11) Enschedé bevestigt dit: "De inteekenaars hebben zich laten verschalken door Kruseman's exploitatie-middelen en Bilderdijk's grooten naam; veelal gingen de afleveringen onopengesneden in de kast." Enschedé, *a.w.*, dl. I, p. 376-377. Huet overschat overigens het aantal intekenaren, dat bedroeg 1681, geen 2300. Kruseman, *a.w.*, dl. I, p. 429

59 Over de poëzie van Ter Haar: "Van dichterlijk gevoel is in zijnen eersteling niets te bespeuren, en de beelden waarmede het vers gestoffeerd is konden niet ouderwetscher zijn. Belangstelling kan dit gedicht alleen bij de zoodanigen wekken, die zich een oordeel wenschen te vormen over de ontwikkeling des auteurs. Het getuigt tot op zekere hoogte van een onafhankelijken geest, maar van een geest zonder kracht en zonder diepte. Het gelijkt een beker vol aangelengde wijsbegeerte, met een scheut orthodoxie erin." In: *De Gids*, 1864 III, p. 124. Over de poëzie van Poot: "De verveling waarmede men zich onder het volgen zijner pseudo-arkadische *Veld- en Zeezangen* als overgoten gevoelt is moeielijk onder woorden te brengen. Een niet minder grooten triomf viert meermalen de wansmaak in zijne *Bijbelstoffen*. In zijne *Brieven* ontmoet men hier en ginds sommige meesterlijke trekken; doch tevens treft men er in overvloed, gelijk somtijdsch in zijne beste gedichten, sporen van valsch vernuft. "Varen, maar met groot gevaar", in het beroemde *Akkerleven*, is bij hem een voorbeeld uit honderd van zeker wanluidend spelen met woorden. Aan vergelijkingen, die geene uitbreiding gedoogen, wordt vaak geruimen tijd door hem voortgesponnen. Ook heeft de zucht om zich ongemeen en sierlijk uit te drukken hem een aantal woorden doen smeden, die den toets onmogelijk kunnen doorstaan.", Etc. In: *Nederland*, 1866 I, p. 37. Over *Klaasje Zevenster*: "Zie hier een roman, de slordigste dien de heer Van Lennep ooit geschreven heeft, een aan de genade van den zetter overgeleverde brouillon, een ellenlang verhaal met niet één weldoordacht hoofdstuk erin, niet één fijne of welsprekende bladzijde,

krielend van onwaarschijnlijkheden, krakend aan den gang gehouden door de grove mechaniek eener poppenkast-intrigue, voor de eene helft gestoffeerd met monsters en duivelinnen, voor de andere helft met huisbakken engelen van beiderlei geslacht, een roman uit de werkelijkheid doch waarin de werkelijke dingen en de werkelijke menschen te eenemaal gemist worden, vijf deelen vol onbeduidendheden en gemeenplaatsen." In: *Dietsche Warande*, 1866, p. 485

60 Zie de hierboven aangehaalde instemmende reactie van De Génestet en voor de verontwaardigde reactie van de Bilderdijkiaan J.A. Alberdingk Thijm zie Enschedé, *a.w.*, dl. I, p. 356 noot 5 en 382 noot 3 en ook A. Gildemeester, 'Uit de herinneringen van Adriaan Gildemeester', in: *De Gids*, 1925 III, p. 214

61 Enschedé, *a.w.*, p. 382 noot 3

62 Cd. Busken Huet, 'Voorrede' [dd. 9 juli 1858], in: *Uit Fanny Fern*, door Cd. Busken Huet, Leeuwarden, 1858, p. I-VI

63 Cd. Busken, 'Voorrede', in: Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien*, dl. I, Arnhem, 1868, p. III

64 Praamstra, *a.w.*, p. 30-31

65 Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien*, dl. I, Arnhem, 1868, p. III

66 Na zijn dood gaf zijn zoon Gideon Busken Huet deze kritiek een plaats in zijn verzamelde kritieken, in het in 1888 verschenen vijfentwintigste deel van de *Litterarische Fantasien en Kritieken*.

67 Zie bv. wat zijn vrouw over hem schreef, toen zij haar indruk gaf van de in 1858 verschenen verhalenbundel *Overdrukjes*: "School er, vragen wij onszelven af, in den bijna puriteinsch gestrenge jeugdigen schrijver dezer eerste novellen, toch niet wellicht "eene zeer warme jongelingsnatuur, een broeder van Byron naar het vleesch?" Zoo al, dan waren zijne passies te slapen gelegd onder het ongerepte sneeuwkleed van een vasten wil, onafgebroken arbeid, onverzettelijke zelfbeheersing." C. Hasselaar [ps. van A. Busken Huet-Van der Tholl], 'Een schrijversleven', in: *De Gids*, 1880 I, p. 415. Zie voor haar opvatting over Huets hartstochtelijkheid en de tweestrijd in hem ook p. 430, 433, 436 en 445-447 in hetzelfde artikel. In overeenstemming met wat zijn vrouw schrijft, is Huets verzuchting in een brief aan haar uit 1859: "Hoe moeilijk is het om goed te leeven!" Cd. Busken Huet, *Brieven*, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon, dl. I, Haarlem, 1890, p. 89. Dat het Huet moeite kostte om zijn hartstochten onder controle te houden, valt ook te lezen in twee eerdere brieven aan zijn ooms D.Th. Huet en J. Teissèdre l'Ange, op p. 27 en 30-34 van dezelfde brievenuitgave.

68 Hasselaar, *a.w.*, p. 442. Juist in 1861, het jaar waarin zijn kerkelijke loopbaan naar zijn einde loopt, lijkt het alsof hij in een bijna kramp-

achtige poging nog eenmaal al zijn ethisch-religieuze krachten mobiliseert. Zo geeft hij aan het eind van dat jaar zijn *Kanselredenen* uit, waarin hij door middel van een keuze uit zijn preken, zijn opvatting van het christendom uiteenzet, terwijl hij in december in een open brief *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (verschenen in 1862) een aanval pareerde, door haar gedaan op de moderne theologie en predikanten die die leer waren toegedaan.

69 Hasselaar, *a.w.*, p. 437

70 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] J.J. van Oosterzee, *Redevoeringen, Verhandelingen en Verspreide Geschriften*, in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1857 II, p. 48. In zijn lezing 'Nineveh en de heilige schrift' verwees Van Oosterzee naar Ezechiël XXIII:14,15. In: J.J. van Oosterzee, *Redevoeringen, Verhandelingen en Verspreide Geschriften*, Rotterdam, 1857, p. 24

71 Huets kritiek op het onwelvoeglijke en een tevergaand realisme beperkt zich niet tot de literatuur. In zijn kritiek op J. Michelet, *Louis XIV et la Révocation de l'Edit de Nantes* verwijt hij de auteur: "In zijne geschiedenis des konings en van diens omgeving, glijdt hij niet behoedzaam over het aanstootelijke heen, maar drukt er op en kiest, om het te schilderen, overal bij voorkeur de onteerendste uitdrukking." (Michelet, 1860, p. 60; zie ook p. 61, 62, 65-66)

72 Het gedicht is door Da Costa gerangschikt onder de gelegenheidsgedichten en staat in zijn geheel afgedrukt in W. Bilderdijk, *De dichtwerken van Bilderdijk*, dl. XI, Haarlem, 1858, p. 289-290

73 Cd. Busken Huet, 'Letterkunde, kronijk en kritiek' [over A.L.G. Bosboom-Toussaint], in: *De Gids*, 1864 IV, p. 300

74 Zie voor een analoge redenering t.a.v. zijn stilistische kritiek: Praamstra, *a.w.*, p. 39

75 Cd. Busken Huet, 'Hubert Korneliszoon Poot (1689-1733)', in: *Nederland*, 1866 I, p. 38

76 Zie bv. Huet over Cats: "Geen fatsoenlijk meisje van onzen tijd kan een gedicht van Cats ten einde toe lezen; geen onzer opgeschoten knapen straffeloos bladeren in de dichterlijke nalatenschap van den vromen Raadpensionaris. Het is er mede als met de vertellingen van Lafontaine en met de romans van Voltaire". In: *De Gids*, 1863 IV, p. 106. En ook: "Zijne groote fout is dat hij het leven schier uitsluitend opgevat heeft van sensuele zijde, de betrekking van man en vrouw nimmer uit het oog verliezend en daaraan tot in zijn ouderdom al zijn aandacht wijdend. Dit maakt zijne gezamenlijke dichtwerken tot een door zijnen omvang gedrochtelijken bundel erotische poësie. Dit heeft hem gebracht tot die somtijds koddige en meestentijds walgelijke vermenging van de deftigheid

eens zede- en godsdienstleeraars met de dubbelzinnigheid van een plattelands-minnedichter." In: *De Gids*, 1863 IV, p. 122. Over de *Duytse Lier* van Jan Luyken: "De Duitsche Lier, indien men wil, is een dartel boekje. Van het zestigtal gedichtjes die het bevat, kunnen er niet meer dan een half dozijn ten overstaan van een gemengd publiek voegzaam aangehaald worden." In: *De Gids*, 1863 IV, p. 110. Van J.J. Starters erotische poëzie wordt het goed recht door Huet erkend, maar hij durft in *De Gids* een door hem uitgekozen fragment niet volledig te citeren. In: *De Gids*, 1862 II, p. 942, 944-945. Ook in de achttiende eeuw signaleert Huet menige ongemanierdheid; bv. t.a.v. P. van Woensel: "Met noord-nederlandsch gemak zet hij zich heen over de voorschriften der betamelijkheid, noemt een aantal onfatsoenlijke dingen stoutweg bij hunnen naam." In: *De Gids*, 1863 IV, p. 504. Zowel voor A. Fokke Simonsz als voor Simon Stijl geldt dat hun humor te grof is, en voor de parodieën van J. Kinker dat zij "door geen fatsoenlijke vrouw van den tegenwoordigen tijd kunnen gelezen worden". (Lezingen, 1887 I, p. 258 en 1887 II, p. 24 en 374-375)

77 Zie bv. D. Chantepie de la Saussaye: "ne ménageant pas des scrupules respectables, il effarouche les gens honnêtes par des excentricités qui dès lors ne sont pas toujours de bon goût". Chantepie, *a.w.*, p. 173. Zie ook A.C. Kruseman: "Dat Huet in zijne *Brieven* [= *Brieven over den Bijbel*] en vooral in zijne kritieken de humorist of nog erger ten toon wil hangen 't stuit me tegen 't hart gelijk 't u doet." Brief aan Fred. Muller, dd. 27-10-1859; geciteerd naar Enschedé, *a.w.*, dl. I, p. 480. En dezelfde n.a.v. 'Een avond aan het hof': "Men prijst zijn stijl, men lacht om zijn grappen, maar wie, die éénig gevoel van kieschheid en betamelijkheid heeft, is tegen zulke morele grofheden bestand?" Kruseman ergert zich in het bijzonder aan het feit dat een hofdame in dit opstel jegens de koningin gewaagd heeft van 'een vrouw uitgezakt van het kinderen krijgen'. Brief aan Fred. Muller, dd. 7-01-1865; geciteerd naar Enschedé, *a.w.*, dl. II, p. 77. Voor de gewraakte plaats, zie *De Gids*, 1865 I, p. 122. Het is dezelfde uitdrukking die, volgens de overlevering, de woede van koningin Sophie heeft opgewekt. Zie J. l'Ange Huet, 'Het "Soerab. Handelsblad" in den war', in: *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie*, 12 mei 1886. Voor J. Kneppelhout is 'Een avond aan het hof' reden om een brochure tegen Huet te schrijven, waarin hij hem toeroept: "Welk eene erreur de goût in den veelbesproken smaakregter! [...] Bij al de onmiskenbare verdiensten van uwen geest en van uwe pen is het kenschetsende, waardoor uw streven zonder invloed blijft, dat gij ieder onderwerp met ongewassen handen aanroert". [J. Kneppelhout], *Aan C. Busken Huet, naar aanleiding van zijn opstel: "Een avond aan het hof"*, 's

Gravenhage, 1865; het citaat komt voor op p. 10. Dat Huet zelf zich ervan bewust was dat zijn manier van schrijven mensen aanstoot kon geven, bewijst het feit dat hij Krusemans hulp inroept bij de correctie van zijn brochure *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (1862): "Hoe zorgvuldig ik ook tegen de verzoeking daartoe gewaakt heb, het kan zijn, dat mij hier en daar ongepaste uitdrukkingen zijn ontsnapt." Brief aan A.C. Kruseman, dd. [eind] 1861; aanwezig UB Leiden, Ltk 1795 (nr. 191). Ook zijn vriend S.A. Naber "miste bijwijlen - nergens meer dan in de beruchte recensie der *Aurora* van 1865 - een zeker iets, dat wij met het onvertaalbare woord "distinctie" plegen aan te duiden." Naber, *a.w.*, p. 53. Tot in de twintigste eeuw zijn er mensen die zich aan zijn 'toon' ergeren: "ondanks zijn losse toon, die soms verloopt in een gewilde familiariteit, niet zelden vervalt tot grofheid en platheid". W. Kramer, 'De stijl van Busken Huet's "Litterarische Fantasiën en Kritieken', in: W. Kramer, *Litterair-stilistische studiën*, Groningen [etc.], 1950, p. 76; zie ook p. 79; deze studie is gedateerd 1947.

78 Cd. Busken Huet, '[Recensie van] I. da Costa, *De slag bij Nieuwpoort*, in: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1859 II, p.4

79 Huet: "wie als hij het leven van een aanzienlijk deel zijner land- en tijdgenooten zoo onnavolgbaar idealiseerde, van het stil en huiselijk binnenleven af tot het verborgen en vaak onrustig zieleleven toe". (De Génestet, 1861, p. 218)

80 O.J. Praamstra, 'De voorlezingen van Busken Huet in de winter van 18601861, in: *De Negentiende Eeuw*, 6 (1982), p. 49-58. Gepubliceerd werden deze lezingen voor het eerst, een jaar na zijn dood, onder de titel 'De Nederlandsche Letterkunde onder de Bataafse Republiek' in *Nederland* ; zie bijlage.

81 Ook als Huet in 1875 erkent dat er overeenkomsten bestaan tussen het werk van Wolff en Deken en Jan Steen, haast hij zich om tegelijkertijd te wijzen op hetgeen de schrijfsters, en naar zijn mening in gunstige zin, van de schilder onderscheidde: "Wil men tegelijk op een treffend verschil de aandacht gevestigd hebben, hier is er een: Jan Steen stond voor niets; jufvrouw Wollf daarentegen, weigerde standvastig hare *Beemster Kermis* in het licht te zenden, en daardoor wellicht sommigen aanstoot te geven. Zij hield er wel niet van dat men over *Gods wereld een kwaad gerucht bracht*, maar achtte het daarom niet noodzakelijk de boere-kermis-litteratuur door haar voorbeeld stelselmatig aan te moedigen." Cd. Busken Huet, 'Sara Burgerhart en Willem Leevend, 1782-1785, III', in: *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie*, 25 januari 1875. In 1883 voegt hij, ter ondersteuning van deze bewering, een noot toe, waarin hij citeert uit een brief van Betje Wolff aan J.E. Grave: "Dat men schildert (een poëet

schildert) moet natuurlijk zijn; maar men moet geen dingen schilderen die de welvoegelijkheid stooten. Niet is natuurlijker dan een dronke boer die spuugt, of een matroos die een meisje lompe caresses doet. Ik durf u echter verzekeren, dat ik zou bedanken om die vuiligheden te schilderen." Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. XIX, Haarlem, [1883], p. 99. Overigens is de brief, door Huet geciteerd uit *Nederland*, 1879 II, p. 152, hier fout gedateerd: 2 februari 1871 moet zijn 8 februari 1877; ook de spelling is aangepast. Zie E. Wolff-Bekker en A. Deken, *Brieven*, ed. J. Dyserinck, 's Gravenhage, 1904, 205-206

82 Zie voor een soortgelijke houding van Huet t.a.v. realisme in het proza M.H. Schenkeveld, 'Inleiding', in: Cd. Busken Huet, *Lidewyde*, ed. M.H. Schenkeveld en werkgroep Lidewyde, Den Haag, 1981, p. 12-13

83 De Vooys, *a.w.*, p. 45; Elring, *a.w.*, p. 85-86, Geyl, *a.w.*, p. 92

84 Van Dale, 9e dr., p. 1288

85 O.J. Praamstra, 'Stichtelijke lectuur, een analyse van het vroege kritische werk van Conrad Busken Huet (1855-1859)', In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 102 (1986), p. 37-38

86 Cd. Busken Huet, 'Letterkunde, Kronijk en Kritiek' [over L. Uhland], in: *De Gids*, 1863 III, p. 515

87 Cd. Busken Huet, 'Letterkunde, Kronijk en Kritiek' [over L. Uhland], in: *De Gids*, 1863 III, p. 515

88 In tegenstelling tot Gert-Jan Johannes zie ik daarom geen onverenigbaarheid tussen de eisen van Huet aan de dichter gesteld om tegelijkertijd 'zichzelf te zijn' en niet-subjectief. In de conceptie en in de uitwerking daarvan kan de dichter zonder subjectief te zijn zoveel hij maar wil zichzelf zijn: originaliteit in dit opzicht wordt door Huet zelfs hoog gewaardeerd. Johannes lijkt dat zelf overigens al te vermoeden, waar hij schrijft: "Niettemin is de algemene strekking van Huets uitspraken wel duidelijk: de dichterlijke persoonlijkheid spreekt niet in de eerste plaats uit de subjectiviteit van datgene wat in het gedicht wordt medegedeeld, maar uit de wijze waarop de dichterlijke mededeling wordt gedaan." Gert-Jan Johannes, 'Poëzie is mannetaal, Conrad Busken Huets visie op de dichtkunst', in: *Maatstaf*, 34 (1986), p. 28

89 W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, dl. VI, 3e geh. omgew. dr., Groningen, 1886, p. 58

90 C.G.N. de Vooys, *De letterkunde van de negentiende eeuw tot ongeveer 1885 in Noord-Nederland*, in: F. Baur [red.], *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, dl. X, 's-Hertogenbosch [etc.], [1948], p. 41-54. G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. III, 5e geh. herz. dr., Den Bosch, 1973, p. 208-217 en 246-264

91 P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken, een biografie*, Leiden, 1984, p. 48
92 Knuvelder, *a.w.*, dl. III, p. 246 en 260
93 Zie bv. "zeldzaam heeft een dichter in dezelfde mate als Bilderdijk het publiek gedwongen kennis te nemen van zijne persoonlijkheid, zijn uit- en inwendig lijden, zijne levensgeschiedenis, ja van zijne maag en ingewanden toe." (Bilderdijk, 1860, p. 28); "Waarlijk, wanneer een dichter dusdanig verzot is op zijn eigen persoon en hare importantie dat hij de natie lastig valt met particulariteiten als deze, dan is die natie tot op zekere hoogte geregtigd niet naar hem te luisteren. Uw thee zij slap of sterk, uw tweebak droog of eenigzins bezuiveld, wat gaat ons dat aan? Wij hebben niet met uw beschuit, maar met uw muze van doen." (Bilderdijk, 1860, p 28); "Steeds herinneringen aan een ander leed als hetgeen bezongen moest worden. Steeds eene zich ongevraagd op den voorgrond dringende subjectiviteit." (Bilderdijk, 1860, p. 94)
94 Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. VIII, Haarlem, [1882], p. 70
95 C.G.N. de Vooys, *Conrad Busken Huet*, 's Gravenhage/Antwerpen, 1949, p. 45
96 G. Colmjon, *Conrad Busken Huet, een groot Nederlander*, Den Haag, 1944, p. 40
97 In 1861 bij de begrafenis van De Génestet schetst Huet een beeld van hem, dat bijna een spiegelbeeld vormt met dat van Bilderdijk. De Génestets afkeer van woordenpraal, zijn eenvoud en natuurlijkheid, zijn vermogen om de werkelijkheid te idealiseren, zijn bijna vrouwelijk teeder gemoed, zijn, in weerwil van bittere ervaringen, levenslust en blijmoedigheid; al deze eigenschappen staan lijnrecht tegenover de in Huets ogen negatieve kenmerken van Bilderdijks poëzie. (De Génestet, 1861, p. 217-218) Ook na 1861 geeft Huet blijk van zijn hoge waardering van De Génestet: in 1864 stelt hij Potgieter, die hij 'onze vruchtbaarste en daarbij dichterlijkste dichter' noemt, op één lijn met Da Costa en De Génestet (*De Gids*, 1864 II, p. 148) en een paar maanden later valt een uitvoerige vergelijking tussen Beets en De Génestet in het voordeel van de laatste uit. (*De Gids*, 1864 II, p. 471-474)
98 Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, dl. XXV, Haarlem, [1888], p. 95
99 Zie ook noot 97
100 J.A. Alberdingk Thijm, 'Voorlezingen van den Heer C. Busken Huet, III', in: *Zondagsblad, maandelijkse editie*, januari 1861, p. 16
101 De vijfde lezing verscheen in *Nederland*, 1887 I, p. 365-404; mn. p. 389-404 gaan over Bilderdijk.

102 Geyl volgt Gideons voorstelling van zaken, als hij n.a.v. Huets eerste Bilderdijk-kritiek schrijft: "Het is geen goede kritiek, en Huet kon beter. Hij déed beter, nog in hetzelfde jaar '60, in een van zijn voordrachten over de letteren tijdens de Bataafse Republiek, waarin hij de echtheid en ook de bekoring van Bilderdijk's poëtisch talent deed uitkomen." Geyl, *a.w.*, p. 18

103 Zie bv. Bilderdijk, 1860, p. 66; zie ook p. 122, waar Huet hem de 'betrekkelijke kroon' opzet: "hij was ongemeten de voortreffelijkste dichter van zijnen tijd, een nachtegaal onder de bastaard-nachtegalen." Aan een vierderangs dichter als J.M.E. Dercksen wordt Bilderdijk zelfs tot studie aanbevolen. Cd. Busken Huet, 'Letterkunde, Kronijk en Kritiek' [over J.M.E. Dercksen en Quos Ego], in: *De Gids*, 1864 I, p. 561. In 1869, schrijvend over de poëzie van Potgieter gaat hij zelfs zover te beweren: "Na Bilderdijk en Staring heeft in Nederland geen dichter geleefd van wien zoo veel te leeren is als van hem [=Potgieter]. Cd. Busken Huet, 'Florence, door E.J. Potgieter. III', in: *Java-Bode*, 3 juli 1869

104 J.A. Alberdingk Thijm, 'Voorlezingen van den Heer C. Busken Huet, V', in: *Zondagsblad, maandelijkse editie*, januari 1861, p. 41-42

105 Geyl, *a.w.*, p. 22-28

106 Cd. Busken Huet, *Ongevraagd advies, in de zaak van Pierson tegen Réville c.s.*, Haarlem, 1866

107 Cd. Busken Huet, 'Bilderdijk I', in: *Java-Bode*, 7 februari 1870

108 In 1838 werd de lezing onder de titel 'Iets opgewondens over het eenvoudige' opgenomen in de bundel *Onderzoek en phantasie*. W. van den Berg, 'Een 'vergeeld' Bilderdijk-portret uit 1832', in: *De Nieuwe Taalgids*, 79 (1986), p. 299-312

109 Cd. Busken Huet, 'Bilderdijk II', in: *Java-Bode*, 9 februari 1870

110 Cd. Busken Huet, 'Bilderdijk III', in: *Java-Bode*, 12 februari 1870

111 Cd. Busken Huet, 'De toekomst', in: *Java-Bode*, 11, 12 en 13 mei 1871

112 Cd. Busken Huet, 'Bilderdijk II', in: *Java-Bode*, 9 februari 1870

113 De eerste aflevering van het opstel uit 1870 is nooit herdrukt. De tweede en derde aflevering werden later toegevoegd aan een essay over Jacob Geel, dat in de *Java-Bode* van 29 en 30 december 1871 en 3 en 5 januari, en 2 en 3 februari 1872 was verschenen. In 1878 herdrukt Huet het essay over Geel, gevolgd door de tweede en derde aflevering van het Bilderdijkstuk, in de bloemlezing *Landjuweel*, dl. III, Amsterdam, 1878, p. 153-192 en hij dateert het geheel 1872. Later volgt een herdruk in deel X van de *Litterarische Fantasien en Kritieken*. Daar trok het de aandacht van Polak, die in *De Gids* van 1891 uitvoerig over Huet schreef. Zijn stelling is dat Huet machtige persoonlijkheden niet ten volle aankan, maar dat zijn stuk over Bilderdijk uit 1870 op deze regel een uitzondering is:

"Van alle geweldige persoonlijkheden die Huet aandurft komt alleen Bilderdijk tot zijn recht." Maar, vervolgt Polak, het lukt Huet niet in één keer. "Eerst de derde maal komt een voortreffelijk gelukte schets [...] het onvolkomene der beide vorige opstellen welsprakend aanvullen." Polak gaat daarmee voorbij aan de verschillende bedoelingen die Huet had met het stuk uit 1860 en dat uit 1870. Bovendien vergist hij zich, als hij het stuk uit 1870 Huets derde poging noemt. In de telling van Polak namelijk is de kritiek van Huet uit 1873 op de door Van Vloten uitgegeven briefwisseling van Bilderdijk met zijn dochter en zijn eerste vrouw, Huets tweede poging! De lezing van Huet over Bilderdijk uit 1860 is Polak ontgaan. H.J. Polak, *Tweeërlei letterkundige kritiek, Potgieter en Huet*, ed. G.P.M. Knuvelder, Zwolle, 1956, p. 190-191

114 Knuvelder, *a.w.*, p. 483. Hij volgt de opvatting van Polak geheel, inclusief de vergissing in de chronologische volgorde van Huets Bilderdijk-kritieken.

115 Geyl, *a.w.*, p. 29

116 Geyl, *a.w.*, p. 22-23

117 *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet*, ed. J. Smit, dl. II, Groningen, 1972, p. 641-642

BIJLAGE

Overzicht van de kritieken 1860-1862. De kritieken die door een * worden voorafgegaan, zijn niet herdrukt. Van de kritieken die uiteindelijk in de *Litterarische Fantasien en Kritieken* zijn gebundeld, is alleen de vindplaats in deze verzameling gegeven en niet die van eerdere herdrukken.

**Bisschop 1860* "W. Bisschop. *Justus van Effen geschetst in zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis der letterkunde in de 18de eeuw. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Utrecht, C. van der Post, 1859". In: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1860 I (jan), p. 13-28

Bilderdijk 1860 Bilderdijk I - IX. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1860 (14 jan-23 juni), p. 10-12, 28-29, 50-52, 65-67, 92-95, 121-124, 161-164, 169-172, 193-196. Herdrukt: *LFK*, XXV, p. 1-95

**Reuss 1860* "*Ed. Reuss. Histoire de la théologie chrétienne au siècle apostolique*, 2me ed. Strassbourg, 1860". In: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1860 I (mrt), p. 45-60

Kneppelhout 1860 "J. Kneppelhout. *Mijne zondagen in het Vereenigde Koningrijk, gemeenzame brieven uit Engeland, Wales en Schotland.* Amsterdam, 1859". In: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1860 II (mei), p. 17-32. Herdrukt: *LFK*, XIV, p. 84-101

Lang/Biedermann 1860 "Eene kerkelijke beweging in Duitsch-Zwitserland", [recensie van: H. Lang, *Versuch einer christlichen Dogmatik*. 1858. - *Ein Gang durch die christliche Welt*. 1859. - *Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweiz*. 1859-1860. A.C. Biedermann. *Leitfaden für den Religionsunterricht an höhern Gymnasien*. 1859.] In: *De Gids*, 1860 I (mei), p. 577-636. Herdrukt (twee fragmenten): *Verspreide polemische fragmenten*, Haarlem, 1864, p. 155-159 [= p. 584-587] en 160-167 [= p. 608-612]

Jorissen 1860 "Toegepaste logica" [recensie van: S.E. Jorissen, *Bedenkingen op het gebied der godgeleerdheid, naar aanleiding van brieven in brieven*]. In: *De Gids*, 1860 II (aug), p. 270-287. Herdrukt: *Verspreide polemische fragmenten*, Haarlem, 1864, p. 124-154

Michelet 1860 "J. Michelet. *Louis XIV et la Révocation de l'Edit de Nantes*. Paris, 1860". In: *Wetenschappelijke Bladen, Bijblad*, 1860 II (mei), p. 17-32. Herdrukt: *LFK*, XXV, p. 129-149

**Voorrede 1860* "Voorrede". In: H. Lang, *Eene wandeling door de christelijke wereld*, Amsterdam, 1860, p. V-VIII

Lezingen 1887 "De Nederlandsche Letterkunde onder de Bataafse Republiek I - IX". In: *Nederland*, 1887 I, p. 3-28, 121-154, 245-286, 365-404; II, p. 3-34, 109-149, 235-272, 353-380. Herdrukt: *LFK*, XXIV, p. 1-247. NB. Deze lezingen zijn gehouden in de winter van 1860-1861.

De Ruyter 1861 "Een borstbeeld van den admiraal De Ruyter". In: *Volksalmanak*, voor het jaar 1862, uitgegeven door de Maatschappij tot nut van 't algemeen, p. 72-78. Herdrukt: *LFK*, VI, p. 88-96. NB. Het is een bewerking van een deel van de achtste van de negen voorlezingen uit 1860-1861.

**Oosterzee 1861* "Eene kroon betwist" [recensie van: J.J. van Oosterzee, *Geschiedenis onzer Theologie? Proeve van historische kritiek*, Utrecht]. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1861 (6 jul), p. 209-212

De Génestet 1861 "P.A. de Génestet". In: *De Nederlandsche Spectator*, 1861 (13 jul), p. 217-218. Herdrukt: *LFK*, VII, p. 165-170

Murger 1861 "Henry Murger I - III". In: *De Nederlandsche Spectator*, 1861 (20 jul-30 aug), p. 226-228, 236-239, 242-244. Herdrukt: *LFK*, XXV, p. 96-128

Malou/Veratti 1861 "De Thomas-kwestie" [recensie van: J.B. Malou, *Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre de JésusChrist*, 3me Edit., 1858. B. Veratti, *Disquisizioni filologiche e critiche intorno all' autore del libro de Imitatione Christi*, 1857. - *nuovi studj filologici e critici cet.*, 1858]. In: *De Gids*, 1861 II (okt), p. 438-476. Herdrukt: *Litterarische Fantasien, Nieuwe Reeks*, dl. I, Amsterdam, 1878, p. 1-35

**White 1861* "Eene goede dienst" [recensie van J. White, *De Achttien Eeuwen der Christenheid*, naar den 3den druk bewerkt voor Nederland, door Mr. J.J. Bergsma, Theol. Doct., Haarlem, A.C. Kruseman, 1861]. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1861 (dec), p. 406-408

**Kuenen 1861* "Wetenschappelijke theologie" [recensie van: A. Kuenen, *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de Boeken des Ouden Verbonds*, dl. I, Leiden, P.Engels, 1861]. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1861 (dec), p. 416-419

Hooft 1862 "Drostelijke teederheid" [N.a.v. P.C. Hooft, *Gedichten*, eerste volledige uitgave naar des dichters eigen handschrift, met aant. van P. Leendertz Wz. Haarlem, De Erven F. Bohn. - Prospectus]. In: *De Gids*, 1862 I (feb), p. 206-243. Herdrukt: *LFK*, I, p. 5-29

De Jong/Hooykaas 1862 "Hebreeuws scepticisme" [recensie van: P. de Jong, *De Prediker vertaald en verklaard*, Leiden, E.J. Brill, 1861; J. Hooykaas, *Geschiedenis der beoefening van de wijsheid onder de Hebreën*, Leiden, P. Engels, 1862]. In: *De Gids*, 1862 I (jun), p. 777-800. Herdrukt: *LFK*, VIII, p. 1-17

Rauwenhoff 1862 "Leydsche beginselen" [recensie van: L.W.E. Rauwenhoff, *Heroën in de geschiedenis, toespraak bij de opening zijner Academische lessen*, Leiden, S.C. van Doesburgh, 1862]. In: *De Tijdspiegel*, 1862 II (dec), p. 393-408. Herdrukt: *Verspreide polemische fragmenten*, Haarlem, 1864, p. 168-185 [= p. 399-408]

"ZOO'N BEETJE NIET TE ERG BESCHADIGD WRAKHOUT VAN DE MAATSCHAPPIJ"

Een onderzoek naar een aantal romanhelden uit de jaren negentig van de 19de eeuw

R.J.M. van de Schoor

Inleiding

Het moderne proza uit het laatste decennium van de 19de eeuw bediende zich van personages met een 'nerveus' gestel: dat is één van de bevindingen van Ton Anbeek (*De naturalistische roman in Nederland*, p. 49). Er waren ook 19de-eeuwers die deze observatie deden; zij verbonden daaraan evenwel zeer specifieke conclusies omtrent de morele waarde van de moderne literatuur of meenden in het verschijnsel van de zwakke held een voorafschaduwing te zien van wat zich in de maatschappij zou voltrekken. Wie bijvoorbeeld enkele jaargangen van *De Tijdspiegel* uit het einde van de vorige eeuw doorbladert, kan dat snel vaststellen (1). In deze bijdrage wordt een verslag gepresenteerd van een onderzoek naar voorkomen en aard van deze 'zwakke karakters' in modern proza uit de jaren negentig (2). Daarbij is een methode gekozen die zoveel mogelijk de contemporaine kritiek tot uitgangspunt maakt. Aan de specifieke problemen die dat met zich meebrengt, wordt eveneens aandacht geschonken.

Taco H. de Beer

Eén van degenen die zich in wat algemenere zin uitlaat over de kwestie van de moderne zwakke romanheld en daarbij documentatie verschaft, is Taco de Beer. In zijn eigen periodiek *Noord en Zuid* publiceert hij in

1898 een artikel, getiteld 'Moderne mannenkarakters in den Hollandschen roman' (3). Volgens De Beer bestaat er een discrepantie tussen de mannenkarakters uit de boeken en die uit de werkelijkheid. Hoewel de moderne schrijvers voorgeven realistisch te zijn, weigeren zij hun helden te kiezen uit de rangen van hen, die met grote daad- en denkkracht de negentiende eeuw haar aanschijn hebben gegeven: "'t Liefst houdt de hedendaagsche roman zich bezig met kunstenaars; hun ziekelijke overspanning, hun grilligheid, hun uiterst gevoelig gemoedsleven, hun gebrek aan wilskracht en levensmoed, ziedaar! wat hun vooral een vruchtbaar veld van observatie toeschijnt." (4)

De Beer noemt enkele gedaantes waarin deze moderne zwakke held kan optreden. Behalve een kunstenaar is hij een dromer, een peinzer over de "essence van het leven". Moedeloos en willoos wordt hij het slachtoffer van wat hij beschouwt als het Noodlot. Hij is van pathologische gesteldheid, behept met zelfmoordneigingen en "onnatuurlijke driften". Zijn overgevoeligheid maakt dat hij het leven niet aankan. Hij lijdt aan verveling en is daarbij ook een zelfkweller, die piekert en nooit handelt. Hoewel hij zijn afkeuring uitspreekt over dit type helden, heeft De Beer toch bewondering voor het letterkundig talent waarmee deze karakters geschilderd en geanalyseerd worden. Als voorbeelden van zwakke helden noemt hij Johan Rekker uit Frans Coenen's *Een zwakke*, Othomar uit Couperus' *Majesteit* en Hugo Aylva uit diens *Metamorfoze*. De precieze analyse van een edel en verfijnd gemoed, dat van een kunstenaar als Aylva, die zich bezighoudt met het overdenken van levensvragen, maakt dat De Beer Aylva de tegenpool vindt van de burgerjongen Bernard Bandt, de held van Robbers' *Roman van Bernard Bandt*. De stemmingen van deze jeugdige Amsterdamse koopman acht hij een zo zorgvuldige analyse onwaardig. "Er gebeurt letterlijk niets, niets belangrijks om of in hem, 't is alles wanhopig banaal en dat wordt nu een roman genoemd!", aldus De Beer (5). "Ellendiger, lamzaliger creatuur" dan Willem Termeer uit Emants' *Een nagelaten bekentenis* valt wel niet te bedenken, zo vervolgt hij. Het zijn al "lage, misselijke geniepigheden" waarmee Termeer de lezer confronteert.

Schrijvers als Couperus, Robbers, Coenen en Emants geven met hun zwakke romanhelden het voorbeeld aan "een geheel leger van meer of mindere talentvolle navolgers". Dit soort mannenkarakters wordt ontworpen door mannelijke schrijvers; zo zien de mannen zichzelf. De door vrouwen geconcipieerde mannelijke personages zijn meestal "egoïst, ruw, genotzuchtig, ware bruten, die niets begrijpen van de hun toevertrouwde vrouwenzielen" (6).

De Beer besluit zijn artikel met de opmerking dat hij niet zal ingaan op

de gevolgen van het door hem gesignaleerde verschijnsel in de letteren. Toch bevatten de laatste twee alinea's een indicatie waar een uitwerking voelbaar zou kunnen worden: *buiten* de literatuur, in de samenleving.

> Na actie komt reactie. Het kan niet anders, of na het geweldige, onvermoeide werken op elk gebied, dat overal om ons heen geschiedt, moet een tijdperk van vermoeienis, van soezerigheid volgen; als dit aanbreekt, zal het hoogstwaarschijnlijk zijn voorbereid door de boeken onzer hedendaagsche mode-schrijvers.
> Wat zij ons schetsten zijn niet de karakters van heden, maar die van morgen. Wellicht schuilt hierin het geheim van hun anders onbegrijpelijke bekoring voor de lezers, maar hoe zwaar is dan niet tevens de verantwoordelijkheid der schrijvers, die aan dit geslacht het aanschijn schonk! (7)

Probleemstelling en werkwijze

Is een zwakke romanheld, zoals Taco de Beer die beschrijft, inderdaad een kenmerkend verschijnsel in de 'moderne' roman van de jaren negentig? Dit is de vraag waarop in deze bijdrage door een steekproef geprobeerd wordt een (voorlopig) antwoord te formuleren.

Allereerst moest dan zo eenduidig mogelijk bepaald worden wat het 'moderne' van een moderne roman uitmaakt. Wat de 19de-eeuwse kritiek opmerkte aan de zes boeken die De Beer noemt als typische voorbeelden van het moderne proza, is daarvoor tot leidraad genomen. Het betreft deze boeken: Marcellus Emants, *Een nagelaten bekentenis*, Herman Robbers, *De Roman van Bernard Bandt*, Frans Coenen, *Een Zwakke* en van Louis Couperus *Majesteit*, *Metamorfoze* en de novelle 'Eene illuzie' uit de gelijknamige bundel. Om tot een ordening van gegevens uit de kritieken te komen, werden zij onderworpen aan een aantal vragen, die tot stand kwamen op grond van intuïties omtrent de kwesties die in de kritieken zoal ter sprake worden gebracht. Uit de antwoorden op deze vragen, in een enkel geval nader geïnterpreteerd met behulp van de betreffende boeken, blijkt wat tijdgenoten van belang achtten voor het moderne proza. Samen vormen deze opmerkingen een 'profiel', een hypothese van de moderne roman in de jaren negentig. Hieronder volgen de vragen met de bevindingen uit de kritieken.

1. Worden er algemene caracteristica gegeven van 'de roman' (of 'de

novelle'), of van 'de moderne roman' ('moderne novelle'(8))? Wordt aangegeven in welke opzichten deze moderne roman zich onderscheidt van de oudere roman?
Caracteristica van de moderne roman: a. De moderne roman onderscheidt zich door karakteranalyse en beschrijving; het belang van een ingewikkelde intrige raakt op de achtergrond. b. Doordat in de moderne roman overboord wordt gezet wat wezenlijk wordt geacht voor het genre van de roman, de intrige, luidt zijn verschijnen de ondergang van het genre in. De moderne roman is niet meer van de novelle te onderscheiden. c. Er worden wel twee typen moderne romans onderscheiden: de naturalistische roman en de psychologische analyse. Heeft in eerstgenoemde objectiviteit de overhand, de tweede kenmerkt zich door subjectiviteit. Deze subjectiviteit is ervoor verantwoordelijk dat de psychologische analyse neigt naar autobiografie en autopsychografie. (Objectiviteit en subjectiviteit hebben betrekking op de positie die de auteur inneemt tegenover zijn stof; op de betrokkenheid van de schrijver bij zijn personages.) d. In de moderne roman wordt niet meer geïdealiseerd zoals in de oudere roman. De moraal is uit de moderne roman geweken. e. De moderne roman is realistisch.
2. Worden er opmerkingen gemaakt over de 'letterkundige vorm' (in de wijdste betekenis van het woord)?
Vormkwesties van de moderne roman: a. De taal heeft een gekunsteld karakter (neologismen e.d.). b. De vorm is betrokken op de inhoud. c. Er wordt met taal 'geschilderd': er is opmerkelijke en gedurfde beeldspraak en er wordt veelvuldig gebruik gemaakt van adjectieven.
3. Wat wordt gezegd over stofkeuze en werkelijkheidsbehandeling?
In de moderne roman worden bij voorkeur alledaagse voorvallen, gedachtes enz. tot onderwerp van analyse gekozen.
4. Op grond van welke argumenten wordt de roman geprezen danwel verworpen?
De waardering richt zich op de volgende punten: a. Is de roman realistisch? b. Wordt in de roman rekening gehouden met de waarschijnlijkheid; wordt de stof logisch en consistent ontwikkeld? c. Is de roman objectief in de gegeven voorstelling van zaken? d. Is de roman harmonisch opgebouwd; wordt overdaad vermeden? e. Zijn er geen voor het zedelijk gevoel kwetsende voorstellingen in de roman? f. Verschaft de roman de lezer inzicht in wat de personages beweegt; wordt hun gedrag verantwoord?
5. Wat wordt opgemerkt over de verhouding romanpersonage - lezer?
Het zal de lezer van de moderne roman moeilijk vallen zich in te leven in de held; meer in het algemeen blijft de verbeelding van de lezer

werkeloos.
6. Hoe wordt de held gekarakteriseerd?
De moderne romanheld manifesteert zich als: a. kunstenaar, of peinzer over de dingen des levens (het kunstenaarschap van de held kan aanleiding geven tot een spel met de fictie: zo kan het gebeuren dat er een roman binnen de roman wordt geschreven); b. scepticus of juist het tegendeel daarvan: gedrevene, strevend naar het absolute en uitzonderlijke (hiermee verbonden is het thema van de val uit de illusie); c. sensualist of geperverteerde, zich overgevend aan homoseksualiteit, sadisme en platonische liefde; d. gedegenereerde (of moedeloze); e. willoze; f. gespletene; g. eenzame; h. cerebraal (ten prooi aan zelf-analyse).
7. Worden vergelijkbare helden genoemd, of tegenvoeters? Wordt een vergelijking gemaakt met enig ander prozawerk?
De moderne roman van de jaren negentig vertoont verwantschap met die richting in de Franse literatuur, waarin de karakteranalyse centraal thema is (Paul Bourget, die als de vertegenwoordiger van deze stroming wordt gezien, analyseerde in zijn psychologische romans "états de l'âme").
8. Wordt enig onderdeel van de inhoud van de roman gerelateerd aan de 'buiten-literaire werkelijkheid'?
Oorzaken voor het optreden van de moderne zwakke held worden gezocht in de maatschappij en het kunstenaarschap, en de wrijving tussen deze beide.
9. Wat wordt gezien als thema; is dit 'typisch modern'?
Thema's van de moderne roman zijn erfelijke degeneratie en zelfmoord.
10. Wat wordt opgemerkt over de verhouding romanpersonage - auteur?
De moderne roman, waarin karakteranalyse zo'n belangrijke rol speelt, neigt naar het autobiografische en verwerft zo een sterk subjectief karakter.

Dit profiel van de moderne roman heb ik vervolgens geconfronteerd met een nieuw corpus romans. Dit corpus bestond in principe uit de romanproduktie van één jaar uit het laatste decennium van de 19de eeuw. De keuze is daarbij gevallen op 1895 (9). Het doel van deze confrontatie was tweeledig: ik wilde weten of er zwakke romanhelden optreden in de romans van 1895 en of de boeken waarin dat het geval is, ook op andere punten beantwoorden aan het geschetste profiel, dat wil zeggen lijken op de prozawerken die De Beer noemt. Maar daarnaast was het de bedoeling de validiteit van het profiel te toetsen en dit zo mogelijk te nuanceren en bij te stellen. Hiervoor zou de contemporaine kritiek andermaal uitkomst moeten bieden.

Uit de lijst van romans die volgens het Repertorium op *Brinkman's*

catalogus van boeken en tijdschriften (sub voce: roman) in 1895 in Nederland verschenen, is een selectie gemaakt. Allereerst vielen herdrukken en historische romans af. (Men kan verwachten dat nieuwe ontwikkelingen niet op de eerste plaats in historische romans hun beslag zullen krijgen.) Vervolgens werden boeken die in Indië spelen geschrapt (met hun niet-Europese entourage toch een apart 'type' binnen de romankunst van de 19de eeuw). Uit wat resteerde zijn die boeken gekozen, die in tenminste één van een aantal min of meer belangrijke tijdschriften korter of langer werden besproken (10). De veronderstelling is dat dit boeken waren, die men beduidend genoeg achtte om onder de aandacht van de lezers van een letterkundig periodiek te brengen. Voor de opzet van het onderzoek was het overigens ook noodzakelijk te beschikken over althans enige gedachte-ontwikkeling over het boek door tijdgenoten. Tenslotte moesten ook nog boeken van de lijst verwijderd worden die niet aanwezig bleken in de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek, danwel vermist werden in de bibliotheken waar zij volgens deze zelfde catalogus aanwezig zouden moeten zijn. Bij de verzameling van de kritieken die verschenen over de resterende dertig boeken is uiteraard gestreefd naar volledigheid. Om te kunnen werken met het profiel bleek de noodzaak het 'operationeel' te maken: na enige interpretatie werden rond de verschillende punten vragen geconstrueerd, die deels aan de romans, deels aan de kritieken uit 1895 gesteld konden worden. Dit is het resultaat van deze bewerking:

1. Hoe verhouden zich karakteranalyse, beschrijving en intrige ten opzichte van elkaar? (Onder karakteranalyse moet hier verstaan worden: het laten zien van iemands psyche en drijfveren (en de ontwikkeling daarvan). De kwalificatie 'beschrijving' wil ik reserveren voor de schildering van 'uiterlijkheden': zintuiglijk waarneembare fenomenen.)
Is er veel of weinig dialoog, en dient hij om het karakter van een personage te doen uitkomen?
De kritieken zijn op de volgende punten ondervraagd: Wordt er een vervaging van de grens tussen roman en novelle vastgesteld? Wordt er verschil gemaakt tussen naturalistische roman en psychologische analyse, of worden beide onder één noemer gebracht? Is er sprake van dat de roman neigt naar autobiografie en autopsychografie, of merkt men juist objectiviteit op? (Deze vraag correspondeert met punt 10 uit het profiel.) Wordt er een moraal of een tendens in de roman onderkend?
2. Hoe is het met de stijl in de roman gesteld? Is er sprake van gekunsteldheid of 'moderne' beeldspraak? Kent het boek een 'bekentenis-vorm' (waarmee bedoeld is dat de roman, of een deel daarvan, gepresenteerd wordt als de ontboezeming van een personage)?

3. In welk milieu speelt de roman? Is er sprake van analyse van alledaagse gebeurtenissen; zijn de personages volgens de kritiek 'onbeduidend'?
4. Hoe wordt de roman door de kritiek gewaardeerd?
5. Hoe staat de lezer, volgens de criticus, tegenover de held?
6. Welke van de gevonden karakteriseringen van de moderne held zijn van toepassing op de held, of een ander personage, van dit boek?
7. Welke (betekenisvolle) literaire verwijzingen doen zich voor in de roman? Welke in de kritieken?
8. Geeft de roman of de kritiek in voorkomende gevallen oorzaken voor de zwakte van de held?
9. Welke thema's worden er behandeld?
10. Komen in de roman of in de kritieken nog kwesties aan de orde die niet door een van bovenstaande vragen bestreken worden?

Bespreking van een viertal romans uit 1895

Omdat een bespreking van alle onderzochte boeken weinig zinvol zou zijn, wil ik mij hier beperken tot vier boeken, die in verband met de uitkomsten van het onderzoek illustratief zijn (11). Ze zijn zo gekozen dat ze in afnemende mate aansluiten bij het profiel. *Felicia Beveridge* van Vosmeer de Spie heet ook in de kritiek een produkt van de moderne school, waar Mevrouw van Westrheene's *Alles komt terecht* de meer conventionele roman vertegenwoordigt. Lapidoth's *Ironisch en tragisch* is een roman die oud en nieuw in zich verenigt. *Zusterzielen* van Egb. van der Mandele, dat hier de derde plaats inneemt, stelt moderne en niet-moderne aspecten op zodanige wijze naast elkaar dat men bijna zou kunnen zeggen dat het een polemiek aangaat met de moderne roman. Dit type roman, waarvan zich in 1895 er nog één aandient: Esjee, *Kinderen van hun tijd*, is interessant in receptie-historisch opzicht: men kan eruit lezen hoe twee, meer traditionele schrijfsters (Esjee is een pseudoniem van mevr. S.J. Modderman-Gratama) dachten over zekere, soms zeer bepaalde moderne romans. Immers, zij hebben gemeend een boek daar 'tegenin' te moeten schrijven.

Uitspraken van de literaire kritiek moeten bezien worden tegen de achtergrond van de vraag wie het boek recenseerden, en vooral ook wie het *niet* recenseerden. Dit is voor een juiste afweging van een oordeel of opmerking van belang. Een overzicht van alle kritieken die het betreffende boek opleverde dient daarom in de beschouwing meegenomen

te worden (12).

Vosmeer de Spie, *Felicia Beveridge*. Analyse van een gemoedstoestand; - Amsterdam: S.L. van Looy & H. Gerlings.

Felicia Beveridge is de analyse van een gemoedstoestand; het boek bevat de karakteranalyse van het hoofdpersonage (13). In veel mindere mate wordt er aandacht geschonken aan beschrijvingen van 'uiterlijkheden'. Alles wat er zich aan handeling aandient in het boek, is ondergeschikt gemaakt aan de studie van hoe Felicia's liefde opbloeit en weer vergaat. De scène-wisselingen - de hoofdpersonen Felicia Beveridge en Patrick de Foyle vertoeven kortere of langere tijd in New York, Berlijn, Den Haag en Florence - dienen slechts om het verloop van de liefdesrelatie kleur bij te zetten. Er is betrekkelijk weinig dialoog, en wat er is heeft tot functie Felicia's gemoedsstemming in beeld te brengen.

Het boek is volgens Frans Coenen in *De Kroniek* "bijna ploertig-modern, met een schandelijk weten van nieuwere termen en wijzen van zeggen"; citeren uit dit boek is als "baggeren": "niet anders dan het slappe slib van deze woordenmorsboel komt er naar boven" (14). Ook Modderman in *De Kunstwereld* (15) laakt de "ultra-moderne" woordkeus. Volgens Netscher (in *De Hollandsche Revue* (16)) heeft Vosmeer de Spie "een tik te pakken" van Couperus.

De roman speelt in de hoogste kringen van New York; Felicia is een miljonairsdochter en Patrick de Foyle is een Ierse lord. Van een nauwgezet registreren van alledaagsheden is geen sprake. Geen onbelangrijke, maar 'abnormale', 'zieke' personages zijn onderwerp van analyse. De recensent in *De Gids* vraagt zich af of in deze roman wel een *gemoeds*toestand (en niet veeleer een ziektetoestand) aan de orde wordt gesteld, en of deze dan wel het analyseren waard is (17). Modderman, in *De Kunstwereld*, vindt het spel van aantrekken en afstoten tussen deze geliefden, en de werkingen van eigenliefde en jaloezie te banaal voor een analyse. Hierin staat hij echter nagenoeg alleen. Meerdere critici wijzen erop, dat Vosmeer de Spie met de keuze van zijn personages en de analyse hunner liefde veel te hoog gegrepen heeft. De schrijver zou er volgens hen beter aan gedaan hebben zich toe te leggen op de bestudering van minder ge&et.xalteerde gevoelens, bij wat minder excentrieke personages (18).

Netscher geeft in *De Hollandsche Revue* een karakterisering van de ontvangst die Vosmeer de Spie's boek te beurt is gevallen (19):

Met een eensluidendheid van argumenten, een eenstemmigheid van nijdige pikanterieën, een booze woede en een onbegrijpelijke verscheurbehoefte zijn de penvoerders onzer tijdschriften op zijn jongste werk aangevallen. Het had iets van een "lange jacht" op groot wild, zonder vuurwapenen maar met spitstandige drijfhonden.

In ieder geval is het één van de drukstbesproken boeken uit 1895. Inderdaad zijn de meer gezaghebbende critici vrijwel zonder uitzondering afkeurend in hun besprekingen. Een knappe studie geeft J. de Koo in *De Amsterdammer*: hij probeert het boek te benaderen, uitgaande van de opvattingen over de moderne roman, die Vosmeer de Spie had uiteengezet in zijn *Kleine Studies* van 1892 (20). Op grond van de opmerking die Vosmeer de Spie maakt in zijn opstel 'Over den modernen roman' dat het de taak is van de romanschrijver door analyses van het menselijk karakter inzicht te verschaffen in het 'zijn' van de mens, constateert De Koo dat "de roman der toekomst, gelijk de Spie zich die denkt, (...) de *tendenz*-roman bij uitnemendheid (zal) wezen; zijn *leerdicht* moet de "dommen en oppervlakkigen", die aan de daad hechten, bekeeren (...)". Vosmeer de Spie heeft met zijn analyse niets overtuigend aangetoond, zo luidt De Koo's conclusie.

Hiermee wordt het belangrijkste discussiepunt in de kritiek aangeroerd: de vooraf gegeven 'strekking' van de roman. Wagenvoort had aan zijn boek een brochure laten voorafgaan, die een brief van hem aan een vriend bevatte, waarin hij schrijft dat boeken met "een vooraf bedoelde strekking" hem een gruwel zijn. Toch zegt hij van mening te zijn dat ieder kunstenaar een levensopvatting moet hebben, en dat hij die in zijn werk moet verwoorden. En zijn levensovertuiging is, dat liefde lijden is. Hij zegt dit in *Felicia Beveridge* te hebben willen demonstreren aan twee mensen, die door meer dan "het bedaarde, vriendelijke, burgerlijke gevoel van Jan voor Neeltje en omgekeerd" bewogen worden. Dat de schrijver zijn levensovertuiging wil 'bewijzen' door een analyse van een gemoedstoestand - hiermee wordt immers gepretendeerd dat er iets als een objectieve waarheid wordt ontdekt - te ondernemen bij exceptionele personages schiet menigeen in het verkeerde keelgat. Een veel gehoorde mening is dat de schrijver er beter aan zou hebben gedaan om toch maar Jan en Neeltje als onderzoeksobjecten te nemen. Het zou nog te bezien zijn of hij dan dezelfde balans, liefde is lijden, zou hebben moeten opmaken.

Volgens Wolfgang in *De Nederlandsche Spectator* (21) kan Felicia Beveridge niet veel sympathie opwekken bij de lezer. Analyses zijn in het algemeen minder geschikt om medeleven gaande te maken:

> Is in deze liefde "begeeren" de stuwende kracht, zoo vermag "Felicia" alleen *die* sympathie op te wekken, welke ieder aan leed en ellende verschuldigd is. Ook de bewerking draagt veel tot scherpe begrenzing dier sympathie bij. "Analyse" is iets abstracts. Haar inwerking op de verbeelding is beperkt.

Patrick de Foyle voelt een gespletenheid in zich, die samenhangt met zijn afwisselend verblijf op land en op zee. Aan land gedraagt hij zich als cultuurmens, die zich *nolens volens* conformeert aan de "factice" samenleving; op zee ontwaakt in hem de natuurmens, eenzaam en vrij, vervuld van een ongekunstelde vriendschap voor Frank, zijn matroos. Daar is hij de "hoogepriester van het Heelal" (22):

> Het was hem genoeg geweest te weten, dat hij de Maatschappij met haar dwang van zedenlooze zeden, haar onnatuurlijke vormen, haar flauwe en nare vermaken haatte, om haar te ontvluchten. Want zijn zoeken en willen-leven op de zee, met enkel een goed maar ruw en onontwikkeld natuurmensch naast zich, was niets anders geweest dan de drang van afkeer om in die samenleving te leven waarin anderen zich zoo wel gevoelden en waarin hij onderging. Op zee was hij altijd heel anders dan aan land. Op zee voelde hij zich goed en sterk en hoog; op zee zag hij het ideaal van het leven, voelde hij liefde en mededoogen voor die groote menschheid die zoo bitter lijdt en zoo fel moet strijden om een enkele schrede voort te komen.

Hij is zwak, in die zin dat hij steun zoekt voor zijn beter-ik bij Felicia, niet ongelijk Taco Quaerts dat doet bij Cécile van Even in Couperus' *Extaze*. Maar willoosheid kan hem wel niet verweten worden, getuige zijn zelfbewuste uitspraak: "Wat ik eenmaal voorgenomen heb, voer ik uit en niemand kan zich tegen mij verzetten, want naarmate het verzet sterker wordt, wordt ook mijn lust sterker om het te doen" (23). Hoe Felicia hem ook onder druk zet, hij gaat voort met andere vrouwen het hof te maken.

Evenals in Aletrino's *Martha*, vertoont ook hier een vrouwelijk personage enige trekken van de zwakke held van het profiel. De kunst neemt een tijdlang in Felicia's leven een overheersende plaats in. Aanvankelijk gewapend met de scepsis van een moderne geëmancipeerde Amerikaanse vrouw, ruilt ze al spoedig haar reserves in voor een hunkering naar de absolute liefde. Ze wordt slavin van haar eigen sensualiteit. Een "gloeiing die haar prikkelde op den rug" bevangt haar als ze hoort spreken van de omvang van Patrick's borst; later blijft ze alleen nog bij hem omdat ze haar zinnelijkheid moet kunnen bevredigen. In Florence neemt ze zelfs koude baden en maakt ze lange wandelingen om haar zinnen te bedwingen (24).

Thema's in de roman zijn: de vrije liefde versus de huwelijkse liefde; de voorschriften die de maatschappij uitvaardigt waar het de liefde betreft versus de behoeften en verlangens van de mens. Zo komt Patrick er bijvoorbeeld toe de institutie monogamie te verwerpen:

> Inderdaad was monogamie een gedrochtelijke, onnatuurlijke instelling. De gedwongen onthouding, die zij den gehuwden man herhaaldelijk, en voor langen tijd soms, oplegde, streed met alle wetten van de natuur (...). (25)

"Waar verder die "Alziel", dat "astraal licht" en al die d's apostrophe vandaan komen, is ook maar beter niet te onderzoeken, als men zijn christelijke kalmte bewaren wil", zo zegt Frans Coenen in *De Kroniek* (26). Of Wagenvoort te rade is gegaan bij Emerson's *Essays* - een tafelgesprek in het boek handelt over Emerson - of dat hij zich heeft laten inspireren door Couperus' *Extaze*: men moet wel vaststellen dat *Felicia Beveridge* op enkele punten sterk doet denken aan Couperus' roman, en wel op die punten, waar Couperus heeft geschreven in de trant van Emerson's filosofie (27).

Als Felicia Patrick de Foyle voor het eerst ziet, heeft zij een sterke "déjà-vu"-sensatie: haar vorige man was jaren eerder op zee verdwenen en deze Ierse lord, letterlijk uit de zee verrezen (hij is met een roeiboot vanuit Ierland de oceaan overgestoken), is zijn evenbeeld. Het lijkt of de zee hem aan haar heeft teruggegeven (28). Ook Cécile van Even uit *Extaze* heeft het gevoel dat ze Quaerts al lang kent. Door Jan Fontijn wordt dit "déjà-vu"-effect in verband gebracht met Emerson's opvattingen over reïncarnatie, zoals die zijn neergelegd in diens essay 'The Over-Soul'.

De extatische liefdeservaring van Felicia en Patrick in hoofdstuk II lijkt sterk op wat Cécile en Taco meemaken. Bij de beschrijving hiervan hanteert Wagenvoort een stijl die sterk doet denken aan die van *Extaze*:

> Dien tijd leefde Felicia een nieuw ongekend leven: 't was alsof haar ziel in een spiraalwentel van extase hoog en hooger steeg, licht en lichter werd. Zij overzag het leven, als van den top van een berg: wat zij zag in het rond en omlaag was klein, vaag, onduidelijk. (29)

Evenals Quaerts heeft Patrick de Foyle een beest in zich. Deze dualiteit in het karakter van de held uit Couperus' roman wordt door Fontijn eveneens teruggevoerd op een essay van Emerson, 'Compensation'.

Enige relativering van de overeenkomsten tussen *Felicia Beveridge* en *Extaze* is hier ook wel op zijn plaats: de extatische, bovenzinnelijke liefde is in Wagenvoort's boek slechts van voorbijgaande aard; een ontwikkelingsfase in de verhouding tussen Felicia en Patrick.

F. Lapidoth, *Ironisch en tragisch*. - Leiden: S.C. van Doesburgh.

De meer 'tragische' novellen uit dit werk van Lapidoth benaderen het dichtst het profiel: in 'Een vader', 'Zielemoord', 'Op de grenzen' en 'Een begrafenis' gaat het om de verbeelding van het innerlijk leven van steeds één personage. In 'Zielemoord' gebeurt dat op indringende wijze: de hoofdpersoon, een vrouw, verhaalt hier zelf de geschiedenis van haar ondergang. We herkennen hier het procédé van Emants' *Nagelaten bekentenis*: de 'ik'-persoon, aan het eind beland van zijn levenstragedie, stelt zijn geschiedenis te boek in een diepgaande zelfanalyse. De vrouw uit 'Zielemoord' doet dat "om allen te waarschuwen, die lijden aan mijne kwaal, genezing zoeken waar ik zielegif vond en zwak zijn als de gefolterde, uit wier uitgewoond gemoed naklinken de woorden, die men zal horen" (30); Willem Termeer schrijft zijn *Bekentenis* in de eerste plaats om zijn gemoed te ontlasten, maar toch ook met de overweging: "mogelijk zijn er mensen, of zullen er mensen komen, wie mijn levensproces belang inboezemt. Wie weet hoevelen net als ik zijn, die 't pas beseffen zullen, wanneer zij zich aan mij hebben gespiegeld" (31). Blijft het een onbesliste vraag of Willem Termeer zijn bekentenis afsluit met een zelfmoord, de

schrijfster die in 'Zielemoord' aan het woord is, laat daarover geen twijfel bestaan. Zij spreekt over "het einde, waarheen het beetje, dat ik nog aan wil over heb, mij drijft" (32), en, als zij haar verhaal gedaan heeft, zegt zij (met een wat merkwaardige verwijzing naar Piet Paaltjens):

> Nog één schrede verder naar het Niet en, als mij daartoe maar wilskracht overblijft, zal ik mij laten glijden in het lauwe water, tusschen hoog-bloeiende waterlelies en groote, groene bladeren, die dodijnend deinend, mijn afzichtelijk gestorven lichaam zullen bedekken, opdat geen lieve vogels er van schrikken en geen enkel kozend paar er door worde ontzet.... (33)

Beschrijvingen van 'uiterlijkheden' zijn in deze novellen nauwelijks aanwezig; waar zij zich voordoen staan zij geheel in dienst van de karakteranalyse.

De overige novellen zijn meer anecdotisch van karakter: ze hebben een 'verhaal' (intrige zou hier een te groot woord zijn) en een 'pointe'. Toch is het niet zo dat deze groep ouderwets en de andere modern is: de vermenging van oud en nieuw doet zich ook voor in de 'tragische' novellen. Zo valt er in de behandeling van het generatieconflict in 'Een vader' zeker een moraal te bespeuren: er is geen 'waarde-vrije' analyse van het misverstand tussen vader en zoon, iets dat meer in de lijn der modernen zou hebben gelegen. Ook tegen hypnotisme en morfinisme wordt in 'Zielemoord' gewaarschuwd.

Van den Oude in het *Nieuws van den dag* en Q.N. in *De Nederlandsche Spectator* merken beide de vermenging van modern en ouderwets op in Lapidoth's boek (34). "Nieuwerwets" blijkt voor Q.N. te zijn "het gecomprimeerde"; voor Van den Oude bestaat het uit de behandeling van "het eigenst leven onzer dagen, vrijmoedig schier tot op den uitersten zoom". En eerstvermelde typeert "het goedgevonden, bevredigend slot" van een der novellen als ouderwets; de tweede de stijl, waarin affectatie en "verwildering" ontbreken.

De personages stammen allemaal uit de 'kleine burgerij'; ze worden in de kritiek niet onbeduidend genoemd. Van de gevonden recensies is alleen *De Tijdspiegel* (35) afkeurend. De bezwaren van de recensent betreffen voornamelijk de wijze waarop de stof wordt behandeld; er is gebrek aan 'objectiviteit'. Dit zou blijken uit bespiegelingen van personages, die "beuzelachtig door overdreven sentimentaliteit in de allerhoogste mate" heten.

Op de helden en heldinnen uit de novellen van meer ouderwetse signatuur - doorgaans vertegenwoordigen zij het 'ironische' uit de titel -

is geen der karakteriseringen uit het profiel van toepassing. Anders is dat met de personages uit de 'tragische' novellen. Hein, de ontaarde zoon uit 'Een vader', valt met zijn liederlijk gedrag niet zo gemakkelijk te plaatsen. Hij heeft geen normbesef meer. Hij treedt op in een tingeltangel, gekleed in "rooden rok en zwartzijden kuitbroek"; achter zijn boeken bewaart hij foto's van gemene vrouwen, die zijn vader, als hij ze ontdekt, het schaamrood op de kaken jagen. Het verlies van de eigen wil is de tragedie van de 'ik'-persoon uit 'Zielemoord' - opnieuw een zwakke vrouw - en Herman ('Op de grenzen') lijdt aan een overgeërfde neiging tot zelfmoord.

Deze Herman, door zijn ziekte een soort gedegenereerde, lijkt veel op Willem Termeer. Als hij zich zijn erfelijke belasting volledig bewust wordt, gaat hij peinzen over de zin van het leven. Hij overdenkt "de groote verantwoording, die geen mensch kan ontgaan en die wij meêbrengen bij onze geboorte om haar te dragen tot het einde" (36); hij beseft een lammeling en een onvermogende te zijn. Wat de liefde betreft is hij nogal blasé: enige tijd heeft hij "den loomen geest" weten af te leiden met "vunzig scharrelen" (37). Over zijn moedeloosheid en willoosheid denkt hij veel na; met zijn zelfanalyse maakt hij zich het leven ondraaglijk. Hij redeneert zichzelf de dood in:

> Onbewust van den drang, die hem daartoe aanzette, zocht hij redenen om het Leven ondraaglijk - en zich zelf verfoeilijk te vinden. Het einde, dat aan zijn aardsch wezen zou worden opgedrongen, moest voor zijn bewustzijn worden het logisch besluit, het materieele gevolg van redeneerings- en gevoelsresultaten.
> Zijne persoonlijkheid ging zich zòò wijzigen, dat het gevolg van een duisteren drang, van eene ziekte der ziel of van het lichaam, zich aan zijn bewustzijn zou voordoen als de uiting van zijn vrijen wil en dit geschiedde zoo geleidelijk als de plant zich keert naar de zon, die haar zal verschroeien. (38)

In een aantal novellen is het lezen oorzaak of katalysator van het aftakelingsproces van de protagonist. De studie voor haar MO-Frans examen heeft juffrouw Van der Weel, de 'ik'-figuur uit 'Zielemoord', geknakt. Volkomen uitgeput begint ze dan veel te lezen, vooral "de allermodernste Nederlandsche schrijvers", maar ook "werkjes en brochures" over hypnotisme (39). Herman's moeder ziet haar kind wegkwijnen "van ergernis en verdriet en weerzin van het bestaan",

(...) want zij zag dat hij geene andere boeken las dan die, waarin het Leven werd voorgesteld als een eindelooze reeks van jammeren en de Maatschappij als een monsterverbond tusschen veinzaards en dieven en uitzuigers van zwakken. (40)

Opmerkenswaard is ook dat de 'ik'-figuur uit 'Zielemoord' in haar verzwakte toestand iets van de kunstenaar in zichzelf meent te herkennen. Wat geduid zal moeten worden als symptomen van haar ziekte onderkent zij als trekken van een kunstenaarsgenie: hetzelfde doet ook Willem Termeer uit *Een nagelaten bekentenis* (41). Door de grote inspanningen die zij zich getroost wat op papier te brengen, verergert zij haar ziekte:

Helaas, enkele malen, terwijl ik wat minder moê was van mijne studie dan gewoonlijk, had ik ook gevoeld, vaag nog, heel vaag, dat er iets in mij leefde van het hooge zijn der dichters. Mijne hevige antipathieën en hartstochtelijke sympathieën, die ik mij enkele malen bewust werd - hooge genietingen, die mij gelukkig maakten gedurende een uur - hadden mij gewaarschuwd. En nu, nu ik de boeken had weggesloten, beproefde ik met groote schuchterheid een vorm te vinden voor mijn gedachten en gevoelens, die mij soms kwelden, soms vervulden met hooge fierheid. Maar ik leed onbeschrijfelijk, telkens wanneer ik, des anderen daags, overlas wat ik, in een vorig etmaal, met de grootste inspanning, waartoe ik nog in staat was, had neêrgeschreven. (42)

Thema's die in de novellen aan bod komen zijn: de ouder-kind relatie en de generatiekloof, hypnotisme, morfinisme, kunstenaarschap, verlies van de eigen wil, zelfmoord.

E.C. van der Mandele, *Zusterzielen*. - Amsterdam: H.J.W. Becht.

Ook in deze roman gaat het minder om intrige, als om karakteranalyse en beschrijving (43). Maar het boek heeft een heldere moraal, en wel één die zich verzet tegen de verheerlijking in Couperus' *Extaze* van de platonische liefde. Willem en Louise, de hoofdpersonen, houden er aanvankelijk een soortgelijke relatie op na als Taco Quaerts en Cécile van Even, maar de 'zielevriendschap' wordt hier voorgesteld als een overgangsfase: iets wat men doormaakt voor men aan werkelijke liefde toe

is. In twee kritieken wordt opgemerkt dat Van der Mandele een boek heeft geschreven dat wel doet denken aan *Extaze* (44). De *N.R.C.*-recensent meent: "(Het lijkt soms) of haar heele verhaal niets is dan een navolging en omwerking van.... Extaze, mét een - onvoldoend toegelichte - conclusie van wél zich vereenigen....?"

Ook de 'vorm' van het boek ontleent één en ander aan de moderne school. *De Amsterdammer* vindt in de stijl "iets opgeschroefds, iets ik-doe-aan-de-moderne schrijfwijs-achtigs" en *De Telegraaf* herkent "eenige termen uit de *littérature en 'iste*" (45).

Ondanks de conformistische strekking van het boek, wordt *Zusterzielen* door *De Tijdspiegel* afgekeurd, omdat er platonische liefde in voorkomt (46). Het *Algemeen Handelsblad* en *De Amsterdammer* trekken de waarschijnlijkheid van de wending in twijfel. De *N.R.C.*-bespreker vindt de roman mislukt. In het weergeven van vrouwelijke gevoelens is de schrijfster naar zijn oordeel niet zonder succes; waar zij als vrouw niet kon navoelen, schoot zij tekort. Zij had er daarom beter aan gedaan geen 'objectieve' verteltrant te kiezen, maar alles te vertellen vanuit Louise's gezichtspunt. Uit de *N.R.C.*-recensie van Robbers' *Roman van Bernard Bandt* (47) bleek zonneklaar dat objectiviteit in de roman hoger gewaardeerd werd dan subjectiviteit. Kennelijk is de redenering: als mej. van der Mandele er niet in slaagt weer te geven wat buiten haar (vrouwelijke) verbeelding ligt, moet ze minder hoog grijpen en de wereld voorstellen zoals ze wordt ervaren door een vrouwelijk personage. (Hetzelfde blijkt ook uit de kritiek die Netscher schreef over mevr. Snijder van Wissenkerke's *Zwarte vlinders*: *De Hollandsche Revue* 1 (1896), p. 61.)

Wat de held van de roman, Willem de Beughe, betreft: hij is een kunstenaar. Onder invloed van Louise voelt hij zich geestelijk en artistiek aansterken. Hij schrijft een novelle, *Een Liefde van Zielen*, waarin hij de platonische liefde die hij en zijn vriendin voor elkaar voelen, verheerlijkt:

> Het boek was uitgekomen. Overal lag het voor de winkelglazen met den artistiek-eenvoudigen band, waarin de titel met dunvergulde letters, een kuische, hoog-reine titel; een *Liefde van Zielen*, waardoor alleen het boek reeds de wijding kreeg van zuiver platonisme, verheven kunst. Kranten en tijdschriften wijdden lange artikels aan de beoordeeling. Zij waren niet alle even goed, sommige geestdriftig over zooveel echte en diep-gevoelde, hoog-mooie kunst, andere verweten den schrijver, dat hij een onbestaanbaren toestand had geschilderd, dat hij behoorde tot de decadenten, die het ziekelijke, het nevrose in den mensch verheerlijken. (48)

Willem verdedigt in een twistgesprek de moderne richting in de letterkunde: "Het realisme treft den schrijver en hij schildert het na, als een brok natuur, dat hem frappeerde. Een auteur ziet in het meisje niet de malloot, doch zijn medelijden idealiseert haar en wat niets dan misschien zwakheid van karakter is, schept hij zich als eene ziekte." (49)

In het karakter van Willem de Beughe is een zelfde gespletenheid als bij Taco Quaerts uit *Extaze* aan te treffen (50). Willem onderkent in zichzelf een "zwakke ikheid" en "een beter wezen", en Louise doet hem zijn beter ik ontwikkelen. Maar er zijn meer tegenstrijdigheden in Willem's inborst: uitgelatenheid en ernst; levenslust en melancholie; energie en willoosheid.

Mevrouw van Westrheene, *Alles komt terecht.* Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.

Dit boek kent een ingewikkelde 'knoop', bij de ontrafeling waarvan wat onwaarschijnlijkheden te pas komen, 'onnatuurlijke' personages en een moraal ("Gelukkig! Er zijn nog zulke menschen, in onzen tijd van zeldzaamheid van hooge deugd; eene zeldzaamheid die zelfs - heet het - onlangs een kind deed vragen: "Zijn er nog brave menschen, papa?""). Waarmee de kwestie van de objectiviteit in één keer van de baan is. Ook verder blijken er maar weinig 'moderniteiten' uit het profiel op dit boek toepasbaar. Opmerkelijk is evenwel, hoe in een zonder twijfel ouderwetse roman van de hoogbejaarde mevrouw Van Westrheene, die alleen door een aantal critici van de oude stempel wordt opgemerkt, toch een aantal actuele thema's en motieven zijn plaats vindt. Zo komt er een "vriendschapshuwelijk" in voor, wat inhoudt dat de beide echtelieden overeenkomen dat zij "met volkomen handhaving van den *status quo ante*" hun huwelijk zullen beleven (51). Aan hun platonische verhouding, hun "broeder- en zusterband" beloven ze elkaar een eind te maken als één van beiden meent een ander lief te hebben (52). Aan tafel wordt een keer het vrouwenvraagstuk besproken. Met zijn behandeling van het thema van de platonische liefde, die volstrekt wordt verworpen, is de roman een echo van *Zusterzielen* van E.C. van der Mandele.

Conclusies

Het onderzoek naar de boeken uit 1895 wijst uit dat in de romans die op belangrijke punten overeenkomen met het profiel, ook een zwakke held optreedt; dat wil zeggen dat hij te beschrijven is met de karakteriseringen uit het profiel. Maar daarnaast treedt dit type held ook nog op in boeken die veel minder aan het profiel beantwoorden (53). Er zijn klaarblijkelijk meer zwakke helden dan moderne romans. Ook blijkt een zwakke held geen onmisbaar ingrediënt voor het nieuwere proza te zijn (54).

Juist in samenhang met thema's, door 19de-eeuwers als typisch modern gekenschetst, laten zich toch onmiskenbaar trekken van de moderne held herkennen: zijn zelfmoordneiging, ingegeven door een erfelijke belasting en een gespletenheid tussen platonische 'ziele'-liefde en extreme, ziekelijke zinnelijkheid; tussen vrije liefde en huwelijkse liefde.

De wijze waarop een moderne karaktertrek gerealiseerd is in de helden kan evenwel sterk verschillen, wat veroorzaakt dat er op de overeenkomsten tussen de betreffende romanpersonages wel één en ander valt af te dingen, al zou De Beer ze wellicht zonder onderscheid 'zwak' noemen. Met enig recht zou men zich immers, alles overwegende, kunnen afvragen wat iemand als Willem Termeer uit *Een nagelaten bekentenis* nu feitelijk te maken heeft met Anton van Breughel, de held van Van Nouhuys' *Zijn kind* of met Patrick de Foyle uit *Felicia Beveridge* van Vosmeer de Spie. Karaktertrekken die bij Willem Termeer als ziekteverschijnselen moeten worden aangemerkt, dienen bij Van Breughel tot verbeelding van een algemeen-menselijke tragiek en in het geval van Patrick de Foyle tot adstructie van een 'strekking'. Dit laat zich illustreren aan de hand van de gespletenheid die zich in hun karakters voordoet, hun cerebraliteit en sterke zelfanalyse en het verlammend besef van machteloosheid, waaronder zij gebukt gaan. Bij Willem Termeer zijn dit alle symptomen van een erfelijke degeneratie; bij Van Breughel openbaart zich in deze trekken een vervreemding van het leven, waar het bij Patrick de Foyle eerder zo is dat hierin gezocht wordt naar een verklaring voor de onmogelijkheid van duurzame liefde.

Dat de helden die nog het meest op Termeer, prototype van de moderne zwakke, lijken - Meindert van Oudenaerde uit Esjee's *Kinderen van hun tijd* en Herman uit de novelle 'Op de grenzen', in de bundel *Ironisch en tragisch* van Frits Lapidoth - optreden in romans van hybridisch karakter (waarin moderniteiten worden gevarieerd met traditionele kenmerken), geeft een begrip van de complexiteit van de problematiek. Opmerkelijk is in elk geval dat in sommige boeken waarin zwakken optreden, het

probleem dat De Beer signaleert aan de orde wordt gesteld. In *Zusterzielen* wordt een schrijver van het type boeken waarin een "malloot" wordt geanalyseerd in beeld gebracht; in *Ironisch en tragisch* worden personages bedorven door het lezen van boeken waarin alom somberte heerst en karakterzwakte en pessimisme schering en inslag zijn: het type boek waarin zij zelf figureren. De zwakke romanheld lijkt zo een amalgaam van waarschuwing en fictie; 'moraal' en 'naturalisme'. Wie genoemde boeken leest, kan gemakkelijk tot de conclusie komen dat zij De Beer's artikel overbodig maken.

Samenvattend zou men de veronderstelling kunnen opperen dat De Beer met zijn artikel in *Noord en Zuid* het concept van de zwakke romanheld min of meer aan de moderne roman opdringt. De morele afkeuring, waarmee hij het verschijnsel tegemoet treedt, lijkt hem het zicht op de onontbeerlijke nuances te ontnemen. De bestudering van de prozakritieken van een heel jaar leert dat er een tendens is 'overal' zwakke helden te zien. Zelfs als er zich in een roman personages aandienen, geheel van moderne smetten vrij, wordt nog wel verzucht dat hier nu eens gelukkig géén zwakke helden zijn (55).

Een opvallende uitkomst van het onderzoek is dat er ook vrouwen blijken te bestaan - Martha, Felicia Beveridge, mej. Van der Weel - die gelijkenis vertonen met de moderne mannenkarakters. De vraag dringt zich dan op waarom De Beer zijn opmerkingen niet het romanpersonage in het algemeen heeft laten gelden. Zijn overtuiging dat schrijfsters andere mannen op papier zetten dan hun mannelijke collega's - "egoïst, ruw, genotzuchtig, ware bruten, die niets begrijpen van de hun toevertrouwde vrouwenzielen" - vindt in 1895 nergens bevestiging. Mevrouw Snijder van Wissenkerke, Esjee, Egb. C. van der Mandele: zij hebben allen aan 'zwakken' het aanschijn gegeven. Maar ook Virginie Loveling, Mevrouw van Westrheene, Vera, Thérèse Hoven, Cornélie Huygens, Cornélie Noordwal en Daisy E.A. Junius zijn niet verantwoordelijk voor "bruten". Misschien wordt De Beer deze stelling ontlokt door de actualiteit van het 'vrouwenjaar' 1898.

Wat betreft de toetsing van het profiel: één heuristische weg waarlangs men tot bijstellingen kan geraken bestaat in een confrontatie van de contemporaine kritiek met het in het profiel vervatte. Een tweede mogelijkheid ligt in bestudering van de boeken zelf, waar bijvoorbeeld niet alle aspecten van een zwakke held door het profiel worden beschreven. De kans dat het hier gaat om een correctie van enige levensduur wordt natuurlijk groter naarmate het betreffende aspect in meerdere boeken kan worden aangetroffen.

Dat de oogst aan aanvullingen - en weglatingen - niet groot is, kan

deels worden toegeschreven aan het relatief beperkt aantal onderzochte boeken, deels aan een methodologisch probleem. Men zou namelijk de tegenwerping kunnen maken dat twee hypotheses ten opzichte van elkaar getoetst worden: de stelling van De Beer en het ontworpen profiel. Daarop valt niet veel af te dingen: dergelijke zwakke plekken lijken evenwel onvermijdelijk in een receptie-historisch onderzoek naar het moderne proza uit het laatste decennium van de 19de eeuw. Het houvast van de contemporaine kritiek biedt hiervoor enig soelaas. Toch zouden op grond van de bevindingen onderstaande aanvullingen en accenten kunnen worden aangebracht. Ze zijn opgenomen in een kort overzicht van de voornaamste punten van het profiel.

1. De moderne roman in de jaren negentig van de 19de eeuw kent twee verschijningsvormen: de naturalistische roman, objectief-beschrijvend van aard (geïnspireerd op Zola), en de psychologische analyse, subjectief-analyserend (geïnspireerd op Bourget). In verhouding tot beschrijving en karakteranalyse is de intrige in beide gevallen nog maar van ondergeschikt belang. Mogelijk is het zo dat de psychologische analyse eerder de (wat omvangrijker) roman als uitdrukkingsvorm bezigt, waar de naturalistische schetsen als novellen gepresenteerd zullen worden.
2. Een gekunstelde stijl (met neologismen e.t.q.) lijkt met name in de psychologische roman niet onontbeerlijk te zijn.
3. In tegenstelling tot de naturalistische roman zoekt de psychologische analyse zijn personages juist in de hogere kringen van de samenleving.
4. Bij de waardering van het werk van vrouwelijke auteurs wordt erop gelet of de schrijfster erin geslaagd is iets van haar vrouwelijke visie in het boek te leggen. Hier wordt dus subjectiviteit verlangd.
5. De psychologische analyses bieden de lezer geen kans sympathie te gaan voelen voor het 'onderzoeksobject'.
6. Er bestaan niet alleen zwakke mannenkarakters, maar ook zwakke vrouwelijke personages. Zij kunnen optreden in moderne romans, maar ook wel daarbuiten, in proza waarin oud en modern hand in hand gaan. Lezen is een oorzaak van karakterzwakte van romanhelden of wakkert deze aan. Door lezen vervaagt de grens tussen droom en werkelijkheid (zoals in Aletrino's *Martha*) of wordt bewustzijn en zelfanalyse juist tot het uiterste aangescherpt (zoals in Lapidoth's 'Zielemoord').
7. De psychologische analyse werd geïnspireerd door Paul Bourget. Diens feitelijke invloed op de Nederlandse literatuur van de jaren negentig verdient stellig de aandacht.
8. Oorzaken voor de karakterzwakte van moderne romanhelden zijn: lezen, de spanning tussen kunstenaarschap en maatschappij, sociale ontworteling en degeneratie.

9. Moderne thema's zijn de ouder-kind-relatie, de spanning tussen zinnelijkheid en zieleliefde, zelfmoord, kunstenaarschap, erfelijke belasting, vrije liefde en huwelijkse liefde.

Tot slot wil ik nog even stilstaan bij de problemen die een benadering van 19de-eeuws proza vanuit de contemporaine kritiek aankleven.

Het interpreteren van uitspraken van critici blijkt een lastige aangelegenheid, ook als gedurende het onderzoek steeds dezelfde boekbesprekers aan het woord komen, zodat hun 'kritisch idioom' aan duidelijkheid wint. Men kan vaststellen dat een term als 'analyse' in de letterkundige kritiek een ontwikkeling doorloopt. Meermaals spreken critici over analyse in een roman, waar deze naar ons gevoelen volstrekt afwezig is: een term die aanvankelijk gebruikt wordt in een zeer specifieke betekenis, slijt gaandeweg en blijkt uiteindelijk niet veel meer te beduiden dan dat er 'diepgang' in het boek is. (Hetzelfde doet zich voor met de begrippen 'objectief' en 'subjectief'.) Het blijkt daarom ook niet altijd even gemakkelijk uit te maken waar in een bepaald boek het zwaartepunt ligt: bij de 'intrige' of bij de 'analyse'. Het gaat in ieder geval steeds om een *relatieve* bepaling: meer analyse dan intrige, of andersom.

Het is zeer wel denkbaar dat critici bepaalde ontwikkelingen in het proza niet signaleren. Ook is het mogelijk dat sommige verschijnselen pas na een meer voltooide ontwikkeling juist geduid kunnen worden.

Het is problematisch hoe vanuit veelal incidentele uitspraken van critici tot algemeenheden te geraken. Wanneer kan men een verzameling losse, op één boek betrokken opmerkingen, samenbundelen tot een kenmerk van modern proza? Hangt dit af van het aantal opmerkingen, of zelfs van wie het zegt? In dit verband kan worden opgemerkt dat aan de literaire kritiek in dagbladen in de 19de eeuw kennelijk een geheel andere funktie wordt toegekend dan aan die in week- en maandbladen (56).

Noten

(1) Voorbeelden uit drie geheel verschillende tijdschriften zijn: Maurits Smit, 'Het spook van onzen tijd' in: *De Tijdspiegel*, (1892), II, pp. 151-163 Thérèse Hoven, 'De zelfmoord in onze letterkunde'; in: *De Amsterdammer* van 23 februari 1896 en de bespreking van Emants' *Een nagelaten bekentenis* door Frans Coenen in *De Kroniek* van 29 september 1895, pp. 317-318.

(2) Dit artikel is een bewerking van een doctoraalscriptie, geschreven onder begeleiding van Nop Maas (K.U. Nijmegen). De titel van dit artikel werd ontnomen aan de bespreking die Frans Netscher Herman Robbers' *Roman van Bernard Bandt* wijdde in *De Hollandsche Revue* 2 (1897), pp. 680-688.
(3) *Noord en Zuid* 21 (1898), pp. 333-344.
Taco H. de Beer (1838-1923) richtte een aantal tijdschriften op, waaronder *Noord en Zuid* (1876), het weekblad *De Amsterdammer* (1877) en *De Portefeuille* (1879).
(4) *t.a.p.*, p. 336.
(5) *t.a.p.*, p. 341.
(6) *t.a.p.*, p. 344.
(7) *t.a.p.*, p. 344.
Het verschijnsel van de moreel-ondermijnde, zwakke romanpersonages wordt vaker door De Beer ter sprake gebracht: 'Frank Westhove van Couperus en Graaf Pepoli van Mevrouw Bosboom'; in: *Noord en Zuid* 18 (1895), pp. 430-434 en 'Karakters in onze nieuwe literatuur'; in: *Noord en Zuid* 24 (1901), pp. 571-573. De Beer verwoordt met zijn artikel uit 1898 een in wijdere kring levend oordeel.
(8) Ik wil er hier op wijzen dat waar ik 'proza' varieer met 'roman', er uiteraard 'novelle' dient bijgedacht te worden.
(9) Geen der zes boeken waarop De Beer zijn beweringen baseert, dateert uit dat jaar, dat wel valt in de periode door zijn artikel bestreken (1892-1898).
(10) Deze tijdschriften zijn: *De Gids*, *De Nieuwe Gids*, *De Tijdspiegel*, *De Nederlandsche Spectator*, *De Hollandsche Revue*, *De Kroniek*, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, *De Amsterdammer*, *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, *Nederland* en *Het Leeskabinet*.
(11) De vragen worden in de onderstaande besprekingen niet puntsgewijs afgehandeld, maar de bevindingen zijn tot een leesbaar geheel gerangschikt. Wat niet genoemd wordt, is op het betreffende boek niet van toepassing.

Het gehele onderzoek omvatte de volgende titels: A. Aletrino, *Martha* en *Novellen;* Joh. H. Been, *Zeemansbloed;* F.A. Buis, *Binnenskamers en buitenshuis*; C. Buysse, *Wroeging*; H.Th. Chappuis, *Monsieur Paljas*; L. Couperus, *Wereldvrede*; Esjee, *Kinderen van hun tijd*; Aug.P. van Groeningen, *Een nest menschen*; Th. Hoven, *Een Engelsch binnenhuisje*; en *Op eigen verantwoording*; C. Huygens, *Zomer*; Daisy E.A. Junius, *Kapellen*; W.P. Kops, *Eduard de Villemare*; F. Lapidoth, *Ironisch en tragisch*; V. Loveling, *De Bruid des Heeren* en *Mijnheer Connehaye*; E.C. van der Mandele, *Zusterzielen*; J. Morgan de Groot, *Bouton de Rose*; C. van

Nievelt, *Motieven*; C. Noordwal, *Kleine Trees*; W.G. van Nouhuys, *Zijn kind*; Phocius, *Een kalverliefde. De verloren zoon. Een vreemde plant*; H. Rutgers, *Een sterkere macht. Verschroeiende vlammen*; A. Smit, *Dokter Duquesnes*; M. Snijder van Wissenkerke, *Zwarte vlinders*; W.G.F.A. van Sorgen, *Mr. E. de Breul van Oosthuijzen*; Vera, *Adolf Vincia*; Vosmeer de Spie, *Felicia Beveridge* en Mevr. van Westrheene, *Alles komt terecht*.

(12) De ruimte ontbreekt om hier een overzicht van alle gevonden kritieken te geven. Wel kan worden opgemerkt dat in het algemeen 'moderne' boeken juist ook de aandacht trekken van de jongere tijdschriften, en romans, geschreven door de grijze eminenties van de romankunst als Mevrouw van Westrheene of H.Th. Chappuis, of boeken van Vera en Daisy E.A. Junius, alleen worden besproken door bijvoorbeeld *De Tijdspiegel*, *Het Leeskabinet* of *Het Nieuws van den dag*.

(13) Ook Vosmeer de Spie's roman *Een passie* (1891) en de novelle 'Verwachting' in *Kleine Studies* (1892) dragen als ondertitel "Analyse van een gemoedstoestand".

Vosmeer de Spie is een pseudoniem van Maurits Wagenvoort.

(14) *De Kroniek* 1 (1895), 48 (24 november), p. 381.

(15) *De Kunstwereld* 3 (1896), 1 (4 januari), p. 7.

(16) *De Hollandsche Revue* 1 (1896), p. 132.

(17) *De Gids* (1896), I, pp. 404-405.

(18) Bijvoorbeeld Van den Oude (*Nieuws van den dag*, 6 november 1895), J. de Koo (*De Amsterdammer*, 1 & 8 december 1895) en F. Netscher (zie noot 15).

(19) *De Hollandsche Revue* 1 (1896), p. 126.

(20) In zijn essays 'Over den modernen roman' en 'Litteratuur van 1890'.

(21) *De Nederlandsche Spectator* (1895), 46 (16 november), p. 373.

(22) *Felicia Beveridge*, p. 224 pp. 54-55.

(23) *Felicia Beveridge*, p. 40.

(24) *Felicia Beveridge*, p. 82 pp. 166-167 pp. 281-282.

(25) *Felicia Beveridge*, p. 216.

(26) *De Kroniek* 1 (1895), 48 (24 november), p. 381.

(27) Cf. Jan Fontijn, 'Leven in extase: Louis Couperus en Ralph Waldo Emerson'; in: *Leven in extase*, pp. 138-152.

(28) *Felicia Beveridge*, pp. 23-25.

(29) *Felicia Beveridge*, p. 69.

(30) *Ironisch en tragisch*, p. 181.

(31) *Een nagelaten bekentenis* (ed. Van Oorschot, z.j.), p. 6.

(32) *Ironisch en tragisch*, p. 181.

(33) *Ironisch en tragisch*, p. 210.

(34) *De Nederlandsche Spectator* (1896), 12 (21 maart), p. 92 & J. van den

Oude, *Litterarische Interludiën* II, p. 181.
(35) *De Tijdspiegel* (1895), I, p. 447.
(36) *Ironisch en tragisch*, p. 216.
(37) *Ironisch en tragisch*, p. 215.
(38) *Ironisch en tragisch*, p. 218.
(39) *Ironisch en tragisch*, pp. 186 & 188.
(40) *Ironisch en tragisch*, p. 223.
(41) *Een nagelaten bekentenis*, p. 61.
(42) *Ironisch en tragisch*, p. 185.
(43) Cf. *De Tijdspiegel* (1895), I, p. 443.
(44) *N.R.C.*, 5 december 1895; *Algemeen Handelsblad*, 27 november 1895.
(45) *De Amsterdammer*, 1 december 1895, p. 9; *De Telegraaf*, 8 februari 1896.
(46) *De Tijdspiegel* (1895), I, p. 444.
(47) *N.R.C.*, 3 oktober 1897.
(48) *Zusterzielen*, p. 266.
(49) *Zusterzielen*, pp. 68-70.
(50) Louis Couperus, *Extase* (ed. Veen, 1980), pp. 69-70.
(51) *De Tijdspiegel* (1895), I, p. 424.
(52) *Alles komt terecht*, pp. 236 & 240.
(53) Bijvoorbeeld *Ironisch en tragisch* en *Zusterzielen*.
(54) Bijvoorbeeld Van Groeningen's *Een nest menschen*.
(55) *Het Leeskabinet* Bibliografisch Album (1896), p. 15.
(56) Het lijkt soms of recensenten in couranten zelf wat met hun taak verlegen zijn. Zo leidt de criticus van *Het Vaderland* op 25 november 1897 zijn stukje over Couperus' *Metamorfoze* in met de volgende woorden: "De literaire dagbladkritiek heeft het hard te verantwoorden. De uitgevers plukken uit die beoordeelingen wat ter wille van de reclame daaruit dienst kan doen en brengen ze aldus meestal verminkt voor het publiek, dat er nog geen kennis van nam. En 't publiek, dat ze leest, ziet ze voor half vol aan, omdat de recensent verplicht is zijn oordeel in evenveel regels samen te vatten, als de weekbladen in kolommen en de tijdschriften in bladzijden." Soms ook beperkt men zich tot een samenvatting van een kritiek uit een der literaire tijdschriften. Dagbladrecensenten die boekbesprekingen van wat grotere omvang en wat fellere toon schrijven (zoals Johan de Meester in de *N.R.C.* en J. van den Oude aan de leestafel van *Het Nieuws van den dag*) worden daarom wel gekapitteld (F.M. Jaeger, 'Boekbeschouwing in dagbladen'; in: *De Nederlandsche Spectator* van 7 december 1895; Taco de Beer, 'Kritiek'; in: *Noord en Zuid* 23 (1900), pp. 401-419).

DE STRUCTUUR VAN DE GOD DENKBAAR DENKBAAR DE GOD; EEN NIEUW ONDERZOEK NAAR DE VERTELTECHNIEK

Bavo van den Idsert

0. Inleiding

De roman *De God Denkbaar De God* (in het vervolg afgekort tot *DGD*) is niet één van de toegankelijkste teksten van de Nederlandse romanliteratuur. De uiteenlopende waardering voor en meningen over deze roman tonen dat de auteur Hermans erin geslaagd is een boek te schrijven dat bij de lezers verschillende gevoelens oproept en, in nauwe samenhang daarmee, sterk uiteenlopende inzichten met zich meebrengt. Of dat ook de bedoeling van de auteur geweest is, daar durf ik geen uitspraak over te doen, maar zeker is dat hij het zijn critici met deze roman niet makkelijk gemaakt heeft.

Een van de problemen waarvoor *DGD* zijn lezers stelt is de enorme heterogeniteit in de opbouw van het verhaal. Men treft een bonte verzameling verwijzingen naar vrijwel alle gebieden van ons culturele erfgoed aan, zoals namen van bestaande of bestaand hebbende personen (b.v. Olfert Dapper, Anna Blaman), culturele stereotypen (b.v. de politieagent, de ambtenarij, de wetenschapper), niet-literarie tekstgenres (b.v. de reclametekst, het wetenschappelijk betoog), literaire tekstgenres (het sprookje, het detective-verhaal), specifieke teksten (b.v. de stadskaart van Parijs, de *Verzamelde Werken* van Th.Jorissen, de *Guide Bleu*, de *Bijbel*, de *Tractatus logico-philosopicus* van Wittgenstein), e.a. Een belangrijk aspect van een groot aantal van de verwijzingen is de manier waarop de taal gehanteerd wordt.

Ondanks (of misschien wel dankzij) deze heterogeniteit valt toch een duidelijk verhaalgebeuren uit de tekst af te leiden. Denkbaar blijkt niet in het bezit te zijn van de geheime papieren die zijn goddelijkheid zouden

moeten bewijzen. In een wanhoopspoging ze te bemachtigen springt hij tot twee maal toe uit een raam, waarna zijn zoektocht een aanvang neemt. Hij brengt het weliswaar daadwerkelijk tot godheid en verwerft zich als zodanig een grote aanhang, maar de geheime papieren die dat feit moeten bewijzen, blijven onvindbaar.

Het verhaalgebeuren rond Denkbaar heeft een allegorisch karakter. De belangrijkste elementen daarvan zijn: I. het streven naar inzicht (orde); 2. blindelings handelen (chaos). Alle personages en gebeurtenissen manifesteren zich als ideëen die terug te voeren zijn op het spanningsveld tussen deze twee polen van de menselijke psyche. Zo treden een aantal personages op als wijzen van taalhanteren die Denkbaar terzijde staan bij zijn poging om de geheime papieren te bemachtigen (b.v. Faëma-Milano als een bedrieglijke manier van spreken die van de reclametekst is afgeleid, of de wetenschapper Mirabella Blom die ieder woord van zijn oorspronkelijke betekenis loszingt). Een personage als Afschuwelijke Baby vertegenwoordigt het blindelings handelen. Denkbaar zelf draagt beide aspecten van de menselijke psyche in zich: enerzijds verbeeldt de zoekactie naar de geheime papieren zijn zucht naar inzicht (orde), anderzijds manifesteert hij zich in zijn daden onder andere als een wreed heerser.

Merk op dat in ieder geval een deel van het heterogene tekstmateriaal dat ik hierboven heb opgesomd een aanwijsbare rol speelt in het allegorische verhaal, b.v. de van de reklametekst afkomstige wijze van taalhantering die achter Faëma-Milano schuilgaat. Ik kan het in dit verband niet nalaten er op te wijzen dat de kern van het verhaalgebeuren, de onvindbaarheid van de geheime papieren, een directe verwijzing is naar de gedachte van Wittgenstein dat de zin (waarde) van de wereld waarvan wij deel uitmaken noodzakelijkerwijs buiten de wereld zelf gelegen moet zijn. Aangezien wij onszelf niet buiten de wereld kunnen opstellen waarvan wij deel uitmaken, kunnen wij de zin (waarde) van die wereld ook niet doorgronden. Wittgenstein formuleert het in de *Tractatus logico-philosophicus* aldus:

> De zin van de wereld moet buiten haar liggen. In de wereld is alles als het is en gebeurt alles zoals het gebeurt; er is *in* de wereld geen waarde en als deze er was, zou zij geen waarde hebben.
> Als er een waarde is die waarde heeft, moet zij buiten alles wat er gebeurt en buiten alle zo-zijn liggen. Want alle gebeuren en zo-zijn is toevallig.
> Wat het niet-toevallig maakt, kan niet *in* de wereld liggen, want anders zou dat weer toevallig zijn.

Het moet buiten de wereld liggen." (Satz 6.4)

Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor een godheid: de zin (waarde) van zijn god-zijn moet noodzakelijkerwijs buiten de wereld liggen waarvan hij deel uitmaakt. Iedere poging om de zin (waarde) van de wereld te doorgronden, of in taal uit te drukken, is tot mislukken gedoemd.

De uiteindelijke ondergang van Denkbaar toont de onmogelijkheid van zijn poging om tot een zinvolle ordening van de hem omringende werkelijkheid te komen, waarmee Hermans' bekende thema van de chaos zichtbaar wordt. Tot zover mijn introductie op de tekst zelf.

Als we nu de literaire en wetenschappelijke kritiek bekijken, dan valt op dat de bovengenoemde heterogeniteit weliswaar door vrijwel iedereen, zij het impliciet, wordt opgemerkt, maar dat niemand in staat is een ordening aan te brengen waarbij een dergelijke tekstopbouw logisch, of in ieder geval betekenisvol voor het thema van de roman is. Sommigen brengen op grond van een aantal tekstelementen een ordening aan die onverenigbaar is met andere tekstelementen, of een ordening waarin andere tekstelementen tegen wil en dank worden ingepast. Anderen brengen op grond van een onderscheiden thema (en/of structuur) een strikte tweedeling aan tussen 'zinvol' en 'zinloos' tekstmateriaal. Als belangrijkste exponent van de laatste categorie noem ik Dupuis (1985). Hij stelt dat een experimentele roman als *DGD*, die bovendien in een zeer korte tijdsspanne (drie maanden) geschreven is, 'niet tegelijkertijd een netwerk van weldoordachte bedoelingen kan zijn'. Om de juiste toon te vinden dient volgens hem 'het kaf van het koren' gescheiden te worden. Onder het kaf verstaat hij allerhande surrealistische procédés (woordherhaling, associatietechniek, e.d.) èn de realiteitsverwijzingen (naar bestaande personen, culturele instellingen, etc.) die hij aanduidt als 'woekerelementen' en 'vreemde, redundante elementen' afkomstig uit de wereld van 'de maker'. Onder het koren verstaat hij 'de globale betekenis van Denkbaars lotgevallen'. Hij spreekt in dat verband van 'de psychofilosofische problematiek' die men gewoonlijk in Hermans' werk aantreft. Hieronder verstaat Dupuis de vergeefse poging van Denkbaar om zijn goddelijkheid te bewijzen, en daarmee de zogenaamde 'orde' in de wereld. Door het falen van zijn poging om zinvolle informatie over zichzelf en de wereld te ontdekken, en door zich in zijn handelen als toonbeeld van het dynamische spontaan uit te drukken, vestigt Denkbaar juist de aandacht op het kunstmatige karakter van iedere stelselmatige opvatting van de natuur en het wereldgebeuren, en bewijst daarmee impliciet de enige echte kant van zijn psyche, de 'chaos'.

De strikte tweedeling ten aanzien van de inhoud gaat bij Dupuis gepaard met een scheiding op het structurele niveau tussen het hallucinerende personage Denkbaar, een auctoriële verteller en de auteur Hermans, die verder geen semantische invloed op elkaar zouden hebben. Deze structuurordening komt in paragraaf 2 nog uitvoerig ter sprake.

Noch de tweedeling op het inhoudelijk niveau, noch de scheiding op het structurele niveau kan mij bekoren. Ik hoop met deze inleiding enigszins zichtbaar te hebben gemaakt dat op z'n minst een deel van het heterogene tekstmateriaal niet zomaar los te koppelen valt van het allegorische verhaal en het thema daarvan. In dit artikel zal echter de nadruk liggen op het herstellen van de structurele eenheid. Inhoudelijke tekstgegevens worden daarbij natuurlijk niet uit de weg gegaan, maar het is niet mijn doel om op deze plaats een nieuwe inhoudelijke interpretatie te geven. Zo zal de lezer opgemerkt hebben dat hetgeen ik het allegorische verhaal noem, grote overeenkomst vertoont met wat Dupuis onder de psychofilosofische problematiek verstaat.

Het onderzoek naar de structuurorganisatie dat men in paragraaf 4 aantreft, wordt voorafgegaan door een bespreking van twee recente studies waarin de structuurorganisatie van andere teksten van Hermans een belangrijke plaats inneemt (par. 1); een bespreking van een drietal artikelen over de structuurorganisatie van *DGD* zelf (par. 2); en een overzicht van het instrumentarium dat ik in mijn onderzoek zal hanteren. In paragraaf 5 volgen enkele conclusies.

Alvorens mijn programma ten uitvoer te brengen dien ik melding te maken van het feit dat ik vlak na de voltooiing van dit artikel kennis genomen heb van Vermeirens studie naar de overeenkomsten tussen Hermans' en Wittgensteins kijk op de relatie taal, denken en wereld. Deze studie, *Willem Frederik Hermans en Ludwig Wittgenstein* (1986), kan misschien het best getypeerd worden als een gedeeltelijke herontginning van de romanwereld van Hermans in het licht van Wittgensteins denken. 'Gedeeltelijk' omdat zijn onderzoek ten aanzien van het primaire materiaal zich beperkt tot een (jammer genoeg niet beargumenteerde) keuze uit het verhalend proza van Hermans. 'Herontginning' omdat hij met zijn onderzoek naar de romanwereld van Hermans in het voetspoor treedt van Dupuis.

Vermeiren gaat er in zijn onderzoek van uit dat er een realiteitsstructuur (=Hermans' beeld van de werkelijkheid) af te leiden valt uit de taalstructuren (=tekenelementen binnen de diverse romans en verhalen) die Hermans ontwerpt.

> Steeds zal (...) via een analyse van de taalstructuur getracht worden om Hermans' visie op mens en werkelijkheid te reconstrueren, waarbij de aandacht in hoofdzaak zal gaan naar de tegenstelling die bestaat tussen het idealistische denken (waaruit een aantal taalspelen voortkomen) en de feitelijke realiteit. (blz. 53)

De graad van herkenbaarheid van de realiteitsstructuur (en daarmee de mate van conventionaliteit) is in de onderzochte teksten niet gelijk. Met name de minder toegankelijke teksten *Lotti Fuehrscheim*, *DGD* en *Het Evangelie van O.Dapper Dapper* onderscheiden zich in dat opzicht.

> In deze drie teksten gaat het niet alleen meer om een werkelijkheids-onderzoek , maar om een formeel onderzoek van een werkelijkheid-(sstructuur) via een taal(structuur), waarbij de relatie tussen taal, denken en wereld nu centraal staat. Men zou het ook zo kunnen stellen dat het verband tussen taal- en realiteitsstructuur hier het hoofdthema is geworden. In hoeverre kan taal (elementen van) de werkelijkheid in woorden vatten?
> Want alhoewel de bekende thema's, zoals: de onkenbaarheid van mens en realiteit, het anti-idealisme, het fatalisme en de tegenstelling or-de/chaos nog steeds belangrijk zijn, is nu de benadering of methode gewijzigd. De mogelijkheden en grenzen van het taalgebruik zélf worden immers in de eerste plaats doorgelicht. (blz. 123)

Wat betekent dit voor *DGD*? Centraal in Vermeirens opvatting van deze roman staat de onmogelijkheid om via een taalstructuur tot een zinvolle ordening van de werkelijkheid te komen.

> De talrijke woordcombinaties, hoofdzakelijk ontstaan uit klankassociaties en betekenisovereenkomsten zijn een poging om via een taalcode of structuur een aansluiting te vinden bij een werkelijkheidsstructuur. De zinledigheid die juist ontstaat door het ontoelaatbaar en arbitrair verbinden van uiterlijke vorm en inhoud toont echter de onmogelijkheid om door middel van een codificering de realiteit te verklaren of te doorgronden. (blz. 132)

De verdere uitwerking van zijn inhoudelijke interpretatie, waarin belicht worden: een aantal interne verwijzingen naar Wittgenstein, de rol van een aantal personages die zich schuldig maken aan een vorm van onzinnig taalgebruik, en enkele belangrijke motieven, laat ik achterwege. Wel

citeer ik een opmerking die aan één van mijn bezwaren tegen Dupuis (1985) in belangrijke mate tegemoet komt:

> Het associatieve karakter van *De God Denkbaar* overstijgt daarom wel degelijk het niveau van loutere taalgrapjes (in tegenstelling tot wat Dupuis beweert, 1985, p. 286) en moet geplaatst worden binnen de hogervermelde, ruimere context. (blz. 143)

Vermeiren heft met deze uitspraak Dupuis' (inhoudelijke) tweedeling tussen het kaf en het koren voor een belangrijk deel op, al blijft het heterogene tekstmateriaal opvallend genoeg grotendeels buiten zijn analyse. Wat geheel niet in ogenschouw wordt genomen is de structuurorganisatie, zodat een onderzoek naar de verteltechniek nog altijd voldoende bestaansrecht heeft.

Ik heb, gezien de uitsluitend inhoudelijke analyse van Vermeiren, besloten verder geen wijzigingen aan te brengen in mijn artikel. Elders zal ik zeker nog terugkomen op zijn studie omdat zij nogal wat weerstanden bij mij oproept.

1. Twee recente studies over de structuurorganisatie van andere teksten van Hermans

Recente studies als die van Smulders(1983) en Raat(1985) hebben ieder op hun eigen manier inzichtelijk gemaakt dat de structuur van Hermans' literaire vruchten uiterst complex kunnen zijn en de (concrete) lezer voor moeilijke problemen kunnen plaatsen.

Smulders heeft zich in zijn studie over *De donkere kamer van Damokles* (in het vervolg afgekort tot *DKD*) voornamelijk gericht op een niveau van literaire communicatie tussen auteur en lezer dat meestal als vanzelfsprekend onbesproken blijft; het zogenaamde prealabel niveau, waar diep verankerde vooronderstellingen van kracht zijn. Basis van dit niveau wordt gevormd door een tweetal conventies (afgeleid van één grondconventie) die zorg dragen voor een coördinatie-evenwicht tussen auteur en lezer: beiden koesteren op grond van de conventies een aantal wederzijdse verwachtingen van elkaar, wat literaire communicatie mogelijk maakt. Smulders omschrijft de twee conventies en de daarmee gepaard gaande verwachtingen als volgt:

1. Auteur en lezer verwachten van elkaar dat de ander de *hele* werkelijkheid -die zij met elkaar delen- zal impliceren (?,B.v.d.I.), ook al wordt per definitie slechts een gedeelte (of aspect) van de werkelijkheid

beschreven.(blz.88)

2. (...)auteur en lezer verwachten van elkaar dat voor de ander zonder restrictie geldt dat de beweringen in de tekst ten aanzien van de romanwerkelijkheid *waar* zijn. (blz.90)

De belangrijkste begrippen waarmee Smulders het onderzoek naar het prealabele niveau verricht, zijn:

-*auteur* en *lezer*: Hoewel Smulders deze termen nergen expliciet definieert, is het duidelijk dat hij er zeer concrete modellen mee op het oog heeft. De term 'auteur' gaat herhaalde malen vergezeld van, of wordt geheel vervangen door 'Hermans'. Zo schrijft hij in het 'Woord Vooraf' dat hij zal aantonen 'dat Hermans de lezer dwingt *zelf* de chaos in de interpretatie aan te richten'. (blz. II)

-*leeswerkelijkheid*: 'De leeswerkelijkheid speelt zich af tussen het moment waarop de lezer de eerste zin van de roman begint te lezen en het moment waarop hij de laatste zin gelezen heeft. Zij betreft de opeenvolging van denkconstructies die de lezer in de loop van de lectuur maakt.' (blz. 99)

-*romanwerkelijkheid*: 'De romanwerkelijkheid is datgene waarop die denkconstructies betrekking hebben: de keuze van een voortdurend toenemende, maar steeds anders geordende hoeveelheid standen van zaken(...). (blz. 99)

-*geheugenbeeld*: het geheugenbeeld is een constructie die de lezer zich tijdens het lezen maakt. 'Het resultaat van deze constructieve mentale activiteit is een geheugenbeeld waarin informatie is samengevat die ik uit de passage heb opgepikt.' (blz. 102)

Naast het opbouwen van een geheugenbeeld doet de lezer nog iets anders: hij selecteert een reeks van mogelijke situaties, door Smulders aangeduid als:

-*semantisch model*: 'het semantisch model van een passage kunnen (we) beschouwen als *potentiële geheugenbeelden*, als de reeks nog beschikbare, maar (nog) niet gerealiseerde geheugenbeelden, of beter nog als de reeks van alle mogelijke voortzettingen van de passage.' (blz. 105)

-*tegenmodel*: 'De reeks van alle denkbare standen van zaken die buiten de selectie (=semantisch model, B.v.d.I.) vallen, vormt het *tegenmodel* van deze passage: al hetgeen noodzakelijk onwaar is in het geselecteerde model.' (blz. 105)

Langs deze weg heeft Smulders op een overtuigende manier zichtbaar en aannemelijk gemaakt hoe de lezer van *DKD*, als gevolg van een principiële onverenigbaarheid van verschillende gegevens uit de romanwerkelijkheid,

door de auteur misleid wordt. De verwachtingen die de lezer koestert op grond van het semantisch model dat hij zich van de eerste driehonderd bladzijden gevormd heeft (Osewoudt is een verzetsheld), worden gefrustreerd doordat de auteur hier middels een 'buitenstaander', inspecteur Selderhorst, een tegenmodel naast plaatst (Osewoudt is een verrader). Dit tegenmodel, onverenigbaar met het semantisch model van de lezer, is voor de lezer onaantastbaar, omdat het opgebouwd is uit gegevens die opgeslagen zijn in de voor hem ontoegankelijke dossiers van Selderhorst. De lezer staat machteloos: keer op keer wordt zijn model trefzeker ondermijnd door Selderhorst, die op deze manier fungeert als instrument in de hand van de auteur, want als romanpersonage kan hij onmogelijk op de hoogte zijn van de denkconstructies van de lezer, waartoe de auteur krachtens de genoemde conventies wel toegang heeft.

Toch kan men met recht wel enige ernstige kritiek leveren op de nieuwe benaderingswijze van Smulders, zoals inmiddels in een aantal besprekingen van zijn studie gebeurd is. In de eerste plaats heb ik bezwaar tegen de manier waarop Smulders de termen auteur en lezer hanteert. Hij heeft daarbij zeer concrete modellen op het oog: de auteur Hermans en de concrete lezer. Het is echter maar de vraag in hoeverre een bepaalde structuurorganisatie overeenkomt met de auteursintentie; evenzeer is het discutabel in hoeverre iedere concrete lezer (onbewust) reageert en ordent zoals Smulders dat stipuleert. Ik zou daarom de voorkeur hebben gegeven aan abstracte modellen van auteur en lezer; een ideale instantie die verantwoordelijk is voor de interne structuur van de tekst, en een ideale instantie die de noodzakelijke conclusies trekt uit die structuurorganisatie. Dergelijke ideale modellen kunnen dan uiteraard worden afgezet tegen concrete uitspraken van zowel auteur als lezers.

Het tweede punt van kritiek, de vrij beperkte benaderingswijze van Smulders waarbinnen nauwelijks aandacht besteed wordt aan de literaire inkleding van de roman die het semantisch model van de lezer mede bepalen (hierop is reeds gewezen door Raat (1984) en Herder en Sanders (1986)), vloeit min of meer logisch voort uit het hanteren van dergelijke concrete modellen. Door het postuleren van een concrete, vrij naïeve lezer die niet gevoelig is voor de literaire inkleding van de roman, treedt een vertekend beeld op van de mate waarin de (abstracte) lezer noodzakelijkerwijs gedesoriënteerd moeten raken. Betekenisvolle elementen als het bord 'INHALEN VERBODEN' en de droom van de Duitser Krügener waarin Osewoudts einde wordt voorspeld, zijn twee, met talloze uit te breiden, voorbeelden die genegeerd worden in de communicatie tussen auteur en lezer, zoals Smulders die beschrijft. Ten onrechte, want zij instrueren de lezer over de afloop van het verhaal.

Raat op zijn beurt heeft zich bij de ontginning van de verhalenbundel *Paranoia* op het meer gangbare niveau van de literaire communicatie gericht; bij hem treffen we een keuze aan uit het vertrouwde instrumentarium van de verteltheorie dat de afgelopen decennia ontwikkeld is door mensen als Todorov, Booth, Stanzel, Genette en Schmid. Een niet onbelangrijk aspect van zijn studie is het aantonen dat de kennistheoretische denkbeelden uit de *Preambule* (met als voornaamste element de onkenbaarheid van de werkelijkheid) in belangrijke mate ten grondslag liggen aan de positie waarin de abstracte lezer van de novellen uit *Paranoia* wordt gemanoeuvreerd. Weliswaar heeft de abstracte lezer, gedirigeerd door de abstracte auteur, altijd een ander blikveld dan de gestalten die de vertelde wereld bevolken, toch is er sprake van een zekere analogie tussen de abstracte lezer en de personages, wat betreft de mogelijkheid hun verbeelde, respectievelijk vertelde wereld te kennen: in drie van de vijf verhalen krijgt de onkenbaarheid van de vertelde wereld voor de verhaalfiguren een tegenhanger in een gedeeltelijk onbegrip van de abstracte lezer ten aanzien van de verbeelde wereld.

Men zou kunnen zeggen dat de studies van Smulders en Raat elkaar goed aanvullen: zij tonen beide het belang van de structuurorganisatie van de literaire vruchten van Hermans. Dat is ook het aspect waartoe mijn onderzoek ten aanzien van *DGD* zich hier beperken zal. Toch wekken hun verschillende benaderingswijzen de indruk dat de problematiek van de structuurorganisatie in de door hen geanalyseerde teksten van een verschillende orde is. Beiden versterken deze indruk: Smulders doordat hij zijn onderzoek naar het prealabele niveau van een andere orde acht dan de traditionele verteltheorie ('In dergelijke modellen ligt het accent vrijwel uitsluitend op datgene wat de activiteiten van de auteur aan de ene kant en die van de lezer aan de andere kant *onderscheidt*. In mijn betoog over conventie ligt het accent vrijwel uitsluitend op datgene waarin de activiteiten van de auteur en de lezer *overeenkomen*.' blz. 79); Raat doordat hij op één opmerking na (blz. 194) nergens op de bevindingen van Smulders ingaat. Ik heb stellig de indruk dat de structuurorganisatie van *DKD* niet zó wezenlijk anders is dan die van *Paranoia*, dat zij onmogelijk in geljksoortige termen van de traditionele verteltheorie uitgedrukt zou kunnen worden. De formulering dat de onkenbaarheid van de vertelde wereld voor de personages een tegenhanger krijgt in een gedeeltelijk onbegrip van de abstracte lezer ten aanzien van de verbeelde wereld, lijkt mij in beginsel ook van toepassing op *DKD*.

Voorzover er sprake is van een niveau verschil tussen Smulders en Raat, vloeit dat voort uit de gehanteerde benaderingswijzen zelf. Smulders' onderzoek naar de tekstorganisatie van *DKD*, en het daarbij

gehanteerde instrumentarium, berust in feite op het zoeken naar een verklaring voor concrete leeservaringen, zoals die zich in de literaire en wetenschappelijke kritiek gemanifesteerd hebben. Raats onderzoek naar de structuur van de verhalenbundel *Paranoia*, en zijn instrumentarium, berust op de veronderstelling dat uit iedere tekst een abstracte (=ideale) structuurorganisatie afgeleid kan worden die omgekeerd evenredige consequenties met zich meebrengt voor de manier waarop de abstracte (=ideale) lezer zich ten aanzien van de tekst kan oriënteren.

Mijn onderzoek naar de structuur van *DGD* bouwt voort op de benaderingswijze van Raat (1985), gebruik makend van het instrumentarium uit de traditionele verteltheorie.

2. Studies over de structuurorganisatie van DGD

Sinds het verschijnen van *DGD* is inmiddels een tiental artikelen aan deze roman gewijd. Slechts een gering deel daarvan is voor het onderwerp van dit onderzoek van belang; namelijk de bijdragen waarin nadrukkelijk op de structuur van de roman wordt ingegaan. Ik zal een korte bespreking van de relevante artikelen geven.

Het eerste wetenschappelijk artikel over *DGD*, 'Chinese wijsheid' van Oversteegen 2) is tevens de eerste poging om tot een totaalordening van het boek te komen; het is in eerste instantie een vormonderzoek, een onderzoek naar de structuur van de romanwerkelijkheid, en niet zozeer interpretatief. Door middel van een structuurordening probeert hij de lichtschakelaars in het duistere vertrek te vinden. Deze ordening houdt kort samengevat in dat er in *DGD* sprake is van twee werkelijkheden, de geleefde en de gedachte werkelijkheid; het verhaal vangt aan met de geleefde werkelijkheid (blz. 5-8, door Oversteegen als 'inzet' aangeduid), maar na Denkbaars tweede sprong uit het hoge raam neemt de gedachte werkelijkheid zijn aanvang, dit is: een gedachtenreeks tijdens of na Denkbaars tweede sprong uit het raam. De beleefde werkelijkheid duidt Oversteegen aan als het ondergrondverhaal, de gedachte werkelijkheid als het oppervlakteverhaal.

Als belangrijkste beweegredenen voor een dergelijke ordening noemt Oversteegen: 1. de strikte scheiding tussen de aan wetten van tijd en ruimte gebonden inzet en de rest van het verhaal, waarin inbreuk op de logische gang van zaken schering en inslag is; 2. het voorkomen van verwijzingen in het oppervlakteverhaal naar het ondergrondverhaal, zoals de opmerkingen over het vallen van Denkbaar, het zoeken naar de geheime papieren, de diplomaat, de benzinegeur, honger en dorst, het vliegtuig, het avondrood, etc. Het voorkomen van dergelijke verwij-

zingselementen in het oppervlakteverhaal zou men volgens hem logischerwijs kunnen terugvoeren op het principe van de vrije associatie tijdens of na Denkbaars val. Impliciet houdt dat in dat hij de rest van het verhaal, vanaf Denkbaars tweede sprong uit het raam dus, opvat als een bewustzijnsstroom van de vallende of de op de grond liggende Denkbaar. Bladzijden lang speurt Oversteegen naar dergelijke verwijzingselementen om zijn ordening kracht bij te zetten, om vervolgens vast te stellen:

> Zelfs met de theorie van de twee werkelijkheden blijft er nog genoeg raadselachtigs in *De God Denkbaar*, maar toch geloof ik dat verreweg het leeuwendeel van de duisterheden nu verklaard kan worden. (blz. 46)

Hiermee gaat Oversteegen al te gemakkelijk voorbij aan de tekstelementen die zich aan zijn ordening onttrekken.

Interessant is zijn constatering dat in de slotpassage van het verhaal (het sterven van Denkbaar, blz. 138-151) oppvervlakte-en ondergrondverhaal weer samenvallen. Dit is een logische gevolgtrekking vanuit zijn theorie der twee werkelijkheden, want als Denkbaar in 'werkelijkheid' ligt te kreperen terwijl hij hallucineert, moet hij ook in 'werkelijkheid' sterven, en dienen geleefde en gedachte werkelijkheid noodzakelijkerwijs weer samen te vallen. Een logische gevolgtrekking vanuit zijn theorie, die echter niet in overeenstemming is met de gegevens in de roman zelf. In de eerste plaats ziet Oversteegen over het hoofd dat de inzet en de slotpassage qua realiteitswaarde allerminst met elkaar in overeenstemming zijn, en dat lijkt mij toch noodzakelijk als zij van één en hetzelfde etiket (geleefde werkelijkheid) voorzien worden. In de tweede plaats is het vanuit zijn theorie technisch onmogelijk dat het verhaal na Denkbaars dood zijn voortgang heeft: de gedachtenstroom zou met zijn dood moeten afbreken, of er zou een duidelijk waarneembare verandering van vertellersperspectief dienen op te treden, hetgeen niet het geval is. Oversteegen signaleert dit probleem aan het slot van zijn artikel overigens wel (blz. 54). Zonder vraagtekens te plaatsen bij zijn eigen theorie, draag hij enkele suggesties aan hoe dit daarbinnen verklaard zou kunnen worden. Zo oppert hij het idee dat het misschien 'de laatste levensgeesten' van Denkbaar zijn die wegsluipen. Dit lijkt mij onverenigbaar met zijn eigen voorstelling van zaken dat de beleefde en gedachte werkelijkheid in de slotpassage weer samenvallen. Een andere suggestie is dat O. Dapper Dapper 'als hallucinerende' omfantasering' door Denkbaar van een passerende visboer (...) heel goed (kan) doorleven als Denkbaar gestorven is.' (blz. 54) Dit is weliswaar niet in strijd met zijn eigen theorie, maar het stuit op dezelfde bezwaren die ik hierboven onder punt twee gegeven

heb.

Moeite heeft Oversteegen met de Geheim-passages van Kassaar. Hij ziet geen verband tussen de Geheim-passages en het oppervlakteverhaal en neemt ze daarom in zijn structuurschema als losstaande enclaves op, die de verbeelde werkelijkheid in drie delen doen uiteenvallen, resp. opkomst, macht en ondergang van Denkbaar.

Naast de 'verwijzingen' naar de inzet (het ondergrondverhaal) en de grotendeels daarop gebaseerde theorie der twee werkelijkheden, besteedt Oversteegen overigens ook aandacht aan de verwijzingen 'naar elementen van de werkelijkheid waar wij allen in mindere of meerdere mate deel aan hebben'. Op dit punt komt hij tot een groot aantal interessante bevindingen, zoals de anekdote over de Sint Jakobsschelp, die tevens het Shellsymbool is, A. Leconte als uitgever van de kaart van Parijs, en vele andere (zie Oversteegen (1982), blz. 48-50). Deze verwijzingen naar elementen van de werkelijkheid probeert Oversteegen te verklaren met alweer zijn theorie der twee werkelijkheden. Hij stelt dat de auteur door deze opzet zich de vrijheid verschaft 'tegelijkertijd een satire te maken op onze samenleving, op de Nederlandse literatuur, op de stijl van onze geleerden en wat niet al'.

Het tweede artikel dat voor ons van belang is, is de bijdrage van Zuiderent (1971). Zijn probleemstelling luidt, vergelijkbaar met Oversteegen: 'Hoe is *De God Denkbaar Denkbaar De God* opgebouwd ?' (blz. 299). Ook verder gaat hij voornamelijk uit van Oversteegens resultaten en bevindingen, met name diens stelling dat *DGD* een bewustzijnsstroomroman is, alsmede diens schematische weergave van de tekst met een ondergrond- en een oppervlakteverhaal. Het eerste neemt hij onvoorwaardelijk over, het tweede probeert hij aan te passen door de romanopbouw vanuit een andere invalshoek te benaderen. Is Oversteegens ordening van de romanstructuur voornamelijk gebaseerd op inhoudelijke gegevens uit de tekst, Zuiderent daarentegen wil zich richten op de vormkant, dat wil zeggen een onderzoek naar de verteltechniek à la Stanzel, in de hoop daarmee de roman als totaliteit geschikt te maken voor interpretatie, zoals Stanzel voorstaat. Hij vangt echter aan met een inhoudelijk onderzoek naar de Geheim-passages van Kassaar.

Zoals we gezien hebben staan de geheim-passages volgens Oversteegen los van de rest van het verhaal. Zuiderent zoekt terecht naar een mogelijk verband, eerst tussen de geheim-passages onderling, vervolgens tussen de geheim-passages en de rest van het verhaal. Naast enkele te verwaarlozen Oversteegenachtige verbanden constateert hij een thematisch verband: zowel Kassaar als Denkbaar zijn op zoek, de eerste naar zijn complement (zijn zus, op wie hij als 'zijn spiegelbeeld' lijkt), de tweede

naar datgene wat hem volmaakt zal maken (de geheime papieren).

Hij merkt op dat de twee Geheim-passages binnen de redenering van Oversteegen (die immers een thematisch verband tussen de inzet en de rest van het verhaal, met uitzondering van de Geheim-passages, constateert niet los van de rest vanhet verhaal staan.

Vervolgens presenteert Zuiderent de resultaten van zijn vertellersonderzoek. Zijn conclusie luidt dat de Geheim-passages een personele ik-verteller hebben, terwijl in de rest van het verhaal een auctoriële en personele verteltrant door elkaar lopen. Op grond hiervan komt hij tot een vereenvoudigd schema, waarin het verschil tussen inzet + slot en de rest van het verhaal, en daarmee het verschil tussen ondergrond- en oppervlakteverhaal, is opgeheven. Er is nu sprake van één verhaallijn, die door de twee verteltechnisch afwijkende Geheim-passages in drie delen wordt verdeeld.

Ten opzichte van Oversteegen betekent dit een belangrijke precisering, maar het valt te betreuren dat Zuiderent niet onderzoekt welke consequenties zijn verteltechnische bevindingen hebben voor de bewustzijnsstroomvorm. Daarmee mist hij een belangrijke slag. Eén van zijn constateringen luidt namelijk:

> De auctoriale verteller geeft niet alleen informatie over wat Denkbaar ervaart, maar hij geeft ook verscheidene malen informatie waar Denkbaar geen weet van kan hebben: over het waarschuwende bericht van Kassaar aan Denkbaar zegt de verteller bijvoorbeeld: 'Maar Denkbaar las deze woorden niet. Zij werden gelezen door Mirabella Blom.' (121). De tocht van de vier getrouwen maakt Denkbaar niet mee; toch wordt deze tocht beschreven (141-151). (blz. 314)

Dit echter is regelrecht in tegenspraak met de door hem niet betwijfelde stelling van Oversteegen dat *DGD* een bewustzijnsstroom vanuit Denkbaar is; immers, hoe is het mogelijk dat binnen de structuur van een bewustzijnsstroom vanuit één personage door een auctoriële verteller informatie óver datzelfde personage gegeven wordt en er dingen verteld worden naar het hallucinerende personage zelf niets van af weet ?

De laatste die ik over de structuur van *DGD* aan het woord laat is Dupuis. 3) Dupuis (1976) bespreekt *DGD* als één van de exponenten van de paranoia-vorm (of psychomachiastructuur) binnen Hermans' oeuvre: dit is een verhaalvorm waarin het vertelde 'als geheel van fantasieproducten (verwijst) naar de scheppende vertelinstantie, naar het karakter van de verteller als de schepper van het verhaal. Dit karakter kan pas volledig worden gereconstrueerd, wanneer alle romancomponenten tot een psycho-

logische inhoud zijn teruggebracht-net op dezelfde manier als bij de droomanalyse.' (blz. 171). Wordt de paranoiavorm in *Glas* en *Manuscript in een kliniek gevonden* gerealiseerd middels een hallucinerende ik-verteller op wie alle romancomponenten 'als geheel van fantasieproducten' betrokken kunnen worden, in *DGD* gebeurt dat in een haast louter episch-dramatisch hij-verhaal, waarin een aantal tekstelementen optreden zonder psychologische inhoud, zoals een aantal details in verband met een garage. Ter 'verklaring' van deze elementen roept Dupuis Oversteegens theorie der twee werkelijkheden te hulp (p. 172-173); het overgrote deel van de heterogene tekstelementen verkrijgen 'samenhang(...) doordat zij in verband kunnen worden gebracht met bepaalde psychologische thema's, bijvoorbeeld de regressie, de expansiedrang, de begripsvorming enz., of verder ook met de taalproblematiek' (gestalte gevend aan de innerlijke wereld van het hallucinerende personage Denkbaar), terwijl door een aantal andere tekstelementen 'het bestaan verondersteld (wordt) van een andere realiteit dan die waarin Denkbaar gewoonlijk handelt'. Dit is de objectief waarneembare realiteit waarin de hallucinatie ingebed zou zijn: 'een man is uit een venster gevallen, komt door zijn val terecht voor de open poort van een garage en ligt daar op straat (zwaar gewond, of alleen maar bewusteloos?) een hallucinatie te beleven'.

'Hoe dan ook, 'concludeert Dupuis kennelijk met enige reserve ten aanzien van Oversteegens theorie der twee werkelijkheden, 'van het grootste belang is dat wij ons realiseren dat de romanwerkelijkheid slechts psychische projecties bevat, die er zoals in de droom of in de (onder-)bewustzijnsstroom ongeremd en in de vorm van concrete voorstellingen in blootgelegd worden.'

Het idee dat de bewustzijnsstroomvorm, getransponeerd van een ik-verteller naar een episch-dramatisch hij-verhaal, op *DGD* van toepassing is, brengt Dupuis tot de volgende interessante, doch onjuiste uitspraak ten aanzien van de verteller:

> de verteller zwijgt omtrent de portee of de betekenis van de vertelde feiten; dit is fictie zonder commentaar, de vertelinstantie wordt uit de romanwereld verbannen en blijft daarin slechts als vertelfunctie aanwezig. (blz. 174)

Men vergelijke deze woorden met de hierboven geciteerde uitspraak van Zuiderent.

Als we vervolgens Dupuis (1981) onder de loep nemen, dan blijkt dat zijn oorspronkelijke ordening een niet onbelangrijke mutatie heeft ondergaan. Wederom spreekt hij van een 'psychomachia' en wederom haalt

hij in dit verband Oversteegens theorie der twee werkelijkheden aan als zou Hermans 'aan een welomschreven, concrete basistoestand hebben gedacht waaraan de roman zowel zijn algemene droomkarakter als bepaalde leidmotieven en details zou ontlenen.' Andere motieven, zoals een boomvaren of een gietijzeren schelp en vele andere merkt Dupuis nu in tegenstelling tot zijn eerdere betoog op, laten zich echter niet door zo'n opvatting van de roman compositie verklaren,

> en precies dáár dient het zoeken naar een 'betekenis' het te laten afweten: formeel experiment en zingeving zijn voortaan niet meer overeen te brengen. Het aanvankelijk tot stand gebrachte verwijzingssysteem wordt door vreemde, redundante elementen overwoekerd.(284-285)

Deze 'vreemde, redundante elementen' zijn de surrealistische vormen en procedés die hij onderscheidt, en de realiteitsverwijzingen naar bestaande personen, etc. Hij bestempelt deze 'vreemde, redundante elementen' tot 'woekerelementen' die afkomstig zijn uit de wereld van de maker. Zij vallen via de auctoriële verteller het verhaal binnen, waardoor twee ervaringsniveaus door elkaar heen lopen:

> over de oppervlakte van een van binnen gave verbeeldingswereld (...) schuiven herhaaldelijk elementen waar van de levensechtheid met de oorspronkelijke fantastische samenhang contrasteren (...) (blz. 286).

Deze twee ervaringsniveau's werken, volgens Dupuis, op elkaar in zonder een echte semantische eenheid te vormen. De 'woekerelementen' hebben dan ook in zijn ogen geen verstrekkende gevolgen voor de diepere betekenis, zin van het verhaal; zij zijn er uitsluitend als parodie met het oog op kritiek en spot. De parodie richt zich op een aantal instellingen, literaire genres of strekkingen en de bijbel en godsdienst.

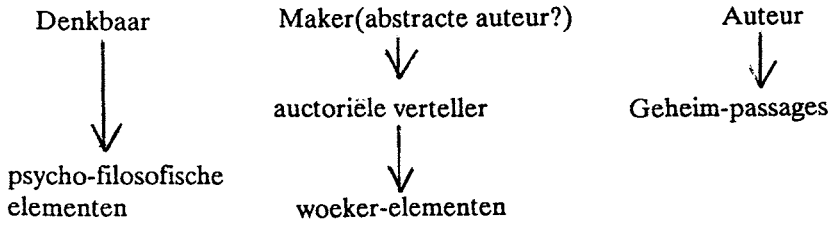
De Geheim-passages van Kassaar tot slot bestempelt Dupuis als losstaande 'enclaves', waarin Hermans zich verhuld als scheppend en denkend mens laat zien.

Ter afsluiting van de bespreking van Dupuis wijs ik er met nadruk op dat zijn gewijzigde ordening niet met een ingrijpende verandering van de organisatiesstructuur gepaard gaat. Ten behoud van zijn 'psychomachia-structuur' koppelt hij de verdere activiteiten van de auctoriële verteller (en Hermans zelve in de Geheimpassages) los van de fantastische vertelling rond het personage Denkbaar, dat daarmee zijn status van een bewustzijnsstroomvorm, getransponeerd van de ik-verteller naar een

episch-dramatisch hijverhaal, kan behouden.

Tijd voor een overzicht. Oversteegen geeft dus in het structuuronderzoek de eerste aanzet door een onderscheid te maken tussen de beleefde en de gedachte werkelijkheid. Impliciet poneert hij dat *DGD* een bewustzijnsstroomroman is. Zuiderent richt zich voornamelijk op de vertelinstantie, maar een essentiële wijziging in de stuctuuropvatting van Oversteegen levert dat niet op. Beiden zien over het hoofd dat een dergelijke structuuropvatting problematisch is vanwege het voortgaan van het verhaal na de transmutatie van Denkbaar tot vleermuis en de nadrukkelijke aanwezigheid van een auctoriële verteller boven het bewustzijn van Denkbaar. Dupuis tracht deze problemen in tweede instantie het hoofd te bieden door een scheiding aan te brengen tussen een van binnen gave verbeeldingswereld die uitdrukking geeft aan de psychische toestand van Denkbaar (hetgeen hij een 'psychomachia' noemt) en een serie vreemde, redundante elementen (surrealistische procédés en de zgn. 'woekerelementen') afkomstig uit de wereld van de maker. Op die manier ontstaat een organisatiestructuur waarin twee ervaringsniveaus (Denkbaar en maker, c.q. auctoriële verteller) door elkaar lopen, zonder overigens een echte semantische eenheid te vormen. Door deze strikte scheiding stelt hij zichzelf in staat de bewustzijnsstroomvorm voor een deel te handhaven. Hij voegt daar tenslotte nog een derde ervaringsniveau aan toe; de Geheim-passages van Kassaar (de zgn. losstaande 'enclaves') waarin Hermans zich als scheppend en denkend mens zou laten zien; alsof een auteur zich niet in iedere zin van zijn gehele oeuvre als scheppend en denkend mens manifesteert!

Dupuis heeft zich nooit in door hemzelf nauw omschreven verteltechnische termen van het literaire communicatiemodel uitgelaten, maar op grond van het bovenstaande kunnen wij ons toch wel een voorstelling maken van de organisatieniveaus die hij onderscheidt, en hun onderlinge relaties. Schematisch zou zijn structuurordening er ongeveer als volgt uit moeten zien:

Deze stand van zaken lijkt mij weinig bevredigend. Dupuis handhaaft in feite de structuurordening van Oversteegen die hij het etiket 'psychomachia' meegeeft, en koppelt de verdere activiteiten van de auctoriële verteller en de auteur Hermans daarvan los. Zodoende ontstaan drie organisatieniveaus (Denkbaar, auctoriële verteller en auteur) die volstrekt los van elkaar staan.

Zuiderent heeft er reeds op gewezen, zoals wij hebben gezien, dat er thematische verbanden bestaan tussen de Geheim-passages van Kassaar en de speurtocht van Denkbaar. Op grond daarvan lijkt het mij niet wenselijk dat de Geheim-passages zo geïsoleerd worden van de rest van het verhaal als bij Dupuis het geval is. Voor wat de 'woekerelementen' betreft die via de auctoriële verteller het verhaal binnen zouden vallen, wijs ik er op dat bijvoorbeeld het aspect van de surrealistische procédés zeer nauw in samenhang valt te brengen met het psycho-filosofische thema dat Dupuis onderscheidt: als wijze van taalhantering die er op uit is om het onderbewuste bloot te leggen en door te dringen in het rijk der verlangens, past zij perfect binnen het relaas over een personage dat er op uit is zijn goddelijkheid te bewijzen. Een zeer groot deel van de 'woekerelementen' valt op een vergelijkbare manier in verband te brengen met het psycho-filosofische thema van *DGD*, maar op dit aspect ga ik niet dieper in. Het is immers niet mijn doel de structuurordeningen van Oversteegen, Zuiderent en Dupuis op grond van interpretatieve bevindingen te weerleggen, maar met behulp van een nieuw onderzoek naar de verteltechniek, hoewel een en ander niet strikt van elkaar gescheiden kan worden.

3. Instrumentarium

De terminologie waarvan ik gebruik zal maken, heb ik ontleend aan Chatman (1980). Ik zal de termen kort bespreken en daarbij, indien nodig, een vergelijk trekken met de wijze van hantering zoals we die bij Raat(1985) aantreffen.

De abstracte auteur en de abstracte lezer

Chatman baseert zich bij zijn bespreking van deze termen voornamelijk op Booth. De abstracte auteur beschouwt hij als het principe dat verantwoordelijk is voor de structuur van de tekst en de waarden en normen die de tekst uitdraagt. Aan de ene kant mag de abstracte auteur niet verward worden met de verteller. Het geval van een onbetrouwbaar verteller maakt het verschil tussen beider activiteiten goed zichtbaar; wat een verteller onbetrouwbaar maakt is dat zijn waarden en normen

duidelijk afwijken van die van de abstracte auteur. Later zal ik hier nog uitvoeriger op terugkomen (par. 4.4). Aan de andere kant dient de abstracte auteur strikt gescheiden te worden van de concrete auteur. Immers, de concrete auteur kan zijn abstracte auteur om het even welke waarden en normen laten postuleren. Het best blijkt dit wanneer we verschillende romans van één en dezelfde auteur bekijken. Zo maakt Chatman met behulp van een aan Booth ontleend voorbeeld zichtbaar dat Henry Fielding in drie romans drie duidelijk verschillende abstracte auteurs creëert. Vermeldingswaardig tot slot is dat de abstracte auteur geen stem heeft (in tegenstelling tot de verteller); hij instrueert de (abstracte) lezer met het geheel.

De tegenhanger van de abstracte auteur is de abstracte lezer. Chatman spreekt in dit verband over het publiek dat voorondersteld wordt door de tekst zelf.

De omschrijving van bovengenoemde termen komt zeer nauw overeen met die van Raat, al is hij op het punt van de abstracte lezer aanzienlijk duidelijker dan Chatman. De abstracte lezer wordt bij hem gedefineerd (zich baserend op Rimmon) als de mentale constructie die gebaseerd is op de tekst in zijn geheel. De abstracte auteur en de abstracte lezer hangen zodanig samen dat, in termen van Link, de reconstructie van de competentie van de abstracte auteur uit de tekst precies de van de abstracte lezer vereiste competentie oplevert.

'Niet-vertelde' verborgen en openlijke vertelling

Chatman behandelt de verteller naar de mate waarin hij meer of minder duidelijk aanwezig is. Hij spreekt in dat verband over het onderscheiden van verschillende graden van vertellerschap en het vaststellen van vertellingskenmerken, waarvan er meer dan één in één en hetzelfde verhaal kunnen voorkomen als mengeling van onafhankelijke kenmerken. Men kan zich de door Chatman behandelde 'graden van vertellerschap' misschien het best voorstellen als de verschillende markeringsstreepjes op een meetlat die begrensd wordt door een negatieve pool van 'pure' mimesis en een positieve pool van pure diëgesis. De negatieve pool van de vertellersaanwezigheid wordt gerepresenteerd door verhalen die zich doen voorkomen als ongewijzigde weergaven van het gedrag van personages. De positieve pool van de vertellersaanwezigheid wordt gevormd door vertellers die hun eigen stem laten horen, interpreteren, algemene of morele observaties doen, etc.

In het eerste geval, de zgn. *'niet vertelde' weergave*, kan men zich de verteller voorstellen als een stenograaf die het gesproken woord of de onuitgesproken gedachten van de personages noteert op papier, wiens

handeling door conventie ontkend wordt met de aanname van pure mimesis. De handeling van het schrijven wordt al meer zichtbaar (en daarmee minder puur mimetisch) bij de weergave van niet-gesproken handelingen, zoals fysieke beweging of innerlijke processen. Ook hierbij speelt de conventie een rol dat een verteller dergelijke handelingen en processen neutraal kan weergeven. Chatman bespreekt vervolgens de verschillende vormen van 'niet-vertelde' representatie, zoals de dialoog, de monologue intérieur en de bewustzijnsstroom. Op deze plaats kom ik na de bespreking van de verteller nog terug.

Het midden van de meetlat wordt ingenomen door de *verborgen verteller.* Hij geeft de woorden en gedachten van personages weer in de indirect aangehaalde rede (v.b.: zij zei dat ze moest gaan) en in de vrije indirecte rede, ook vaak erlebte Rede genaamd (v.b.: zij moest gaan.) Een dergelijke indirecte representatie impliceert weliswaar een interpreterend oordeel of een medium dat kwalitatief verschilt van de eenvoudige stenograaf van de niet-vertelde vormen,maar met name de vrije indirecte rede heeft een hoge graad van autonomie en klinkt meer als de woorden en gedachten van het personage dan als een weergave van de verteller, hoewel ambiguïteit kan optreden.

Elementen die de hand van de verteller zeer duidelijk verraden zijn de ruimtebeschrijving, de temporele samenvatting, de weergave van wat personages niet zeggen of denken, ethos, en allerlei vormen van commentaar. Daarmee zijn we beland bij representatievormen waarin een *openlijk verteller* zich manifesteert. Ook hier zijn weer verschillende gradaties in aan te brengen. Zo kan een verteller zowel impliciet als openlijk commentaar leveren op handelingen en/of gedachten van zijn personages.

Chatman wijst er bij de bespreking van de verteller nadrukkelijk op dat de vertelstem en de point of view goed gescheiden dienen te worden. Point of view is de fysieke plaats, de ideologische situatie of de praktische levensoriëntatie waarmee de verhalende gebeurtenissen in relatie staan; de vertelstem refereert aan de uitspraak of andere openlijke manieren waarop de gebeurtenissen aan het publiek worden meegedeeld. Point of view betekent niet uitdrukking in woorden, maar het perspectief dat in iedere uitdrukking van woorden vervat zit. Perspectief en vertelstem hoeven niet in dezelfde persoon samen te vallen; vele combinaties zijn mogelijk.

Raat opereert in zijn studie met de termen niet-personage-gebonden verteller of vertelinstantie (dit is het vertellende medium dat nergens in de tekst expliciet naar zichzelf als personage verwijst) en de personage-gebonden verteller (dit is de verteller die qua identiteit gelijk te stellen is met een personage uit het verhaal dat hij vertelt). Ik heb met opzet

niet van deze terminologie gebruik gemaakt omdat zij impliceert dat een verteller ofwel buiten het verhaal staat, ofwel als personage aan de handeling deelneemt. Hiermede zou men ten aanzien van *DGD* hooguit een vertelinstantie kunnen onderscheiden die naar zichzelf verwijst als verteller. Ik vermoed echter dat de betekenis van de verteller van *DGD* aanzienlijk verder reikt. Om de juiste verhouding te bepalen tusssen de verteller en de vertelde wereld heb ik gekozen voor de meetlat van Chatman, waarmee een duidelijke en betekenisvolle verglijding van niet-vertelde naar verborgen en openlijke vertelling zichtbaar kan worden gemaakt. Evenals Chatman maakt Raat onderscheid tussen de vertelstem en de point of view, hetgeen hij focalisatie noemt. Ook ik zal dit onderschied hanteren, maar niet zo nadrukkelijk als Raat.

Bewustzijnsstroom (en monologue intérieur)

Bij de bespreking van deze term geeft Chatman eerst een historisch overzichtje van de betekenissen die er zoal aan gehecht zijn. In eerste instantie beschouwde men bewustzijnsstroom als een synoniem van monologue intérieur; en zo wordt er door veel critici nog steeds over gedacht. Beide termen dienen in dit geval ter aanduiding van alle weergegeven gedachten en onuitgesproken indrukken der personages. Later zijn er onderscheidingen aangebracht, bij voorbeeld door Bowling. Chatman toont zichzelf ook een voorstander van een verdergaande distinctie tussen verschillende soorten gedachten, en daarmee tussen beide termen. Monologue intérieur wil hij reserveren als overkoepelende term voor zowel de geverbaliseerde gedachten als de ongeverbaliseerde indrukken die in een bepaalde richting met een bepaald doel gaan. Bewustzijnsstroom kan dan dienen ter aanduiding van een willekeurige ordening van gedachten en impressies; een ongemotiveerde gedachtenstroom volgens het principe van de vrije associatie.

Tot slot benadruk ik het gemeenschappelijk kenmerk dat beide termen dragen. Voor zowel de bewustzijnsstroom als de monologue intérieur geldt, getuige het feit dat Chatman ze beide tot de categorie van niet-vertelde weergave rekent, dat het perspectief volledig bij het personage ligt: de conventie erachter is dat er geen tussenkomst plaatsvindt van een verteller die de gedachten ordent of selecteert.

Ik dien er op te wijzen dat bovengenoemd onderscheid bij Oversteegen, Zuiderent en Dupuis niet gemaakt wordt; bij hen treffen we de term monologue intérieur niet aan en over een distinctie tussen verschillende soorten gedachten spreken zij niet.

In de studie van Raat komt de term bewustzijnsstroom niet voor.

4.1 Na de val (blz. 8-27)

We hebben in paragraaf 2 gezien dat de bewustzijnsstroom een belangrijke plaats inneemt in het structuuronderzoek van *DGD* tot nu toe. Laten we derhalve eerst een bekijken in hoeverre deze term van toepassing is op de tekstorganisatie.

De bewustzijnsstroom vanuit Denkbaar zou na diens tweede srpong uit het raam (blz.8) zijn intrede moeten doen. We treffen na de beschrijving van deze handeling eerst een overgangsscène aan, waarvan in eerste instantie onmogelijk gezegd kan worden van wie uit dit verteld wordt:

> Koud werd de lucht. Koud was de sneeuw die dagenlang viel. Het was zo koud dat verliefden met hun monden aan elkaar vastvroren. Dagenlang sneeuwde het op (...) de planten en mossen die groen zouden blijven onder de sneeuw en in het voorjaar als groen glas te voorschijn komen om in twee minuten te verwelken. (blz. 8-9)

Hierop volgt in een nieuwe alinea de zin:

> Deze koffiemachine werkte met stoom (blz. 9)

die het begin zou kunnen zijn (en ook is, naar dadelijk zal blijken) van een verhaal rond een personage in de hij-vorm (eventueel ook ik-vorm), waarbij de verteller zich relatief op de achtergrond stelt ten gunste van zijn personages (verborgen verteltrant). Dit wordt echter onmiddellijk onderbroken door een commentaar van een naar zichzelf verwijzende verteller:

> Toch, ik weet het, er zijn in Italië ook koffiemachines die zonder stoom espresso maken. Infuso idrocompresso di caffè. Bij zulke toestellen, die zonder stoom werken, plaatsen de fabrikanten kleine aanbevelingen van fluorescerend celluloid. *Funziona Senza Vapore.* (...) De koffie die in zulke machines wordt gebrouwen, moet wel beter zijn dan koffie gemaakt door machines die werken met stoom; Faëma-Milano. Zonder stoom. Meer staat er niet geschreven, maar hun koffie moet beter zijn. Waarom anders die vermelding *senza vapore?* (blz. 9)

Met dit commentaar manifesteert een openlijke verteller zich nadrukkelijk. Hierop volgt in een nieuwe alinea een mededeling in verborgen verteltrant over een hij-personage:

> Hij vroeg direct om een tweede kopje, al werkte deze koffiemachine

dan ook met stoom. (blz. 9)

Qua inhoud en vertelstijl is dit een vervolg op het tweede citaat. Ook deze zin wordt onmiddellijk gevolgd door nieuw vertellerscommentaar over koffiemachines.

Dit procédé van een in verborgen verteltrant weergegeven verhaal, onderbroken door openlijk vertellerscommentaar herhaalt zich op blz. 10 nog enkele malen. Ik ben geneigd ook de overgangsscènes tot het vertellerscommentaar te rekenen.

Ik dien er voor alle eerlijkheid op te wijzen dat de behandelde passage tot nu toe ook een andere ordening toelaat. De structuuropvatting van Oversteegen volgend zou men met evenveel recht kunnen verdedigen dat een in verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal doorspekt wordt met niet-vertelde representatie van een bewustzijnsstroom dan wel een monologue intérieur van het personage. In dit geval onderbreekt de verteller het verhaal niet met openlijk commentaar, maar verschaft hij een directe weergave van het innerlijk van zijn personage Denkbaar. Verderop in de tekst volgen er echter passages waarin wel duidelijk sprake van expliciet vertellerscommentaar. Bijvoorbeeld:

> Deze vereiste (...) kan de onbevooroordeelde waarnemer een kleine indruk geven van de overstelpende hoeveelheid werk die hier verzet moest worden en van de enorme krachtinspanningen die Denkbaar zich getroostte, (blz. 23)

De verborgen verteltrant blijft vervolgens, slechts zeer incidenteel onderbroken door nieuw vertellerscommentaar ('(...) en dat komt er juist op aan, want, zoals iedereen weet is de tombe van Doll niet veel groter dan een dobbelsteen.' blz. 16), gehandhaafd tot blz. 23 ('...had gebroken.'). Het manifest dat Denkbaar in de etalage leest , valt daarbij inhoudelijk uit de toon: het bevat een klaagzang over toestanden die naar de realiteit verwijzen (opnieuw het bedrieglijke element in de reclametekst, cf. het openlijke vertellerscommentaar op de koffiemachines !), hetgeen contrasteert met de fantastische opzet van het in verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal. Als tekst die de lezer via de ogen van Denkbaar gewaar wordt, is het manifest echter 'logisch' in het hij-verhaal opgenomen, dit in tegenstelling tot de hierboven geconstateerde vormen van vertellerscommentaar. We komen op het manifest nog terug (par. 4.2). Ik wil nu eerst iets zeggen over de inhoud van het hij-verhaal en de rol van de verteller daarin (blz. 8-23, uitgezonderd het openlijk vertellerscommentaar en het manifest).

Wat de verteller betreft kunnen we opmerken dat hij in dit tekstgedeelte relatief op de achtergrond blijft ten gunste van de handeling rond het personage Denkbaar. Hij registreert de gesprekken van Denkbaar met andere personages:

-Liggen jullie daar zo in de kou, elke nacht ?
-Wij slapen. Laat ons met rust om te slapen. Trouwens, ook praten doen doen wij allang niet meer. (b.z 13)

Hij geeft de gedachten en gevoelens van uitsluitend Denkbaar in de indirect aangehaalde rede weer:

Hij voelde het binnenste van haar hand op het binnenste van zijn eigen hand. blz. 15)
Hij besloot niet tegen de vrouw te zeggen waarom hij niet had opgebeld (...)." (blz. 17)

Hij noteert de handeling en ruimte van en rond het personage Denkbaar, waarbij het perspectief (focalisatie) enkele keren door middel van de indirecte aangehaalde rede expliciet bij Denkbaar gelegen is:

Maar de tranen sprongen hem in de ogen toen hij zag dat de telefooncel bijna geheel ingenomen werd door het wortelstelsel van een enorme boomvaren.(blz. 17)

en één keer bij de verteller:

"De vrouwelijke geleerden barstten daarbij soms in lachten uit, klapten zelfs zo nu en dan in de handen. Maar hij, hij luisterde daar niet naar, hij hoorde alleen het hoge suizen van de elektrische tatoeernaald."(blz. 23)

terwijl het in de veelvuldig voorkomende gevallen waarin de vrije indirecte rede gehanteerd wordt, onduidelijk is wie van beiden focaliseert:

"Inderdaad, toen hij opstond, warrelde de sneeuw in een dichte vlaag omhoog en keerde terug naar de zwarte hemel, waarin een enkele sneeuwvlok een ogenblik glinsterde als een kortstondige ster." (blz. 15)

Chatman merkt op dat het gebruik van de vrije indirecte rede een grotere graad van autonomie heeft dan de indirecte aangehaalde rede,

hoewel ambiguïteit kan optreden: de afwezighied van de aanhaling wekt meer de suggestie alsof het personage denkt of waarneemt. Dit geldt ook voor het gebruik van de vrije indirecte rede in deze passage: door het afwisselen van de indirecte aangehaalde rede en de vrije indirecte rede wordt de suggestie gewekt dat Denkbaar in de meeste van deze gevallen focaliseert.

Ik heb zojuist reeds enkele malen gesproken over een hij-verhaal in verborgen verteltrant. Dat is, zoals we nu kunnen constateren, niet geheel juist, of in ieder geval ongenuanceerd. De aangehaalde citaten variëren van niet-vertelde representatie (gesprekken) tot verborgen vertelling (het weergeven van gedachten en gevoelens in de indirect aangehaalde rede en het noteren van handeling en ruimte zowel in de indirect aangehaalde rede als de vrije indirecte rede), en zelf een enkel geval van openlijk vertelling (de vermelding van iets dat Denkbaar niet hoort). Ondanks deze nuancering stel ik voor deze passage toch voorlopig als relatief verborgen vertelling te typeren om het contrast tussen het hij-verhaal en het openlijke vertellerscommentaar nog even in stand te houden.

De inhoud van de gebeurtenissen die ons medegedeeld worden in dit tekstgedeelte (m.u.v. het openlijke commentaar en het manifest) draagt een uitermate fantastisch karakter. Dupuis heeft terecht geconstateerd dat deze gebeurtenissen pas betekenis krijgen als we ze opvatten als gebeurtenissen met een droomkarakter die uitdrukking geven aan de psychische toestand van het personage Denkbaar. Daarnaast heeft hij er op gewezen dat achter de weergave van die fantastische gebeurtenissen een werkelijk beleefde tocht door nachtelijk Parijs lijkt schuil te gaan: de locatie van Parijs blijft, zij het soms vervormd weergegeven (b.v. de Blazerijstraat (blz. 10) = Rue Soufflot), herkenbaar; de oude mensen doen denken aan clochards; de politievrouw in bont zou een hoer kunnen zijn, etc. Hierdoor krijgt dit tekstgedeelte een onmiskenbaar hallucinatoir karakter. Verderop in het verhaal treffen we nog enkele passages aan met een dergelijk karakter, waarachter mogelijk 'werkelijk' beleefde gebeurtenissen schuil lijken te gaan; soms met psychische inhoud (blz. 124-128), soms zonder (blz. 52-63).

Een ander aspect dat tot het hallucinatoire karakter van dit tekstgedeelte bijdraagt is de gebezigde taal. De associatie speelt daarin een belangrijke rol. Als voorbeelden citeer ik:

Het moet wel van de kou.
-Liggen jullie daar zo in de kou, elke nacht ? (blz. 13)
(...)alsof zij over hen drieëen de wacht hield.
-Wacht dan, riep Denkbaar (...) (blz. 14)

Daarnaast treffen we een aantal onlogische taalspelletjes aan, zoals de dialoog tussen Denkbaar en de oude mensen, de dialoog tussen Denkbaar en de in bont geklede vrouw (blz. 14), en het gebruik van het woord 'inderdaad' op blz. 15 (r.3). Ik wijs er nu alvast op dat het associatieve en onlogische taalgebruik dwars door de vertellers- en personagetekst heen loopt. Ik kom hier nog uitvoeriger op terug (par. 4.2 en 4.3).

De verteller manifesteert zich opnieuw zeer openlijk vanaf blz. 23 ('Deze vereiste...') tot en met blz. 27, waarin hij een commentaar geeft op de tatoueringsdaad van Denkbaar in het bijzonder en het tatoueren in het algemeen, stilistisch vervat in een parodie op het wetenschappelijk taalgebruik. Ten aanzien van deze passage kan niet de eventuele dualiteit optreden die ik ten aanzien van de eerdere fragmenten van openlijk vertellerscommentaar gesignaleerd heb (vgl. blz. 23). De verteller spreekt hier in de derde persoon over Denkbaar, wat uitsluit dat deze zelf aan het woord is.

Geeft nu de tekstpassage die direct volgt op Denkbaars tweede sprong uit het raam aanleiding om van een bewustzijnsstroom vanuit Denkbaar te spreken?

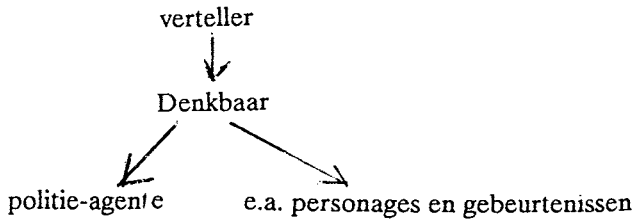
Naar de maatstaven van Chatman zeker niet. Een deel van deze passage kenmerkt zich als een uitermate fantastische vertelling in wat ik voor deze gelegenheid een relatief verborgen verteltrant heb genoemd. Hoewel deze term vatbaar is voor nuancering kan in het algemeen ten aanzien van het fantastische hij-verhaal opgemerkt worden dat de vertelhandeling per conventie zichtbaar blijft: de verteller is in meer of mindere mate aanwijsbaar op de achtergrond aanwezig (m.u.v. de dialoog die Chatman tot de niet-vertelde vertelling rekent). De bewustzijnsstroom echter kenmerkt zich door een 'volstrekte' afwezigheid van de verteller: technisch registreert hij alleen datgene wat het personage zich bewust wordt.

Aan de andere kant dragen deze passages een onmiskenbaar hallucinatoir karakter. Door de relatieve afwezigheid van de verteller ten gunste van het personage Denkbaar treedt een zekere identificatie met dat personage op, zodat het enigszins voor de hand ligt de hallucinatie (en daarme de psychische elementen) op hem te betrekken.
Misschien dat dit gegeven, gecombineerd met de aanvankelijke verwarring die ten aanzien van het openlijke vertellerscommentaar kan optreden en de concrete basistoestand die aan de roman ten grondslag lijkt te liggen (een man valt uit het raam en beleeft een halluciantie), er toe geleid heeft om van een bewustzijnsstroom vanuit Denkbaar te spreken.

Naast deze passages met een relatief verborgen verteller treffen we

echter onverbloemd vertellerscommentaar aan dat zich kenmekrt door een zekere verwijskracht naar elementen uit de ons allen in meer of mindere mate bekende realiteit, met name bepaalde wijzen van taalhantering (reclametekst, wetenschappelijk betoog). Voor nadere nuanceringen van deze formulering verwijs ik naar paragraaf 4.2.

Op grond van dit tekstgedeelte zou de organisatiestructuur er schematisch als volgt uitzien:

Een verteller die in een aantal passages zeer duidelijk op de voorgrond treedt, waardoor zijn structurerende en ordenende activiteiten zichtbaar worden, maar aan de andere kant meer naar de achtergrond verdwijnt bij het vertellen van de belevenissen van het personage Denkbaar. De personages die verder aan die belevenissen deelnemen staan niet los van Denkbaar, maar zijn duidelijk ondergeschikt aan hem: zij krijgen betekenis als elementen die uitdrukking geven aan diens innerlijke psyche. Ik besluit hiertoe, naast het inhoudelijke aspect, op grond van de relatief verborgen vertelling van het hij-verhaal ten gunste van Denkbaar. Hierdoor treedt identificatie met dit personage op, zodat het voor de hand ligt de hallucinatie (en de psychische elementen) op hem te betrekken. Ik merk nu alvast op dat er andere tekstgegevens zijn die dat ondergraven, maar deze houd ik voorlopig achter de hand.

Deze organisatiestructuur komt ten dele overeen met die van Dupuis. De overeenkomst is hierin gelegen dat de personages en gebeurtenissen rond Denkbaar voorlopig opgevat worden als elementen die uitdrukking geven aan zijn innerlijk. Het verschil is dat de verteller daar niet los van staat: hij vertelt, zij het relatief verborgen, dat verhaal, en hij doorspekt het met openlijk commentaar. Daarmee ontstaat geen breuk in de vertelhandeling (verteller versus Denkbaar), maar een kwalitatieve verglijding; van openlijk naar relatief verborgen vertelling.

Laten we vervolgens onderzoeken in hoeverre deze organisatiestructuur op het vervolg van het verhaal van toepassing is.

4.2. Na de tatoueringsdaad (blz. 28-eind)

De eerste twee alinea's van blz. 28 bieden fraai illustratiemateriaal voor

een vertelstructuur die wij ook in het vorige tekstgedeelte hebben aangetroffen en die voor meerdere passages opgaat:

> Rose is het vierde arrondissement, geel het vijfde, het zesde is grijs en lichtblauw is het derde, maar bruin is het eerste en even bruin is het zestiende, waar, achter een hoog raam, de papieren liggen in een oud herenhuis in Passy.
> Toen de morgen, een halfnaakte kunstschaatsenrijdster op haar radiator, begon te gloren, stond hij op en bracht de elektrische tatoueernaald tot zwijgen met gevoelens van triomf.
> A. Leconte-Editeur (blz. 28)

In de eerste alinea is een openlijke verteller aan het woord die de kleuren van een aantal arrondissementen van Parijs noemt. De nadruk ligt op de kleur van het arrondissement Passy, waar, in een oud herenhuis, de papieren liggen; daarmee appeleert hij aan het verhaal dat hij vertelt. In de tweede alinea keert hij terug tot de vertelling van dat verhaal, maar niet zonder zelf nog twee openlijke opmerkingen te plaatsen: 'een halfnaakte....radiator' en 'A.Leconte-Editeur, Paris.' Oversteegen (1982, blz. 37-38) heeft er op gewezen dat de kleuren van de arrondissementen die genoemd worden, overeenkomen met die van de stadskaart van Parijs, uitgegeven door A.Leconte, terwijl een halfnaakte kunstschaatsenrijdster een veel voorkomend vignet is op de radiatoren van vrachtauto's.

In de direct hierop volgende passage doet de verteller weer een stap achteruit en kan men opnieuw spreken van een relatief verborgen verteller die de handelingen van en rond, en soms gevoelens van Denkbaar weergeeft, nu zonder een hallucinatoir karakter.

Interessant is dat we het openlijke, en daarmee min of meer buiten het in relatief verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal staande vertellerscommentaar in de zojuist geciteerde openingszinnen van deze passage elders als elementen binnen dat hij-verhaal aantreffen: op blz. 36 vernemen we dat Denkbaar met een 'stadsplan' over straat gaat; op blz. 34 spreekt het personage M. Santiago als haar diepste wens 'een halfnaakte kunstschaatsenrijdster op mijn radiator!' uit. Nog een opmerkelijk feit in dezelfde passage op blz. 34 is M. Santiago's uitspraak over de Nederlandse roman *Eenzaam Avontuur* van Anna Blaman.

Dit laatste verschijnsel is niet incidenteel. Ten aanzien van dit nieuwe tekstgedeelte kan geconstateerd worden dat zowel uitspraken als handelingen van personages kunnen refereren aan voor ons allen in meer of mindere mate bekende elementen uit de omringende werkelijkheid: de aanhouding van Denkbaar (blz. 28-29) en de demontage van zijn motor-

driewieler (blz. 36-37) als parodie op het ambtelijk bestel; de woorden van een ambtenaar van politie in Schierbeekachtige taal (blz. 37), waaraan ook Denkbaar, zowel in de daarop volgende bladzijden als in het daaraan voorafgaande tekstgedeelte (blz. 15,21), zich bezondigt; Denkbaars vermomming als berenleider (blz. 38) zou zeer wel een toespeling op Raspe's *Baron van Münchhausen* kunnen zijn, zoals de Vree (1985, blz. 49) heeft opgemerkt, etc. In ditzelfde kader hoort ook het manifest uit het vorige tekstgedeelte thuis: zoals gezegd staat het verteltechnisch binnen het hij-verhaal, terwijl het inhoudelijk onomstotelijk refereert aan reële toestanden (bedrog van de consument door middel van misleidende reclameteksten).

De bevindingen uit deze nieuwe gegevens laten zich in twee punten samenvatten:

1. de openlijke opmerkingen van de verteller (die vaak een realiteitsverwijzing bevatten) kunnen even later binnen het in verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal optreden (de kaart van Parijs en de naakte kunstschaatsenrijdster op de radiator);
2. in weergegeven uitspraken of beschreven handelingen van personages kunnen zowel concrete verwijzingen opduiken (*Eenzaam Avontuur* van Anna Blaman), als verhulde verwijzingen schuilgaan (de parodie op het ambtelijk bestel en de allusie op *Baron van Münchhausen*).

Op grond hiervan kunnen we concluderen dat de verteller niet alleen door middel van openlijk commentaar zeer nadrukkelijk aanwezig is. Het verschijnsel dat elementen uit openlijk commentaar even later optreden binnen het in relatief verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal (punt 1), wijst op de handeling van de verteller als vormgever van dat verhaal, evenals het verschijnsel dat al dan niet verhulde verwijzingen kunnen schuilgaan in weergegeven uitspraken en beschreven handelingen van personages (punt 2). Dit laatste aspect, voor wat betreft de verhulde verwijzingen, zou overigens mogelijk ook kunnen wijzen op de activiteit van de onzichtbare vormgever achter het verhaal, de abstracte auteur, omdat het nog de vraag is in hoeverre de verteller zich daarvan bewust is. Op een specifieke categorie van de verwijzingen wil ik nog wat nader ingaan.

In *DGD* komt een groot aantal verwijzingen naar literaire en niet-literaire tekstgenres en specifieke teksten voor. Een deel daarvan speelt, gekoppeld aan een personage, een aanwijsbare rol binnen het verhaal Denkbaar, terwijl er anderzijds verwijzingen naar diezelfde of andere tekstgenres en specifieke teksten, los van een personage, in de vormgeving van het verhaal opduiken die verteltechnisch eenvoudig buiten het bereik van Denkbaar liggen. Een voorbeeld:

> Ik zegen je Denkbaar, ik hoop dat je deze dag de goede geheimen zult vinden, ach, niemand hoopt vuriger dan ik, dat je ze vinden zult, met heel mijn zegen ik je hart en ook degenen die minder vurig hopen dan ik en zelfs de zegeningen die helemaal niet hopen. Hart zegent hoop, Denkbaar! Vuur is er in mijn hart dat hoopt. Zul je de geheimen vinden en vuur is er in mijn zegen. Goedemiddag! (blz. 78-79)

De verteller neemt zijn toevlucht tot dezelfde vorm van taalgebruik als hij verslag doet van het 'jammerlijk' omkomen der sauriërs in de modder:

> Jammerlijk is het woord, want zij jammerden en modder is het woord, want baren waren er niet om in om te komen, neen, juist geen baren, juist baren er niet en omkomen is het woord, en waarom kwamen zij anders om. (blz. 136)

In het eerste geval vertegenwoordigt M.Blom als drager van een (experimentele) taalhanteringsstrategie een idee dat Denkbaar een mogelijke oplossing aan de hand doet om de geheime papieren te bemachtigen. Ook andere personages vervullen een dergelijke functie in het verhaal, b.v. de van de reclametekst afgeleide taalhanteringsstrategie 'A zeggen door over B te praten' van Faëma-Milano (blz. 114, 136-137), de wetenschapper M.Santiago die Denkbaar als aanhangster van de ideeën van Spinoza aanspoort tot het verrichten van daden (blz. 33, 87), en de diplomaat beroepshalve als verdoezelaar van de ware stand van zaken (blz. 115-117). Je zou daardoor op een betekenisniveau kunnen zeggen dat Denkbaar, die zelf zeer nadrukkelijk naar Wittgenstein verwijst, als personage en idee het middelpunt vormt van een netwerk van personages die voor ideeën staan.

In het tweede geval hebben wij met dezelfde taalhanteringsstrategie van doen, en dus zal de zin ervan voor het allegorische verhaal wel geen andere zijn; geen redundant woekerelement derhalve. Het speelt zich alleen boven de hoofden van Denkbaar en de hem omringende personages af: op het niveau van het vertellen.

Het probleem dat hierdoor ontstaat is overduidelijk een structuurprobleem: het gaat in beide gevallen om tekstmateriaal dat inhoudelijk zinvol is voor het allegorische verhaal, alleen bevinden zij zich op verschillende niveau's. In het eerste geval duikt de taalhanteringsstrategie waarneembaar voor Denkbaar in de vertelde wereld op; in het tweede geval ligt zij verteltechnisch buiten diens bereik, op het niveau van het vertellen, in de verbeelde wereld. (4)

Dit voorbeeld toont tevens dat een volstrekte breuk tussen verteller en personage, zoals Dupuis die lijkt voor te staan, niet alleen om verteltechnische maar ook inhoudelijke redenen ongewenst is.

Een laatste aspect dat ten aanzien van dit tekstgedeelte nog belicht dient te worden is de aard van het taalgebruik. Ook hier treffen we weer volop associatief (woordherhaling, e.d.) en soms onlogisch (foutieve redeneringen, e.d.) taalgebruik aan, zowel in de personage- als in de vertellerstekst. Men vergelijke bijvoorbeeld de redenering van de portier over het verband tussen de hitte, zijn omvang en zijn costuum (blz. 60) met het quasi-wetenschappelijke commentaar van de verteller op het voortbewegen van een walvis in water (blz. 65-66).

De drie gesignaleerde aspecten maken overigens zichtbaar dat een scherpe scheidslijn tussen het openlijke vertellerscommentaar en het in verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal niet wenselijk is; de nauwe interactie tussen de tween en overeenkomsten als taalgebruik en realiteitsverwijzingen vragen om een vereniging van beide.

Terug naar de vraag die aan het onderzoek van dit tekstgedeelte ten grondslag ligt: Kan de organisatiestructuur die ik ten aanzien van blz. 8-27 heb aangebracht (schema 2, par. 4.1) gehandhaafd worden?

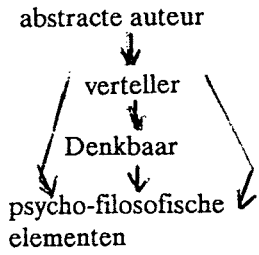
Naar mijn oordeel niet. Inhoudelijk is het weliswaar duidelijk dat de personages (en gebeurtenissen) een netwerk van ideeën rond Denkbaar vormen, maar verteltechnisch is er geen enkele reden de andere personages ondergeschikt aan hem te maken, in die zin dat zij geen uitdrukking geven aan diens innerlijke verbeeldingswereld. Dit kan met een enkel voorbeeld geïllustreerd worden:
Op blz. 9 doet de openlijke verteller bericht van de bedrieglijke manier van spreken die achter het 'Funziona Senza Vapore' op de koffiemachine van het merk Faëma-Milano schuilgaat. Op blz. 114 en 136-137 duikt Faëma-Milano vervolgens als 'tastbaar' personage in het hij verhaal op als drager van dezelfde manier van spreken.

Een manier van spreken, een taalhanteringsstrategie afkomstig uit het openlijke vertellerscommentaar, die verderop als personage in het hij-verhaal wordt ingevoerd, kan verteltechnisch moeilijk opgevat worden als voortspruitend uit en uitdrukking gevend aan de innerlijke verbeeldingswereld van een ander personage uit het verhaal, Denkbaar in dit geval. Dit voorbeeld toont wel opnieuw de nauwe interactie tussen de openlijke verteller en het in relatief verborgen verteltrant weergegeven hij-verhaal: de openlijke verteller als vormgever van dit verhaal. Ander verteltechnisch materiaal dat pleit tegen de structuuropvatting dat de personages (en handelingen) rond Denkbaar uitdrukking geven aan diens innerlijk is:

-de verteller die zich aanvankelijk (m.u.v. het openlijke commentaar) beperkt tot een relatief verborgen weergave van de handeling rond (en soms gevoelens van) Denkbaar, neemt gaandeweg onafhankelijk van Denkbaar toegang tot andere personages, b.v. de uitgebreide introducties van M.Blom (blz. 77-78) en O.Dapper Dapper (blz. 99-100), en de informatie over het succes van Afschuwelijke Baby (blz 132-134);
-hij overziet situaties waar Denkbaar geen weet van heeft en die toch zeer belangrijk voor hem zijn, b.v. Kassaars geheime mededeling waarin hij Denkbaar tevergeefs waarschuwt voor het bedrog van O.Dapper Dapper (blz. 120-121), en zéer belangrijk, het bedrog van de walvis die Denkbaar met een list (het onware bericht dat er vijandelijke troepen uit het Zuidpoolgebied naderen, hetgeen door Denkbaar als waar wordt opgevat, waarmee het ook een daadwerkelijk feit in de romanwerkelijkheid wordt!) om de tuin leidt en daarmee tevens het begin van zijn ondergang inluidt (blz. 119-120);
-het voortbestaan van O.Dapper Dapper na de verandering van Denkbaar in een vleermuis.

Verteltechnisch is er dus geen reden de personages (en handelingen) rond Denkbaar als dragers van diens innerlijke verbeeldingswereld op te vatten, hoewel het op een betekenisniveau duidelijk is dat hij het middelpunt vormt van een staketsel van ideeën. Verteltechnisch is er wel alle reden toe een nauwe relatie te leggen tussen de personages (en gebeurtenissen) en de verteller, omdat we een drietal aspecten op beide niveaus (vertellerstekst en personagetekst) aantreffen. Maar ik zou nog verder willen gaan. Op grond van de nauwe interactie tussen openlijk vertellerscommentaar en het hij-verhaal in relatief verborgen verteltrant (punt 1); op grond van verwijzend tekstmateriaal, zowel in de personagetekst als in de vertellerstekst (punt 2); en op grond van het feit dat ook het aspect van associatief en onlogisch taalgebruik dwars door de vertellers- en personagetekst heen loopt (zowel in openlijk commentaar, als in verborgen en niet-vertelde weergave), besluit ik tot een structuurordening waarbij alle personages (en handelingen) uitdrukking geven aan de innerlijke verbeeldingswereld van een hallucinerend of bedenkend verteller.

Ik geef nu een schematische weergave van mijn structuurordening die zowel rekening houdt met het semantische als verteltechnische aspect:

Een allegorisch hij-verhaal, gecentreerd rond het personage Denkbaar, dat niet alleen duidelijk verteld wordt door een verteller, maar ook , gezien de activiteiten van de verteller buiten (openlijk commentaar) en in de vormgeving (verwijzingen en taalgebruik) van dat verhaal, nauw in samenhang staat met de verteller. De rol van de abstracte auteur en een nadere bepaling van de aard van de innerlijke verbeeldingswereld van de verteller (een ongeordende gedachtenstroom of een georganiseerde innerlijke monoloog) worden in paragraaf 4.4 belicht.

Deze organisatiestructuur acht ik ook van toepassing op het tekstgedeelte blz. 8-27. Motivatie daarvoor is het feit dat we twee van de drie aspecten die uiteindelijk tot deze structuur geleid hebben, ook in dit tekstgedeelte voorkomen, te weten:

-de interactie die elementen uit het openlijke commentaar aangaan met het hij-verhaal: b.v. Faëma-Milano, maar ook de wetenschappers S. Aramiris en M.Santiago treffen we zowel in openlijk commentaar als in het hij-verhaal aan.

-het feit dat het aspect van het associatieve en onlogische taalgebruik dwars door vertellers- en personagetekst heen lopen.

Een ander argument is dat de psychische elementen die zich in het tekstgedeelte blz. 8-27, zoals wij in paragraaf 4.1 gezien hebben, vertel-technisch nog wel ondergeschikt laten maken aan het personage Denkbaar, in de rest van het verhaal (m.u.v. blz. 52-63 en 124-128) als gelijkwaardige personages optreden: b.v. Afschuwelijk Baby die Denkbaar als blinde (natuur)kracht (wezen zonder bewustzijn) tegenstreeft en overwint. Mooi voorbeeld vormen ook de Geheim-passages van Kassar. Zuiderent heeft gewezen op de thematische overeenkomst tussen deze passages en de rest van het verhaal: zowel Kassaar als Denkbaar zijn op zoek. Zelf zou ik het iets anders willen formuleren: zowel Kassaar als Denkbaar vertonen twee belangrijke aspecten van de menselijke psyche: 1. het willen weten/tot inzicht komen: men vergelijke Denkbaars speurtocht naar de geheime papieren met Kassaars (vergeefse) poging een volledige autobiografie samen te stellen; 2. het willen vergeten/blindelings handelen: vergelijk

Denkbaars jacht op de politievrouw met Kassaars jacht op zijn zus Focaly. Hoewel er thematisch en dus inhoudelijk belangrijke parallellen te trekken vallen tussen Kassaars ontboezemingen en Denkbaars avonturen, behoren beide Geheim-passages verteltechnisch aan Kassaar toe, die, eveneens verteltechnisch, onmogelijk ondergeschikt aan Denkbaar kan worden. Vereniging op een hoger niveau, namelijk dat van een hallucinerend of bedenkend verteller, ligt dan ook in dit geval voor de hand.

Met name het aspect van de taal en de vraag in hoeverre de structuurordening van een hallucinerend of bedenkend verteller als concrete basistoestand aan de hele roman ten grondslag kan liggen, maken het interessant de inzet van *DGD* in ons onderzoek te betrekken.

4.3 Voor de val (blz. 5-8)

De bewustzijnsstroomopvatting vanuit het personage Denkbaar zoals we die bij Oversteegen, Zuiderent en Dupuis aantreffen, gaat gepaard met de opvatting dat er aan de roman een concrete basistoestand ten grondslag ligt, te weten: Denkbaar springt uit een raam, waarna zijn hallucinatie een aanvang neemt. De opvatting van een dergelijke concrete basistoestand impliceert dat de bladzijden die aan de val voorafgaan realistisch van aard zijn.

De bestudering van het tekstgedeelte dat volgt op Denkbaars val heeft reeds inzichtelijk gemaakt dat er moeilijk van een bewustzijnsstroom vanuit Denkbaar gesproken kan worden. Het zal ons dan ook niet verbazen dat er aan die val geen realistische werkelijkheidsbeschrijving voorafgaat die een dergelijke opvatting ondersteunt. Integendeel, hoewel er voor wat de gebeurtenissen betreft in dit tekstgedeelte, in tegenstelling to de rest van het verhaal, niets voorvalt dat in strijd is met de gangbare werkelijkheidsopvatting, constitueren de summiere tijd- en ruimtebehandeling, de geringe uitwerking der personages als psychyisch-fysieke eenheden en de opeenvolging van niet-alledaagse gebeurtenissen geen romanwerkelijkheid van een hoog realistisch gehalte. Daarnaast komen er een aantal zinswendingen in voor die de aandacht vestigen op een wijze van taalhantering (door de verteller) die wij reeds eerder zijn tegengekomen, met name:

- ondeugdelijke redenaties: b.v. 'Hij had geen tijd om te drinken, te eten of te slapen, maar de geheime papieren waren nog niet in zijn bezit.' (blz.5); in tegenstelling tot wat er gesuggereerd wordt is er geen enkel tegenstellend verband tussen de twee zinswendingen.
- taalspelletjes op een betekenisniveau: b.v. 'het hoge raam' (blz. 7-8): dit blijkt geen raam te zijn dat zich hoog boven de grond bevindt, maar een raam dat hoog van afmeting is.

Zeer sprekend over de (talige) aard van de romanwerkelijkheid waarin Denkbaar figureert zijn de volgende zinnen:

> Alles werd met ieder woord onzekerder. Op het laatst kon Denkbaar nergens meer gaan zitten. (blz. 6-7)

Alsof de meubelen van Denkbaars wereld bestaan uit louter woorden! De naam Denkbaar geeft in dit verband toch ook wel te denken; hij is, zoals ik reeds eerder opgemerkt maar nog niet toegelicht heb, een verwijzing naar de denkbeelden van de filosoof Wittgenstein.

Het denkbaar-zijn van een gebeurtenis houdt volgens Wittgenstein in dat zij ook mogelijk is, dat wil zeggen zich als feit in de werkelijkheid kan voordoen. Indien dat ook daadwerkelijk gebeurt, spreekt hij van een waar feit, dit is een feit dat zich heeft voorgedaan. Als Denkbaar zegt dat hij verloren is, maar dat 'in feite' alle stukken van overtuiging in zijn bezit waren en dat dat 'de waarheid, de hele waarheid' is, laat de verteller daar ironisch genoeg op volgen:

> De waarheid, de hele waarheid, op een zondagavond in een straat waar nooit iets gebeurt. (blz. 7)

In dit vertellerscommentaar klinkt de gedachte van Wittgenstein door dat een feit pas een waar feit is als het zich in de werkelijkheid heeft voorgedaan.

Met de zinspeling op Wittgenstein zijn we reeds beland bij een tweede aspect dat wij ook al eerder in werking hebben gezien: het verschijnsel dat achter weergegeven handelingen en uitspraken van personages verhulde realiteitsverwijzingen schuil kunnen gaan. Een ander voorbeeld hiervan is de dubbele verwijzing die Denkbaars week van niet-slapen bevat (blz.5): het Genesisverhaal uit de Bijbel en het Gilgamesh epos, zoals De Vree (1985, blz. 50) geconstateerd heeft.

De hierboven gegeven voorbeelden van zowel het aspect van de taal als van de (verhulde)verwijzing vallen alle binnen de vertellerstekst.

Bieden ook deze tekstgegevens geen grond voor een bewustzijnsstroom-vorm vanuit het personage Denkbaar, zij passen uitstekend binnen de structuuropvatting van een hallucinerend of bedenkend verteller. De aspecten van de taal en de (verhulde)verwijzing die in niet onaanzienlijke mate bijdragen aan de kunstmatige aard van de romanwerkelijkheid in dit tekstgedeelte, attenderen op de aanwezigheid van de verteller en bieden een voorafschaduwing van de manier waarop deze ook de rest van het verhaal vormgeeft.

De hardnekkigheid waarmee vastgehouden is aan het idee dat er aan het verhaal een concrete basistoestand ten grondslag ligt, maakt het interessant tot slot te bekijken in hoeverre je op grond van tekstgegevens een dergelijke basistoestand ten aanzien van de verteller kunt reconstrueren. Anders geformuleerd: zijn er tekstgegevens binnen de romanwerkelijkheid die verwijzen naar de 'realiteit' van de verteller?

Laat ik vooropstellen dat dit binnen mijn structuuropvatting zonder meer mogelijk zou moeten zijn. Op een vergelijkbare wijze als het allegorische hij-verhaal uiteindelijk uitdrukking geeft aan de psychofilosofische problematiek van de verteller, zouden er ook tekstelementen in dat verhaal (en/of vertellerscommentaar) kunnen voorkomen die verwijzen naar diens 'realiteit'.

Nu komen er in *DGD* een aantal passages voor waarachter mogelijk werkelijk beleefde gebeurtenissen schuil lijken te gaan: de omzwerving door nachtelijk Parijs (blz. 10-23); bezoeken aan metrostations (blz. 53-56, 124-128); meer in het algemeen de locatie Parijs, met name het centrum (Notre Dame, Rue Soufflot) en het metrostation La Muette in de buurt van de Rue en de Place de Passy; en verder een aantal motieven rond ambassade en garage (zie Dupuis (1985), blz. 284-285).

Enigszins problematisch is dat dergelijke elementen vrijwel uitsluitend, gekoppeld aan het personage Denkbaar, binnen het hij-verhaal voorkomen. Slechts één maal heb ik een mogelijke verwijzing naar de verblijfplaats van de verteller binnen openlijk commentaar aangetroffen (zie laatste citaat hierboven). Maar ook in dit geval is het twijfelachtig in hoeverre de tijd-en plaats-bepalingen betrekking hebben op zijn eigen omgeving, dan wel op de gefingeerde omgeving van zijn personage Denkbaar.

In de eerste plaats kun je je afvragen of het wel gewettigd is dergelijke tekstelementen op de realiteit van de verteller te betrekken. Op grond van de drie aspecten die we zowel in het allegorische hij-verhaal als in openlijk vertellerscommentaar aantreffen, kunnen wij echter zonder meer stellen dat het vormgeven van dat verhaal met elementen uit het bewustzijn van de verteller als systeem in de roman verankerd ligt, en derhalve volgens een analogiewerking ook op elementen uit zijn directe leefomgeving van toepassing is.

Een wezenlijker probleem is in hoeverre wij de realiteit van de verteller kunnen reconstrueren. Bevindt de verteller zich in Parijs? Heeft hij een omzwerving zoals die uit blz. 10-23 ten aanzien van het personage Denkbaar gereconstrueerd kan worden, ook zelf daadwerkelijk meegemaakt? Berust de sprong uit het raam van Denkbaar op een werkelijk beleefd feit in de realiteit van de verteller? Dergelijke vragen zijn

principieel onoplosbaar omdat de abstracte lezer nergens informatie krijgt over de consistentie van dergelijke mogelijke realiteitsverwijzingen. Op grond van de meer en minder concrete verwijzingen naar ons culturele erfgoed die de verteller in zijn verhaal distribueert, kan de abstracte lezer hooguit afleiden dat er meer en minder concrete verwijzingen naar diens werkelijk beleefde realiteit achter bepaalde tekstelementen kunnen gaan. Een consistent beeld daarvan kan hij zich door de constructie van de roman principieel niet vormen. Daarmee zijn wij gekomen bij het laatste onderdeel van het onderzoek naar de structuur van *DGD*.

4.4 De abstracte auteur

Tot slot van het onderzoek dienen wij de rol van de abstracte auteur en diens verhouding tot de verteller wat nader te bepalen. Per conventie is er altijd een abstracte organisator boven de verteller aanwezig: hij draagt de bouwstenen voor het te vertellen verhaal aan, maar heeft zelf geen stem in het verhaal, en kan dus niet direct communiceren met de abstracte lezer. Hij instrueert de abstracte lezer stilzwijgend met het geheel.

Het verschil tussen de abstracte auteur en de verteller wordt vooral goed zichtbaar in het geval van een onbetrouwbare verteller. Wat een verteller onbetrouwbaar maakt is dat zijn woorden (normen, waarden, verwachtingen, etc.) duidelijk verschillen van de ordening die de abstracte auteur in het verhaal aanbrengt: feiten, gebeurtenissen, normen, etc. komen in conflict met de weergave van de verteller. Fraai voorbeeld hiervan biedt Hermans' *Herinneringen van een engelbewaarder*, waarin de verteller (de engelbewaarder van Alberegt) middels de loop der gebeurtenissen voortdurend 'overruled' wordt door de abstracte auteur.

Raat (1985) heeft onder andere ten aanzien van *Conserve* op treffende wijze nog eens het belang van het begrip (c.q. instrument) abstracte auteur geïllustreerd. Ik citeer:

> Als Dolores in *Conserve* Ferdinand vraagt, hoe zij hem gelukkig kan maken, antwoordt hij als volgt.
>
> > - Neem een maatglas van vijf liter, (...) als je mij dan met alle geweld gelukkig maken wilt. Neem een maatglas van vijf liter, snijd je keel open, hou die erboven en meet na hoeveel bloed je hebt. Dan kan het meteen wat afkoelen ook. Dan zal ik gelukkig wezen, weet je, dan zal ik lachen. (...)
> > Hij sprong op, lachte, belde om ijs, liep de kamer op en neer, maar had, voor het ijs gekomen was, zijn glas al leeg. (p. 180)

> Het gulzige drinken van Ferdinand vormt in combinatie met het bevel aan Dolores een indicatie voor zijn bloeddorst, in een zeer letterlijke zin van het woord. Dit is een partiële interpretatie van *Conserve,* een bestanddeel van de betekenisstructuur. Maar wie kan verantwoordelijk gehouden worden voor het verband tussen woorden en handeling van Ferdinand? De concrete auteur Willem Frederik Hermans ? Het is niet met zekerheid te zeggen, in andere gevallen nog veel minder, dat de interpretatie met zijn (bewust? onbewuste?) intenties strookt. De verteller dan? Het staat niet vast dat hij de besproken samenhang doorziet in datgene wat hij vertelt. Dus is de betrouwbaarste oplossing: de auteur, zoals die door de lezer uit de roman geconstrueerd wordt, met zijn normen en waarden, inclusief zijn vormgevend vermogen. (blz. 27)

Met name Raats opmerking over de verteller en de noot die hij daaraan wijdt, is voor ons van belang. In noot 39 (blz.46) deelt hij ons mede dat de betrekkingen tussen een verteller van het type dat in *Conserve* rondwaart en de abstracte auteur onduidelijk kunnen zijn; ook de mate waarin een dergelijk auctoriële verteller als organisator zijn stempel drukt op de tekst is vaak moeilijk te bepalen.

De problemen die Raat hier signaleert in het geval van een auctoriële verteller, gaan in belangrijke mate op voor de verhouding abstracte auteur-verteller van *DGD.* Zo kun je je afvragen in hoeverre de verteller zich bewust is van de verhulde verwijzingen die achter weergegeven personages en gebeurtenissen schuil kunnen gaan. De betrouwbaarste oplossing zou inderdaad zijn om dit toe te schrijven aan de abstracte auteur, hoewel de verteller op grond van onverhulde verwijzingen in zowel openlijk commentaar als in het allegorische hij-verhaal daar ook zelf voor in aanmerking komt. Misschien moeten we de abstracte auteur verantwoordelijk stellen voor het feit dat binnen de structuur van een hallucinerende of bedenkende, maar in ieder geval sterk associatief gerichte verteller een betekenisvol geheel ontstaat, met als belangrijkste aspect de psycho-filosofische problematiek van de roman. Het sterk wisselende karakter van de gehanteerde taal (vergelijk b.v. de heldere en realistische anecdote over de koffiemachine (blz. 9) met het chaotische en hallucinatoire karakter van de daarop volgende gebeurtenissen (blz. 10-23), de manier waarop de verteller het allegorische hij-verhaal soms vormgeeft (het inpassen van Faëma-Milano als handelend personage in het allegorische hij-verhaal), en, bovenal, de mate van inzicht die de verteller enkele malen toont te hebben in het verhaal dat hij vertelt (b.v. het

commentaar op de list van de walvis (blz. 120, vgl. blz. 91), en het commentaar op het afscheid van Faëma-Milano (blz. 137, vgl. blz. 9 en 114), maken het evenwel aannemelijk dat de verteller ook zelf voor deze organisatie verantwoordelijk gesteld zou kunnen worden.

De niet eenduidig te bepalen betrekkingen tussen de abstracte auteur en de verteller (met name het gevolg van de mate van inzicht die de verteller heeft in het verhaal dat hij vertelt) maken overigens zichtbaar dat het moeilijk is om van een hallucinerende verteller te spreken. Het lijkt mij dan ook voldoende om op te merken dat de abstracte auteur hem karakteriseert als zowel een associatief en op de vrije inval vertrouwend medium, als een scherp waarnemer.

5. Conclusies

Ik hoop te hebben aangetoond dat de structuuropvatting van een hallucinatie vanuit het personage Denkbaar, geheel dan wel gedeeltelijk, niet houdbaar is: er is in de gehele roman een duidelijk waarneembare verteller aanwezig. Op grond van een drietal aspecten die we zowel in het openlijk vertellerscommentaar, als in het allegorische hij-verhaal in relatief verborgen verteltrant aantreffen (interactie tussen beide, realiteitsverwijzingen en gehanteerde taal), ben ik zelfs zover gegaan om dat gehele verhaal op te vatten als uitdrukking gevend aan de innerlijke verbeeldingswereld van een hallucinerende of bedenkende verteller. Tekstelementen die lijken te verwijzen naar een concrete basistoestand kunnen binnen deze structuuropvatting verklaard worden als afkomstig uit de 'werkelijk' beleefde realiteit van de verteller, als valt deze principieel niet te reconstrueren; de abstracte lezer krijgt nergens informatie over de consistentie van dergelijke elementen.

De betrekkingen tussen de abstracte auteur en de verteller vallen niet eenduidig te bepalen. Zo is het bijvoorbeeld onduidelijk wie voor de verhulde verwijzingen naar de realiteit verantwoordelijk gesteld moet worden, en wie zorg draagt voor het feit dat binnen de constructie van een hallucinerende of bedenkende verteller een zinvol geheel ontstaat. Het meest voor de hand liggend is om dergelijke organisatorische aspecten aan de abstracte auteur toe te schrijven, maar gezien de structurerende activiteiten van de verteller en de mate van inzicht die hij heeft in het verhaal dat hij vertelt, komt de verteller daar ook zelf voor in aanmerking. Zijn organisatorische kwaliteiten maken het moeilijk om van een hallucinerende verteller te spreken. Het lijkt mij dan ook beter om het aldus te formuleren: de abstracte auteur karakteriseert hem als een verteller die enerzijds vertrouwt op de associatie en de vrije inval, maar anderzijds scherp kan waarnemen.

Noten

1. Dit artikel vormt een nader uitgewerkt onderdeel van mijn doctoraalscriptie *De God Denkbaar Denkbaar de God, een recept vol veelsoortige ingrediënten*. Centraal hierin staat het onderzoek naar de heterogeniteit van *DGD*. Voor belangstellenden ligt een exemplaar ter inzage op de studierichting Nederlandse Taal- en Letterkunde van de V.U. te Amsterdam.
2. Oorspronkelijk verschenen in Merlijn I (1963); ongewijzigde herdruk in *Voetstappen van WFH* (1982), waarvan hier gebruik gemaakt is.
3. Dupuis heeft twee bijdragen over *DGD* op zijn naam staan: 1. de verspreide opmerkingen in *Eenheid en versplintering van het ik* (1976); 2. het artikel 'Een post-surrealistisch romantweeluik van W.F. Hermans', *in:* Spiegel der Letteren (1981) Beide zijn resp. ongewijzigd en enigszins bewerkt opgenomen in *Hermans' Dynamiek* (1985). Om de twee publikaties uit elkaar te houden bespreek ik ze achtereenvolgens als Dupuis (1976) en Dupuis (1981), hoewel ik voor beide gebruik gemaakt heb van Dupuis (1985).
4. Dupuis (1986) blz. 297-299) geeft een uitvoerige, zij het nog lang niet complete opsomming van dergelijke verwijzingen, die zowel in de vertelde als in de verbeelde wereld verwerkt zitten, zoals het detectivegenre, toneelscenario, griezelliteratuur, e.a.

Bibliografie

A. primaire literatuur

Hermans, W.F., De God Denkbaar Denkbaar De God, (4e gecorrig. druk) Amsterdam, 1972.

B. Overige gebruikte literatuur

Chatman, S., *Story and Discourse, Narrative Structure in Fiction and Film*, 2e dr., Londen, 1980.

Dupuis, M., *Hermans' Dynamiek*, Den Haag, 1985.

Herder, P. de en D.J. Sanders, (bespreking van) W.H.M.Smulders, De literaire misleiding(...), 1983, in: *Spektator* 15 (1985-1986), p. 296-298.

Oversteegen, J.J., *Voetstappen van WFH*, Utrecht, 1982.

Raat, G.F.H., *De vervalste wereld van Willem Frederik Hermans*, Amsterdam, 1985.

Raat, G.F.H., (bespreking van) W.H.M. Smulders, De literaire misleiding (...), 1983, in: *De nieuwe taalgids* 77 (1984), p. 462-465.

Smulders, W.H.M., *De literaire misleiding in De donkere kamer van*

Damokles, Utrecht, 1983.
Vermeiren, K. *Willem Frederik Hermans en Ludwig Wittgenstein*, Utrecht, 1985.
Vree, F.de, De God Denkbaar Denkbaar De God, in: *BZZLLETIN* 126 (1985), p.49-57.
Wittgenstein, L., *Tractatus logico-philosophicus*, vert. en van nawoord en aantek. voorz. door W.F. Hermans, 3e opn. herz. dr., Amsterdam, 1982.
Zuiderent, A., De berg, de olifant en de muis, in: *Raster* 5 (1971), p. 297-316.

Met dank aan Theo van Loon voor het kritisch lezen van een eerdere versie van dit artikel.

DE FUNCTIE VAN DE LITERATUUR EN DE LITERATUURWETENSCHAP VANUIT EEN HERMENEUTISCH EN EMPIRISCH GEZICHTSPUNT*

Dick Schram

In een ter gelegenheid van de herdenking van de 40 jaar geleden beëindigde Tweede Wereldoorlog verschenen overzicht van de wijze waarop die oorlog in de Nederlandse roman is weergegeven, trekt de auteur de konklusie dat in de literatuur de negatieve visie op de oorlog de positieve veruit overheerst inzoverre zij een ironiserend en relativerend beeld te zien geeft, idealen ontmaskert en tegenbeelden aanbiedt voor een al te rooskleurige visie op de houding van de Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog en voor de wijze lessen die uit de periode te trekken zouden zijn (Anbeek, 1985).

Ook al gaat het hierbij niet om werken uit een ver van ons afliggend verleden en betreft het niet de analyse en interpretatie van een afzonderlijk literair werk, toch kan men volhouden dat met deze studie aan het programma van de literaire hermeneutiek, zoals dat door Jauss wordt geschetst (Jauss, 1981), uitvoering gegeven is. Het gaat immers niet alleen om analyse en interpretatie van literaire teksten, maar Jauss wil ook dat de betekenis van de tekst voor de lezer van nu wordt aangegeven.

Hij tracht op deze manier, daartoe o.a. geïnspireerd door Gadamer, de komponent 'Anwendung' of 'Applikation' naast die van het 'Verstehen' en 'Auslegen' een plaats te verzekeren in de literaire hermeneutiek: "Wenn die literarische Hermeneutik wie die theologische oder juristische vom Verstehen über das Auslegen zum Anwenden gelangen soll, kann Applikation hier zwar nicht in praktisches Handeln einmünden, dafür aber das nicht weniger legitime Interesse befriedigen, in der literarischen Kommunikation mit der Vergangenheit den Horizont der eigenen Erfahrung an der Erfahrung des andern zu messen und zu erweitern." (p.479) Dat deze hermeneutische 'Vermittlung von Fremderfahrung und Selbsterfahrung' van belang is, zal wel niemand willen bestrijden, maar het is

moeilijk aan te geven waar dat belang nu precies in schuilt, wie eigenlijk de ervaring van bewustwording en bewustzijnsverrijking ondergaat en welke doeleinden de literaire hermeneutiek met haar aktiviteiten denkt te dienen.

Niettegenstaande deze vragen bestaat er onder de receptie-esthetisch geörienteerde hermeneutici, zoals Jauss, Iser, Hebel, Steinmetz en Stierle, een grote mate van consensus over de zogenaamde innovatieve funktie die literaire teksten juist op grond van hun esthetisch karakter bezitten, waarbij hier onder funktie van de tekst de betekenisrealisering, esthetische waardering en het daaropvolgend effekt bij een lezer verstaan wordt. Zo spreekt Iser over het lezen als het leren kennen van een ten opzichte van de gewone, bekende werkelijkheid vervreemde en veranderde wereld van de tekst tegen de achtergrond van de dispositie en oriënteringen van de lezer, die door de leeservaring beïnvloed zullen worden. Literaire teksten waaraan deze innovatieve funktie wordt toegekend zijn meestal gekanoniseerde, voor kanonisering in aanmerking komende of experimentele teksten, die bij verschijnen van heersende literaire en niet-literaire konventies afwijken en deze doorbreken. Vaak wordt de funktie van triviale teksten er diametraal tegenover ingevuld.

Vanuit een empirisch-analytisch literatuurwetenschappelijk standpunt kan de consensus die er heerst ten aanzien van de funktie van bepaalde literaire teksten, hoe belangrijk die ook wordt voorgesteld, niet zonder meer worden geaccepteerd. Wetenschapstheoretische punten als de scheiding van wetenschappelijke onderzoeker en onderzochte lezer, intersubjektieve toetsing en kontrole in plaats van consensus en evidentie blijven de partijen scheiden, ook al kunnen er verschillende konsekwenties uit deze situatie worden getrokken voor wat betreft de wetenschappelijke status van de literatuurwetenschap.

Als men de funktie van literatuur wil onderzoeken, betekent dit dat de hermeneutische opvattingen als heuristiek fungeren voor een onderzoeksopzet en -vraag die in vergelijking met de hermeneutische voorstelling van zaken wel een fragmentarische, reduktionistische en gesimplificeerde indruk moet maken. Niet zelden wordt dan ook de kwestie van de wetenschappelijke motivering van de empirische literatuurwetenschap direkt verbonden aan de waardering van haar resultaten. In een recent overzicht van de situatie met betrekking tot de literatuurwetenschap aan de Nederlandse universiteiten wordt beweerd dat de universitaire beoefening van de letterkunde niet ontsnappen kan aan dit dilemma:"(...) of ze aanvaardt een zwak wetenschappelijk statuut en komt tot interessante inzichten of ze aanvaardt een streng wetenschappelijke statuut en komt tot weinig opmerkelijke maar wel goed gefundeerde be-

weringen." (Mertens, 1986) Renate von Heydebrand (in Groeben, 1981) stelt in haar reaktie op Groebens empririsch receptie-onderzoek dat moderne hermeneutici "immer primär im Dienst der Literatur und nicht einer Wissenschaftlichkeit schlechthin" werken (p. 248) en dat een "Lösung des Problems adäquater 'Konstruktion des Werksinns' (waarop ik hier niet inga), die diesen dialektisch-lebenspraktischen Sinn allen Interpretationsbemühens aus dem Blick verlöre, eine wesentliche Aufgabe, die im 'alten' Paradigma impliziert war, nicht mit übernehmen würde." (p. 250) Hintzenberg, Schmidt en Zobel (1980) billijken dit 'Trivialitätsverdacht' in die gevallen waarin "Problemstellungen bearbeitet werden, deren theoretische wie gesellschaftliche Relevanz nicht reflektiert worden ist und nicht plausibel gemacht werden kann." (p.4) Volgens Finke (1985), die de metatheoretische basis van de empirische literatuurwetenschap van Schmidt c.s. heeft gelegd, komen die gevallen nog veel te vaak voor.

Net als Hintzenberg, Schmidt en Zobel vindt hij dat de methodologische motivering van de empirische literatuurwetenschap alleen niet automatisch een 'überzeugendere, relevantere und nützlichere Disziplin' oplevert en dat empirische literatuurwetenschappers zich te weinig aam 'praxisbezogenen Reflexionen' overgeven. Bij hem treft men echter niet de gedachte aan dat de traditionele literatuurwetenschap op dit punt ten opzichte van de empirische in het voordeel is: " (...) der eigentliche Mangel dieser etablierten Konzeptionen ist die Tatsache, dass sie nichts zustande bekommen haben, was in einem klaren und einleuchtenden Sinne zur Lösung praktischer Probleme taugte", merkt hij dienaangaande op (p. 93).

Finke heeft in zijn 'Konstruktiver Funktionalismus' (1982) een metatheoretisch nivo der 'Politizität' gepostuleerd, gedefinieerd door een zogenaamde Pmatrix, een systeem van praktische waarden op grond waarvan aan het literatuurwetenschappelijk onderzoek richting kan worden gegeven. Naast praktische waarden als 'Wissenszuwachs', 'emanzipatorische Kraft', 'Demystifizierbarkeit', 'Kreativität' en 'ökonomischer Nutzen' postuleert Finke als elementaire praktische waarde "die Nützlichtkeit der in ihrem (die Literaturwissenschaft) Rahmen vollzogenen Tätigkeit für die Lösung praktischer Probleme innerhalb des Literatursystems." (p. 73) Fundamentele en praktische taak van de literatuurwetenschap volgens Finke is dan de verandering van het literaire proces. Deze taak is te rechtvaardigen omdat zich in dat proces niet-acceptabele deelprocessen kunnen voordoen. De receptie van triviale teksten die bepaalde normen van de lezer bekrachtigen, is er een voorbeeld van; ik kom er nog op terug.

De reflexie over het doel van de literatuurwetenschap heeft Finke

gemeen met de kritische hermeneutiek. Aan het historische 'Verstehen als Horizontverschmelzung', de praktische 'Erkenntnisinteresse' van de hermeneutiek, moet de dimensie van de reflexie, de kritiek en emancipatie voorafgaan. Taak is het transcendentale doel, de ideale kommunikatiegemeenschap, naderbij te brengen; 'Aufklärung' door middel van ideologiekritiek. Theorie en praktisch engagement behoren voortdurend aan reflexie te worden onderworpen. De maatschappelijk binding van de wetenschap ook wat betreft haar resultaten is in deze visie expliciet opgenomen. Mecklenburg en Müller (1974) geven de implikaties van deze opvatting van wetenschap als een empirisch - interpretatief-normatieve 'Verständigungswissenschaft ' als volgtaan: "Die Literaturwissenschaft leistet in Kooperation mit anderen historisch-hermeneutischen Wissenschaften, die an der 'Rekonstruktion der Geschichte' arbeiten, über Literaturhistorie, Textinterpretation und Kritik einen Beitrag zur kommunikativen Selbsterklärung und in Parallelität zu anderen systematischen Handlungswissenschaften, die an der Veränderung der Gegenwart arbeiten, über Literaturdidaktik, -kritik und -technologie einen Beitrag zu aufklärerisch-emanzipatorischem gesellschaftlichen Handeln." (p. 107) Specifieker, het levend houden van de literaire traditie voor de kulturele gemeenschap in kritische zin, d.w.z. deze op haar 'aufklärerische' mogelijkheden onderzoeken, waarbij onder kritiek "das Interesse an dem Sinn (literarischer Phänomene) so praxisbezogen wie möglich in reflexiven Sätzen zu artikulieren" (p. 87-88) wordt verstaan. De emotionele komponent van de esthetische ervaring wordt niet vergeten. Kortom, het genieten van kunst mondt uit in politieke praxis.

Opvattingen over de funktie van literatuur, de funktie en relevantie van de literatuurwetenschap en ideologische doelstellingen, verschillende wetenschapstheoretische uitgangspunten, verschillende kategorieën betekenistoekenningen en lezers zijn impliciet of expliciet in de hier exemplarisch genoemde stellingnamen met betrekking tot receptievraagstukken vertegenwoordigd. Ik zie hier af van allerlei schakeringen en onderscheid drie groepen.

Gemeenschappelijk voor de reeds genoemde hermeneutische receptieesthetici is dat zij bepaalde teksten op grond van hun esthetisch karakter - een polyvalente struktuur, het niet verwijzen naar de werkelijkheid, het doorbreken van literaire en niet-literaire normen - in staat achten een bekend werkelijkheidsmodel vreemd te maken en/of een nieuw aan te bieden. Aan de funktie van literatuur wordt de funktie van de literatuurwetenschap vastgemaakt: door het interpreteren en beschikbaar maken en houden van dit soort teksten bezit de literatuurwetenschap maatschappelijke relevantie. De interpretator staat uiteindelijk centraal; soms

wordt daarnaast de mogelijkheid van empirisch onderzoek naar niet-professionele lezers opengelaten, soms ook afgewezen. In het eerste geval fungeren de interpretaties hetzij als norm, hetzij als middel voor beschrijving en vergelijking.

Empirisch onderzoek vormt geen vervolg op de ideologiekritische interpretatie binnen de kritische hermeneutiek. Hiertegenover staat dat deze richting de enig juiste vorm van maatschappelijke relevantie claimt, mede omdat men over een bron van normen en kennis beschikt met behulp waarvan de inhoud van een tekst kan worden beoordeeld.

De empirici ontzeggen bij monde van één hunner elke variant van de hermeneutische literatuurwetenschap iedere maatschappelijke relevantie. Pas empirisch gekontroleerde en niet de in de hermeneutische aktiviteit verkregen kennis kan de basis voor het maatschappelijk gebruik van die kennis vormen. Verschillende lezerstypen, zowel de professionele als de niet-professionele lezers, en betekenistoekenningen zijn voorwerp van onderzoek. De maatschappelijke relevantie van de literatuurwetenschap wordt niet vastgeknoopt aan een bepaalde funktie van literatuur, maar in de onderzoekspraktijk, in de adviezen voor wetenschappelijk onderzoek en de literatuurdidaktiek lijkt het voornamelijk te gaan om de funktie die komplexe en als literair in engere zin erkende teksten kunnen hebben. Door allen wordt de literatuurdidaktiek als voornaamste toepassingsgebied genoemd.

Ik orden al de genoemde claims vanuit het perspektief van de empirische literatuurwetenschap als volgt: de funktie van de onderzoeker is het verzamelen van betrouwbare, intersubjektief gekontroleerde kennis omtrent de literaire receptie van niet-professionele lezers; als deze kennis aangewend is om werkelijke veranderingen in het literaire systeem tot stand te brengen, is er sprake van maatschappelijke relevantie.

Pogingen van bijvoorbeeld Truchlar (1981) om de literatuurwetenschappelijke aktiviteit om te vormen tot een sociale strategie door literatuur van zwarte, in zijn geval Amerikaanse, schrijvers en vrouwen niet met de traditionele esthetische norm te benaderen maar door de eraan ten grondslag liggende sociale konflikten te expliciteren, brengen op zichzelf een 'liebevollere Gesellschaft' niet naderbij. Interpretaties alleen zijn niet voldoende om de literatuurwetenschap maatschappelijk relevant te doen zijn. Kan de literatuurwetenschap op grond van empirische kennis omtrent de innovatieve funktie van literatuur maatschappelijk relevant worden ?

Uit de met betrekking tot deze kwestie relevante empirische onderzoeken kies ik dat van Heuermann, Hühn en Röttger (1982), dat voor de resultaten ervan exemplarisch is. In hun Werkstruktur und

Rezeptionsverhalten gaan ze o.a. na in hoeverre een historische tekst, een verhaal van Schiller waarin een liefdesprobleem in overeenstemming met de normen van het achttiende-eeuwse kultuurmodel wordt opgelost, in vergelijking met de funktiebepaling van dergelijke teksten, 'eine horizontstiftende und - erändernde Wirkung auf das Bewusstsein' (Jauss), door leerlingen van nu wordt gekonkretiseerd. Hun konklusie is dat er sterk normaliserend en adapterend gelezen wordt: "Der Zwang zur Projektion heutigen Rollenbewusstseins oder das Vorherrschen von Verständnislosigkeit interferieren beträchtlich. Sie führen zu Umdeutingen, die im Extremfall sogar Umkehrungen des Wertmassstäbe zur Folge haben können." (p. 69) Naar aanleiding van de receptie van een modern verhaal, waarin de 'kleinbürgerliche Konfliktverdrängung' impliciet wordt gekritiseerd en een appèl op de lezer wordt gedaan deze kritiek serieus te nemen door middel van de doorbreking van de genrekonventie van het-sprookje en de ironische attitude van de verteller, wordt gekonkludeerd: " (...) so zeigen sich, interessante psychologische Versuche, von der althergebrachten Märchenkonvention zu retten, was noch zu retten ist, indem dem realistischen Sujet durch den märchenhaften Rahmen eine gleichsam 'dämpfende' Wirkung zugesprochen wird. Die Diskrepanz zwischen Rahmen und Sujet wird also nicht im Sinne von Ironie semantisiert, sondern in seiner Bedeutung gemildert und entschärft, wenn nicht gar ignoriert. Das atypische Märchen-Sujet wird dadurch gleichsam rekonventionalisiert." (p. 305)

In het algemeen, zo stellen Heuermann, Hühn en Röttger vast, lezen de leerlingen niet 'universalierend', dat wil zeggen zij veralgemenen de thema's van de teksten niet, zodat van 'Anwendung' of 'Applikation', het betrekken van het gelezene op vele andere situaties als individuele gevallen van het algemene patroon, wel niet plaats zal hebben.

De receptie-esthetici hebben hun opvatting niet als hypothese geformuleerd; daarom zouden deze en andere onderzoeken niet als weerlegging beschouwd behoeven te worden. Zo acht Berginz-Plank (1981) een integratie van de receptietheorie in kommunikatietheoretisch perspektief nadelig, omdat daarmee de specifieke kenmerken van de literaire teksten, waartoe zij met name Isers opvatting van tekstkonstitutie rekent, uit het oog verloren zouden worden. De konklusie die op grond van de resultaten van het door haar verrichte onderzoek naar de konkretisering van een potentieel vernieuwende tekst - het gaat om een narratief procédé en de beschrijving van gedragspatronen - getrokken wordt, geeft aan haar opvatting echter weinig steun.

Misschien kan onderzoek naar wat zich feitelijk tijdens het leesproces afspeelt (cf. Van Assche, z.j. en ook Steinmetz, 1977) mijn standpunt

nuanceren, dat er voor de innovatiehypothese alsmede voor de ideologiekritische hypothese weinig empirische steun is. De vanzelfsprekende legitimering van de literatuurwetenschap komt daarmee op losse schroeven te staan.

Het literatuurwetenschappelijk georiënteerde empirisch receptie-onderzoek dat voor de vraag naar de mogelijkheden die literatuur biedt relevant is, betreft meestal betekenisrealisering. De vanuit het perspektief van een innovatieve funktie van literatuur inadekwaat gerealiseerde tekstbetekenis zal ook wel geen vernieuwende invloed op de lezer hebben. Naast het meer kognitief gerichte onderzoek naar betekenisrealisatie wijzen resultaten van ander getint onderzoek in dezelfde richting. De innovatiehypothese kan bijvoorbeeld voor de rol van de identifikatie van hoofdpersoon en lezer bij niet-triviale en triviale teksten uitgaande van overwegingen van Jauss en anderen zo gevarieerd worden: in het identifikatieproces dat tijdens het lezen van een literaire tekst plaats vindt, wordt op grond van de overeenkomst van personage en lezer eerst een emotionele binding bewerkstelligd, die gevolgd wordt door een kritische distantie en vernieuwing van literaire en niet-literaire normen (normdoorbreking en normvorming); het identifikatieproces bij het lezen van triviale teksten daarentegen kenmerkt zich door een grotere emotionele betrokkenheid van lezer en personage waarbij de kritische vermogens van de lezer worden uitgeschakeld, hetgeen uiteindelijk in een bevestiging van bestaande normen resulteert. In het onderzoek dat ik naar het identifikatieproces verrichtte, werd de veronderstelling dat identifikatiekomponenten als herkenning, aansluiting bij de ervaring van de lezer en empathie minder sterk bij de receptie van literaire dan van triviale zijn vertegenwoordigd, bevestigd. Dat gold niet voor de bewering dat daarmee een groter begrip bij de lezer voor de ervaring van de hoofdpersoon, een groter inzicht in personen als de hoofdpersoon of zichzelf en een hogere esthetische waardering korrespondeert. Deze resultaten impliceren dat de algemene veronderstelling over de rol van identifikatie bij het lezen van triviale en literaire teksten onhoudbaar zijn. Met andere woorden, het zich inleven in andere, nieuwe ervaringen, deze verkennen en overnemen, een kritische relfexie ('Fremdgenuss', ironische of kritische identifikatie) komen niet zonder meer tot stand bij de receptie van literaire teksten, als ook niet ruimschoots de mogelijkheid van 'Selbstgenuss' wordt geboden (Schram, 1985).

Het onderzoek naar het effekt van een gerealiseerde tekstbetekenis is weliswaar, evenals de hiervoor genoemde typen onderzoek, schaars, maar de resultaten geven aan dat zo'n effekt in het algemeen gering is en van tijdelijke aard. Ook in dit opzicht is scepsis ten aanzien van de

vernieuwende funktie van literatuur op zijn plaats (cf. Klemenz-Belgardt, 1982, p. 171-172).

De vraag of de literatuurwetenschap maatschappelijk relevant kan worden, kan op grond van deze onderzoeksresultaten alleen niet afdoend beantwoord worden. Wel lijkt enige scpesis gerechtvaardigd ten aanzien van de haalbaarheid en zinvolheid van een eventuele poging vanuit de literatuurwetenschap het literaire systeem te veranderen in de zin van een sterkere realisering van de innovatieve funktie van literatuur.

De diskussie omtrent de maatschappelijke relevantie van de literatuurwetenschap speelt zich nog geheel op reflexief nivo af. De literatuurwetenschap is nog niet maatschappelijk relevant, de vraag is hoe zij het kan worden. Ik keer terug naar Finke. Zoals gezegd rechtvaardigt hij de centrale taak van de literatuurwetenschap als het veranderen van literaire processen, omdat die processen "vermöge begründeter Systeme praktischer Werte in einem intersubjektiv verbindlichen Sinne" (Finke, 1982, p. 78) inacceptabel zijn. Een rechtvaardiging van het veranderen van het receptiegedrag met betrekking tot literaire teksten van de proefpersonen in mijn identifikatie-onderzoek in de richting van veronderstellingen die daaromtrent bij literatuurwetenschappers hebben post gevat, een 'Vermittlung von Fremderfahrung und Selbsterfahrung', is moeilijk te verdedigen door een beroep te doen op het waardensysteem van die proefpersonen zelf. Wanneer men vraagt naar de receptiewensen van de groep, blijkt dat men personages (en teksten) prefereert waar men zich in kan leven, waar men zich in kan herkennen en die aansluiting bij de eigen ervaring mogelijk maken. In de terminologie van Finke heet dat, dat deze recipiënten hun 'Akzeptabilitätsentscheidung', dat wil zeggen het accepteren van de genoemde realisering van het receptieproces, rechtvaardigen. Ik denk echter dat Finke toch wel in zou willen grijpen. Hij zegt namelijk: "Die literaturwissenschaft aber hat genau dort die Chance praktisch zu werden, wo sie theoretische un empirische Gründe dafür hat, solche meist impliziten Rechtfertigbarkeitsvermutungen der Aktanten selber für unbegründet zu halten." (p. 82)

Als Finke het maatschappelijk relevant worden van de literatuurwetenschap omschrijft als het aanbieden van empirisch getoetste theorieën als strategieën om praktische problemen in het literaire systeem op te lossen, kan men zich afvragen wie nu eigenlijk wat als probleem ervaart en wat er eigenlijk onderzocht dient te worden. Het perspektief moet daarbij niet te eng worden. Schmidt en Finke betogen voortdurend en volkomen terecht dat met het wetenschappelijk onderzoek bepaalde algemeen geaccepteerde normen ten opzichte van maatschappelijk-kulturele verhoudingen (vrijheid, tolerantie, en dergelijke) en individuele eigen-

schappen (ontplooiingsmogelijkheid, kreativiteit, en dergelijke) gerealiseerd zouden dienen te worden. In het geval van de literatuurwetenschap lijkt het stellen van deze normen problemen op te leveren. Ook is het vooralsnog nog niet precies duidelijk welke recepties of welke funkties van literaire teksten daarmee in strijd zijn en dus moeten worden aangemerkt als een situatie die veranderd moet worden. Lezen als middel tot herstel van emotioneel evenwicht bijvoorbeeld is een te weinig onderzocht probleem zowel naar aard als naar samenhang ervan met de persoonlijke ontwikkeling. Wellicht denkt Fokkema (1985) in deze richting als hij het onderzoek naar de esthetische ervaring als potentieel maatschappelijk relevant aanmerkt. De esthetische ervaring, volgens Fokkema ten onrechte als een luxe beschouwd, "is een in principe voor ieder toegankelijke bron van levensvreugde, een remedie tegen saaiheid, verveling en onlust" (p. 259). Kennis ervan zou lezers en recipiënten van andere kunsten ten goede kunnen komen.

Een en ander neemt niet weg dat er effekten van literaire teksten bestaan die zonder meer als negatief te bestempelen zijn; het gaat in deze gevallen dus om een niet-acceptabel deelproces in het literaire systeem (een voorbeeld geef ik onder in punt 3). De funktie van literatuur, vervolgens, moet niet met de kritische en/of de innovatieve gelijk gesteld worden. Finke geeft enkele voorbeelden van 'Veränderungsmöglichkeiten von Literaturprozesse'. Uit empirisch onderzoek kan worden opgemaakt dat de receptiekwaliteit afhankelijk is van de komplexiteit van literaire teksten. Hij konstateert dan het volgende probleem: "Auch dies benachteiligt wiederum sowohl die Autoren anspruchsvoller Texte, wie die Rezipienten, letztere insofern, als ihnen offenbar der Gehalt anspruchsvollerer Texte weniger zugänglich ist, als der trivialerer Textsorten". (Finke, 1982, p. 94) Een verandering zou kunnen worden nagestreefd door in het literatuuronderwijs de angst voor moeilijke teksten te reduceren door de interpretatieaktiviteit, die z.i. toch op verkeerde vooronderstellingen is gebaseerd, door "eine Erziehung zu abstrakt-spielerischen Fähigkeiten und Erlebnismöglichkeiten zu ersetzen." (p. 94; cf. ook Schmidt en Zobel, 1980, p. 207) Ik noem dit voorbeeld -er zijn er nog meer - te geven - omdat het erop lijkt dat de opvattingen met betrekking tot de funktie van literatuur zoals die in de hermeneutische diskussie een rol spelen als poetikale norm onverkort worden aangehouden. De mogelijke hedonistisch-individuele, kognitief-reflexieve en moreel-sociale funkties die Schmidt (1980) aan literatuur toeschrijft, worden dan onnodig ingeperkt en als men hypothetisch het specifieke van literatuur ziet in een optimale kombinatie van die funkties, dan nog moet er met verschillende optima rekening worden gehouden.

Tot slot wijs ik nog op de centrale rol die de wetenschapper in de visie van Finke blijft vervullen. Deze zou m.i. signalen van aktanten in het literaire systeem en daarbuiten moeten opvangen die een bepaalde onderzoeksvraagstelling suggereren en op 'Veränderungsbereitschaft' (Hauptmeier en Schmidt, 1985, p. 185) van die aktanten kunnen wijzen. Daarnaast zijn er nog de literatuurinterne en -externe belanghebbenden die om kennis kunnen vragen, een verschijnsel dat zich althans in geïnstitutionaliseerde vorm nog maar zelden in de literatuurwetenschap voordoet.

Ondanks deze overwegingen lijkt er voldoende aanleiding te bestaan de diskussie over de maatschappelijke relevantie van de literatuurwetenschap met enige scepsis te bezien. De weg naar de praktijk via theoretische diskussie en empirische toetsing (Finke, 1982, p. 100) lijkt ontmoedigend lang, zeker als men denkt aan de - inmiddels trouwens gekritiseerde (Groeben, 1985) - pretentie van de theorie het hele literaire systeem te modelleren. De keuze voor een bepaalde onderzoeksvraag lijkt vaak enigszins onzuiver, omdat bij elk onderzoek gemakkelijk de toepassingsmogelijkheden (achteraf) bedacht kunnen worden. Theoretisch en praktisch is vrijwel alles plausibel te maken. Het postuleren van de 'Anwendungsorientiertheit' - voor de empirische literatuurwetenschap niet zo exklusief als Finke wel voorstelt (cf. bijv. Groeben, 1974 en 1979; Groeben en Scheele, 1975) - lijkt weleens een even zelfreproduktief karakter te krijgen als de aan de traditionele literatuurwetenschap verweten aanspraak op 'Bildung', 'Kulturvermittlung' en 'Erhaltung eines historischen Bewusstseins' (Finke, 1982, p. 76). Toch kan de vraag of de literatuurwetenschap praktisch relevant kan worden niet vervangen worden door die of zij het moet worden, als men het morele uitgangspunt en de waarde van empirische kennis erkent. Ik noem zes strategieën met behulp waarvan wellicht geprobeerd kan worden het genoemde doel enigszins naderbij te brengen. Ze hangen onderling nauw samen en overlappen elkaar gedeeltelijk; ze betreffen vooral het gebied van de literaire receptie, maar deze inperking is niet principieel.

1.

De empirische literatuurwetenschap moet er toe over gaan haar pretentie als 'Problemlösungsinstanz' (cf. Schmidt, 1982) te kunnen fungeren daadwerkelijk op eigen initiatief te realiseren. In het overigens aan konflikten niet zo rijke Nederlandse literaire leven werd dit jaar naar aanleiding van het verschijnen van de roman 'Mystiek lichaam' van Frans Kellendonk de kwestie van het anti-semitische boek weer volop aktueel. De literatuurwetenschap kan op minstens twee manieren aan de diskussie bijdragen:

door in overweging te geven dat de vraag of een boek nu wel of niet anti-semitisch is verkeerd is gesteld op grond van een polyfunktioneel tekstbegrip, waarmee betekenisgeving een bijvoorbeeld groepsspecifieke aangelegenheid is geworden. Vervolgens door empirisch onderzoek te verrichten naar de betekenisgeving, de waardering en het werkelijk effekt van een dergelijke tekst. Bepaalde argumenten in de diskussie kunnen zo ontkracht worden op grond van empirische kennis.

2.

Ik wil hier slechts enkele opmerkingen maken over de literatuurdidaktiek dat als een toepassingsgebied bij uitstek van receptie-onderzoek beschouwd wordt door literatuurwetenschappers van uiteenlopende herkomst.

De verhouding tussen de literatuurwetenschap en de literatuurdidaktiek is meestal als volgt. De dominante stroming in de literatuurwetenschap verschaft een norm, die als leerdoel of als centrale komponent van een komplex leerdoelen fungeert. Op grond van de receptiegeoriënteerde literaire hermeneutiek of de kritische hermeneutiek bijv. wordt de realisering van de innoverende en bewustmakende funktie van literatuur als norm gesteld (cf. de verschillende bijdragen in de bundel van Mainusch, 1979). Schmidt (1979, 1982) stelt als norm de optimale, kritische en kompetente deelneming aan - en ook de analyse van- het handelen in het literaire systeem en hij hoopt dat de leerlingen daartoe gemotiveerd kunnen worden door hen over de 'gesellschaftliche Stellenwert' van literatuur, lees de potentieel innoverende funktie van literatuur, te informeren.

Empirische kennis kan worden ingezet om de realisering van de leerdoelen naderbij te brengen. De facto blijft het onderzoek steken in een fase die een optimaal gebruik van die kennis belemmert.

Zo noemen Heuermann, Hühn en Röttger (1982) de dysfunktionaliteit van receptieproces en leerdoel als aanleiding van hun grootschalige onderzoek dat als diagnosestelling beïnvloedbaarheid en veranderbaarheid van de receptie 'prognostizierbar' moet maken en het formuleren van leerdoelen realistisch funderen kan. De didaktische konsekwentie van hun onderzoek houdt echter niets anders in dan dat als norm de ideale, adekwate receptie en het kennisnemen van de 'ungewohnte Sichtweise' die literatuur biedt blijft fungeren en dat aanbevolen wordt de 'motivationale Anreize von ästhetischen Texten zu verstärken, um die Rezeptionsqualität zu fördern' (p. 583). N.a.v. mijn identifikatie-onderzoek doe ik ook niet meer dan suggesties leveren (bijv. het ter diskussie stellen van de identifikatie-ervaring bij het lezen van triviale en literaire teksten om

het inzicht in het eigen leesgedrag te vergroten) om een receptiewijze te realiseren, waarbij zowel emotionele en kognitieve komponenten volledig tot hun recht komen.

Empirisch vervolgonderzoek naar effekt van methoden, werkvormen, en dergelijke, waarin als eerste stap konklusies uit het empirisch receptie-onderzoek zijn verwerkt, ontbreekt voorzover ik zie, nagenoeg. Ook m.b.t. de vanuit specifiek didaktische hoek komende voorstellen, zoals bijvoorbeeld de dialogische methode waarmee Müller-Michaels (1985) de 'Dialog zwischen rezipierendem Subjekt und rezipiertem literarischem Objekt' tracht te openen, ontbreekt te zeer empirisch onderzoek naar het effekt van de methode en naar het effekt van verschillende methoden.

3.

Een taak van de literatuurwetenschap is zeker de resultaten van reeds verricht empirisch onderzoek, waartoe ook relevant psychologisch en sociologisch en algemeen-esthetisch onderzoek te rekenen valt, op grond van een bepaalde probleemstelling te verzamelen en te evalueren (cf. Groeben, 1982; Klemenz-Belgardt, 1982). De konceptie van de empirische literatuurwetenschap mag dan nieuw zijn, dat wil niet zeggen dat er al niet een groot reservoir aan empirische kennis is, dat met het oog op veranderingen in het literaire systeem kan worden ingezet.

Zo heeft bijvoorbeeld Landwehr (1981) gewaarschuwd tegen literaire teksten waarin de oorlog wordt misbruikt door hem te heroïseren. Door een scheiding van oorlog enerzijds en politiek en ethiek anderzijds wordt het mogelijk de oorlog voor te stellen als een situatie waarin positieve deugden (kameraadschap, en dergelijke) worden geaktiveerd. Als voorbeeld noemt Landwehr de triviale reeks van de zgn. Landser-romans.

De uit een inhoudsanalyse afgeleide veronderstellingen met betrekking tot de funktie van deze romans toetste Geiger (1975) met "positief" resultaat. Volgens Geiger kunnen de Landser-romans hun invloed slechts uitoefenen, als er sprake is van "gunstige" receptievoorwaarden. Zo stelt hij bijvoorbeeld vast, dat de leerlingen de Landser-romans erg geloofwaardig vinden; het toekennen van deze kwalifikatie zou verband houden met de geringe historische kennis van de leerlingen. Volgens Geiger is gebleken uit onderzoek naar massa-kommunikaite, dat de invloed van geloofwaardige teksten groter is dan die van niet-geloofwaardige. Ik hoef hier niet verder op in te gaan. Richtlijnen voor een didaktisch experiment, waarin getracht wordt de beslist als negatief te beoordelen receptiesituatie te veranderen, worden door Geiger reeds gegeven.

4.

Stel dat studenten Nederlands geestdriftig geraakt zijn door een interpretatie van de roman 'Pastorale 1943' van Simon Vestdijk, waarin aangetoond wordt dat in de roman het verzet ironisch wordt teruggebracht tot menselijke proporties en stel dat hun visie op bepaalde historische verschijnselen daardoor is gewijzigd. Stel dat deze studenten, eenmaal leraar geworden, hetzelfde effekt op hun leerlingen weten over te brengen, die ook nog eens in hun leesmotivatie zouden worden versterkt. Deze veranderingen in het literaire systeem zouden dan geheel zonder inmenging van welke empirisch literatuurwetenschappelijke aktiviteit dan ook maar tot stand zijn gekomen. De hermeneutische literatuurwetenschap heeft haar funktie gerealiseerd, die erin bestaat literaire teksten beschikbaar te maken en te houden, 'ohne den gesellschaftliche Kommunikation verkummern muss', zoals Stierle (1975) het uitdrukt.

Het verwijt dat Finke de traditionele literatuurwetenschap doet, namelijk dat zij niets tot het maatschappelijk nut heeft bijgedragen, is onhoudbaar en ook onnodig en inkonsekwent. Immers, het sterke punt van Finke is dat hij een onderscheid maakt en handhaven wil tussen degenen die het literaire systeem analyseren en degenen die erin handelen. Als de traditionele literatuurwetenschap niet aan haar funktie voldoet, zou Finke dat moeten beschouwen als een probleem dat om een oplossing vraagt. Uit mijn eerdere overwegingen dat bij het zoeken naar een oplossing de aktanten zelf betrokken dienen te worden volgt, dat verandering in deze situatie het streven betekent naar een verbetering in de uitvoering van de taken die de traditionele literatuurwetenschap zichzelf stelt, 'Kulturvermittlung', en dergelijke.

Laten we in dit geval spreken van kulturele relevantie. De eerder ingevulde maatschappelijke relevantie van de empirische literatuurwetenschap zou er dan in kunnen bestaan dat er een nieuw type onderzoek wordt verricht naar het funktioneren van de traditionele literatuurwetenschap, zodat uitsluitsel kan worden verkregen over de vraag of zij kultureel relevant is. Zo kan bijvoorbeeld worden nagegaan of de aandacht die in de interpretatiepraktijk aan een auteur wordt besteed en de inhoud van bepaalde interpretaties enige korrelatie vertoont met de plaats van die auteur in zijn werk 'im Horizont der Welt', alweer volgens Stierle.

Mijn vierde aanbeveling met betrekking tot hermeneutische en empirische posities houdt dus in feite niets anders in dan dat er een eerlijke afweging komt van elkaars sterke en zwakke kanten in het netwerk van wetenschappelijke, kulturele en maatschappelijke relevantie, zonder dat men elkaar bij voorbaat een louter heuristische rol of slechts het produceren van triviale feiten toedenkt.

5.
Het vijfde en zesde punt betreffen elk de noodzakelijke inhoudelijke concentratie, elk met een ander accent. Van belang voor het bereiken van maatschappelijke relevantie lijkt mij de erkenning van het bestaan van werkelijke kumulatieve onderzoeks-tradities. Het thema daarvan zou het nu in aansluiting bij de kognitieve psychologie beginnend onderzoek naar het literaire 'Verstehen' kunnen zijn, omdat met de beweerde specifieke kenmerken daarvan een belangrijke funktie van de literatuur en de literatuurwetenschap in het geding is. Het gaat daarbij om empirisch onderzoek naar de werkzaamheid van de esthetische konventies (Schmidt, 1980), waardoor het lezen van literaire teksten zich onderscheidt van het lezen van niet-literaire teksten.

6.
Men behoeft wel geen beroep te doen op Adorno's roep om een 'Aufarbeitung der Vergangenheit' of op zijn uitspraak "die Forderung, dass Auschwitz nicht noch einmal sei, ist die allererste an Erziehung" (Adorno, 1970, p. 92), om het belang van het onderzoek naar de receptie van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur te verdedigen. Talrijke tekenen zijn waar te nemen die de keuze van het thema verder rechtvaardigen: de konflikten in het literaire systeem betreffen nogal eens de verwerking van de oorlog in de literatuur; enerzijds is er op sommige scholen een grote belangstelling voor oorlogsliteratuur te konstateren, anderzijds zeggen literatuurdidaktici de behoefte te ervaren de periode van de Tweede Wereldoorlog via de literatuur in het bewustzijn te roepen (voor het Duitse taalgebied de reeds genoemde Müller-Michaels; w.b. Nederland kan gewezen worden op bijv. 'De universiteit van Auschwitz', een projekt van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum. Natuurlijk zijn er verschillen met betrekking tot de Duitse en Nederlandse houding ten opzichte van de oorlog.)

Ook buiten het literaire systeem doen zich verschijnselen voor die onderzoek naar het thema rechtvaardigen en er wordt zelfs expliciet om kennis daaromtrent gevraagd (cf. De Swaan, 1985). De kans bruikbare kennis te verzamelen bestaat wellicht, wanneer zo'n aspekt van literatuur en maatschappij zo uitvoerig mogelijk bestudeerd wordt, dat wil zeggen met aandacht voor zoveel mogelijk tekstsoorten en het receptiegedrag van zeer uiteenlopende groepen lezers, alsmede voor de rol van de letterkundestudie. Bij het streven theoretische, empirische en praktische 'Erkenntnisinteressen' van meet af aan parallel te laten lopen, behoeft de noodzakelijk lange fase van theoretisch en empirisch onderzoek door het

steeds op hetzelfde probleem georiënteerde uitgangspunt niet als frustrerend te worden ervaren. Zelf heb ik gekozen voor deze onderzoeksstrategie aan de hand van het thema van de Tweede Wereldoorlog - vanzelfsprekend zijn andere thema's mogelijk - en ik heb de mogelijkheid van het gebruik van kennis in enkele voorbeelden reeds aangeduid. Het gaat daarbij in feite telkens om het bepalen van de waarden van de variabelen in de volgende reeks: welke selektie teksten kan het beste op welke wijze aan wie worden doorgegeven om een bepaald doel te bereiken? Ik geef nog twee voorbeelden uit lopend onderzoek.

(1) In een literatuurdidaktisch experiment wordt nagegaan welke lesmethode een beoogd effekt, namelijk het bewustmaken van de gekompliceerde schuldvraag aan de hand van teksten over kollaboratie en verzet, het meest nabij brengt.

(2) Hoe is het mogelijk aan de subjektieve wensen met betrekking tot de funktie van literatuur die door het overgrote deel van de Joodse gemeenschap wordt geuit - namelijk binding met de traditie, kennis doorgeven aan de tweede generatie, troost, uitingsmogelijkhedentegemoet te komen? Middelen lopen uiteen van therapeutische aktiviteiten via literair-historisch onderzoek tot het informatie verstrekken in de media. Theoretische relevantie verkrijgt deze vraagstelling o.a. door het erin geïmpliceerde onderzoek naar de esthetische ervaring. Zo is bijvoorbeeld al gebleken dat de door Schmidt gepostuleerde konventies om de receptie van esthetische teksten te beschrijven voor deze groep - en trouwens ook voor de leden van het voormalige verzet - maar gedeeltelijk bruikbaar en ook gedeeltelijk onjuist zijn. Ik ga hier verder niet op in, omdat ik mijn betoog vooral programmatisch-praktisch heb bedoeld.

Van de maatschappelijke relevantie van de literatuurwetenschap kan op dit moment nog geen overtuigend beeld worden geschetst. De aanklacht van Finke kan slechts met een pleidooi beantwoord worden. Desondanks mag de vraag naar de maatschappelijke relevantie bij een gesprek tussen 'Empirik' en 'Hermeneutik' niet vergeten worden.

= = = = = = = = = = = = = = = = = =

* Tekst van een lezing gehouden op de ZWO-workshop 'Rezeptionsforschung zwischen Hermeneutik und Empirik', Amsterdam, Vrije Universiteit, 18-20 september 1986.

Bibliografie

Th.W.Adorno, Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959-1969 (Hrsg.G.Kadelbach). Suhrkamp: Frankfurt a.M., 1970.

T.Anbeek, Idealisme, cynisme, ironie. De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman. VN-boekenbijlage 11 mei 1985.

A.van Assche, Gevoelservaring en poëzie. Een experimenteelpsychologischonderzoek. In: R.T. Segers (red.), Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, z.j., p. 139-166.

G.Berginz-Plank, Literaturrezeption in einer Kleinstadt: Leseverhalten und Mediennutzung. Eine empirische Untersuchung. Stuttgart: Heinz, 1981.

P.Finke, Konstruktiver Funktionalismus. Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur. Braunschweig en Wiesbaden: Vieweg, 1982.

P.Finke, Empirizität allein genügt nicht. Kritische Uberlegungen zu Konzeptionen empirischer Wissenschaft. SPIEL 4 (1985) 1,p. 71-97.

D.W.Fokkema, Empirische literatuurwetenschap. In: R.T. Segers (red.), Vormen van literatuurwetenschap. Moderne richtingen en hun mogelijkheden voor tekstinterpretatie. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985, p. 249-272.

K.F.Geiger, Jugendliche lesen 'Landser'-Hefte. Hinweise auf Lektürefunktionen und -wirkungen. In: G. Grimm (Hrsg.), Literatur und Leser. Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke. Stuttgart: Reclam, 1975, p. 324-341.

N.Groeben, Wissenspsychologische Dimensionen der Rezeptionsforschung. Lili 15 (1974), p. 61-79.

N.Groeben, Literaturrezeption zwischen Genuss und Erkenntnis. In: H. Mainusch (Hrsg.), Literatur im Unterricht. München: Fink, 1979, p. 116-129.

N.Groeben (Hrsg.), Rezeption und Interpretation. Ein interdisziplinärer Versuch am Beispiel der 'Hasenkatastrophe' von Robert Musil. Tübingen: Ndarr, 1981.

N. Groeben, Leserpsychologie: Textverständnis-Textverständlichkeit. Münster: Aschendorff, 1982.
N.Groeben, Empirisierung der Literaturwissenschaft: Theorie- oder methodenzentriert? SPIEL 4(1985)1, P. 117-133.
N.Groeben en B.Scheele, Zur Psychologie des Nicht-Lesens. Richtungen und Grenzen der Lesemotivation. In: H.G. Göpfert et al. (Hrsg.),
Lesen und Leben. Frankfurt a.M.: Buchhändler-Vereinigung, 1975, p. 82-114.
H.Hauptmeier en S.J.Schmidt, Einführung in die Empirische Literaturwissenschaft. Braunschweig en Wiesbaden: Vieweg, 1985.
H.Heuermann, P. Hühn en B.Röttger, Werkstruktur und Rezeptionsverhalten. Empirische Untersuchungen über den Zusammenhang von Text-, Leser-und Kontextmerkmalen. Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1982.
D.Hintzenberg, S.J.Schmidt en R.Zobel, Zum Literaturbegriff in der Bundesrepublik Deutschland. Braunschweig en Wiesbaden: Vieweg, 1980.
H.R.Jauss, Zur Abgrenzung und Bestimmung einer literarischen Hermeneutik. In: M. Fummann, H.R.Jauss en W. Pannenberg ('Hrsg.), Text und
Applikation. Theologie, Jurisprudenz und Literatur
E.Klemenz-Belgardt, Amerikanische Leserforschung. Tübingen: Narr, 1982.
J.Landwehr, Der Krieg als Darstellungsmittel und seine groteske Entlarvung. In: H.-J.Horn en H. Laufhütte (Hrsg.), Ares und Dionysos. Das Furchtbare und das Lächerliche in der europäischen Literatur. Heidelberg: Winter, 1981, p. 259-275.
H.Mainusch (Hrsg.), Literatur im Unterricht. München: Fink, 1979.
H.Mecklenburg en H.Müller, Erkenntnisinteresse und Literaturwissenschaft. Stuttgart: Kohlhammer, 1974.
A.Mertens, Theorie, empirisch onderzoek en ambacht. Universiteit en literatuur. In: T.van Deel, N.Matsier en C.Offermans(red.), Het literaire klimaat 1970-1985. Amsterdam: De Bezige Bij, 1986, p. 46-66.
H.Müller-Michaels, Dialog der Perspektiven. Ein Unterrichtsversuch mit Texten über das Dritte Reich. In: J.Kolckenbrock-Netz, G.Plumpe en H.J.-Schrimpf (Hrsg.), Wege der Literaturwissenschaft. Bonn: Bouvier, 1985.
S.J.Schmidt, Literatur und Schule: Ein Essay. In: H.Mainusch(Hrsg.), Literatur im Unterricht. München: Fink, 1979, p. 298-310.
S.J.Schmidt, Grundriss der Empirischen Literaturwissenschaft. Deel 1: Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur. Braunschweig en Wiesbaden: Vieweg, 1980.
S.J.Schmidt, Die empirische Literaturwissenschaft ELW: Ein neues Paradigma. SPIEL 1(1982), p. 5-25.
S.J.Schmidt en R.Zobel, Textkomplexität und Leserverhalten. Braunschweig en Wiesbaden: Vieweg, 1980.

D.H.Schram, Norm en normdoorbreking. Empirisch onderzoek naar de receptie van literaire teksten voorafgegaan door een overzicht van theoretische opvattingen met betrekking tot de funktie van literatuur. Amsterdam: VU uitgeverij, 1985.
H.Steinmetz, Suspensive Interpretation. Am Beispiel Franz Kafkas.
Göttingen: Vandenhoeck en Ruprecht, 1977.
K.Stierle, Was heisst Rezeption bei fiktionalen Texten?
Poetica 7(1975), p. 345-387.
A.de Swaan, De maatschappelijke verwerking van oorlogsverledens. In: J.Dane (samenst.), Keerzijde van de bevrijding. Deventer: Van Loghum & Slaterus, 1984, p. 54-66.
L.Truchlar, Literaturwissenschaft als soziale Strategie. Salzburg en München: Pustet, 1981 (Antrittsvorlesung, 16 juni 1981).

PERSONALIA

S.D. Bierling, neerlandica te Amsterdam, is werkzaam als pr-functionaris bij Ahold n.v. te Zaandam.

G.R.W. Dibbets, verbonden aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, publiceert op het gebied van de tekstinterpretatie en van de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde.

B.P.M. Dongelmans, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert voornamelijk over 19e-eeuwse boekgeschiedenis.

B. van den Idsert is neerlandicus te Amersfoort.

Th. A.J.M. Janssen, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de Nederlandse taalkunde.

J.A. van Leuvensteijn, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de 17e-eeuwse taalkunde en tekstinterpretatie

J. Noordegraaf, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde.

J. Pardoen, taalkundige te Amsterdam, neemt deel aan het VWF-programma *Functioneel taalonderzoek* van de Faculteit der Letteren van de VU.

O. Praamstra, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert over Conrad Busken Huet.

F. Riem Vis, neerlandica te Amsterdam, heeft binnen een faculteitsproject aan de UvA onderzoek gedaan naar de conjuncties in het Nederlands.

R. van der Schoor is neerlandicus te Nijmegen.

D. Schram, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de Algemene Literatuurwetenschap.

L. Strengholt, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde.

A. Verhagen, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, publiceert op het gebied van de Nederlandse taalkunde.